

ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОЇ РСР

ТОМ 1
Кн. 2

ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОЇ РСР

У восьми томах
десяти книгах

ГОЛОВНА РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

Ю. Ю. КОНДУФОР (головний редактор),
І. І. АРТЕМЕНКО, Б. М. БАБІЙ,
І. К. БІЛОДІД, П. П. ГУДЗЕНКО,
В. І. КЛОКОВ, Б. П. КОВАЛЕВСЬКИЙ,
Ф. Є. ЛОСЬ (заступник головного редактора),
І. І. ЛУКІНОВ, І. М. МЕЛЬНИКОВА,
І. І. МІНЦ, О. Г. МІТЮКОВ,
О. Л. НАРОЧНИЦЬКИЙ, Д. П. ПОЙДА,
Б. О. РИБАКОВ, Р. Г. СИМОНЕНКО,
І. С. СЛАБЄЄВ (відповідальний секретар),
П. С. СОХАНЬ, М. І. СУПРУНЕНКО,
П. Т. ТРОНЬКО, В. П. ЧУГАЙОВ,
А. Г. ШЕВЕЛЄВ, В. І. ЮРЧУК

ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОЇ РСР

Том перший

*Первіснообщинний лад.
Виникнення і розвиток
феодалізму*

*(З найдавніших часів
до середини XVII ст.)*

Книга друга

*Розвиток феодалізму.
Наростання антифеодальної
і визвольної боротьби*

*(Друга половина XIII—
перша половина XVII ст.)*

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

В. О. ГОЛОБУЦЬКИЙ
(відповідальний редактор),

С. З. ЗАРЕМБА
(відповідальний секретар),

Я. Д. ІСАЄВИЧ, П. В. МИХАЙЛИНА

НБ ПНУС

785213

КИЇВ 1979

9(C2)
1-90

Університетський бібліотечний фонд
Ім'яні Євгена Стефанюка
код 02125100
НАУКОВА БІБЛІОТЕКА

Ім. № 78 52 13

Редакція історичної та археологічної літератури

I $\frac{10604-077}{M221(04)-79}$ передплатне видання 0505

© Видавництво «Наукова думка», 1979

ПЕРЕДМОВА

Друга книга першого тому «Історії Української РСР» охоплює час від середини XIII до середини XVII ст. Феодальна роздробленість, якою позначився перехід (з 30-х років XII ст.) ранньо-феодального давньоруського суспільства у більш високу стадію феодалізму, послабила опір Русі зовнішнім ворогам. У 40-х роках XIII ст. Південно-Західна Русь була завойована монголо-татарськими ордами.

В умовах панування монголо-татарських феодалів і князівських міжусобиць Південно-Західна Русь стала об'єктом зазіхань сусідніх держав. Особливо інтенсивно експансія їх відбувалася в 40—60-х роках XIV ст. Протягом цього часу Литва захопила Східну Волинь, Чернігово-Сіверську, Київську, Переяславську землі й Поділля; Польща — Галицьку землю й Західну Волинь. Північна Буковина опинилася в складі Молдавії. Закарпаття ще раніше було загарбане угорськими феодалами. Таким чином, близько середини XIV ст. більша частина південно-західних руських земель потрапила під владу Польщі й Литви.

Центральною темою книги є розвиток феодалізму й наростання антифеодального та визвольного руху. Під цим кутом зору розглядаються основні проблеми соціально-економічної і політичної історії України, боротьба народних мас проти феодально-кріпосницького й іноземного гніту, розвиток культури, зв'язки українського народу з братнім російським та іншими народами.

Розвиток феодалізму характеризувався невпинним розширенням привілейованого великого землеволодіння, захопленням селянських земель, руйнуванням общинних порядків, посиленням експлуатації селян і обмеженням права їх переходу. Цей процес помітно посилювався з XV ст., коли під впливом зростаючих ринкових зв'язків, зумовлених дальшим розвитком міст як ремісничо-торговельних осередків, почалося впровадження фільваркової системи господарства. На середину XVI ст. вже значно скоротилось, особливо на підвладних Польщі українських землях, селянське землеволодіння, а частина селян була покріпачена.

Наступ магнатів і шляхти на селян посилював антифеодальні виступи. Однією з поширених форм селянського протесту були масові втечі — переселення на південно-східні окраїни. В ході антифеодальної боротьби там виникло козацтво і була заснована Запорізька Січ, яка стала опорою українського народу в його боротьбі проти феодально-кріпосницького гніту і чужоземних загарбників.

Одночасно ширилося «самовільне» покозачення селян — відмова відбувати повинності й вихід з-під панської влади. Щоб придушити цей рух і розірвати зв'язок народних мас із Запоріжжям, польський уряд сформував (70-ті роки XVI ст.) реєстрове козацьке військо, надавши йому важливих привілеїв.

В українських містах у міру їх розвитку й зростання соціального і національного гніту загострювалися суперечності, що виражалося, з одного боку, посиленням виступів міщанства проти засилля феодалів і національно-релігійної дискримінації, з другого — боротьбою між пригнобленими верствами міста і його експлуаторською верхівкою.

Дальший розвиток фільваркового господарства у другій половині XVI ст. призвів до різкого погіршення становища селян: обезземелення та покріпачення основної їхньої маси. В ряді районів панщина стала головною формою експлуатації трудящих.

З розширенням наступу польських феодалів на Україну (Люблінська унія 1569 р.) швидко зростало магнатсько-шляхетське землеволодіння, посилювалась експлуатація і безправ'я селян. Феодално-кріпосницький гніт і насильне покатоличення й колонізація українського народу почали набувати жахливих форм. Це викликало вибух народного обурення.

З кінця XVI ст. Україна стала ареною бурхливого селянсько-козацького руху, що охоплював великі території. Так, повстання під керівництвом С. Наливайка (1594—1596) поширилося на Середнє Подніпров'я, Запоріжжя, Поділля, Волинь і значну частину Білорусії.

Головною рушійною силою повстань було закріпачене селянство, спільно з яким виступали пригноблені верстви міщанства, запорізьке й рядове реєстрове козацтво. Незважаючи на стихійність, неорганізованість, локальність селянсько-козацьких повстань того часу, на неознаність селян з військовою справою, брак зброї і припасів, повстанцям нерідко вдавалося розбивати добре озброєні, споряджені і досвідчені у війні магнатсько-шляхетські й коронні війська. Однак врешті-решт усі повстання придушувалися. Це значною мірою пояснюється також класовою позицією тієї частини козацької реєстрової старшини, яка, невдоволена національно-релігійним гнітом, порушенням її привілеїв і намаганням магнатсько-шляхетських кіл ліквідувати реєстрове військо, приставала до повстанців. Разом з тим старшина боялася розширення антифеодального руху і йшла на угоду з польським урядом. На селянсько-козацькі повстання вона дивилася як на засіб тиску на уряд Речі Посполитої з метою збереження й розширення своїх привілеїв і послаблення національно-релігійного гніту. Польський уряд, з свого боку, незмінно додержувався однієї тактики: намагався невеликими поступками і обіцянками на користь старшини і реєстрових козаків відколоти їх від основної маси повсталих і покінчити з рухом.

Характерною рисою селянсько-козацького руху було те, що повстанці, виступаючи проти феодално-кріпосницького й національно-релігійного гніту, шукали підтримки і захисту в Росії, а в критичних ситуаціях переходили на її територію, де знаходили собі притулок. Тяжіння народних мас України до Росії мало особливі причини. Дружба між українським і російським народами сягає своєї давнини. Вона міцніла й гартувалася у спільній боротьбі проти феодално-кріпосницького гніту, яскравим прикладом чого була, зокрема, участь українських селян, міщан і козаків у першій в історії Росії селянській війні під керівництвом І. Болотникова; у боротьбі обох народів з турецько-татарською агресією; в спільних зусиллях по господарському освоєнню південних окраїн Росії; у постійних економічних та культурних зв'язках.

Селянсько-козацькі повстання кінця XVI — першої половини XVII ст. були провісниками визвольної війни 1648—1654 рр. під керівництвом Богдана Хмельницького і возз'єднання України з Росією.

В основу висвітлення історії українського народу описуваного періоду покладено марксистсько-ленінське вчення про феодальний спосіб виробництва, про вирішальну роль народних мас в історії, класову боротьбу як рушійну силу антагоністичного суспільства.

Матеріалами для написання книги служили літописи, хроніки, твори сучасників, архівні документи, праці радянських істориків.

Друга книга першого тому «Історії Української РСР» підготовлена до друку авторським колективом у складі В. О. Голобуцького (передмова; § 6 розділу II; § 3, 4, 6, 7 розділу V; висновки); М. Ф. Котляра (§ 1—5 розділу I; § 4 розділу II); Ф. М. Шабульдо (п. 1—4 § 1, § 2 розділу II); І. М. Шекери (п. 5 § 1, § 5 розділу II; п. 1—6 § 1, §§ 2—4 розділу IV; § 1, п. 1, 2 § 2 розділу V); Я. Д. Ісаєвича (п. 1 § 3 розділу II; § 1 розділу III; § 5 розділу V; § 1, 2 розділу VI); П. В. Михайлини (п. 2 § 3 розділу II; п. 7 § 1, §§ 2—4 розділу IV; п. 3 § 2 розділу V); Б. О. Тимощука (п. 2 § 3 розділу II; п. 7 § 1 розділу IV); І. Г. Шульги (п. 3 § 3 розділу II; п. 8 § 1 розділу IV); О. М. Дзюби (§ 5 розділу II); В. Л. Микитася (§ 1 розділу III; п. 2—4 § 2 розділу III); О. І. Дея (п. 1 § 2 розділу III; п. 1 § 3 розділу VI); Г. Н. Логвина (§ 3 розділу III); Р. Я. Пилипчука (п. 1 § 4 розділу III; п. 1 § 5 розділу VI); Ф. П. Шевченка (§ 5 розділу IV); В. П. Колосової (п. 2—7 § 3 розділу VI); Ю. П. Нельговського (§ 4 розділу VI); Б. М. Фільца (п. 2 § 4 розділу III; п. 2 § 5 розділу VI); С. З. Заремби (§ 6 розділу VI).

Хронологію і список літератури склав С. З. Заремба.

Кольорові карти підготували Я. Д. Ісаєвич, картограф Е. Ф. Іщенко («Українські землі в кінці XIV—XV ст.»), І. М. Шекера, картограф Кожан І. П. («Українські землі в XVI — першій половині XVII ст.»), картосхеми про селянсько-козацькі повстання кінця XVI — першої половини XVII ст. — І. М. Гапусенко, картографи І. В. Вугерничек, С. В. Мержвінський.

Ілюстрації підбрала С. П. Степанович.

Кольорові фото вигетовив В. І. Криворучко.

Авторський колектив складає щирю подяку всім установам і особам за допомогу, надану йому при написанні цієї книги.

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВИТОК ПІВДЕННО-ЗАХІДНИХ РУСЬКИХ (УКРАЇНСЬКИХ) ЗЕМЕЛЬ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIII — ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XVI ст.

1. Південно-Західна Русь у боротьбі проти іноземних загарбників (від середини XIII до середини XIV ст.)

Орди Батія, спустошивши в 1236—1238 рр. Північно-Східну Русь, повернули 1239 р. на південний захід — у Переяславську, Чернігово-Сіверську й Київську землі. Здобувши наприкінці 1240 р. Київ, завойовники через Волинь і Галичину рушили на захід.

Монголо-татарська навала завдала тяжкого удару Південно-Західній Русі. Було сплюндровано багато сіл і міст — осередків ремесла, торгівлі, культури. В результаті встановлення монголо-татарського іга значно зріс соціальний гніт: крім повинностей на користь місцевих феодалів, народні маси були обтяжені золотоординською даниною.

Монголо-татарське панування ускладнило політичну еволюцію Південно-Західної Русі: поглибилась феодальна роздробленість, уповільнився процес консолідації князівств. Традиційна політика золотоординських ханів полягала, за словами К. Маркса, в тому, щоб підбурювати одного руського князя проти другого, підтримувати їхні чвари і таким способом приводити їх сили в стан рівноваги, не давати нікому з них зміцнюватись¹.

Становищем, в якому опинилися південно-західні руські князівства, скористалися сусідні феодальні держави. Перед тим, отже, як перейти до розгляду соціально-економічного розвитку, треба охарактеризувати політичні відносини у Південно-Західній Русі, її боротьбу проти іноземних загарбників.

Київська, Переяславська, Чернігово-Сіверська землі під владою Золотої Орди

«Взяша Киев,— читаємо у Суздальському літописі,— татарове и святую Софью разграбиша, и монастыри все..., а люди от мала и до велика вся убиша мечем». Безперечно, Київ і Київська земля зазнали величезного потрясіння. Але Київщина й надалі залишалася князівством, а Київ — його столицею, важливим політичним, економічним і культурним центром Східної Європи. На це вказує ряд фактів. Наприклад, незабаром після захоплення міста Батисем тут жив чернігівський князь Михайло Всеволодович. У 1245 р. в Києві сидів («обдержал») намісник суздальського князя, про якого, можливо, й згадує папський посол, французканець Іоанн де Плано Карпіні, що побував у Києві 1246 р. по дорозі в далеку Монголію. З його розповіді видно, що в місті були бояри й тисяцький. Карпіні називає Київ столицею Русі. У місті вціліло чимало великих споруд: Софійський собор, Михайлівський,

¹ Див.: *Marx K. Secret Diplomatic History of Eighteenth Century*. Ed. by Eleonor Marx. London, 1899, p. 80.

Видубицький і Печерський монастирі. Нарешті, тут до кінця XIII ст. знаходилась митрополича кафедра.

Невдовзі після повернення (1242) Батия з походу на захід була заснована величезна за своєю територією монголо-татарська феодальна держава — Золота Орда (Улус Джучі) з столицею Сарай-Бату (поблизу сучасної Астрахані). Вже під час заснування Золота Орда складалася з 14 улусів, розділених між синами й племінниками Батия. Руські землі не входили до складу Золотої Орди, а перебували у васальній залежності від неї. Середнє Подніпров'я (разом із Києвом) належало до західного улуса, на чолі якого стояв Мауці (за руським літописом — Могучий), один із родичів Батия. Орди Мауці кочували на лівому березі Дніпра. З середини 50-х років XIII ст. Мауці, підтриманий головними силами Золотої Орди, почав підкоряти собі землі на правому березі Дніпра. У 1243 р. Батий оголосив старшим князем на Русі Ярослава Всеволодовича Суздальського, який, однак, не поїхав до Києва, а посадив там свого намісника, боярина Дмитра Бйковича.

По смерті Ярослава у 1246 р. (він загинув у Монголії, де був за викликом хана) його син Олександр Невський одержав (1249) в Орді права «на Киев и всю Руськую землю». Проте Олександр Невський, як і його батько, не став правити в Києві, а поїхав княжити до Новгороду. Хоч Густинський літопис, складений у XVII ст., називає Олександра Ярославича князем «московским и киевским», так само як і наступника Олександра на володимиро-суздальському великокнязівському столі Ярослава Ярославича (помер у 1272 р.), проте Київ і Київщина лише номінально належали до їх володінь. Ні Ярослав, ні Олександр не княжили тут, задовольняючись, певно, формальним визнанням їхньої влади з боку київського боярства.

Після Ярослава Ярославича письмові джерела не згадують жодного київського князя останньої чверті XIII ст. Можливо, що, намагаючись позбавити Київ решток його політичного значення, золотоординські правителі час від часу садовили на київський стіл другорядних за своїм впливом князів (представників, зокрема, путивльської династії). З різних джерел довідуємося лише про тяжке становище Києва і Київщини під гнітом монголо-татарських феодалів. Так, у Суздальському літописі знаходимо звістку, що у 1300 р. «митрополит Максим, не терпя татарського насилья, оставя митрополю и збежа ис Киева, и весь Киев разбежался».

Монголо-татарські феодали обкладали населення південно-руських земель різноманітними податками й повинностями. Їх перелік містять грамоти Менгу-Тимура (70-ті роки XIII ст.) та інших ханів: данина, мито, плужне (земельний податок від плуга), підводне і корм (перевезення й утримання ханських посланців), війна і ловче (обов'язок іти в похід, а також «на лови» з татарами) та ін. Завойовники збирали данину як грішми, так і натурою: продуктами землеробства, тваринництва, мисливства тощо. Наприклад, населення Болохівської землі, суміжної з Київщиною, сплачувало данину збіжжям: «да им [татарам] орют пшеницю и проса».

Крім звичайної, щорічної, брали й надзвичайну данину, в тому числі людьми. Карпіні розповідає, що на його очах монголо-татари забирали в рабство одного з трьох синів, а також парубків і дівчат. Усі інші мусили давати монголо-татарам по шкурі ведмеда, чорного бобра, тхора й чорної лисиці (хто ж не міг сплатити такої данини, теж потрапляв у неволю).

Наявні джерела не дають можливості більш-менш докладно висвітлити внутрішньополітичне становище Київської землі першої половини XIV ст. Уривчасто згадуються у першій половині XIV ст. князі у Києві, але послідовність їх князювання важко встановити.

Переяславська земля, як і Київська, залежала від монголо-татар. У цій місцевості, відкритій для нападів кочівників з південного сходу, чужоземний ґніт був ще тяжчий. Тому люд поступово переселявся із степів у лісисту Чернігово-Сіверщину. Коли в 1245 р. Данило Галицький по дорозі до Орди проїздив через Переяслав, «ту сретюша (зустріли. — *Ред.*) и Татарове» (а не переяславський князь, як належало бути). Отже, галицький літопис не згадує князя і, певно, тому, що його тоді взагалі не було на Переяславщині. Можна думати, однак, що час від часу у Переяславі все ж таки сиділи князі, на що вказує глуха й хронологічно нечітка згадка Любецького синодика (її можна віднести до межі XIII—XIV ст.) про переяславського князя Івана Дмитровича.

У 1239 р. монголо-татарське військо здобуло штурмом і спалило Чернігів. Завойовники оволоділи також Новгородом-Сіверським, Глуховом та іншими містами Чернігово-Сіверської землі. З наближенням полчиш Батия глава чернігівської династії Михайло Всеволодович разом із сином Ростиславом подався до Угорщини. Коли ж угорський король Бела відмовив чернігівським князям у допомозі, вони знайшли її у свого давнього ворога Данила Галицького. Останній дав Ростиславу Михайловичу «держати» Луцьк, а Михайлові Всеволодовичу пообіцяв підтримку в його претензіях на Київ («обеща ему Киев»). Цим були створені передумови для союзу Галицько-Волинського й Чернігово-Сіверського князівств проти татар. Але вторгнення татар на Подніпров'я перекреслило ці плани. Михайло Всеволодович, втративши надію стати київським великим князем, разом із сином утік до Польщі.

Після того як орди Батия пройшли на захід, Михайло Всеволодович зробив спробу утвердитися в Києві, а Ростислав Михайлович — у Чернігові. У 1241 р. Ростислав Михайлович втрутився у боротьбу боярства проти князівської влади у Галичині, але успішні дії Данила Романовича змусили його тікати у 1242 р. до Угорщини. У 1243 р. він одружився з дочкою короля Бели. Михайло Всеволодович повернувся до Чернігова. Близько 1245 р. він відправився до Батия, «прося волости своєї от него», тобто підтвердження прав на володіння Чернігово-Сіверською землею, а також Києвом, який Данило Галицький формально передав йому напередодні Батисвої навали. В Орді, однак, Михайла Всеволодовича зустріли вороже і за наказом Батия вбили. В літописах Михайло Всеволодович зображається як мученик-християнин, який загинув через відмову виконати язичницький обряд — пройти через вогонь. Справжня ж причина полягала в тому, що він, як і Данило Романович, князь галицько-волинський, тривалий час не визнавав залежності від Орди й шукав підтримки на Заході. Тому хан став на бік іншого претендента на Київ і старійшинства на Русі — владими́ро-суздальського князя Ярослава Всеволодовича. В момент убивства Михайла Всеволодовича в ставці Батия перебував, підтримуючи претензії Ярослава, його син Святослав.

У середині 40-х років XIII ст. Чернігівська земля остаточно підпала під владу Орди, яка сприяла посиленню політичного її дроблення. Золотоординські правителі знищували тих князів, які намагалися зміцнити свою владу. Лише деяким з них вдалося відіграти помітну роль у політичному житті свого краю. Таким був, насамперед, Роман Старий, син Михайла Всеволодовича. У 1263 р. Роман Михайлович вів успішні

вовні дії проти литовського війська. В наступному році знову завдав поразки литовцям, «сам же ранен бысть и не мало бо показа мужество свое». В кінці 1275 р. він разом з іншими князями брав участь у поході на Литву, справедливо вбачаючи в посиленні Литовського князівства загрозу для південноруських земель.

Одночасно прагнучи зміцнитись за рахунок інших князівств, Роман Михайлович у 1286 р. здійснив похід на Смоленськ і, як зазначає літописець, він «и посады пожже, и ко граду приступа, и власти [волості] и села повоева, и отъиде во свояси». Роман Михайлович користувався значним впливом серед інших князів і всіляко намагався ослабити свою залежність від Орди. Така політика не могла не викликати невдоволення хана. Десь наприкінці 80-х або на початку 90-х років XIII ст. Роман Михайлович помер. За деякими відомостями, його вбив «цар у Орді».

Протягом другої половини XIII — початку XIV ст. внаслідок невпинного процесу дроблення в Чернігово-Сіверській землі утворився ряд невеликих удільних князівств: Бельовське, Одосвське, Воротинське, Карачівське, Козельське та ін. Одночасно зменшилась і територія старих чернігівських уділів: Курського, Рильського, Путивльського. Занекали власне Чернігівське й Новгород-Сіверське князівства. Центр політичного життя Чернігівської землі перемістився до Брянського князівства. До Брянська була перенесена з Чернігова і єпископська кафедра.

У 1256 р. в Чернігівській землі, як і в інших руських землях, монголо-татарські завойовники провели перепис населення з метою обкладення даниною. Збирання надзвичайно тяжкої данини супроводжувалося великою жорстокістю. Так, у 1283 р. татарський баскак Ахмат своїми насильствами розорив і розігнав жителів північної частини Чернігівщини.

Роздроблена на слабосилі удільні князівства, Чернігово-Сіверщина в середині XIV ст. стала здобиччю литовських феодалів.

Галицько-Волинське князівство

Незабаром після того, як монголо-татарські орди, пройшовши через південно-західні руські землі, вдерлися до Польщі, Данило Романович повернувся на Волинь з Угорщини, де марно шукав допомоги проти татар. Край лежав у руїнах. Галицький літописець оповідає: «Данилови же с братом [Васильком] пришедшу ко Берестью, и не возмоста ити в поле, смрада ради множества избъеных: не бе бо на Володимере не остал живый, церкви святой Богородицы исполнена трупья, иные церкви наполнены быша трупия и телес мертвых».

Скориставшись із перебування князя в Угорщині, бунтівні галицькі бояри, як і перед татаро-монгольською навалою, зробили спробу позбавити Данила Романовича влади. Коли він підійшов до Дорогичина, його не впустили в місто. Галичина знову вийшла з-під руки Данила: там захопив владу багач Доброслав — «судьчй, попов внуку», як зневажливо називає його галицький літописець. Він, мов справжній князь, роздавав у Галичині волості не лише місцевим, а й чернігівським боярам. Одночасно давній ворог Романовичів, боярин Григорій Васильович, засів у Перемишлі, «собе горную страну Перемышльскую мысляше одержати, и бысть мятеж велик в земле и грабеж от них (бояр. — *Ред.*)», — із скорботою пише літописець. Усе це підривало князівську владу.

Разом з тим обидва боярські угруповання — одне з Доброславом, друге з Григорієм на чолі боролися між собою. Данило Романович використав суперечності в середовищі своїх противників і повернув собі

Батальна сцена. Мініатюра з Київської псалтирі. 1397 р.

Галич. У 1241 р. на Пониззі (на Дністрі) і в Перемишльському передгір'ї вибухнуло народне повстання проти жорстокої експлуатації та пограбування з боку великих бояр, що захопили там владу. Данило Романович послав у головний центр Пониззя, Бакоту, свого придворного боярина, «печатника» Кирила з військом. Останній, за словами літопису, «исписал» боярські грабежі й придушив повстання. Так утвердилася влада Данила Романовича в Галичині.

Зайнятий боротьбою з боярством, Данило Романович мусив обстоювати свою владу також від зазіхань інших князів. 1244 р. давній противник Данила Романовича і ставленик боярської опозиції — Ростислав Михайлович — зять угорського короля Бели IV, на чолі угорського війська рушив на Перемишль. Він розбив невелике військо Данила Романовича, але при наближенні головних сил останнього відступив до Угорщини. Наступного року Бела IV, розраховуючи захопити частину південноруських земель, зокрема Галич, дав Ростиславу Михайловичу нове військо. Ростислава підтримували загони одного з польських князів, а також дружини бунтівних галицьких бояр. 17 серпня 1245 р. в битві під Ярославом (на р. Сан) Данило Романович завдав цим об'єднаним силам нищівної поразки, захопивши в полон майже всіх воєначальників ворожої сторони. Ростислав урятувався втечею.

Битва під Ярославом зміцнила як міжнародне становище Галицько-Волинського князівства, так і князівську владу, соціальною підпорою якої були дрібні й середні служилі бояри та торгово-ремісниче населення міст, невдоволені боярською сваволею. Відтепер Данило Романович мав можливість більш рішуче придушувати боярські виступи.

Після Ярославської перемоги Данилові Романовичу крім Галичини й частини Волині підлягали землі Дорогичинська, Белзька і Холмська. Його брат і співправитель Василько тримав Володимир із більшою частиною Волині. У цьому дуумвраті, однак, Данило Романович завдяки

своїм видатним державним, воєнним і дипломатичним здібностям був першим.

Посилення Галицько-Волинського князівства викликало в Орді тривогу в зв'язку з тим, що ця територія через свою віддаленість від Сарая-Бату все ще залишалась фактично поза ординським контролем. Незабаром після Ярославської битви, восени 1245 р., татари звернулися до Данила Романовича з вимогою: «Дай Галич!». Про Волинь поки що мови не було. Як розповідає Галицький літопис, Данило Романович сказав: «Не дам полуотчини своей, но еду к Батыеви сам», — і 26 жовтня 1245 р. виїхав до Орди. Ціною приниження й визнання зверхності хана він зумів зберегти всі свої володіння («и поручена бысть земля его ему, иже беаху с ним»). Проте залежність Галичини й Волині від Орди була формальною. Данило Романович не відмовився від боротьби з татарами. Визнання Батисем влади Данила Романовича в Галичині й Волині зміцнило авторитет галицько-волинського князя у всій Русі. Щоб закріпити його, він вирішив заснувати окрему галицьку митрополію, призначивши митрополитом свого найближчого сподвижника, «печатника» Кирила, який виїхав для затвердження до патріарха в Нікею.

З цього часу різко міняється зовнішня політика Галицько-Волинського князівства. Вона підпорядковується цілям боротьби з Золотою Ордою. Данило Романович шукає союзників у Західній Європі. Він укладає угоду з Угорщиною, скріплену шлюбом його сина Лева з Констанцією, дочкою угорського короля. Сам Бела IV у листі до папи Інокентія IV мотивував цей шлюб необхідністю спільних дій проти монголо-татар. Тоді ж, ідучи на союз із Данилом Романовичем, угорський король відмовився від підтримки Ростислава Михайловича, ворога галицько-волинського князя, і той зійшов з політичної арени Південно-Західної Русі.

Галицько-Волинський князь установив також союзні відносини з польськими та литовськими князями.

Одночасно на Галицько-Волинське князівство звертає увагу римська курія, сподіваючись поширити там католицьку релігію і використати його проти Золотої Орди. Могутність останньої викликала страх у Західній Європі. Місію зав'язати стосунки з галицько-волинським князем папська курія поклала на досвідченого дипломата Плапо Карпіні. На початку 1246 р. він побував у Володимирі, де ознайомив Василька Романовича із змістом папської булли від 25 березня 1245 р., що закликала всіх володарів зміцнювати свою обороноздатність на випадок нової монголо-татарської навали. Зустрівшись згодом з Данилом Романовичем, Карпіні передав йому бажання Риму встановити з князем стосунки, на що й дістав згоду.

Однак у ході переговорів з папою Інокентієм IV стало ясно, що останній дбає не про допомогу галицько-волинському князеві проти Орди, а про підкорення руської православної церкви Риму, про навернення в католицьку віру населення руських земель. 1246 р. папа призначив «для викорінення грецьких звичаїв та обрядів» своїм легатом на Русі пруського архієпископа Альберта. Данило Романович не впустив до князівства папського легата й вирядив до Риму посольство з протестом. А 1248 р., переконавшись остаточно, що на реальну допомогу від римської курії не можна розраховувати, він перервав переговори з папою.

Данило Романович всіляко намагався зміцнювати політичні зв'язки з Північно-Східною Руссю. Його союзником став тверський князь. Політичні відносини галицько-волинський князь скріплював родинними зв'язками. Сам він був одружений з дочкою Мстислава Удалого, яка доводи-

лася тіткою (по матері) Олександрю Невському, а його брат Василько Романович — із двоюрідною сестрою Олександра Невського. У 1250 р. дочка Данила Романовича стала дружиною великого князя владимирського Андрія Ярославича, брата Олександра Невського. Однак зближення з Андрієм Ярославичем було короткочасним. Золота Орда напала на Владимирське князівство і Андрій Ярославич, зазнавши поразки, в 1252 р. мусив виїхати до Скандінавії. Великим князем владимирським став Олександр Невський. Видатний державний діяч розумів причетність передчасного збройного виступу Русі проти Орди. Його основною політичною лінією було відвернення дипломатичними заходами нових нападів татар. Усе це підпорядковувалося головній меті: підготовці сил для майбутньої вирішальної боротьби проти іноземного іга.

У 1252 р. за ініціативою папського престолу й при посередництві угорського короля Бели IV відновилися переговори Данила Романовича з Римом. Данило мусив піти назустріч папі в зв'язку з ускладненням воєнної ситуації: до східних рубежів Галицько-Волинського князівства наближалася монголо-татарська орда Куремси. Інокентій IV запропонував Данилу Романовичу королівський титул і прислав корону. У 1253 р. галицько-волинський князь коронувався в Дорогичині. Тоді ж папа оголосив хрестовий похід проти татар, закликавши взяти участь у ньому Польщу, Чехію, Моравію, Сербію й Померанію. Проте декларований Інокентієм IV похід не відбувся. Феодали, до яких звертався папа, вважали за краще добувати зброєю австрійську спадщину, ніж виступити проти Золотої Орди.

Коли стало ясно, що Захід не подасть ніякої допомоги, Данило Романович відмовився від будь-яких стосунків з римською курією. Після цього курія стала проповідувати хрестовий похід проти Русі та інших народів Східної Європи. Новий папа Олександр IV намагався послабити Галицько-Волинське князівство з допомогою Литви. У 1255 р. в буллі до великого князя литовського Міндовга він спонукував останнього послати військо на галицько-волинські землі. Римсько-католицька церква прагнула одночасно посилити свій вплив і на Північно-Східну Русь. Але Олександр Невський рішуче виступив проти будь-яких зв'язків з нею. Відсіч, яку дали римській курії видатні державні діячі Русі Олександр Невський та Данило Галицький, примусила її змінити методи своєї агресивної політики на сході Європи.

Не знайшовши союзників, Данило Романович і вірні йому бояри вирішили розпочати боротьбу з татарами власними силами, основу яких становила кінна князівська дружина (з дрібних феодалів) і піше військо — селянське й міське ополчення. Напередодні неминучої битви з Ордою у Галицько-Волинському князівстві укріплялися існуючі та будувалися нові городи-міста. Так було засновано місто Львів, назване ім'ям Данилового сина Лева (в літописі Львів згадується вперше в 50-х роках XIII ст.). Заснований ще перед монголо-татарською навалою Холм став столицею Галицько-Волинського князівства. Старий Галич, гніздо боярських заколотів і зрад, занепадає. Натомість дедалі більше зростає значення Львова.

На початку 50-х років XIII ст. правителі Золотої Орди зробили спробу зміцнити свою владу в Галицько-Волинському князівстві, що фактично їм не підлягало. В 1252 р. військо Куремси, якого Плато Карпіні називає «наймолодшим серед інших татарських вождів», оволоділо Пониззям, а в 1254 р. вдерлося на Волинь. Проте, зустрівши опір, татари відійшли у Болохівську землю. Куремса, не почувачи себе настільки

сильним, щоб утвердити владу Золотої Орди в Галичині й на Волині, спирався на допомогу смоленського князя Ізяслава Мстиславича. Оставній в 1254 р. захопив Галич. Однак син Давида Романовича, Роман, на чолі князівської дружини невдовзі вибив нападників із Галича й полонив самого Ізяслава.

Наприкінці 1254 р., коли головні сили Орди знаходилися в Азії і, отже, Куремса не міг розраховувати на їхню підтримку, Данило Романович «воздвиже рать противу Татаром». Галицько-волинський князь воював не лише з монголо-татарськими феодалами, а й з тими руськими князями, що підтримували завойовників, — з «людьми татарськими», як зневажливо називає їх літописець. Кампанія проти Куремси була організована з розмахом: тоді як полки Лева Даниловича визволяли Побужжя, війська Данила й Василька Романовичів увійшли в Болохівську землю. «Все городы, седяция за татары», були зруйновані, більшість місцевих феодалів перейшла на службу до галицько-волинського князя. Проте головної мети походу — визволення від татар Подніпров'я разом із Києвом — досягти не вдалося. Литовський князь Міндовг, з яким перед походом було укладено мир, своєчасно не надіслав обіцяної допомоги, а пізніше зайняв ворожу позицію. Між галицько-волинськими й литовськими військами сталася сутичка. Військо Данила Романовича, зайнявши землі вздовж Случі й Тетерева і здобувши Возвзягль (пізніше Зв'ягель, тепер Новоград-Волинський), спинилося.

У 1258 р. замість Куремси з Золотої Орди на Подніпров'я був посланий з великим військом відомий воєначальник Бурундай. Вимагаючи від галицько-волинського князя виконання васальних зобов'язань, він звелів Данилові взяти участь у спільному поході на Литву. Восні успіхи татар у Литві, а потім у Польщі різко змінили ситуацію на користь завойовників. Бурундай розташував своє військо на території Галицько-Волинського князівства і поставив перед князями ультиматум: «Оже есте мои мирници, розмечете же городы (фортеці. — Ред.) свое-всех». Щоб послабити обороноздатність Галицько-Волинського князівства, татари зруйнували стіни й інші фортифікаційні споруди міст Сложеська, Львова, Кременця, Луцька, Володимира та ін. Великі дерев'яні укріплення Володимира довелося спалити, бо їх не можна було швидко «розмечати».

Князь Данило Галицький. Скульптор
Т. М. Бриж. 1954 р.

Уцілів лише Холм. Населення його відмовилося виконати ультиматум, а Бурундай, з огляду на міцні оборонні споруди цього міста, не зважився на штурм. Похід Бурундай завдав більшої шкоди Галицько-Волинському князівству, ніж навала Батия. Князі мусили визнати владу татарських ханів, проте залежність їх була меншою порівняно з князями Північно-Східної Русі. Вона обмежувалася спорадичними подарунками і контрибуціями.

Боротьба проти монголо-татарського іга була головною, але не єдиною лінією зовнішньополітичної діяльності Данила Романовича. Галицько-Волинське князівство втручалось у польські справи та в боротьбу за австрійську спадщину. Одруживши в 1259 р. свого сина Романа з племінницею і спадкосмицею австрійського герцога Фрідріха II Гертрудою, Данило Романович намагався силою зброї ствердити свої права на австрійські володіння, але зазнав невдачі. Одночасно Галицько-Волинське князівство вело тривалу боротьбу з швидко зростаючою Литовською державою.

Ранньофеодальна Литовська держава сформувалася близько середини XIII ст. Вона значно зміцнилася вже за Міндовга (1216—1263), коли власне й почався наступ її на політично роздроблену й ослаблену монголо-татарською навалою Русь. Чим далі на схід і південний захід просувалися кордони Литви, тим більше зростала її воєнно-політична міць, зумовлена більш високим соціально-економічним і культурним рівнем феодального суспільства на Русі.

Спочатку наступ Литви мав характер нападів дружин окремих литовських феодалів на Західну й Південно-Західну Русь. Протидіючи їм, Данило Галицький здійснив декілька походів у глиб Литви. На короткий час йому вдалося підкорити частину земель по Західному Бугу й поширити вплив на Турово-Пінське князівство. Проте Міндовг закріпив за собою Чорну Русь (землі вздовж лівих приток Немана з р. Свислоччю включно). Найбільше місто Чорної Русі Новгородок (Новоградок) став столицею Литовської держави.

Данило Романович (помер 1264 р. у Холмі) належав до найвидатніших державних діячів Русі XIII ст. Цей талановитий політик, визначний полководець і дипломат зумів організувати відсіч агресії з боку західних феодалів, спинити проникнення на руські землі римсько-католицької церкви. Очолена ним боротьба проти Золотої Орди послабила на певний час залежність Південно-Західної Русі від монголо-татарських поневолювачів.

Данило Романович придушив опозицію великого боярства і об'єднав під своєю владою Галичину й Волинь. Зміцнюючи князівську владу в Галицько-Волинській Русі, він разом з тим підтримував тісні політичні зв'язки з Північно-Східною Руссю. Значну роль у цьому відіграв колишній «печатник» Данила Романовича київський митрополит Кирило (1243—1280), який у 1250 р. переїхав у Владимир (на Клязьмі).

Послаблення Галицько-Волинського князівства

Зміцнення князівської влади в Галицько-Волинському князівстві не було тривалим. За наступників Данила Романовича роздробленість знову починає виступати на перший план у політичному житті князівства. Василько Романович, який тримав частину Волині з центром у Володимирі, номінально, як старший у родині, вважався «отцем и господином». Однак на першість у Галицько-Волинському князівстві претендували також сини Данила Романовича Шварно і Лев. Шварно, одружений

з дочкою Міндовга, правив у Східній Галичині; Лев — у Західній Галичині (з Перемишлем і Львовом). Третій син Данила Романовича Мстислав заволодів Східною Волинною разом із Луцьком. Незгода між спадкоємцями Данила, їх боротьба за першість призвели до порушення тих тісних державних відносин, які встановилися між Галичиною і Волинною за Данила Романовича. Та й сама Галичина не була вже такою єдиною, як раніше.

Після смерті у 1269 р. Василька Романовича його землі успадкував син Володимир. Невдовзі помер і Шварно, володіння якого перейшли до Лева. Мстислав у політичному житті помітної ролі не відігравав. Здавалось би, повторювався дуумвірат галицько-волинських князів, який існував за Данила й Василька. Однак Лев і Володимир постійно перебували в напружених стосунках, тому не могло бути й мови про колишню політичну єдність успадкованих братами земель. Проте Галицько-Волинське князівство ще довго залишалося значною політичною силою на сході Європи.

У 70—80-х роках XIII ст. знову посилювались зазіхання Золотої Орди на Південно-Західну Русь. Тоді ж відбулося кілька походів золотоординських феодалів на Литву. Загострилися відносини Галицько-Волинського князівства з Польщею й Угорщиною. Разом з тим посилювалась агресія Тевтонського ордену проти Литви й Польщі. Така міжнародна ситуація спонукувала галицько-волинських і литовських феодалів до об'єднання своїх зусиль для боротьби проти спільних ворогів. Ідею об'єднання спробували реалізувати Шварно Данилович і син Міндовга Войшелк. Цей князь один із перших прийняв християнство за східним обрядом і став поширювати його в Литві, що викликало невдоволення серед тих литовських феодалів, які трималися старої, язичеської віри.

Під час міжусобної боротьби, що спалахнула в Литві після смерті Міндовга, Шварно допоміг Войшелку утвердитися на литовському великокнязівському столі. Невдовзі (1267) Войшелк передав владу в Литві Шварнові як зятеві Міндовга, а сам повернувся в монастир (він ще раніше постригся в ченці). Таким чином, здавалось, відбулося державне об'єднання частини Галицько-Волинської Русі (володіння Шварна) з Литвою. Однак вступ останнього на литовський великокнязівський стіл викликав тривогу у Лева Даниловича. Побоюючись, що брат використає своє посилення проти нього, Лев убив Войшелка, який очолював угруповання литовських феодалів проруської орієнтації і був ініціатором передачі Шварну великокнязівської влади в Литві. Після смерті Войшелка великим князем литовським став Тройден. У Литві прийшли до влади феодали-язичники.

Тройден зайняв ворожу позицію щодо галицьких і волинських князів, особливо Володимира Васильковича (три брати Тройдева загинули у боротьбі з Васильком Романовичем). Таке становище використала золотоординська дипломатія. Двічі, у 1275 і 1277 рр., монголо-татарські й руські війська ходили на Литву. Одночасно успішно воювали з ятвягами (одним із литовських племен) також Лев Данилович і Володимир Василькович.

Галицько-волинські князі змушені були допомагати золотоординським військам і в поході на Польщу. З польськими князями у Лева Даниловича і Володимира Васильковича склалися напружені відносини і ще більше загострилися після того, як в 1280 р. краківським князем став Лешек Чорний.

У цих походах галицький князь Лев Данилович (1264—бл. 1304) і волинський князь Володимир Василькович (1270—1289) виступали спільно

Печатка галицько-волинського князя Юрія Львовича.

ком, проте великих воєн з Литвою не вів. Мінімальною була участь Володимира Васильковича й у війнах із Польщею. З цього погляду звертають на себе увагу слова волинського літописця, який, описуючи спільний похід у 1280 р. монголо-татарських, галицьких і волинських військ на Польщу, зауважує: «Лев рад поїде с татари», а Володимир, навпаки, — «неволею Татарською». У внутрішніх справах свого невеликого князівства Володимир Василькович головну увагу звертав на будівництво міст та фортець, дбав про піднесення ремесел і торгівлі, про розвиток культури, зокрема літератури й книгописання.

Поглиблення політичної роздробленості Галицько-Волинського князівства посилило залежність його від Золотої Орди. Галицький літописець не раз наголошує на тому, що «бяху вси князи в воли Татарской». Вони, зокрема, зобов'язувалися на вимогу монголо-татар йти з ними в походи. А коли золотоординські війська проходили Галицько-Волинською землею, князі мусили стягувати з населення на користь Орди спеціальний податок — «татарщину».

Після смерті Лева Даниловича (близько 1301) і Мстислава Даниловича, який ненадовго пережив його, Галичину й Волинь об'єднав у своїх руках син Лева Юрій; він зробив своєю столицею Володимир. Збереглась його печатка з титулом «Руський король, принцес Володимирщини». Отже, відновилась політична єдність Галицько-Волинського князівства.

Юрій Львович проводив активну зовнішню політику. Він уклав союз із братом своєї дружини польським князем Владиславом Локетекем (майбутнім королем Польщі). Згідно польської хроніки, останній в 1302 р., борючись за польську корону з тодішнім королем Вацлавом II, напав у союзі з Юрієм на Сандомирщину. Крім русинів, у війську Локетєка були й татари, яких, напевно, привів із собою галицько-волинський князь. Русько-татарські війська мусили відступити, і Юрій втратив Люблінську землю, здобуту його батьком незадовго до смерті. Проте й надалі він залишився союзником Локетєка.

лише з примусу Золотої Орди. По суті ж кожний із них вів самостійну зовнішню політику. Лев Данилович спирався на союз з Угорщиною, а з 1278 р., коли чеським королем став Вацлав, — також із Чехією. Князь підтримував відносини і з північно-руськими князівствами, зокрема з Тверським, на що вказує шлюб його сина Юрія з дочкою тверського князя Ярослава Ярославича в 1282 р.

Порівняно з бурхливою зовнішньополітичною діяльністю Лева Даниловича менш активною була політика Володимира Васильковича. Він відбив натиск литовських князів і заволодів Турійсь-

Після смерті Юрія його сини Андрій і Лев спільно правили Галицько-Волинським князівством. У грамоті 1316 р., якою підтверджувався союз із Пруським орденем, вони називають себе князями Руської землі, Галичини й Володимирщини. Старший Андрій розпоряджався на Волині, молодший Лев — у Галичині. Спільно брати виступали головним чином у зовнішньополітичних справах.

На цей час під владу Литви підпали західноруські землі, що значно зміцнило економічну й військову могутність Литовської держави і в свою чергу активізувало її наступ на Північно-Східну та Південно-Західну Русь. Стримуючи цей наступ, галицько-волинські князі пробували спертися на допомогу Владислава Локетекка й Тевтонського ордену.

Згадана вище грамота Андрія і Лева (1316) кидає світло також на відносини Галицько-Волинського князівства із Золотою Ордою: німецьким рицарям дана обіцянка обороняти їх від татарських набігів. Отже, галицько-волинські князі, хоч формально й визнавали владу Орди, фактично проводили незалежну зовнішню політику. Недарма після смерті Андрія і Лева Владислав Локетек із жалем згадував про них як про захисників Заходу, зокрема Польщі, від татар.

На початку 20-х років XIV ст. Андрій і Лев Юрієвичі вели боротьбу з великим князем литовським Гедиміном (1316—1341), в час правління якого розгорталася експансія литовських феодалів на Русь. У 1321 р. Гедимін вторгся на Волинь. В одному з боїв проти литовських військ загинув князь Андрій. Литва захопила Берестейську і Дорогичинську землі. Через рік Гедимін продовжив воєнну кампанію. В битві проти загарбників загинув і Лев Юрієвич. Литовське військо оволоділо Луцьком. Однак приєднати всю Волинь до свого князівства Гедимін не зміг. За Литвою залишилися тільки Берестейська і Дорогичинська землі. У Галицько-Волинському князівстві, скориставшись із смерті князів Андрія і Лева, до влади прийшло велике боярство.

Із смертю Андрія та Лева припинилася династія Романовичів. Владислав Локетек спробував у зв'язку з цим оволодіти Галичиною й Волинною. Не покладаючись на власні сили, він влітку 1325 р. добився від папи проголошення хрестового походу проти Галицько-Волинського князівства, однак зазнав невдачі у здійсненні своїх намірів. Утвердитися в державі Романовичів прагнули також сілезькі князі Генріх та Ян і вже задалегідь стали називати себе князями Галицької і Волинської земель.

За таких умов боярська олігархія вирішила сама вибрати князя, який би став слухняним знаряддям у її руках. Вибір спинився на мазовецькому князичі Болеславі, синові Тройдена, одруженого із сестрою останніх Романовичів Марією. Отже, цей претендент доводився родичем Андрію і Леву. Думку про те, що князь був обраний самими боярами, а не нав'язаний їм ззовні, підтримує сучасник цих подій польський хроніст Ян із Чарквова. Католик Болеслав перейшов у православ'я, прийняв ім'я Юрій і став у 1325 р. галицько-волинським князем. В історію він увійшов під подвійним ім'ям Юрія-Болеслава II.

Джерела так зображують його зовнішню політику. З татарами галицько-волинський князь підтримував добрі відносини і їздив до Орди на затвердження, з пруськими рицарями додержувався миру, з Польщею вів тривалі війни.

Він установив дружні відносини з Литовською державою і скріпив їх у 1331 р. своїм шлюбом з дочкою Гедиміна Офкою. В свою чергу, литовський князь Любарт Гедимінович одружився з родичкою галицько-волинського князя, мабуть, із його дочкою від першого шлюбу.

Зближення між Галицько-Волинським князівством і Литвою не влаштувало давніх претендентів на Галичину й Волинь — польських і угорських феодалів. Угода польського короля Казимира III з його зятем, угорським королем Карлом-Робертом, передбачала, зокрема: якщо у Казимира не буде синів, то після його смерті польська корона перейде до угорського королевича Людовіка, сина Карла-Роберта й Казимирової сестри Єлизавети.

На той час Казимир III потрапив у скрутне становище. За згоду чеського короля зректися прав на польську корону він у 1336 р. віддав Чехії Сілезію, мусив також поступитися Помор'ям на користь Тевтонського ордену, а свої територіальні втрати вирішив компенсувати за рахунок Галицько-Волинського князівства. Угорський король подавав Казимиру III допомогу, сподіваючись, що захоплені Польщею галицько-волинські землі врешті-решт перейдуть до нього разом із польською короною. Цей план загарбання галицько-волинських земель був реалізований в 40—50-х роках XIV ст.

Загарбання польськими і литовськими феодалами південноруських земель

Останні роки правління галицько-волинського князя Юрія-Болеслава II позначилися загостренням відносин між князівською владою і боярством. Спроби Юрія-Болеслава вирватися з-під боярської «опіки» закінчилися для нього трагічно. Один із найвпливовіших бояр Дмитро Дедько організував змову, і 7 квітня 1340 р. Юрія-Болеслава було отруєно.

Більшість авторів середньовічних хронік, скупо пояснюючи причини зіткнення галицько-волинського князя з могутніми феодалами, сходиться на тому, що він оточив себе католиками й намагався змінити «закон та віру» Русі. Європейські хроністи розповідають, що Юрій-Болеслав наводнив князівство іноземними колоністами, насамперед німцями, пропагував католицизм і запрошував у країну католицьких священників та ченців. Зрозуміло, що західна орієнтація князя, іноземця за походженням і вихованням, викликала невдоволення місцевого населення, що й зуміли обернути на свою користь бояри.

Феодалною анархією скористався король Польщі Казимир III, який уже в кінці квітня 1340 р. з військом несподівано вдерся на Русь. Польські війська оволоділи кількома замками, в тому числі Львівським, проте не мали сили втриматись і мусили повернутися назад. Одночасно угорський король послав своє військо до Галичини, але воно, зустрівши рішучий опір, також відступило.

В плани боярської олігархії, що тільки-но позбулася непокірного князя, не входило йти під владу такого сильного володаря, як Казимир III. Тому бояри спинили свій вибір на Дмитрі Дедьку. Останній, скориставшись виступом населення проти польських феодалів, зміцнив своє політичне становище. У червні 1340 р. галицько-волинське військо разом із татарами, закликаними на допомогу, вступило до Польщі і пройшло аж до Вісли. Казимир III мусив підписати з Дмитром Дедьком договір про взаємне додержання нейтралітету.

Тим часом волинське боярство, шукаючи собі князя, спинилося на кандидатурі Любарта Гедиміновича, який вважався спадкоємцем Юрія-Болеслава. Обираючи Любарта, волинське боярство розраховувало на підтримку Литви у боротьбі як з татарами, так і з польськими та угорськими феодалами. З цього моменту (1340) єдність Галицько-Волинського князівства, і перед тим багато в чому ефемерна, перестає існувати. У Гали-

чині лише номінально визнавалася влада князя Любарта Гедиміновича, фактично ж управління потрапило до рук боярства на чолі з Дмитром Дедьком. У боротьбі проти Польщі та Угорщини обидва вони, Дедько й Любарт, спиралися на Золоту Орду.

Збереглося кілька грамот Дедька, в яких він називає себе главою Галицької землі, вважає своїми попередниками галицьких князів і зовсім не згадує Любарта як свого сюзерена. Більше того, в 40-х роках XIV ст. Дедько самостійно, без участі Любарта, вів воєнні операції та дипломатичні переговори з польським й угорським королями. Отже, Галицько-Волинське князівство в 1340 р. розпалося на дві частини: боярську олігархічну республіку Галичину і князівство Волинь.

Казимир III, однак, не відмовився від намірів загарбати Галичину і зумів скористатися обставинами, що склалися. В 1343 р. він добивається від папи допомоги для боротьби з «русинами», а протягом 1344—1345 рр. відриває від Галичини Сяноцьку землю, уклавши перед тим з Любартом угоду про ненапад.

Восени 1349 р., заручившись нейтралітетом татар, польські феодалі здійснили новий похід на Галичину й Волинь. Подолавши опір залог пограничних оборонних замків, польське військо оволоділо Львовом, Белзом, Берестям, Володимиром. Захоплений зненацька, Любарт потрапив у облогу в Луцьку, але вдержав місто. Наступного року волинське військо з допомогою Литви повернуло більшу частину Волині, Галичина ж залишалася під владою Польщі.

Однак хитке становище польських феодалів у Галичині й ворожі відносини з Литвою змусили їх шукати підтримки в Угорщині. 1350 р. Казимир III підписав союзну угоду з угорським королем Людовіком. Останній і його брат Стефан поступилися на користь Казимира III «дідичними правами» на «Руське королівство» з тим, що коли у польського короля не буде сина, то разом з Польщею Галичина перейде до Людовіка, а якщо Казимир III матиме спадкоємця, то угорський король і його наступники зможуть викупити у нього Галицьку землю за сто тисяч флоринів.

Наслідком цієї угоди була допомога Людовіка Польщі у війні проти Литви в 1351—1352 рр. Війна закінчилася перемир'ям, укладеним восени 1352 р. Галичина залишилася за Казимиром III, а литовські князі закріпили за собою Волинь і Берестейську землю. Кременецька волость вважалася нейтральною.

У 1353 р., порушивши перемир'я, військо Любарта вступило у Галичину, здобуло Львів та Галич і захопило велику здобич. Проте польський король дістав допомогу не тільки у Римі, а й у татарських феодалів, і у війні 1366 р. завдав литовсько-руським силам рішучого удару. Внаслідок цієї кампанії Польща остаточно закріпила за собою Галичину й захопила більшу частину Волині. За Любартом залишилася тільки Луцька волость. Згідно з угодою між Казимиром III і великим князем литовським Ольгердом (1345—1377) Любарт зобов'язувався жити в мирі з Польщею.

Любарт Гедимінович з литовськими князями, скориставшись із замішання у Польщі в зв'язку з смертю Казимира III, зайняв у 1370 р. Волинь разом з містом Володимиром. Новий польський король Людовік (1370—1382), що одночасно посідав і угорський трон, після тривалої війни відібрав у Любарта в 1377 р. Холмську та Белзьку землі. Любарту вдалося зберегти більшу частину Волині з містами Володимиром, Луцьком, Кременцем та ін.

Посівши польський трон і тим самим оволодівши Галичиною, яку захопив його попередник Казимир III, Людовік Угорський вважав Галичину насамперед угорським, а не польським володінням. Цю юридичну фікцію угорські феодалі стали використовувати для проникнення у Галичину. Разом з тим, щоб приховати від польських феодалів свої наміри щодо Галичини, Людовік призначив (1372) туди намісником не угорського, а польського (з Малої Польщі) пана, свого васала Владислава Опольського.

У 1382 р., коли помер Людовік, Любарт скористався з міжкоролів'я і зробив спробу приєднати Галицьку землю. Успіхи його, однак, не сягнули далі оволодіння прикордонними галицькими фортецями.

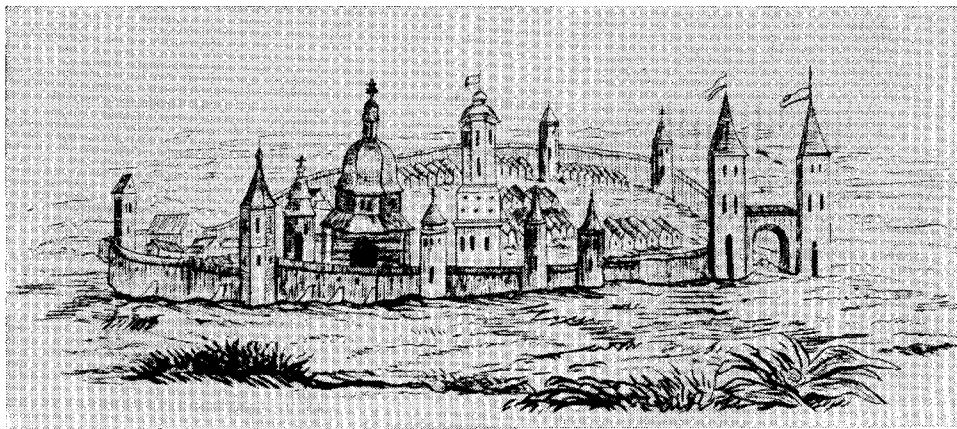
Таким чином, тривалий наступ польських і литовських феодалів на Галицьку й Волинську землі закінчився тим, що Галичина увійшла до складу Польщі, але спочатку як приватне королівське володіння (домен), зберігаючи певну автономію. Проте вже Казимир III всіляко порушував права Галичини. Ще далі пішов у цьому напрямі його наступник Людовік. На Волині ж князем залишився Любарт як суверенний володар приблизно до 1385 р.

Наступ литовських феодалів на південноруські землі припав на час політичного та економічного піднесення Литовської держави й розширення її території на схід. Після смерті Гедиміна (1341) і внаслідок боротьби між його синами великокнязівський стіл у Вільні в 1345 р. зайняв Ольгерд. Як повідомляє західноруський літопис, Ольгерд поділяв владу й володіння з братом Кейстутом, князем Жмуді та Троків, з яким домовився, що здобуті в майбутньому землі ділитимуться між ними порівну. Разом з тим, члени цього своєрідного дуумвірату розподілили свої функції у сфері зовнішньої політики: Кейстут мав стримувати натиск Тевтонського ордену, а Ольгерд — продовжувати політику наступу на Русь.

Близько середини XIV ст. в складі Литовської держави вже були білоруські землі й частина українських (Волинь). Внаслідок цього Литовська держава значно зміцнилася й посіла помітне місце в політичному житті Східної Європи. Великі матеріальні та людські ресурси приєднаних білоруських і українських земель давали Литві можливість успішно протистояти німецькій феодальній агресії та Орді.

Наступ литовських феодалів на південноруські землі полегшувався тим, що золотоординська держава вступила в період феодальної роздробленості, що з особливою силою проявилось в середині XIV ст. Після хана Бердибека у 1359 р. до вступу на престол Тохтамиша у 1381 р. в Орді змінилося понад 25 ханів. Колишня могутня монголо-татарська держава фактично розпалася на кілька частин. Зокрема, правителі татарських орд, що кочували в причорноморських степах, не мали постійної підтримки з боку центральної влади. Ольгерд, отже, мав можливість помірятися силами з західним улусом, не оглядаючись на верховного хана.

Боротьба Литви з Золотою Ордою за Подніпров'я залишила ряд слідів у письмових джерелах того часу. Так, у Густинському літописі під 1361 р. є звітка, що в Києві князував Федір, далі розповідається, що Ольгерд, очевидно, в 1362 р. на Синіх Водах (притока Південного Бугу) розбив «трех царков татарских... И оттоли от Подоля изгна власть татарскую. Сей Ольгерд и инныя рускія державы во власть свою пріят, и Киев под Федором князем взят, и посади в нем Володымера сина своего».

Місто Белз. Старовинний малюнок.

Литовським феодалам вдалося оволодіти Київщиною, Переяславщиною і Поділлям. Ольгерд прислав Переяславщину до Київського князівства, Подільську землю віддав синові свого брата Коріата — Юрію, Олександрю, Костянтину й Федору. Брати Коріатовичі, утвердившись на Поділлі, перестали надсилати данину в Орду і почали готуватися до боротьби з нею. Вони спорудили, зокрема, фортеці Смотрич, Бакоту й Кам'янець. Із зміцненням свого становища Коріатовичі поступово виходили з-під влади великих князів литовських. Спершу вони орієнтувалися на Польщу, а потім на Угорщину й Молдавію.

Проте литовські князі не мали достатніх сил для повного визволення південно-руських земель від татарського іга. Володимир Ольгердович, який княжив у Києві, наприклад, певний час перебував у залежності від татар, на що вказують дані письмових джерел і монети цього князя з татарським гербом. У грамотах подільських князів, спочатку Коріатовичів, потім Свидригайла, також є згадки про виплату данини татарам.

Щодо Чернігово-Сіверської землі, то відомо, що в першій половині XIV ст. вона переживала політичну кризу: численні слабосилі князі перебували в повній залежності від татар. Більш активну участь у тогочасному політичному житті брало Брянське князівство. Під 1356 р. в Ніконівському літописі є згадка про те, що Ольгерд «...воевал Брянск и Смоленск». Але литовці не мали успіху, і Брянськ залишився за князем Василієм, що одержав у Орді ярлик на княжіння. Незабаром Василій помер, «и бисть в Брянске мятеж от лихих людей, а заматна веліа, и опустение града, и потом нача обладати Брянском князь велики Литовски». З літописної розповіді не ясно, коли саме Ольгерд утвердився в Брянську, видно лише, що після походу 1356 р. минув якийсь час. Проте можна припустити, що на початку 70-х років XIV ст. більша частина Чернігово-Сіверської землі вже знаходилася під владою Литви.

Отже, у 40-х — 70-х роках XIV ст. більшість південно-руських земель, політично роз'єднаних і послаблених залежністю від Золотої Орди, підпала під владу Польського королівства й Великого князівства Литовського.

2. Посилення феодалної залежності селян

Риси феодалних земельних відносин

З 30-х років XII ст. давньоруське ранньфеодалне суспільство вступає в період розвинутого феодалізму, який триває приблизно до середини

XVII ст. Протягом цього часу феодалні відносини досягають своєї зрілості, а феодалізм як формація реалізує всі закладені в ньому можливості прогресу. Зростає велика приватна земельна власність. Відбуваються консолідація і юридичне оформлення панівного класу в привілейовані стани. Посилюється роль міст як осередків ремесла і торгівлі, що у свою чергу значною мірою сприяє дальшому розвитку товарного виробництва.

В умовах розвинутого феодалізму власність на землю набувала ієрархічного характеру, а ієрархія монопольних власників виступала як асоціація, спрямована проти пригнобленого класу виробників¹.

Потреба закріплення й охорони монопольної власності класу феодалів на землю та здійснення позаекономічного примусу щодо залежного селянства зумовлювали феодално-ієрархічну структуру землеволодіння. Усі землевласники були взаємозв'язані військово-службовими зобов'язаннями — васалітетом. Останній являв собою систему організації панівного класу й базувався на особистій залежності одного феодала від іншого. В основі правових відносин між ними лежали землевласницькі стосунки. Глава феодалної держави (король або великий князь) виступав як верховний сеньйор (сюзерен). Великі феодали, удільні князі чи найбільші бояри — васали верховного сеньйора — одержували від нього землі й служили йому, будучи самі сеньйорами дрібніших феодалів і надаючи їм землі з умовою відбудовання військової служби. Так створювалась феодална ієрархія, увесь тягар якої лежав на плечах трудового народу. За допомогою системи феодалного васалітету, яка ґрунтувалась на експлуатації народних мас, панівний клас тримав у залежності все населення держави, хоча форми цієї залежності і тягар феодалних повинностей не були однаковими для різних суспільних груп.

В міру зосередження земель в руках панівного класу зміцнювались політичні позиції феодалів, у першу чергу великих. Вони починали виходити з покори князям, почувати себе у підвладних землях необмеженими господарями. Посилювалась феодална роздробленість Давньої Русі. Розвиток продуктивних сил, що характеризувався поживленням сільського господарства, ремесел і торгівлі, інтенсифікував цей складний процес.

Монголо-татарське завоювання спричинилось до поглиблення роздробленості. Не лише удільні князі, а й бояри прагнули позбутися залежності від великого князя, авторитет якого був принижений монгольською зверхністю, а військова міць підірвана.

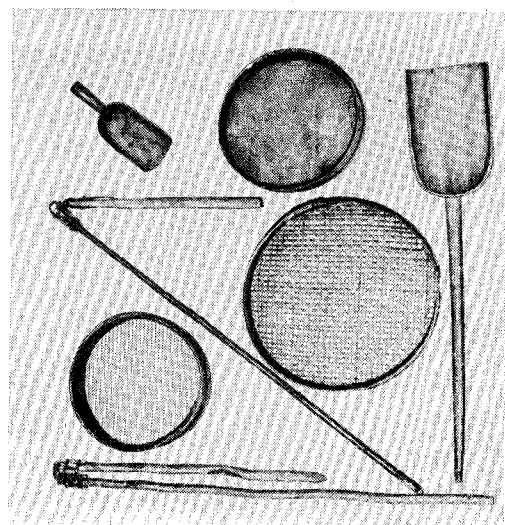
Сільське господарство

Сільське господарство південноруських земель зазнало великої шкоди під час монголо-татарської

навали. Руський літописець, сучасник подій, із скорботою писав, що «села от того нечестивого Батьева пленения запустеша». З'явилось багато пустищ, занепадає техніка обробітку землі. Примітивізувались форми

¹ Див.: Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 3, с. 22.

експлуатації селян феодалами. У тих місцевостях, що найбільше потерпіли від нашествия і частіше ставали об'єктом ординських нападів, зокрема у Переяславській землі, затримався перехід від перелогової до більш продуктивної двопільної системи землеробства. До зубожіння селян і погіршення становища в сільському господарстві призводили й постійні побори з населення: пошлужне (плуг — одиниця оподаткування), корм (утримання ханської адміністрації), тамга (мити), ям (перевезення ханських чиновників). Крім того, час від часу завойовники брали данину людьми. Забирали людей також і в разі неспроможності їх виплатити данину.

Сільськогосподарські знаряддя.

Проте народ знайшов сили відбудувати старі й заснувати нові села. На південноруських землях економічне життя після монголо-татарського нашествия найраніше почало відроджуватися в Галичині й на Волині, в місцевостях, які менше, порівняно з Київщиною, Чернігівщиною й Переяславщиною, потерпіли від завойовників.

У сільському господарстві техніка землеробства поліпшувалася особливо повільно. Однак з другої половини XIII ст. частіше почали використовувати плуг із залізним лемешем, у який впрягали волів, іноді по кілька пар. Його застосовували для розорювання важкого чорнозему в степових і лісостепових зонах Південної Київщини, Переяславщини, Поділля, Галичини. Розповсюджується й більш продуктивний колісний плуг. У Поліссі (на Північній Київщині й Чернігово-Сіверщині), де переважали легкі, переважно сірі ґрунти, головним знаряддям обробітку землі була соха з залізним сошником, яку тягнув кінь.

Поступовий розвиток техніки сільського господарства позначився й на системах землеробства. Трипільля стало витіснити примітивну вирубну (підсічну) систему подекуди навіть і в Поліссі, не кажучи вже про більш залюднені Галичину і Волинь. Щоправда, в східній частині південноруських земель ще довго зберігалася двопільля й переліг.

У XIV — першій половині XVI ст. набувало поширення використання добрив (гною), що вело до підвищення родючості ґрунтів, інтенсифікації землеробства, зростання врожаїв, отже, до збільшення виробництва зернових та бобових (жито, просо, овес, пшениця, ячмінь, горох), а також технічних культур (льон, коноплі).

Важливе місце в землеробстві посідали городництво й садівництво. При археологічних розкопках у культурних шарах того періоду знаходять насіння огірків, гарбузів, динь. У письмових джерелах трапляються згадки про «капустників», тобто городників, що вирощували капусту, а також про такі садові дерева, як яблуні й вишні.

З прогресом землеробства успішно розвивалося скотарство, що, з свого боку, сприяло розвитку землеробства, яке на той час було неможливе без використання коней і волів.

Становище селянської общини

З давніх часів селянство зберігало общинну організацію. Спочатку община була родовою і складалася насамперед з близьких родичів — батьків та їх дітей, братів батьків, а також їх дітей; взагалі ж до родової общини могли належати найрізноманітніші лінії родичів.

Проте писемні пам'ятки другої половини XIII—XIV і ще більшою мірою XV — першої половини XVI ст. майже не знають родової (сімейної) общини в чистому вигляді. Зростання феодальних повинностей, з одного боку, розширення общинної оранки й інтенсифікація землеробства — з другого, вимагали збільшення кількості робочих рук в общині. Природного приросту її членів уже не вистачало, до общини доводилося приймати й сторонніх людей, яких називали потужниками, поплічниками, товаришами, сьбрами. Вони були повноправними членами сусідської общини і виконували частину загальних феодальних повинностей, що лежали на общині, користуючися за те вигодами від спільного господарства. Дольники, половинники, підсусідки, які змушені були працювати (в тому числі на становищі наймитів) на заможних общинників, були неповноправними.

Сусідська община виросла з родової й довго зберігала пережитки родових відносин. Проте із зростанням феодального землеволодіння колись вільна сільська община поступово потрапляла під владу феодалів. Як зауважив Б. Д. Греков, цей процес почався ще в часи «Руської Правди» (тобто в XI—XII ст.) і відбувався в такий спосіб: частина общин і селянського населення вже підкоряється владі князя чи боярина, і кількість таких общин зростає. У XIV — першій половині XVI ст. вільних общин залишалось дуже мало.

Члени общини спільно користувалися пасовиськами, лісами, озерами, ріками; проте орна земля, а в більшості випадків і сіножаті ділилися між складовими частинами общини — дворищами, що, в свою чергу, об'єднували по кілька димів, тобто господарств окремих сімей. Дворищу як суспільному господарському комплексу належали орні землі, ліси, луки, мисливські угіддя. Наприклад, в документі середини XIV ст. записано, що дворище на Волині має «рольну землю», сіножаті та «озера рыбная». На чолі дворища стояв старійшина, який представляв його перед общиною.

Всі повинності община (громада) розподіляла між дворищами, а останні — серед своїх димів. Дворища відповідали за виконання повинностей перед общиною, а община — перед феодалами або державою (кругова порука). Общинами управляли отамани, яких обирали представники дворищ. Західноруський жітопис повідомляє, що ці отамани в середині XIV ст. збирали данину з селян для татарської верхівки. Пізніше отамани наглядали за виконанням селянських повинностей на користь польських і литовських феодалів, які захопили українські землі. Община обирала також власний, так званий копний, суд для розгляду дрібних справ (інші були в компетенції феодалів).

Всередині общини не було рівності. Заможні її члени зосереджували в своїх руках кращі землі й усю владу в общині, розоряли бідноту. Внутрішні соціальні суперечності послаблювали общину і полегшували панівному класу наступ на неї.

Зростання феодального землеволодіння

У Південно-Західній Русі набирало сили велике феодальне землеволодіння, князівське і боярське, за рахунок захоплення общинних земель, купівлі маєтків у інших власників, а також пожалувань. Невпинно посилювався наступ феодалів на селянську общину. На середину XVI ст.

вільних общинних земель на Україні майже не залишилось. Подібне становище було тоді й у Росії. В сусідній з Україною Молдавії протягом XV ст. процес поглинення общинного землеволодіння феодалами вже завершився.

Захоплення селянських земель викликало протест з боку їх власників. Селяни зверталися до місцевої адміністрації і судів, посилалися на давність володіння, виставляли свідків. Однак пригнобленому селянству протистояв організований у стані корпорації і представлений в державних установах панівний клас, тому розгляд скарг завершувався постановами на користь феодалів-загарбників.

Поряд із захопленням общинних земель українські, польські й литовські феодали руками залежного селянства вели освоєння пустищ, що лежали поза межами общин. Зростала кількість феодальних маєтків, збільшувались їх площі.

Феодали руйнували селянську общину, ставлячи, зокрема, на виборні посади своїх людей; з XV ст. на українських землях на чолі волостей були поставлені великим князем старости й намісники-державці. Феодали спочатку взяли під свій контроль общинний суд, а потім замінили його вотчинним. Поступово й общинні землі перетворювалися на вотчини (власність феодалів). Останні могли передавати їх у спадщину, продавати тощо. Поряд з цим представники панівного класу одержували від польського короля й великого князя литовського маєтки у винагороду за службу або з умовою відбування її. Одержаними землями вони володіли у двох формах: тимчасовій (умовній), доки виконується служба на користь сюзерена, і постійній — з правом передачі своїх володінь у спадщину, продажу тощо.

Пожалування князями земель за службу почалося ще в давньоруський період. З Галицького літопису відомо, що Данило й Василько Романовичі давали землі своїм дружинникам у Коломийській волості («величкі князи держать сию Коломыю на роздаване оружникам»). Та особливо великого розмаху набули такі пожалування на українських землях у другій половині XV — першій половині XVI ст.

Дуже часто князі й великі феодали роздавали своїм васалам землю у тимчасове користування, «на поживенъе» або «в хлеборормленъе», тобто на утримання. На Україні це називалось даниною чи держанням. При цьому в документах обов'язково обумовлювалося відбуванням васалом військової служби разом із певною кількістю воїнів, озброєних і споряджених. У 1378 р. галицький намісник Владислав Опольський дав маєток одному з своїх слуг, відзначивши в грамоті: «А с того имеет князю служити трими стрелци».

Спочатку, в XIII—XIV і протягом майже всього XV ст., маєтки жалувались «до воли і ласки господарской», інакше кажучи — на розсуд сюзерена, без жодних строків. Проте вже наприкінці XV — на початку XVI ст. у джерелах частішають надання земельних володінь «до живота» (до смерті васала), «до двух животов» (до смерті васала і його сина) і навіть «до трех животов».

Феодали прагнули перетворити тимчасове володіння у спадкове, зрівняти його у правовому відношенні з вотчиною. У багатьох випадках це відповідало й бажанню сюзеренів, заінтересованих, щоб з їхніх земель забезпечувалась військова служба. Тому сюзерени давали маєтки переважно тим сім'ям, з якими були традиційно зв'язані не лише земельними стосунками, а й давніми родинними відносинами. У грамотах великих князів литовських, котрими тимчасові володіння перетворювали

на спадкові, не раз прямо зазначалося, що це робиться, «аби не гинула служба князя великого».

Васали мали відбувати службу на користь сюзерена не лише з держав, а й з вотчин. Адже у феодальній державі верховним власником землі був її глава, король чи великий князь. Відповідно він мав права на землю свого васала. Щоправда, служба з вотчин була легшою, ніж із тимчасових володінь, у багатьох випадках вона перетворювалась на формальність, особливо на українських землях під владою Польщі й Литви, де слабка центральна влада не могла добитися виконання служби навіть з держав.

Феодальні архіви XIV — першої половини XVI ст. зберегли тисячі жалуваних грамот польських королів і великих князів литовських своїм васалам на українські села та окремі земельні угіддя.

Найбільші феодалі на підвладних Польщі й Литві українських землях (король і великий князь) вели власне господарство. На Волині, в Галичині, на Київщині й Поділлі існувала значна кількість державних, королівських і великокнязівських маєтків — «дворів» з житлами для челяді й слуг, господарськими будівлями — коморами, стайнями, хлівами та ін. Орні й інші угіддя при кожному королівському чи великокнязівському дворі експлуатувалися безпосередньо на господаря руками залежних від нього людей.

Феодальні повинності Селянство, основна маса населення українських земель, зазнавало різних форм феодальної експлуатації: давало данини, іноді грошову ренту (чинш) та ін. на користь окремих феодалів, сплачувало податки й відбувало повинності на користь держави (уособленої королем або великим князем) і церкви.

Один з головних загальнодержавних податків — щорічна грошова данина — на Київщині називався подимщиною, що вказує на об'єкт оподаткування — з «диму». Подимщина бере початок з часу складання Давньоруської держави. У Галичині (в Саноцькій і Львівській землях) наприкінці XIV ст. грошову данину на користь короля також називали подимщиною.

На Чернігівщині адміністрація Великого князівства Литовського збирала в XV ст. поголовщину (також, очевидно, з «диму»). На Волині цей податок називали воловщиною (одиниця оподаткування — ділянка землі, зорана плугом, запряженим волами). Наприклад, у 1407 р. Вітовт подарував своєму слугі Іллі В'ячковичу кілька сіл у Володимирському й Луцькому повітах, дозволивши селянам не платити згаданого податку державі: «отпустили есмо воловщину». На Східній Волині грошова данина називалася болкуновщиною. У люстрації (складеному урядовцями інвентарі-описі) державних земель Київщини 1471 р. про с. Романове поблизу Житомира сказано: «А вси тые люди... болькуновщину дають с вола (мабуть, з ділянки землі, зораної одноволовою упряжкою. — *Ред.*) по три гроши».

Для всіх цих місцевих назв державного грошового податку в XV ст. існував у Литві й Польщі загальний термін — сребщина (сплата сріблом, тсбго срібною монетою*). У 1447 р. польський король і великий

* Втім, подекуди подимщину вносили натурою, певно, давалися ознаки традиції давньоруських часів, коли панувала натуральна рента. Наприклад, у Галичині кінця XIV — початку XV ст. «брали... ис подимья по колоде восса».

князь литовський Казимир IV офіційно скасував сребщину. Та незважаючи на це, її продовжували збирати на українських і білоруських землях, що перебували під владою Польщі й Литви, до середини XVI ст.

Іншим державним грошовим податком, загальним для всіх селян південноруських земель другої половини XIII—XV ст., була татарщина. У 80-х роках XIII ст. цей податок на Волині збирали місцеві князі за дорученням ханської адміністрації. В місцевостях, звільнених у 60-х роках XIV ст. від влади Орди, татарщину сплачували в державну скарбницю. Наприклад, у грамоті Свидригайла Смотрицькому домініканському монастиреві від 1405 р. серед інших повинностей населення Поділля згадується й татарська данина.

Крім сребщини й татарщини, селяни відбували численні повинності на користь держави: будували й ремонтували замки й «двори» польського короля і великого князя литовського, зводили мости, гатили греблі, прокладали шляхи, ходили працювати «з косяю, серпом і топором», «гонили звіра» під час королівського і великокнязівського полювання, давали «підводи» і «стацію» — перевозили й утримували короля (великого князя) з почетом.

До того ж на селянство лягав тягар повинностей на користь місцевих феодалів — бояр, панів та шляхти. Багато земель належало церкві, останній, крім виконання усіх повинностей, феодално залежні селяни платили ще й десятину — десяту частину від усіх своїх прибутків.

Однією з головних форм феодалних повинностей селян у другій половині XIII — першій половині XVI ст. були данини натурою, бо це було зручніше феодалам, основна маса яких не вела великого власного господарства. У Північній Київщині, на Чернігівщині й у північно-східній частині Волині натуральну ренту здавали здебільшого медом, воском і хутрами цінних звірів. Так, у другій половині XIV ст. київський князь Володимир Ольгердович подарував Микільській церкві «жеребей» землі на Київщині й зазначив, що «видеть с того жеребья полколоды меду, а полведра, а полбобьра, а полтора вьска». Феодали збирали данини цими цінними продуктами, бо їх не важко транспортувати й зберігати, накопичувати і продавати на внутрішньому та зовнішньому ринках.

З винищенням бобрів, куниць та інших цінних звірів данину хутром стала витісняти данина медом і воском. Проте на багатьох поліських землях ренту не тільки медом та воском, а й хутрами збирали до середини XVI ст.

У другій половині XIII—XVI ст. натуральну ренту збирали ще й зерном та сіном — так зване дякло. Крім того, залежні від панів селяни платили мезлеву — данину великою рогатою худобою, свинями, вівцями, курми і яйцями.

З розвитком міст, розширенням внутрішнього й зовнішнього ринку, збільшенням продуктивності сільського господарства у феодалів зростала потреба в грошах, і натуральні повинності поступово замінюються грошовими.

На середину XIV ст. грошова рента поширювалася в Галицькій землі: селянин давав феодалу, від якого залежав, «плат рочний». Наприкінці XIV ст. світські й церковні феодали Київської землі також примушували селян сплачувати їм ренту грішми. Так, Печерський монастир у 1398 р. одержував від мешканців маєтку, що йому належав, копу грошей.

А в 1407 р. польський король Владислав Ягайло подарував своєму слугі Федору село у Подільській землі з орними землями, різноманітними угіддями і грошовими данинами, що свідчить про поширеність цього виду феодальної ренти й на тогочасному Поділлі. У Поліссі останньої третини XV ст. грошова рента також дедалі більше витісняє натуральну. В результаті вивчення люстрації Київщини 1471 р. Б. Д. Греков зазначав, що «сільське залежне населення на Київщині, так само, як в Новгороді й інших містах Русі, сиділо, в основному, на оброці», тобто на грошовій ренті.

Рахункові книги Великого князівства Литовського 1496 р., наприклад, у повній мірі відбивають хід процесу заміни натуральних поборів, навіть найбільш цінних, хутряних, грошовими: «20 бобрів грошми, по 40 грошей бобр..., а куниц 13 грошми, то осьмьдесят грошей без дву грошей».

Починаючи з середини XV ст., як видно з грамоти Казимира IV від 1447 р., на українських землях, що входили до складу Польщі й Литви, всі виплати й штрафи бралися грошима. Це свідчить про втягування феодального господарства в товарно-грошові відносини, які сприяли розвитку продуктивних сил селянського господарства. Селянин одержував можливість інтенсифікувати виробництво, що знайшло вияв у розширенні, особливо з XV ст., трипілья, угноєнні полів, вирощуванні худоби на продаж. Із втягуванням сільського господарства в ринкові відносини, головним чином у хлібну торгівлю, становище більшості селян швидко стало погіршуватися головним чином в результаті значного посилення феодальної експлуатації.

Зародження фільваркового господарства

Розвиток внутрішнього ринку і зовнішніх економічних зв'язків справив значний вплив на сільське господарство. З XV ст. магнати й шляхта почали розширяти свої орні землі, щоб виробляти більше продуктів, передусім хліба, на продаж. Це привело до зростання відробіткової ренти.

У другій половині XIII — середині XV ст. на території України майже не існувало попиту на хліб як на внутрішньому, так і на зовнішньому ринках. Основне населення міст — ремісники — займалося землеробством і тваринництвом так само, як і селяни, вносячи на користь держави й окремих феодалів натуральну і грошову данини. Навіть у другій половині XV ст., коли поглибився поділ праці й міста почали втрачати аграрний характер, багато міщан продовжувало вести сільське господарство. У 70-х роках XV ст. у Житомирі, наприклад, було «сеєное пашни досять», платили подимщину й відбували панщину. Проте в міру розвитку міст сільське господарство, яке вели міщани, поступово відступало на другий план. Міста перетворювалися на ринки збуту сільськогосподарської продукції.

Із зростанням міст як ремісничо-торговельних осередків, де поступово збільшувався попит на сільськогосподарську продукцію, з одного боку, і значним підвищенням врожайів зернових, чому сприяли перехід на трипілья і ширше використання добрив, — з другого, питома вага товарного хліба в торгівлі на українських землях в XV ст., зокрема в другій його половині, зросла. Аналогічне становище було в тогочасній Росії та Білорусії, а також у Польщі, Литві й ряді країн Західної Європи.

Особливо попит на збіжжя підвищився у країнах Центральної і Західної Європи, де сільськогосподарське виробництво не могло повністю

задовольнити потреби міського населення на зерно і зернові продукти. З XVI ст. українські землі почали постачати зерно Заходу.

У міру зростання попиту на хліб феодалі в своїх маєтках пускали під оранку дедалі більші площі, засновували нові і розширяли вже існуючі фільварки, захоплюючи землі, якими користувалися селяни, та притягуючи останніх для їх обробітку¹.

Крім того, магнати й шляхта на Україні збільшували свої володіння, одержуючи землі від великого князя литовського та польського короля і, нарешті, купуючи їх у селян. У Великому князівстві Литовському до XV ст. включно останні певною мірою зберігали право купівлі-продажу землі, навіть коли юридично вважалися кріпаками. Поступово ці права обмежувалися, і на початку XVI ст. великокнязівська адміністрація вже не визнавала за селянами права відчуження земельних наділів і вживала заходів до прикріплення їх до землі.

Складалася так звана фільваркова система сільського господарства, за якої панські землі оброблялися руками залежних селян. Магнати і шляхта використовували різні засоби економічного й позаекономічного примусу, щоб забезпечити своє господарство робочою силою. Збільшувалася відробіткова рента. Поширення фільварків принесло масі трудового селянства закріпачення, наклало на нього ярмо панщини, яке дедалі зростало.

До праці на великого князя населення Південно-Західної Русі притягалася ще в давньоруські часи. У вписаному до Волинського літопису під 1288 р. заповіті володимирського князя Володимира Васильковича читаємо: «А людьє, како то на мя страдале, тако на княгиню мою по моем животе; аже будеть князю город рубити». Отже, трудовий люд Волинської землі, в основному селяни, наприкінці XIII ст. працював («страдал») на князя і не лише обробляв землю, а й використовувався на інших роботах, зокрема на будівництві замків тощо.

У Великому князівстві Литовському ще з 20-х років XIV ст. селян примушували працювати на державних землях, що безпосередньо належали великому князеві. Аналогічне становище склалося й у Польщі. Проте в значних масштабах відробіткова рента поширилася там у XV ст. і, особливо, в першій половині XVI ст.

Праця селян у фільварку — тяглова служба або просто служба — мала ще й назву ходити на толоку. З історичних джерел XIV—середини XVI ст. відомо, що це означало орати, сіяти, боронувати і жати на полі феодала, косити сіно, сипати греблі, взагалі — «ходить с топором и ко-сою». Причому селянин працював на феодала власними засобами виробництва.

Норми панщини зростали в міру розвитку фільваркового господарства. Вже у 1424 р. шляхта й панство Саноцької землі (Галичина) встановили 14 днів на рік з кожного селянського господарства. На Київщині її почали повсюдно вводити у другій половині XV ст. В люстрації Київської землі 1471 р. неодноразово підкреслюється недавній характер запровадженної панщини: «А князь Семен* увел был на них [залежних селян] новину — сено косити, на толоку ходити, а став сыпати, а того, дей, им ис старины не бывало, то новина на них». На кінець XV ст. на багатьох українських землях встановилася панщина один день на тиждень, а протягом першої половини XVI ст. на більшості українських земель —

¹ Див.: Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 21, с. 237.

* Київський удільний князь, помер 1470 р.

дводенна. Разом з цим залежні селяни мали давати панам натуральні данини й чинші.

Зростаючий тягар феодальних повинностей і втягування селянського господарства в товарно-грошові відносини поглиблювали майнову нерівність серед селян. Виділялася заможна верхівка. Вона діставала додаткові наділи і в такий спосіб розширяла своє господарство, скуповувала для продажу сільськогосподарські продукти, а також коней, худобу, нагромаджувала кошти. Водночас невпинно зростала кількість бідняків, украй розорених повинностями. Часто вони втрачали навіть свої садиби й хати і переходили в двори заможних односельчан, щоб працювати на них, зберігаючи іноді й своє невелике допоміжне господарство. Їх називали підсусідками. З'явилася категорія селян, позбавлених будь-якого майна — гультяїв, яких можна було експлуатувати, лише даючи їм якусь плату або засоби виробництва. А це часто було не вигідно феодалам, заінтересованим у даровій праці. Тому гультяї або наймалися до місцевих заможних селян, або шукали роботи на стороні.

Таким чином, у другій половині XV — першій половині XVI ст. на переважній частині українських земель запроваджувалася регулярна панщина, зростала феодальна експлуатація. Одночасно серед селян збільшувалася майнова нерівність.

Форми феодальної залежності

Феодальна власність на землю становила основу експлуатації селянства. Із загарбанням селянських земель феодалами селяни й особисто потрапляли в залежність від них. На території України в XIV — першій половині XVI ст. ступінь феодальної залежності селян був різним. Найбезправніша «челядь невільна» складалася з холопів, закушів та інших елементів, які фактично перебували на становищі рабів. Як і в часи «Руської Правди», холопство поповнювалося шляхом захоплення в полон, народження від батьків-невільників, шлюбу з невільником або з невільницею, заміни неволею смертної кари. Зберігали певне значення й інші чинники поневолення селян: боргове холопство, самопродаж у рабство або продаж у рабство жінок і дітей.

У XIV—XV ст. челядь невільна працювала в основному в мастках («дворах») польського короля й великого князя литовського. Однак рабська праця при феодальному способі виробництва була економічно не вигідною, тому в процесі його розвитку челядь невільну наділяли землею і перетворювали на кріпаків. Її роль у господарстві феодалів на кінець XV ст. зводилася до мінімуму. Так, люстрація 1471 р. свідчить про відмирання холопської праці у дворах великого князя литовського: в описаній частині Київської землі налічувалося лише 25 чоловік челяді невільної. Ще раніше відмовились від праці холопів у землеробстві церква, бояри, пани і шляхта.

Основну масу феодально залежних селян на українських землях становили данники й тяглі люди. Наприкінці XV ст., наприклад, великий князь литовський Олександр пожалував удільному князеві Василю Верезькому місто Любеч із землями й угіддями, «и з людьми тяглыми, и з даньники, и з их даньми грошовыми и медовыми».

Із запровадженням відробіткової ренти в зв'язку з переходом до фільваркового господарства стиралися грані між данниками й тяглими. У другій половині XV — середині XVI ст. данники на Україні мусили також ходити на толоку, відбувати замкову службу, гатити греблі, прокладати шляхи тощо.

Привілейовану категорію феодально залежного сільського люду на Україні в XIV — першій половині XVI ст. становили слуги — «путні», «панцирні» та інші, яких найчастіше оселяли поблизу кордонів, зокрема у замках, де вони відбували військову службу, займаючись одночасно сільським господарством. Багато слуг жило на Київщині й Поділлі. Значна частина їх взагалі звільнялася від виконання усіх феодальних повинностей, крім військової служби, інша — платила грошову данину, але тільки тоді, коли не брала участі у воєнних діях: «А коли на войну ходять, тогда подимьщины не дають». У містах теж подекуди зустрічалася ця категорія населення.

Спочатку слуги були особисто вільними людьми, але протягом XV ст. великі князі литовські роздали значну їх частину своїм васалам разом з іншими категоріями феодально залежного селянства. Так, у жалуваній грамоті великого князя Олександра князеві Семену Івановичу говориться (1496): «А дали есмо ему Чернигов с слугами путными и с людьми даниными и тяглыми».

Феодальна залежність селян полягала не тільки у відбуванні повинностей на користь пана, а й в обмеженні їх особистої свободи. За своїм юридичним статусом селянство в XIV — першій половині XVI ст. ділилося на дві основні групи: «непохожих», або «отчичів», і «вольних», або «похожих». Останні (які становили основну масу селянства на тогочасних українських землях) — до часу користувалися обмеженим правом переходу від одного пана до іншого; ті ж, що належали до першої групи, були вже закріпачені. Феодальна залежність українського селянства продовжувала дедалі зростати.

Іноземна колонізація західноукраїнських земель. Поселення на німецькому й волоцькому праві

З метою збільшення прибутків державної скарбниці й господарського освоєння нових земель польський уряд уже в 60—70-х роках XIV ст. почав у широких масштабах заохочувати переселення на Україну, переважно в Галичину, заможних німецьких і польських селян, надаючи їм можливість засновувати нові поселення й переводячи на німецьке право вже існуючі, звільняючи останні з-під юрисдикції місцевого, руського права.

Заселяючи неосвоєні землі, держава (чи окремих феодал) часто користувалися допомогою багатих колоністів. Заплативши певну суму грошей, колоніст разом із привілеєм на організацію поселення одержував посаду вайта (солтиса) новоутвореного села, яка ставала спадковою. Війт закликав селян на місце майбутнього поселення, обіцяючи їм різні пільги, насамперед звільнення на певний час — до кількох років — від виконання феодальних повинностей. Він зосереджував у своїх руках адміністративну й судову владу, мав удвічі більшу, ніж інші колоністи, ділянку землі, яка, до того ж, звільнялася від чиншу, одержував чималу частину ренти, сплачуваної селянами на користь землевласника, будував власний млин чи корчму.

Поселенці з колонії на німецькому праві, засновані на одержаних від феодала або держави наділах, платили грошову ренту і до XVI ст. не відбували панщини. Селянин мав право виходу, тобто міг залишити свій наділ, але при умові, що на його місце знаходилась заміна — господар, не бідніший від нього, а це було дуже нелегко.

Оскільки у поселеннях на німецькому праві не існувало общинної організації, їх поява і розповсюдження являли собою наступ панівної верхівки на селянську общину з давніми традиціями самоврядування

і знаменувало розширення прав феодала, насамперед безконтрольного збільшення селянських повинностей. В той же час переведення селян на чинш створювало заможній верхівці селянства певні умови для розвитку ремесел і промислів.

У XIV ст. в Галичині з'явилися, а в V ст. набули поширення сільські поселення на волоському праві. Перші з них дійсно засновувались і населялися волохами, але у XV—XVI ст. цей юридичний статус поширився й на суто українські села, як новозасновані, так і переведені феодалами з місцевого права на волоське, з метою збільшення своїх прибутків.

Поселення на волоському праві звичайно створювалися в горах чи передгірських місцевостях, здебільшого малоприсадибних для землеробства. Так само, як і жителі колоній на німецькому праві, селяни «волоських» поселень не відбували панщини, проте платили феодалові-землевласнику данину худобою, продуктами тваринництва, дичиною.

На чолі поселення на волоському праві стояв його засновник — «князь», який за владою та економічним становищем мало чим відрізнявся від вільного німецького колоніста. Разом з тим у цих поселеннях зберігалася община, що робило їх прийнятними для українських селян, які з давніх часів звикли до общинного землекористування й самоуправління. Можливість виходу селян з поселень на волоському праві принципово була та ж сама, що й за звичаєвим руським правом.

Іноземна колонізація та зміни в юридичному становищі українського селянства в другій половині XIV — середині XVI ст., проведені урядами Польщі й Литви, відбивають розгортання наступу класу феодалів на трудящих з метою дальшого їх поневолення і збільшення своїх прибутків.

Закріпачення селян

У другій половині XIII — на початку XV ст. селяни великокнязівських і королівських земель на території України могли порівняно вільно переходити з місця на місце: данину брали не від кожної людини, а від диму, дворища, общини. Часом утворювався лишок робочих рук в общині, і люди, без яких громада могла обійтись, шукали собі кращої долі. З маєтку феодала селянин у той час також міг піти, виплативши йому відступного натурою і грошми, і, як зазначалося вище, ставав вільним.

До XV ст. державний апарат не чинив значних перешкод таким виходам, оскільки робочі руки не мали тоді великої цінності. Поширення відробіткової ренти на перших порах не змінило становища. Від диму чи дворища, сім'я-община якого часто складалася з 40—50 чол., панщину відбувало лише кілька осіб. До того часу, поки панські господарства, за винятком окремих великокнязівських і королівських замків та резиденцій великих магнатів, були незначними за розміром, і держава, і окремі феодали, не систематично користуючись відробітковою рентою, особливо не цікавилися, скільки людей налічувалось у сімейній общині.

Навіть коли юридично державні чи приватновласницькі селяни вважались непохожими, вони могли з дозволу общинної верхівки іти на пошуки заробітків. Їх не шукали, якщо всі повинності волость виконувала вчасно.

Розвиток фільварково-панщинної системи, що виникла головним чином як наслідок втягування феодального маєтку в торгівлю хлібом, поступово змінює становище основної маси селянства. Магнати й шляхта, а за ними великий князь литовський та польський король, створюють великі фільварки й захоплюють селянські землі, потрібні для розширення

панських ланів, і притягують тих же селян для їх обробітку. Ця система спочатку обмежила, а потім поклала край виходам з сімей-дворищ окремих членів. Маса «непохожих» невпинно зростала.

Феодальна верхівка почала регулювати селянські виходи вже в перших десятиріччях XV ст. У 1435 р. галицька шляхта прийняла постанову, за якою селянин мав право піти від свого пана лише на різдво, давши йому копу грошів, велику міру пшениці, дві колоди вівса, чотири руських сири, віз сіна й віз дров. Проте на практиці феодали не дозволяли навіть таких обмежених селянських виходів. Верхівка общини з XV ст. також почала перешкоджати виходам селян, бо швидко зростав тягар повинностей, покладених на окремих членів общини.

Судові книги українських земель XV — середини XVI ст. переповнені скаргами селян на землевласників, котрі не відпускали своїх людей навіть при умові сплати необхідної данини й виходу в дозволені законом строки. Природно, селяни почали тікати.

Таким станом речей користувалися феодали, які, розширяючи фільваркове господарство, відчували гостру потребу в робочих руках. Вони зазивали селян у свої маєтки, обіцяючи різні пільги. Новим поселенцям на 5, 10 і більше років давалася «воля» (звільнення від феодальних повинностей). У документі 1471 р. читаємо: «А тых досыть (у місті Чуднові.— *Ред.*) людей, которые ещо воли не выседали; а коли выседають, и ови тако ж будут платити плат (грошову ренту.— *Ред.*)». Після цього вони перетворювалися на непохожих. Шляхта середня, а особливо дрібна, боролася з практикою переманювання селян. У 1444 р. шляхетський сеймик у Галічі заборонив панству під загрозою великого штрафу (три гривні грошів) приймати втікачів.

Основа маса селян у Польщі, Литві, а також в Росії та інших країнах Європи не могла скористатися навіть тими невеликими можливостями, які ще надавала їм буква закону, бо феодал мав багато способів не відпустити селянина. Його поневолювали економічно, тиснули всією силою державного апарату.

В разі скарги землевласник доводив, що селяни сидять у його вотчині з давніх давен, посилався на традицію. Збереглася характерна судова постанова великого князя литовського Олександра (1496) у справі селян, які опротестовували своє становище людей непохожих. Великий князь розв'язав позов на користь пана, бо покірні феодалові свідки показали, що і батьки, й діди цих селян, і вони самі служили своїм панам як «люди отчинные, тяглые, неотхские».

Селяни, що здавна сиділи на землях того чи іншого феодала, називались «отчичами», або «людьми звечными» (які «од віку» обробляють землі певного феодального роду). Ця категорія в 1447 р. закріплювалася за землевласниками грамотою польського короля і великого князя литовського Казимира IV. Нею він зрівняв у правах литовських, українських і білоруських феодалів з польськими.

Привілей 1447 р. прив'язував селян поки що до феодальних володінь взагалі, а не до земельних наділів. Селянин міг передати комусь свій наділ, щоб переселитися в іншу волость, а то й до міста, — тобто він ще залишився напіввільним. Тільки в XVI ст., коли його прикріпили до земельного наділу з обов'язковим відбуванням панщини з нього, він перетворився на кріпака.

На Україні польський король, великий князь литовський, бояри, пани, шляхта, церковні феодали вільно купували, продавали й дарували один одному селян-кріпаків. Документ, складений близько кінця XIV ст.

у Галичині, фіксує акт дарунку якимось Лук'яном Шубою Лаврашевському монастиреві «человека на имя Кречю и дети его и землею и со всеми уходы, а дали есмо вечно». Великокнязівська грамота 1493 р. скріплює купівлю людей паном Миколаєм Радзівілловичем («покупил люди и з землями... человека отчинного з землею, ... два человека отчинных з землями» і т. ін.). Ще більше таких документів датується першою половиною XVI ст.

З посиленням феодальної експлуатації і покріпачення селянства різко збільшилася кількість втеч. Під 1471 р. у Львівських судових книгах записано, що від поміщика, не витримавши його знущань, втекли всі селяни. При купівлі-продажу шляхетських маєтків подекуди навіть обумовлювалось не доводити селян утисками до втеч. Такі втечі становили небезпеку для феодальної держави, і вона реагувала на це новими законодавчими актами. Судебник Казимира Ягеллона 1468 р., наприклад, передбачав смертну кару для тих, хто підмовляв селян утікати або силою виводив їх від панів.

Поступово селяни від втеч переходили до більш організованих і активних форм протесту проти феодально-кріпосницького гніту — до збройних антифеодальних виступів.

2

3. Міста.

Соціальний склад населення

Монголо-татарська навала, що принесла незліченні нещастя населенню руських земель, завдала страшного удару міським і сільським поселенням. Всюди, де проходили орди Батия, замість багатих і квітучих міст і сіл залишались руїни і згарища. Жителів завойовники здебільшого вбивали. У полон брали переважно ремісників. Галицько-Волинський літопис, повідомляючи про руйнування південноруських міст монголо-татарськими загарбниками, закінчує розповідь словами: «И приде [Батий] к Володимерю [Волинському] и взя кошем и изби и не щадя, также и град Галич, иные грады многы, им же несть числа». Коли князь Данило Романович підійшов до головного міста Волинського князівства, то застав там жахливу картину смерті й руїн.

Серед великих південноруських міст поряд із Володимиром особливо великих руйнувань зазнав Чернігів, майже повністю був зруйнований Переяслав, серйозної шкоди було заподіяно Києву, Галичу, Ізяславу та іншим містам Південно-Західної Русі.

Разом з тим треба відкинути поширену в буржуазній історіографії XIX — початку XX ст. думку про нібито повне запустіння Південно-Західної Русі, особливо її міст. У більшості південноруських міст життя продовжувалось і після монголо-татарської навали. Зокрема, Київ значною мірою зберіг роль одного з великих східноєвропейських економічних і культурних центрів.

Протягом другої половини XIII — першої половини XVI ст. міста на Україні відбудовувались і продовжували розвиватись як торговельно-ремісничі центри.

Як зазначав Ф. Енгельс, «міські бюргери стали класом, який втілював у собі дальший розвиток виробництва і торгових зносин, освіти, соціальних і політичних установ»¹. Зростання продуктивних сил, прогресую-

¹ Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 21, с. 389.

чий суспільний поділ праці зумовлювали виникнення нових і піднесення старих міст. Зацікавлене в подоланні феодальних чвар міське населення об'єктивно стало союзником державної влади у боротьбі за централізацію князівств і королівств.

Середньовічні міста являли собою також оборонні комплекси. Під час нападів ворогів тут знаходили захист як міське, так і сільське населення. «За цими стінами й ровами,— зауважував Ф. Енгельс,— розвинулося середньовічне ремесло,— правда, в достатній мірі пройняте бюргерсько-цеховим духом і обмеженістю,— нагромаджувались перші капітали, виникла потреба в торгових зносинах міст одного з одним і з усім світом, а разом з потребою в торгових зносинах поступово створювалися також і засоби для їх захисту»¹. Значні міські центри були резиденціями носіїв феодальної влади. Створюючи систему укріплених міст і замків, феодали зміцнювали своє панування у країні.

Міське будівництво

Відродження зруйнованих або напівзруйнованих монголо-татарськими завойовниками міст та інтенсивне будівництво нових міських центрів найраніше розпочалися у Галицько-Волинській Русі, яка порівняно з іншими південноруськими землями постраждала менше.

За Данила Романовича були відбудовані Галич, Володимир і Луцьк, засновано Львів і розбудовано Холм. Брат Данила, волинський князь Василько, також піклувався про будівництво міських центрів. Його архітектор Олексій, як розповідає волинський літописець, побудував чимало міст. Він працював і для Василькового сина Володимира, зокрема «сруби город Каменец (Волинський. — *Ред*)» і, певне, інші «городы», бо Володимира Васильковича, як і його батька, сучасники вважали засновником численних міст на Волині. В 50—70-х роках XIV ст. виникли міцні фортеці в Смотричі, Бакоті, Кам'янці та ін.

Після падіння золотоординського іґа на Україні в 60-х роках XIV ст., татарські орди кочували в південно-східних степах, закріпились у Криму і постійно нападали на сусідні Переяславщину, Поділля, Південну Київщину та Волинь. Для оборони від них на південному пограниччі створювалася система замків.

При будівництві замку обирали місце, враховуючи природний рельєф: на горі, обвите вигинами річки або оточене болотом. Замкові стіни й вежі, найчастіше з дерева, зводилися на земляних валах. Між двома рядами соснових чи дубових колод насипали землю або пісок, зверху робили настил і парпет з отворами для стрільби. Зовні замок здебільшого оточувався ровом, з водою. У замкову браму в'їжджали по підйомному мосту через рів. На вежах з XV ст. ставили гармати. Замок мав житлові приміщення і комори. Центральну частину займали будинки для начальника гарнізону (в державному замку — воєводи або старости) і різної обслуги, казарми для залоги, стайні тощо. У замку обов'язково копали колодязь.

У замковому будівництві другої половини XIV — першої половини XVI ст. виразко виступає давньоруська будівельна традиція, що виявляється у методах зведення стін і веж, розміщенні будівель всередині замку, самому виборі місця для нього.

Наприкінці XIV — на початку XV ст. на Поділлі зводяться нові замки: Жванець, Рів, Ялтушків, Летичів, Дашів, Вінниця, Каравул.

¹ Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 21, с. 388.

У гирлі Дністра, проти Білгорода, в 1419 р. була збудована фортеця Чорне Місто. Всі вони, за винятком Кам'янця, не мали таких укріплень, які могли б витримати облогу. Жителі міста, де був замок, охороняли й ремонтували укріплення, виходили проти ворога, брали участь у переслідуванні нападників.

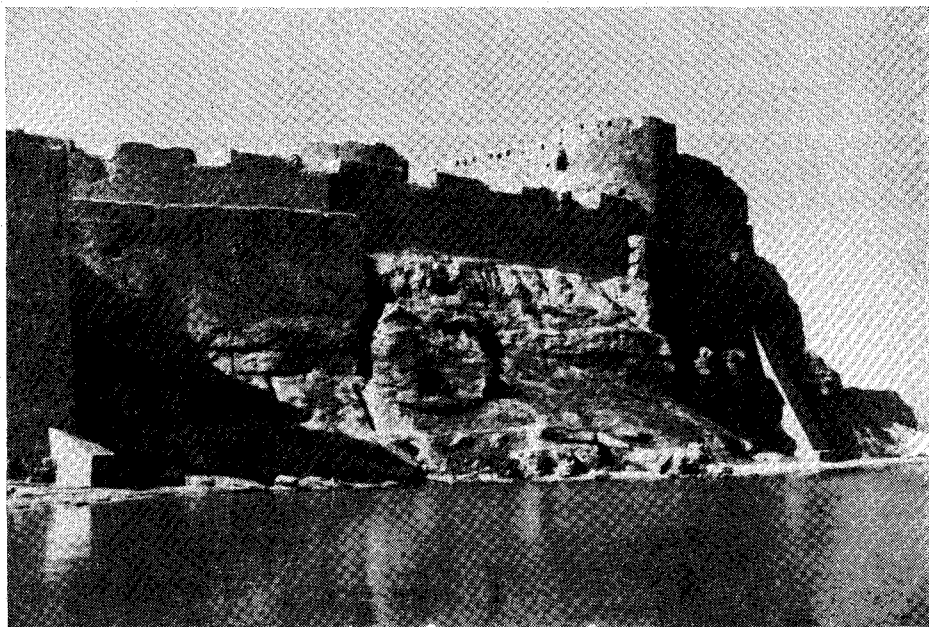
У XIV—XV ст. в Київській землі подібні оборонні замки мали Овруч, Житомир, Білгород, Вишгород, Канів, Чорнобиль, Черкаси.

На західноукраїнських землях замки споруджувались особливо інтенсивно в другій половині XIII—XIV ст. для боротьби проти агресії польських, литовських, німецьких, угорських та інших іноземних феодалів. Тут виникають укріплення нового типу — високі кам'яні башти, що найчастіше зводились всередині міських стін. Вони забезпечували круговий обстріл ворога з луків та самострілів і були міцні настільки, щоб витримати удари кам'яних ядер металевих машин. Такі башти збереглися, зокрема, в Кам'янці (Волинському), Столп'ї та Білавині (поблизу Холма).

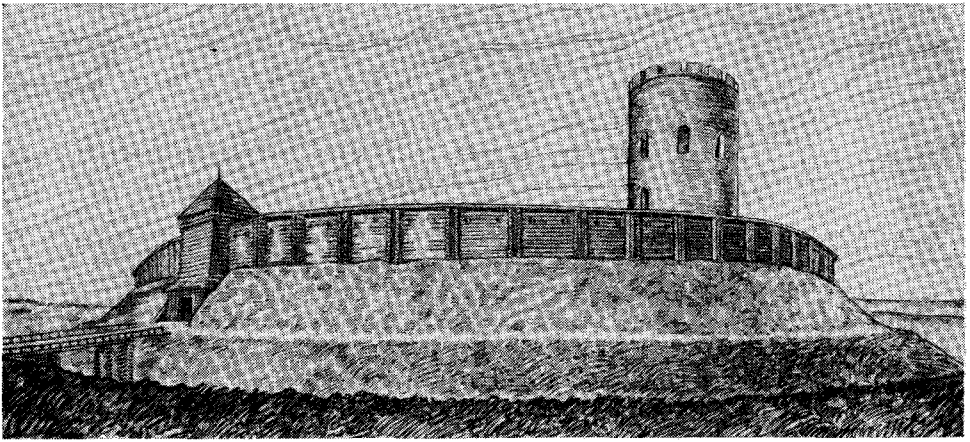
Укріплення різного роду — стіни з баштами, вали, рови — мали також всі скільки-небудь значні українські міста в XV — першій половині XVI ст. Чимало міських укріплень будувалося з дерева. Навіть Київський замок XV ст. був дерев'яний, про що розповідає венеціанець Контаріні, який побував тут у 1474 р. Муровані стіни мали лише Кам'янець, Хотин, Меджибіж і Смотрич на Поділлі, а також Луцьк на Волині.

Укріплення українських, білоруських і російських міст були пов'язані з традиціями оборонного будівництва Давньої Русі і тому мали багато спільного.

Будівничі прагнули поставити місто на річці чи навіть на злитті двох річок, бо таке розташування вигідне для оборони і торговельних зв'язків. Підвищену частину території міста, як правило, центральну,

Білгородська фортеця на Дністрі XV ст. Перебудована в XVI—XVII ст.

Місто Чорторійськ. Волинь. Кінець XIII ст. (Реконструкція П. О. Раппопорта).

займав замок (город — оборонне укріплення), де містилися резиденції князя, воєводи, старости, єпископа.

Поряд із замком знаходився торг. Власне містом називалася територія поза стінами города, у великих містах оточена стіною. Ближче до центру міста розташовувалися будинки феодалів, купців, далі — садиби ремісників; біднота тулилась у неукріпленому передмісті.

Середньовічне місто забудовувалося так, щоб на вулицю виходили огорожа і стіни господарських будівель (комор, хлівів), а житло стояло в глибині ділянки. Садиби багатих міщан вирізнялись із загальної маси більшими розмірами і кількістю господарських будівель, величиною будинку. Будівлі у містах були переважно дерев'яними, за винятком окремих церков та палаців князя, намісника чи єпископа. З XVI ст. кам'яні будинки починають споруджувати великі феодали і найбагатші купці.

Магдебурзьке право

Залежність міст від феодалної держави і окремих феодалів тяжко позначалась на становищі широких мас українського міщанства. Королівська і великокнязівська адміністрація в особі старост і підстарост, так само як і приватні власники міст, постійно втручалася в соціальне й економічне життя міщан, накладала різні податки за право виробляти і торгувати, а то й просто грабувала їх. Від феодалної сваволі особливо страждали міські низи, ремісничача біднота. Як і в інших країнах, міщанство боролось проти утисків з боку держави, магнатів і шляхти, за самоврядування. Уже в XIV ст. Польська і Литовська держави почали за певну винагороду надавати окремим українським містам грамоти на «вольності», переводити їх на магдебурзьке право.

Королі польські і великі князі литовські, заінтересовані в розвитку міст як джерелі доходів, прагнули також спертися на населення міст у боротьбі проти феодалної анархії. Як зауважив Ф. Енгельс, опора на міське населення була типовим явищем у боротьбі європейських володарів проти сваволі великих феодалів, за централізацію. Говорячи про безладдя, яке вносили в життя феодалських держав чвари свосвільних феодалів, Ф. Енгельс пише: «Що в усій цій загальній плутанині королівська влада була прогресивним елементом, — це цілком очевидно. Вона була представницею ладу в безладді... на противагу роздробленості на

бунтівні васальні держави. Всі революційні елементи, які утворювались під поверхнею феодалізму, тяжіли до королівської влади, так само, як королівська влада тяжіла до них»¹.

Переведені на магдебурзьке право міста одержували можливість самоврядування, хоча й обмеженого, а також інші привілеї. Своєю назвою це право зобов'язане німецькому місту Магдебургу, «хартія» якого на самоврядування правила за зразок*.

Протягом XIV—XV ст. магдебурзьке право одержали Львів (1356), Кам'янець (1374), Санок (1389), Луцьк (1432), Кременець (1438), Житомир (1444), Київ (1494—1497). При одержанні магдебурзького права частина натуральних повинностей міського населення замінялася грошовими зборами з торгівлі й промислів. Одночасно місто формально виходило з-під юрисдикції королівських чи великокнязівських намісників. Їх компетенція переходила до призначеного урядом війта, який ставав тепер на чолі магістрату — органу міського самоврядування. У ряді міст магістрат мав дві колегії — лаву (суд у кримінальних справах) і раду (адміністративний орган і одночасно суд у цивільних справах). Однак точного розмежування функцій між колегіями щодо характеру судових справ, як правило, не існувало.

Члени магістрату обиралися або призначалися з середовища патриціату — багатих купців і цехових верховодів. Головна маса міського населення, усунута від управління, боролася за право участі в органах самоврядування.

Магдебурзьке право послаблювало залежність міщанства від феодальної держави й окремих феодалів (згодом уряд став видавати грамоти про надання магдебурзького права також приватновласницьким містам на прохання їх володільців) і, таким чином, об'єктивно сприяло розвитку міст, але як феодальне міське право воно захищало інтереси вищих верств, а не міських низів, експлуатованих заможним міщанством. До того ж, на Україні воно мало обмежений характер — не повністю звільняло міста від феодальної залежності, часто перепліталось з нормами місцевого писаного і звичаєвого права. Крім того, в більшості західноукраїнських міст польський уряд дозволяв користуватись магдебурзьким правом лише католикам, православне ж, тобто українське, міщанство обмежувалось в правах на торгівлю, ремесло, позбавлялось участі в органах самоврядування тощо. На українських землях, захоплених Литвою, у Києві, Чернігові та інших містах торговельно-ремісничє населення іноземного походження, на яке б могла спиратися литовська влада в своїй політиці національно-релігійної дискримінації українського міщанства, було кількісно незначне, та й саму цю владу довгий час представляли тут місцеві князі або великокнязівські намісники місцевого походження. Однак з посиленням впливу польських феодалів і католицької церкви (після Креської унії 1385 р.) утиски українського міщанства посилилися. Це породило гостру і тривалу боротьбу українського міщанства за ліквідацію обмежень у користуванні магдебурзьким правом, пов'язаних з політикою насильного покатоличення й полонізації, яку проводили польські та литовські уряди.

¹ Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 24, с. 393.

* Найдавнішими з відомих привілеїв на самоуправління, наданими самому Магдебургу, є грамота архієпископа Віхмана 1188 р. Першими письмовими пам'ятками поширення магдебурзького права є грамоти, які рада Магдебурга надсилала містам, що бажали здобути самоврядування за його прикладом (найстаріша, датована 1211 р., сілезькому м. Гольдбергу).

Соціальні групи й національний склад міського населення

У XIV — першій половині XVI ст. далі поглиблювалась майнова нерівність, зростало класове розшарування серед міського населення. За соціальним становищем жителі українських міст поділялися на три основні категорії. До першої належали міські багатії — патриціат (багаті купці, лихварі, ремісничі верхівка), якому належала вся влада в місті: з їхнього і тільки з їхнього середовища виходили керівники міської адміністрації. З приводу становища цієї категорії міщан Ф. Енгельс писав, що «вони всіма способами експлуатували як міську общину, так і підвладних місту селян»¹. Патриціат, як правило, був нечисленим. Наприклад, у багатолюдному Львові XV — початку XVI ст. ця категорія складалася лише з 40—50 родин. До другої групи міського населення належали повноправні громадяни міст: середнє купецтво і майстри (власники майстерень), бюргерство, за термінологією Ф. Енгельса. Третю і найчисленнішу категорію становили міські низи — плебей: підмайстри і учні, слуги, позацехові ремісники, нарешті, — остаточно зuboжілі, позбавлені засобів до існування елементи — бідна і безправна маса.

Заселення українських земель іноземними колоністами, надання привілеїв католикам та іноземцям змінювало етнічне обличчя українських міст, що перебували під владою Польщі й Литви. Як відомо, і в домонгольські часи у південноруських містах проживали представники різних народностей, існували колонії грецьких, німецьких, польських та інших іноземних купців, що проте не мало негативного впливу на політичне життя і економічний розвиток міст. Становище змінилося, коли українські землі підпали під владу Польського королівства і Великого князівства Литовського.

У другій половині XIV ст. захоплені території України заселялись іноземними колоністами (поляками, німцями, сілезцями) з метою створення опори в здійсненні політичного, економічного, соціального, національного гноблення місцевого населення. Колонізація відзначалася широкими масштабами. Так, намісник Галичини в 1372—1378 рр. Владислав Опольський роздав колоністам більше ста сіл. Поселенці, які осідали в сільській місцевості, були здебільшого вихідцями із збіднілої польської шляхти і німецьких заможних селян. У містах же основним колонізаційним елементом виступали багаті німецькі бюргери. Зміни в соціальному й національному складі західноукраїнських міст наочно простежуються на прикладі Львова другої половини XIV—XV ст. Привілейовані польські й німецькі поселенці швидко змусили поступитися позиціями багате львівське купецтво і ремісничу верхівку українського походження, які до загарбання Галичини Польщею порядкували в місті. Вже самий перелік національностей, представники яких населяли Львів у момент надання місту магдебурзького права (1356), показує, що українське населення вже було відсунуте на друге місце: у королівській грамоті воно згадується серед «національних меншостей» — татар, вірменів і сарацинів. Корінних мешканців Львова, Володимира, Луцька та багатьох інших українських міст обмежували в праві займатися торгівлею (крім роздрібною), їм було закрито доступ до деяких ремісничих корпорацій. Особам українського походження заборонялось оселятися в центральних, привілейованих районах міст. Більшість українського міщанства проживала, як правило, поза міськими стінами, у передмістях.

¹ Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 7, с. 336.

Після Кревської унії 1385 р. стало погіршуватися становище українського міщанства й у Великому князівстві Литовському.

Економічна діяльність міст доби розвинутого феодалізму стимулювала сільськогосподарське виробництво, сприяла загальному прогресу. Населення міст, насамперед трудові маси, виступало проти сваволі магнатів і шляхти, проти феодального і національно-релігійного гніту.

4. Ремесла і промисли

Розвиток ремесла

У другій половині XIII — першій половині XVI ст. на руських землях далі поглиблювався суспільний поділ праці, продовжували розвиватися продуктивні сили, незважаючи на страшні втрати, що їх завдало Русі монголо-татарське нашествя, від якого постраждало насамперед ремесло. Ряд ремісничих галузей зовсім зник. Так, припинилось виробництво сердоликівих і бронзових намист, шиферних пряслиць, знаменитих київських скляних браслетів, амфор-корчаг. Назавжди було втрачене уміння виготовляти пергородчасту емаль. Спростилась і згрубіла техніка багатьох давньоруських ремесел.

Проте відразу після ворожого нашествия ремесло почало відроджуватися, в першу чергу на землях, які менше постраждали від монголо-татарських завойовників, наприклад, у Південно-Західній Русі, зокрема у Галичині й на Волині. Розповідаючи про розбудову Данилом Галицьким у 50-х роках XIII ст. міста Холма, літописець зазначає, що князь «нача призывати [ремісників]. Прихожа немце й Русь, иноязычники и ляхи день и во день... мастера всяци бежаху из Татар, седельници и лучници, и тулници, и кузнеци железу и меди и сребру», і далі: «колоколы принесе (Данило. — *Ред.*) ис Кыева, другие ту солье».

У Галичині й на Волині у другій половині XIII—XIV ст. працювали ремісники різних спеціальностей: ковалі, зброярі, шевці, кушніри, чинбарі, римарі та ін. Тут відливали дзвони, мідні й олов'яні плити для прикрашання будівель, робили витончені ювелірні прикраси. Високого рівня розвитку досягли художні ремесла. Про це свідчить, зокрема, той факт, що польський король Казимир III після завоювання Львова (1349) запросив звідти українських художників для розпису і оздоблення королівського палацу в Кракові.

З піднесенням міського ремесла почали відмирати деякі сільські ремісничі професії (наприклад, виготовлення прикрас). Зате інші розвивалися. Колишній хлібороб, ставши ремісником, спочатку працював для задоволення потреб сільського населення. Згодом частина таких ремісників переселилася до міст, де легше було збувати вироби. Ті ж з них, що залишилися вдома, обмінювали свої вироби на продукти сільського господарства або продавали на місцевому торгу, куди приїздили люди з сусідніх сіл. Найчастіше сільський ремісник працював на замовника і виготовляв виріб з сировини, яку той приносив. З часом він дедалі частіше працював безпосередньо на ринок. У XIV—XV ст. на Україні це явище спостерігалось всюди. Ті села, де інтенсивно розвивалося ремесло, при сприятливих умовах переростали в містечка, а далі — в міста.

Основними ж центрами ремісничого виробництва були міста. У кінці XV — на початку XVI ст. у Києві, наприклад, працювали кравці, кушніри, шевці, чоботарі, постригачі (вовни. — *Ред.*), золотарі, лучники, стрільники, сидельники, ковалі, коввісари (бляхарі — *Ред.*), теслярі,

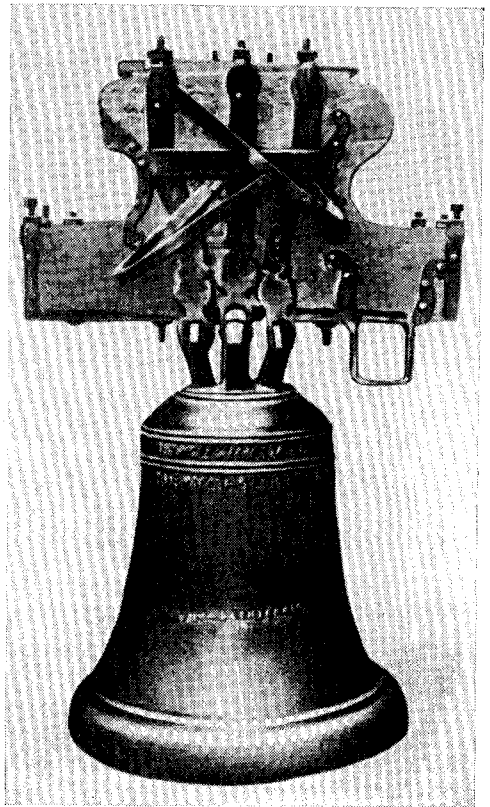
винники, хлібники, рибалки та ін. Серед них особливо уславились ювеліри-золотарі, виробі яких користувалися попитом на всіх східнослов'янських землях, а також майстри, що виготовляли знамениті стріли для луків із залізним наконечником і орлиним пером. За десяток київських стріл кримські татари давали віз солі.

У Львові, як довідуємось із найдавнішої міської книги (1382—1389), працювали ремісники 23 професій, причому це список неповний. Крім тих ремісничих спеціальностей, які згадуються у Києві, львівська міська книга називає малярів, воскобійників, мельників, мечників, чашників, сукнарів, ливарників дзвонів, гончарів, лазбників, чинбарів, різників, мулярів, бондарів, поясників та ін. Якщо до цих ремісників додати тих, що зазначені в рахункових книгах Львова 1404—1426 рр. (солодовники, рукавичники, стельмахи, червоношкірники, котлярі, рушникарі, токарі, гравери, аптекарі), то список ремісничих професій міщан можна збільшити до 36. Протягом XV ст. ремесло у Львові розвивалося

швидкими темпами; на кінець століття тут налічувалося вже близько 500 цехових майстрів і, певно, набагато більше позацехових ремісників. У міських книгах Львова середини XVI ст. названі представники нових ремісничих професій: шапкарі, колодії, столярі, зброярі. Значними ремісничими центрами на українських землях цього часу були також Луцьк, Володимир, Кам'янець, Кременець, Холм, Красностав, Буськ, Ковель.

Українські ремісники в XIV і особливо в XV та в першій половині XVI ст. великою мірою працювали на експорт. У тогочасних джерелах багатьох країн Європи й Азії та італійських факторій у Криму зустрічаються численні згадки про товари з Києва, Львова, Луцька, Володимира, інших міст Південно-Західної Русі. На зовнішні ринки вивозилися, зокрема, полотно, пояси, шапки, ногавиці, мечі, ножі, серпи, плужне залізо, ювелірні прикраси.

Ремісники в містах (і в багатьох містечках) об'єднувалися в професійні корпорації — цехи, вся діяльність яких регламентувалася спеціальними статутами. На чолі цехів стояли цехмайстри — старшини, яких обирали з числа найбільш впливових майстрів. Повноправними членами цехових об'єднань виступали лише майстри — власники майстерень, у яких працювало кілька підмайстрів та учнів. Від кандидата у майстри вимагалися не тільки висока професійна кваліфікація і кошти для організації майстерні, а й значна сума грошей для внеску в цехову касу,

Дзвін роботи майстра Якова Скори. Львів. 1341 р.

на урочисту учту для членів цеху тощо. За соціальним та ценовим складом цехи не були однорідними. Верховодили в них найбагатші майстри. Нижчу соціальну верству становили підмайстри та учні — експлуатовані майстрами неіміщі люди, усунуті від участі у вирішенні всіх цехових справ.

Відомості про діяльність цехів (у власному розумінні цього терміну*) в українських містах з'являються в джерелах з кінця XIV ст. Збереглася грамота 1386 р., що нею староста Андрій від імені намісника Галичини Владислава Опольського надав шевцям Перемишля права, якими користувалося об'єднання шевців Львова, де, отже, на той час уже існував шевський цех. В XIV ст. у Львові діяло принаймні чотири цехи: пекарів, різників, кравців і шевців.

Згідно з документом від 1425 р. у Львові на той час вже було дев'ять ремісничих цехів: крім названих вище, ковальський, лимарський, сідлярський, пивоварський, чинбарський і кушнірський (пекарський у цьому документі чомусь не згадується). На кінець XV ст. їх кількість у Львові збільшилася до чотирнадцяти. Нові цехи продовжували виникати у місті і в першій половині XVI ст. Так, у 1530 р. утворився цех золотарів (до якого входили також ливарники і художники), а в 1539 р. — токарів. На середину XVI ст. у місті налічувалось близько 20 цехів. Водночас частина ремісників залишалася поза цехами.

Протягом XV ст. цехова організація ремісничого виробництва поширилася в галицьких і волинських містах, а на початку XVI ст. історичні документи зафіксували наявність цехів у Києві. В першій половині XVI ст. вони існували у більшості значних міст України.

Крім цехового, в українських містах існувало й позацехове ремесло. Маса позацехових ремісників складалася з міських ремісників, не прийнятих до цехів у зв'язку з політикою національно-релігійної дискримінації, з неспроможних вступити до цеху за браком коштів, з сільських ремісників, прибулих до міста (до них цехи часто ставилися як до своїх конкурентів).

Не організовані в цехи ремісники перебували у гірших умовах порівняно з членами цехів. Насамперед вони, а також цехова біднота брали активну участь в антифеодальних і визвольних рухах в XIV—XVI ст.

Промисли

Поряд з ремеслами на українських землях XV ст. розвивалися різні промисли: полювання на звіра, рибальство, бджільництво, солеваріння, залізобудування, млинарство, випалювання деревного вугілля, цегли та ін. На відміну від ремесла, яке зосереджувалося головним чином в містах, промисли на той час здебільшого були приналежністю феодальних маєтків і селянських господарств.

Вони давали великі доходи феодалам, і тому польські королі та великі князі литовські часто нагороджували своїх слуг цінними промисловими угіддями. Наприклад, в середині XIV ст. польський король Казимир III подарував своєму слугі Івану маєтності в Галичині, зазначивши у дарчій грамоті, що «придал есм ему озера рыбная за Днестром, куды мои неводи ходили», а в 1361 р. підтвердив право іншого свого слуги, Ходка Бибельського, на володіння селом «ис гаями, ис дубравами, ис лесом, ис бортами и пчолами, ...ис реками, ис ловищи... со всеми ужитки».

* Ремісничі об'єднання — попередники цехів — зароджувалися на Русі ще в X—XIII ст.

Водяний млин. Художник В. І. Штернберг (1838 р.).

Одним з найбільш поширених промислів було бджільництво — бортництво та пасічництво. Значного розвитку воно досягло на Київщині та на Поліссі (тут податки з цього промислу становили важливу статтю доходу Великого князівства Литовського). Особливу роль у внутрішній і зовнішній торгівлі України відігравав віск. Очищення і підтримання високої якості воску перебувало під контролем держави і магистратів великих міст (Києва, Львова, Луцька та ін.), де існували воскобійні, що перетоплювали віск і на зливках (капах) ставили міську або державну печатку.

Прибутковими були також полювання на цінних хутрових звірів і рибальство. Селяни полювали на бобрів, куниць і білок насамперед для сплати натуральних данин феодалам і податків державі, а також для продажу.

Хутра високо цінилися на ринку, тому урочища «з лови», особливо з бобровими гніздами, були неодмінною приналежністю володінь великих землевласників.

На державних землях полювання на бобрів та інших цінних хутрових звірів було привілеєм короля або великого князя, а обов'язок брати участь у такому полюванні становив повинність місцевого залежного населення. Хижацьке вирубування лісів у зв'язку з підвищенням попиту на товари лісових промислів у поєднанні з нерозумним винищенням бобрів, куниць та білок призвело до занепаду полювання на хутрового звіра. У першій половині XVI ст. на значній території України «звір виплошав», тому данини «шерстю» погали заміняються грошовими. На українські землі дедалі більше стали довозити хутра з Росії.

Значення рибальства як промислу зростало. Велика кількість риби в річках і озерах України засвідчується різними джерелами. Так, литовський дипломат Михайло Литвин в середині XVI ст. писав, що річки на Україні переповнені великою рибою, зокрема осетрами. З середини XIV ст. уряди Польщі й Литви беруть на облік найбагатші рибні угіддя. Одночасно виникає окрема галузь господарства — рибництво. В господарстві феодалного замку, великокнязівського чи магнатського фільварку існувало по кілька ставів для розведення риби. Для вилову її в річках і озерах, спорудження рибних ставів, гребель феодали притягали залежних селян, примушуючи їх «квалтом волочити тоні», «бити єзи», а також плести неводи, ятері тощо.

У XIV—XV ст. залежних селян українські, литовські й польські феодали використовували також на примусових роботах по будівництву млинів, які часто споруджували на захоплених у общин річках. У зв'язку з поширенням фільваркового господарства на початку XVI ст. водяні млини стали неодмінною приналежністю феодалного маєтку. Окремим магнатам належали десятки, а то й сотні таких млинів. Вони не тільки забезпечували володільців борошном, але й давали, найголовніше, прибутки, бо населення примушувало молоти зерно на панських млинах, сплачуючи за це мірчук (звичайно десятку мірку). З актових джерел першої половини XVI ст. довідуємося, що водяні млини існували мало не на кожній річці.

Розвинутими промислами на українських землях XIV—XVI ст. були також солеваріння й добування руди. Зокрема «руди» і «рудні» нерідко фігурують у тогочасних документах.

Промисли відігравали неабияку роль у селянському господарстві. Від того, який саме промисел був поширений у даній місцевості, залежав і вид данини, що її накладали на селян. Протягом XIV — першої половини XVI ст. зростав також обсяг продукції промислів, розрахованої на продаж, що значною мірою сприяло розвитку торгівлі.

5. Торгівля

Монголо-татарська навала заподіяла багато шкоди внутрішній і зовнішній торгівлі Південно-Західної Русі. Однак з відбудовою і дальшим зростанням міст торгівля знову стала набирати сили як важлива галузь економіки. Розвивався внутрішній ринок, а купецтво Києва, Чернігова, Володимира, Галича та інших економічних центрів у другій половині XIII ст. продовжувало підтримувати жваві контакти з торгами Руської Півночі, Криму, Близького Сходу і Заходу.

Дипломатичний агент папи Інокентія IV П'єрано Карпіні, який у 1245—1247 рр. їздив до Монголії, побувавши на Русі, повідомляє, що через захоплені монголо-татарами землі до Києва з Константинополя і Аккри приїздили купці італійських міст Генуї, Венеції та Пізи. Карпіні бачив у Києві також численних купців з Польщі, Австрії, Сілезії. Через десять років французький дипломат Гільйом Рубрук відвідав Крим і розповів у своєму звіті, що зустрів у Сурожі (Судаку) руських купців, які привозили на продаж хутра білок, горностаїв та інших звірів. Він повідомив, що руське купецтво вивозило з Криму сіль. Для довгої степової мандрівки Рубруку в Сурожі порадили купити криті візки, якими користувалися руські купці для перевезення хутра. І в післямонгольські часи купецтво інтенсивно використовувало старий водний шлях

на Південь з Києва по Дніпру. Далі, з Дніпровського повиззя, купці шлювали морем до Константинополя або йшли степом через Перекоп у Крим, до Сурожа і Херсонеса.

У другій половині XIII ст. підтримувалися торговельні стосунки Південно-Західної Русі з Заходом. До Польщі, Литви й Пруссії, на далекі північні та західні торги із Львова, Володимир, Галича та інших південноруських міст гнали волів і отари овець, везли збіжжя, шкіри, мед, віск, а також предмети ремісничого виробництва. У Волинському літописі знаходимо характерне повідомлення, що князь Володимир Василькович у 1279 р. на прохання ятвягів, які терпіли від сильного голоду, послав їм з Берестя валку річкових суден із збіжжям.

У багатьох містах Південно-Західної Русі подовгу жили іноземні купці, що свідчило про жваву міжнародну торгівлю південноруських земель. Наприклад, з повідомлення волинського літописця від 1288 р. можна зробити висновок, що у Володимирі були квартали італійських, німецьких і північноруських купців. Із розповіді Каршні видно, що в Києві середини XIII ст. мешкали італійські, польські, можливо, й грецькі купці.

Слід рішуче відкинути твердження представників реакційної польської буржуазної історіографії XIX ст. про нібито повний занепад торгівлі Південно-Західної Русі внаслідок монголо-татарської навали. Піднесення цієї торгівлі в другій половині XIV ст. вони відносили на рахунок приєднання українських земель до Польщі й Литви. Насправді розквіт торгівлі в XIV і XVI ст. зумовлювався внутрішніми причинами: загальним розвитком продуктивних сил, поглибленням суспільного поділу праці, зростанням товарної продукції сільського господарства й ремесла.

Організація торгівлі   Середньовічна торгівля велася в умовах суворої регламентації. Головними принципами її були: складське право, обов'язок користуватися певними дорогами, митна система. Ці правила гальмували торговельні стосунки: заважали місцевим та іноземним купцям їздити найбільш зручними для них шляхами, примушували їх збувати свої товари оптом і за невигідними для них цінами, сплачувати численні мита. Особливо негативно відбивалася регламентація на становищі середнього й дрібного купецтва. У багатьох випадках згадані обмеження призводили і до звуження товарообігу. Водночас вони сприяли торговельному піднесенню окремих великих міст, верхівка купецтва яких зуміла використати ці регламентації у боротьбі проти конкурентів. До міст, де створилося таке становище, належали Київ, Львів, Луцьк, Кам'янець та ін.

Згідно з законом складського права приїжджі купці зупинялися в містах, які цим правом користувалися, й продавали в них свої товари на умовах, нав'язаних місцевим купецтвом. Недарма багаті купці українських великих міст не шкодували грошей на хабарі польському королю і великому князеві литовському, аби тільки закріпити за собою складське право.

Спрямоване головним чином проти іноземних купців, воно часом застосовувалося і проти купецтва міст-конкурентів своєї держави.

Існували дві форми застосування складського права: абсолютна й відносна. Абсолютна примушувала купця продавати свої товари у «складському» місті, далі такого міста проїзд немісцевим торговим людям заборонявся. На Україні подібним правом в окремі роки XIV—XV ст. користувався, крім Львова, і Київ. Недарма у 1488 р. литовські

посли говорили Івану III: «А иные гости заморские николи не бывали в нашей земле далее Киева; до Киева приезживали с товары и, продавши товары в Киеве, опять за ся с Киева ворочалися: бо здавна бывало и за отца нашего всем гостем заморским склад бывал в Киеве».

Переважна більшість «складських» міст на Україні володіла обмеженим (відносним) складським правом. Це означало, що після закінчення встановленого законом строку перебування в даному місті купцю дозволялося рушити з непроданими товарами далі. Складським правом у відносній формі користувалися Луцьк, Володимир, Кам'янець.

У прямому зв'язку із складським правом стояло примусове користування визначеними урядом шляхами, що вели до «складських» міст і митниць.

У листі великого князя литовського Олександра Івану III (1498) міститься вимога: щоб купці «мыт не объезжали, а где здавна склады — гостем бывади». Обидві сторони, російська й литовська, домовилися, «что гостем нашим добровольно ездити на обе стороны по нашим землям старыми обычными дорогами... а новыми дорогами мыт не объезжати». Митниці були державні та приватні (на шляхах, що пролягали землями великих феодалів). У гонитві за прибутками уряди Польщі й Литви, не кажучи вже про окремих феодальних власників, влаштовували все нові й нові митниці. Вже у середині XIV ст. митні тарифи на шляхах Львів — Торунь і Володимир — Торунь дають уявлення про значні суми мит і велику кількість митниць. У 1488 р. Іван III з докором писав великому князю литовському: «А мыты и пошлины новые устави в твоей земле на наших гостех, чего наперед того из старины не бывало».

Проте, незважаючи на гальмо обтяжливої торговельної регламентації, внутрішня і міжнародна торгівля на українських землях дедалі розвивалася. Вона була б неможливою без високого ступеня розвитку продуктивних сил, зокрема економічного піднесення міст. Обидва види торгівлі тісно пов'язувалися між собою.

Внутрішня торгівля

Поглиблення суспільного поділу праці, посилене відокремлення ремесла від сільського господарства, зростання міського населення розширяли попит на продукти харчування і ремісничі вироби.

Торгували головним чином на торгах — базарах. Спочатку торги збиралися раз на тиждень, здебільшого у святкові дні, потім у значних містах — двічі, тричі і більше разів на тиждень. У найбільших міських центрах бувало по кілька торгів. Наприклад, у Києві напередодні монголо-татарської навали налічувалось аж вісім базарів.

Поступово, протягом XV — першої половини XVI ст. базарна торгівля в Києві, Львові, Луцьку, Кам'янці, Володимирі, Кременці та деяких інших великих містах переростала у щоденну. Вона задовольняла насамперед потреби міського, головним чином ремісничого, населення у продуктах харчування та сировині.

На торгах і ринках розміщувалися численні ятки, крамниці, склади. У великих містах будували спеціальні торгові ряди. Наприклад, у Львові XV — першої половини XVI ст. все торгове життя зосереджувалось у Сукенниціях, забудованих крамницями і складами. Приїжджі торгові люди зупинялися з товарами у спеціально побудованих місцевими властями гостинних дворах.

Держава і купецька верхівка великих міст одержували значні прибутки від торгів і ринків. Крім мит та інших торговельних зборів, вели-

кий дохід давало примусове користування міськими терезами й офіційними мірами довжини (лікоть) та об'єму (кварта, відро і т. д.).

На значних торгах і ринках для торгівлі певними товарами (чи навіть одним, якимсь особливо важливим) виділялось кілька крамниць, а то й цілий ряд. Наприклад, у Києві існували спеціальні хлібні та рибні ряди, у Луцьку, Львові, Кам'янці ряди купців-суконників.

Купці, що торгували однаковими товарами, організовувалися в об'єднання на зразок ремісничих цехів. Такі об'єднання з'явилися у великих містах в XV ст. Вони встановлювали ціни на товари, закривали доступ на ринок тим торговцям, які не входили до цих об'єднань.

Збільшення ремісничого населення у містах, яке одночасно дедалі менше займалось сільським господарством, мало своїм наслідком зростання попиту на хліб і хлібопродукти. У постійній торгівлі визначне місце належало насамперед продуктам харчування: хлібу, м'ясу, рибі, птиці тощо. Головним центром хлібної торгівлі був Київ, за ним йшли Луцьк, Володимир, Каців і Черкаси. У великих містах постійно торгували різними хлібними виробами.

Великих розмірів набула торгівля м'ясом і худобою, насамперед волами. На торгах навіть у невеликих містах в XIV, XV, а особливо в першій половині XVI ст. продавалось по кілька тисяч волів.

Одним із важливих товарів внутрішньої торгівлі була риба. У Києві, Перемишлі та інших містах існували рибні склади. Продавалася риба свіжа, в'ялена, сушена і солена: щука, лин, короп, плотиця, осетр, білуга; у Луцьку і Львові, крім того, оселедці.

На торги і ринки надходила риба як річкова, так і ставкова. Київське джерело 1499 р. розповідає про систематичний довіз риби й ікри до Києва з нижнього Дніпра. Михайло Литвин свідчить, що до Києва Дніпром у середині XVI ст. довозили величезну кількість риби. Вона користувалася настільки великим попитом, що купецтво не задовольнялося річковою рибою і заводило власні або орендувало чужі стави. Ставкове рибальство на Київщині, Поділлі, Галичині й Волині в середині XV — першій половині XVI ст. набрало значних розмірів.

Населення міських околиць і близьких сіл виносило на ринки й торги такі продукти, як птиця, яйця, масло, сир, мед та ін. Значна частина цих товарів скуповувалась дрібними торговцями — перекупниками. З сіл до міст довозилися також сіно, солома, дрова, деревне вугілля, будівельний ліс тощо.

На ринку міська і сільська людність купувала ремісничі вироби, зокрема тканини: різноманітні сукна, полотно, оксамит, шовки, скарлат, камку, парчу та ін. Торговці тканинами об'єднувалися за спеціальностями: суконники, шовковики тощо. Чимале місце на торгах та ринках займали залізні вироби: коси, серпи, сокири, сошники, цвяхи та ін.

У XV — на початку XVI ст. дедалі частіше почали виникати торги у великих селах, здебільшого біля церков і монастирів.

Визначна роль у розвитку внутрішнього ринку належала ярмаркам. З метою збільшення державних доходів влада їх підтримувала. Під час ярмарків уряди Польщі й Литви звільняли місцевих та іноземних купців від сплати проїзних мит і більшої частини торгових зборів. У переважній більшості українських міст XIV — першої половини XVI ст. відбувалось по одному — два ярмарки на рік, а у Львові, Луцьку, Ярославі — по три. У Львові вони тривали по два тижні. Щоб підтримувати певний ритм економічного життя краю, час проведення ярмарків рівномірно

розподілявся між містами протягом року, так що купці мали можливість з одного швидко потрапити на інший, розташований поблизу.

На них торгували насамперед худобою, кіньми, а також шкірами й хутрами (рисей, куниць, білок, лисиць, бобрів, вовків тощо). Все це скупувалось великими партіями. Наприклад, в кінці XV ст. з ярмарків галицького міста Ярослава тисячі волів відправляли на Захід — до Сілезії та Саксонії. З торговельних рахунків західноукраїнського міста Городка 30-х років XVI ст. видно, що лише за червень 1534 р. через це місто перегнали по шляху в Сілезію близько 12 тис. волів. До Києва у XV — першій половині XVI ст. зганяли величезні гурти волів з усього Подніпров'я і Побужжя, а також з Волощини.

Ярмарки Києва, Луцька, Кам'яця та ряду інших великих міст XIV—XVI ст. набули міжнародного значення, що сприяло розширенню зовнішньої торгівлі України. Тут поряд з продукцією сільського господарства і промислів торгували найрізноманітнішими ремісничими виробами — від дорогих тканин до речей побутового вжитку.

Головну роль у внутрішній і зовнішній торгівлі відігравали багаті купці, яких навіть у великих містах налічувалося лише кілька десятків родин. Набагато більшим був середній прошарок купецтва — крамарі. Як і багаті купці, вони також входили до об'єднань. Найчисленніша маса торгових людей (перекупники і розносчики) займалися роздрібною торгівлею. Залежні в усьому від купецької верхівки, вони не допускалися в купецькі об'єднання.

Феодална система гальмувала розвиток торгівлі не тільки обтяжливими легальними заходами. Звичайним явищем були напади феодалів на купецькі каравани, грабунки й розбійництво. Типовим щодо цього є такий факт: у середині XVI ст. слуги київського каштеляна Сапєги напали, за наказом свого пана, на купецьку валку, що з Кам'яця йшла через Київ до Росії, і пограбували її.

Великі труднощі створювала відсутність єдиних мір: у кожному значному місті існували місцеві міри. Перешкоджав торгівлі й стан доріг: купецькі гостинці (шляхи) весною і восени були непроїжджі.

Значної шкоди насамперед торгівлі завдавала неупорядкованість грошової системи. Внаслідок нестачі срібла у другій половині XIII ст. на південноруських землях в обігу майже не було карбованої монети. У великих операціях її заміняли монетні гривні — зливки срібла стандартизованої форми і ваги (160—200 г), у дрібних — уламки срібних прикрас і гроші-товари (шиферні прясла, намистини та ін.). У зв'язку з по-жвавленням економічного життя на початку XIV ст. на Україні з'явилися празькі гроші, монети чеського карбування (середній розмір — 3 см, вага — 3,7 г). Виготовлені з срібла високої проби, вони вигідно відрізнялися від інших тогочасних європейських монет і тому швидко поширилися у країнах Центральної та Східної Європи. Наприкінці XIV ст. на українських землях були в обігу й польські, литовські, угорські й німецькі монети. Поряд з іноземними у другій половині XIV — першій половині XV ст. на українському ринку використовувалися монети київського і львівського карбування. Галицькі срібні напівгроші й мідні денарії карбувалися на Львівському монетному дворі з початку 50-х років XIV ст. до 1414 р. Галицькі срібні напівгроші були поширені в значному регіоні: крім Галичини, на Волині, Поділлі, Київщині, а також у Польщі, Литві і в Молдавії. Це пояснюється широкими торговельними зв'язками львівського і взагалі західноукраїнського купецтва. З кінця XV ст. основними монетами грошового ринку України стали польські

й литовські гроші, напівгроші та соліди. Завдяки жвавій міжнародній торгівлі на українських землях з'явилися російські срібні «денги» і полунки, італійські та угорські золоті дукати й флоріни.

Зовнішня торгівля. Українсько-російські торговельні зв'язки

Појзжавлення зовнішньої торгівлі України в другій половині XIV ст. зумовлювалося усім ходом економічного розвитку південноруських земель і загальноєвропейським економічним піднесенням. Основою його було дальше зростання продуктивних сил, вдосконалення техніки ремесла і сільського господарства. Істотне значення мало розширення економічних зв'язків України з Росією та іншими європейськими країнами, зміна напрямків торговельних шляхів унаслідок монголо-татарського нашествия, італійська колонізація Криму й Північного Причорномор'я та багато інших чинників.

Від першої половини XIV ст. є свідчення про досить широкі міжнародні зв'язки заможного українського купецтва. Ще в 1320 р. волинський князь Андрій дав грамоту купецтву м. Туруня, підтвердивши привілеї на торгівлю з Волинню, надані пруським купцям його батьком Юрієм. У 40-х роках XIV ст. пруське купецтво систематично відвідувало Дорогичин, Берестя і Луцьк, галицькі й волинські торгові люди — західноєвропейські ринки. З документа від 1324 р. довідуємося, що двоє купців з Володимира побували навіть у далекій Фландрії.

У одному з розпоряджень 1346 р. могутньої купецької корпорації — Ганзейського союзу, що тримала в своїх руках торгівлю Північної Європи, було записано, щоб молоді люди купецького звання обов'язково вивчали руську мову. Ганза була заінтересована в торгівлі з Руссю, зокрема Південно-Західною. Із списків товарів, які купці ганзейських міст привозили із Сходу, видно, що частина імпорту (зокрема деревина та інші лісові продукти) надходила з України.

Жваві торговельні контакти існували між українськими, з одного боку, і сілезькими, чеськими і моравськими землями — з другого. У митному тарифі Вроцлава 1327 р. є такий перелік продуктів галицького й волинського експорту: хутра, мед, віск, воли, шкіри та ін. У середині XIV ст. в центрі Вроцлава існували «Руська вулиця» і спеціальний заїжджий двір для руських, зокрема львівських, купців.

Перше місце в зовнішній торгівлі українських земель посідали контакти з Росією. Незважаючи на феодальну роздробленість, монголо-татарське нашествя і загарбання польськими й литовськими феодалами українських земель, торговельні стосунки з російськими землями не тільки не переривалися, а дедалі зміцнювалися.

Незабаром після захоплення українських земель Литвою великий князь Ольгерд уклав мирний договір з московським князем Дмитрієм Івановичем (1371), один з пунктів якого передбачав свободу торгівлі для литовських купців на території Московського, Тверського і Смоленського князівств, а для російських — у Литві. По суті, тут йшлося про українсько-російську торгівлю взагалі, оскільки не лише московське, тверське чи смоленське, а й новгородське, рязанське, псковське, володимирське та інше російське купецтво купувало в Києві, Чернігові, Луцьку, Новгороді-Сіверському, Чорнобилі різноманітні товари місцевого й іноземного походження, а українське бувало частим гостем російських міст. Про це свідчить, наприклад, договір (1427) тверського князя з Вітовтом, який гарантував російським купцям можливість вільної торгівлі в Києві. З слів договору «пошлины имати по-давньому, а нового не при-

мышлять» виходить, що київсько-тверська торгівля спиралася на давні традиції. Інтенсивна українсько-російська торгівля XIII—XVI ст. відбилася також у пам'ятках матеріальної культури. З даних археології видно, що предмети російського експорту, в тому числі побутові речі, одяг, зброя, використовувались на Україні, а товари українського довозу — в Росії.

Українсько-російські торговельні зв'язки засвідчені, зокрема, знахідками скарбів з російськими монетами на Київщині, Чернігівщині, Поділлі тощо.

У XV — першій половині XVI ст. до Києва, Львова, Луцька та інших українських міст везли з Росії хутра соболів, лисиць, бобрів, куниць, песців, горностаїв, білок, хутряні й шкіряні вироби і т. п. З Київської, Чернігівської, Подільської, Галицької та Волинської земель до Росії надходили збіжжя, мед, віск, сіль, солонина, риба, дерево. Крім того, українські міста приваблювали російських торгових людей як центри торгівлі східними і західноєвропейськими товарами. Російське купецтво часто не задовольнялося купівлею цих товарів на торгах Львова, Галича, Володимира чи Луцька, а йшло далі Молдавським шляхом до Сучави та інших молдавських торговельних центрів.

З Росії до Молдавії і на Балкани через Галичину і Волинь везли головним чином хутра, а назад купці поверталися з шовками, парчею, іншими тканинами східного виробництва, прянощами, вином, дорогоцінним камінням, перлами.

Російські купці взагалі часто відвідували Україну. В актових книгах Львова під 1405, 1438, 1445 та іншими роками названі гості з Новгорода. Згадують купців з Москви луцькі документи XV — першої половини XVI ст. У свою чергу, купецтво Луцька постійно бувало в Москві. Джерело 40-х років XVI ст. свідчить про відвідини столиці російської держави торговими людьми з волинського міста Берестя.

Через Київ московські, смоленські, тверські, новгородські та інші російські гості їздили до Кафи та інших кримських торгів. Венеціанський посол у Персії Контаріні, що відвідав Київ навесні 1474 р., записав у своїх мемуарах: «Місто стоїть біля кордону з Татарією; в ньому збирається певна кількість купців з хутром, вивезеним з Верхньої Росії (Північно-Східної Русі. — *Ред.*); об'єднавшись у каравани, вони йдуть до Кафи». Приїхавши до Москви, Контаріні відзначив, що «до міста протягом усієї зими збирається велика кількість купців... з Польщі», в тому числі, зрозуміло, і з українських земель, загарбаних польськими феодалами.

Торгівля з Росією мала величезне значення для господарського розвитку українських земель. Історичні джерела одноставно наголошують на цьому. Коли в першій чверті XVII ст. погіршення політичних стосунків між Російською державою і Річчю Посполитою зашкодило торгівлі між ними, волинські купці в своїй записці, зверненій до уряду, нагадували, що «більшість купців Литовського князівства і вся Русь (Південна і Західна, зокрема Україна. — *Ред.*) живилася Москвою, поки була в мирі — зараз все те припинилося».

У XIV—XV ст. велике купецтво Києва, Львова, Володимира, Галича, Луцька, Кам'янка підтримувало постійні зв'язки з своїми контрагентами з Константинополя, молдавських міст та італійських факторій Криму. Існувало два великі осередки південної торгівлі: в Середньому Подніпров'ї, де головним її центром був Київ, і на західноукраїнських землях, де серед міст, що жваво торгували з Півднем, виділявся Львів.

Торгівля Києва з південними країнами

За свідченням Рубрука (50-ті роки XIII ст.), купецькі каравани йшли тоді з Південно-Західної Русі у Крим на Перекоп і далі до Сурожа.

Цей шлях функціонував і протягом наступних століть. Михайло Литвин у середині XVI ст. відзначає: «Київ багатий на іноземні товари, бо немає шляху звичайнішого, ніж стародавня, давно прокладена і добре відома дорога, що веде з чорноморського порта, міста Кафи, через ворота Таврики (тобто Перекопа. — *Ред.*) на Таванський перевіз на Дніпрі (поблизу сучасного Херсона. — *Ред.*), а звідти степом на Київ». Часто купецькі каравани йшли степами лише до Черкас або Канева, де товари перевантажували на судна. Певне значення зберігав і традиційний водний шлях з Києва вниз по Дніпру, одним з важливих транзитних пунктів якого було м. Олешня, розташоване у гирлі цієї річки. Це місто, зважаючи на його торговельне значення, в 30—40-х роках XIV ст. тримали в своїх руках генуезці. Для чернігівських купців існувала й інша можливість потрапити з Середнього Подніпров'я до Криму: з Путівля безлюдним степовим Муравським шляхом до Перекопа.

Південна торгівля Наддніпрянщини не обмежувалася стосунками з Кримом. Зберігалися традиційні торговельні відносини Києва з Константинополем, який не втрачав свого економічного значення і в період політичного занепаду Візантійської імперії. Шлях з Києва на Константинополь, його напрямок і основні пункти на початку XV ст. відомі завдяки мемуарам російського паломника ігумена Зосими. Він у 1419 р. вирушив з Києва на Поділля, поблизу Брацлава перейшов Буг, попрямував далі «татарським степом» до Дністра, де перебрався на молдавську територію, і через три дні дістався до Білгорода, порта в гирлі Дністра, звідки на кораблі разом з купцями поплив до Константинополя. Про важливе значення згаданого шляху свідчить той факт, що за великого князя Вітовта, на початку XV ст., на Бузі збудували кам'яний міст і митницю.

Постійні торговельні стосунки українського купецтва з константинопольським засвідчуються фактом давнього існування у візантійській столиці великої руської колонії, серед членів якої було чимало вихідців з Південно-Західної Русі.

У Києві — одному з важливих транзитних пунктів у торгівлі Східної Європи XIV—XVI ст. зі Сходом — існували колонії російських, грецьких, польських, литовських, турецьких, татарських та італійських купців. Причому генуезький торговий двір виділявся своїм багатством. Лише після здобуття турками Кафи та інших кримських колоній генуезців у 1475 р. останні згорнули свою торгівлю в Києві.

До Києва везли товари з Персії, Індії, інших країн Азії, а також з Аравії, Сирії та багатьох країн і міст Близького Сходу, нарешті, з Візантії. Східні й південні товари йшли через Київ на Північ — до Росії (Москва, Новгород, Пскова), а також до Швеції й Данії. З кримських та азійських ринків у Київ та інші міста Наддніпрянської України ввозили прянощі, шовкові й парчові тканини, оксамит, перли. Письмові джерела називають серед тканин східного походження оксамит на золоті, камку бурську і олександрійську, тафту різноманітних гатунків, велику кількість сортів шовку. Із східних торгів на Наддніпрянщину гнали табуни верхових коней, везли кіньську зброю, різноманітні шкіряні вироби, зброю.

З Києва до Криму й Візантії надходили продукти сільського господарства і ремесла: збіжжя, мед, віск, шапки, пояси, мечі, ножі, серпи, плужне залізо, полотно, знамениті київські стріли для луків, прикраси

роботи київських ювелірів. Майже всі названі товари розходилися по багатьох країнах Європи та Азії. Зокрема, в XV ст. пшеницю з Київщини і Поділля везли по Дністру до Білгорода і далі морем аж на Кіпр.

Торгівля галицьких, волинських і подільських міст з Південним Сходом

Важливу роль у торгівлі в південно-східному напрямку у другій половині XIII — першій половині XVI ст. відіграло купецтво галицьких, волинських і подільських міст. До кінця XIII ст. чільне місце в цій торгівлі посідав Володимир, де, зокрема, існувала колонія італійських купців з Криму. На початку XIV ст. у Володимира з'являється небезпечний торговий конкурент — заснований Данилом Галицьким у 50-х роках XIII ст. Львів. Одним з показників торговельного значення Львова є поява у місті вірменської колонії. Вірменські купці селилися лише у великих центрах, які вели торгівлю зі Сходом і Півднем. Львів, поряд з Венецією і Амстердамом, став одним з головних пунктів зосередження вірменського купецтва у середньовічній Європі. Останньому належить помітна роль у зростанні ваги Львова в міжнародній торгівлі та піднесенні економічного життя міста взагалі. Якщо раніше західноукраїнські, зокрема володимирські, купці торгували головним чином із Заходом, то на початку XIV ст. основним напрямком галицької й волинської торгівлі стає південний схід.

У великій транзитній торгівлі між Сходом і Заходом роль посередників відігравали подібно до Києва Львів, Луцьк, Володимир та інші західноукраїнські міста, купецтво яких тримало в своїх руках продаж товарів південного і східного походження на торгах багатьох країн Європи.

Львів, Володимир і Луцьк були зв'язані з ринками Сходу і Півдня двома великими торговельними шляхами. Найстаріший з них, Татарський, відомий у Європі ще в першій половині XIV ст. Він вів із Львова до торговельної столиці Поділля — Кам'янця (в якому теж жило чимало вірменських купців), далі степами Північного Причорномор'я у Крим, до генуезької колонії Кафі.

Проте Татарський шлях мав ту суттєву ваду, що у великій своїй частині проходив безлюдними степами, де на купців чатували розбійницькі татарські загони. Записки фламандського рицаря Гільбера де Ланнуа, котрий у 1421 р. їздив із Львова до Кафі і частково скористався Татарським шляхом, красномовно малюють небезпеки, які чекали на сміливців, що обирали цей шлях. Торгові люди їздили тут лише великими валками з найманою сильною охороною.

Тому з кінця XIV ст. одночасно з Татарським починає набувати значення інший шлях на Південь, у басейні Дністра — Молдавський: по залюднених місцевостях із Львова через Галич, Коломию, Снятин, Чернівці й Серет до Сучава (одне з відгалужень Молдавського шляху вело через Кам'янець і Хотин), а звідти через Ясси і Лопушне до Чорного моря, в Білгород. З Кримом, насамперед Кафою, Білгород сполучався порівняно безпечним морським шляхом. Крім того, з Білгорода купці могли діставатися морем до Константинополя.

Поряд з сухопутним шляхом галицьке і волинське купецтво користувалося й Дністровським водним. Галицькі судна з різними товарами плавали по Дунаю ще в середині XII ст. Коли у 1223 р. галицькі воїни поспішали на битву до Калки, вони скористалися Дністровським шляхом і далі пройшли на «ладях» морем і Дніпром до Хортиці.

Західноукраїнські купці в XIV—XV ст. везли з молдавських, кримських і візантійських торгів товари східного походження, а також рибу,

сіль, срібло в зливках, гнали волів, коней. Натомість на Південь вивозили сукно різних сортів (яке до Львова, Володимира, Луцька та інших галицьких і волинських міст надходило з Польщі, Німеччини, Чехії, Фландрії і Англії), полотно, одяг, вироби з металу, головним чином ножі й різноманітну зброю. У цьому потоці товарів, що рухався на південні й східні ринки, вирізнялися сільськогосподарські продукти і ремісничі вироби галицького й волинського походження. З грамот молдавських господарів для руських (насамперед львівських) купців дізнаємось про товари, які завозили на молдавські торги безпосередньо з Галичини і Волині. Співставляючи назви товарів з ремісничими професіями населення Львова, Володимира, Луцька (зафіксованими у письмових джерелах), переконаємось у західноукраїнському походженні багатьох з цих товарів: шапок, поясів, ногавиць, вірвовок, мечів, мисок, плужного заліза тощо.

Протягом першої половини XVI ст. особливо розширюється економічні зв'язки між Львовом та іншими українськими містами і їх молдавськими контрагентами. Збільшується обсяг торгівлі, урізноманітнюється асортимент товарів. Зростання населення та неухильний розвиток ремісничого виробництва у галицьких, волинських і подільських містах підвищують попит на продукти сільського господарства, промислів і сировину. Отже, молдавські ринки як великі центри торгівлі худобою і землеробськими продуктами набували особливого значення.

Купецтво Львова, Снятина, Ярослав, Кам'янець, Коломиї та інших українських міст контактувало з купцями молдавських міст Сучави, Ясс, Бирлада, Лопушни, Сирета й ін. У XVI ст. основним предметом молдавського експорту до Західної України була худоба. Хоча на українських землях, головним чином на Поділлі, розводилося багато худоби, попит на неї зростав як для потреб внутрішнього ринку, так і для реекспорту.

Худобу з Молдавії на Україну гнали в двох напрямках: на Львів через Снятин і на Кам'янець. Молдавську худобу, в основному волів, скуповували купці-оптовики. Наприклад, у 1522 р. купець з Вінниці придбав у Молдавії 2080 волів, а купець з Острога — 1500. Одним з головних експортерів худоби на Україну був сам молдавський господар. Так, у 1549 р. він продав львівським купцям 12 тис. волів. У 1536 р. волинський купець закупив на молдавських торгах кілька тисяч волів і перегнав їх до Польщі. У молдавському довозі до галицьких, волинських і подільських міст значне місце займали «волоське» вино, мед, віск.

Разом з сільськогосподарськими товарами і продукцією промислів з Молдавії до Галичини, Волині і Поділля на початку XVI ст. стали експортувати деякі ремісничі вироби, насамперед оброблену шкіру, сап'ян, кожухи, хутрянні коміри, а також дешеві сукна.

Незважаючи на поживлення у XVI ст. ремісничого виробництва, Молдавія потребувала значного імпорту ремісничих виробів. Зростає експорт із Львова, Кам'янца та інших українських міст металевих виробів (кіс, ножів, цвяхів). Одну з головних статей довозу з України до Молдавії в першій половині XVI ст. становили тканини, як прості й дешеві, здебільшого полотно, так і дорогі (сукна і шовки), а також одяг і шапки.

Торговельні зв'язки
з країнами Західної
Європи

Значних масштабів досягла торгівля українських земель з країнами Центральної, Північної й Західної Європи, насамперед, з Пруссією, Польщею і Литвою. Існували два головних напрямки цієї торгівлі: північно-західний — на Торунь, що був тоді торговельною столицею Тевтонського ордену, й західний — на Краків і далі на Познань.

Торговельний рух на шляхах Володимир — Торунь і Львів — Торунь з середини XIV ст. був досить жвавим.

З Торуня до Львова надходили янтар і сукна, а на львівському ринку пруські купці купували шовки, оксамит, прянощі й хутра. За посередництвом пруських купців володимирські торгові люди вивозили з Німеччини і Фландрії великі партії сукна. Галицькі і волинські міста торгували також з Ганзейським союзом.

В результаті Грюнвальдської битви (1410) і розгрому хрестоносців зменшились обсяг та інтенсивність торгівлі західноукраїнських купців з пруськими. Цим скористалося краківське купецтво. Протягом першої половини XV ст. воно витіснило з західноукраїнських ринків конкурентів із Торуня.

Шляхи з західноукраїнських міст до ринків Пруссії, Фландрії та Німеччини проходили польськими землями. Природно, що польські купці брали активну участь в українсько-пруській, українсько-німецькій і українсько-фландрійській торгівлі. Однак цим не обмежувались торгові контакти між українським і польським купецтвом. Польські купці, насамперед краківські, самі вели жваву торгівлю з західноукраїнськими контрагентами.

Постійні торговельні стосунки між Краковом і галицькими та волинськими містами зав'язуються ще в кінці XIII ст. Грамота волинського князя Андрія (1320), якою він запросив до Володимира краківських купців, свідчить, що краківсько-володимирська торгівля існувала вже давно. З 1348 р. краківські купці розпочали конкурентну боротьбу з вроцлавськими, відстоюючи свою перевагу в торгівлі з галицькими і волинськими містами, насамперед, з Володимиром і Львовом. Головним предметом краківського експорту на Україну в XIV—XV ст. були сукна, і не лише польського виробництва, а й сілезького, німецького, фландрського, англійського. Натомість із Львова до Кракова й інших польських міст надходили східні товари (прянощі, шовки, оксамит, вино, перли), а також продукція західноукраїнського сільського господарства, ремесла і промислів: воли, риба, збіжжя, мед, віск, хутра, одяг. Масштаби українсько-польської торгівлі протягом XV ст. невпинно зростали.

На кінець XV ст. у Західній, Північній і Центральній Європі різко підвищується попит на збіжжя. У першій половині XVI ст. невпинно збільшується експорт хліба з українських земель на Захід. У XVI ст. польське місто Гданськ на березі Балтійського моря перетворилося на один з найбільших у Європі центрів торгівлі хлібом. З Гданська українське збіжжя у великій кількості відправлялось до країн Західної і Північної Європи, зокрема до Фландрії, Голландії, Норвегії, Швеції.

З українських земель в цей час (XV — перша половина XVI ст.) вивозилося переважно жито. У XV ст. особливо розвинувся експорт збіжжя з західноукраїнських земель: Холмської, Белзької, Львівської. Протягом першої половини XVI ст. вивіз хліба за кордон став звичайною справою для Волині й Поділля. Бажаючи збільшити і без того немалий зиск від експорту зерна, шляхта Великого князівства Литовського в 1551 р. звернулася до уряду з проханням дозволити безмитний вивіз хліба, у чому їй було відмовлено. Уряд князівства не бажав поступатися вигодами від експорту зерна, що став на той час однією з головних доходних статей державного бюджету.

Іншим важливим товаром українського вивозу до Центральної, Північної та Західної Європи була риба. Річкова і ставкова риба, засолена у Львові, Луцьку, Києві та інших містах, ішла до Кракова, Гданська,

Торуня і далі, на північ і захід Європи. Велике купецтво, зацікавлене у рибній торгівлі, намагалося всіляко підтримувати міжнародний авторитет свого продукту. На барилах з солоною рибою ставилася міська печатка, яка засвідчувала високу якість товару.

На початку XVI ст. починає збільшуватися вивіз з України на Захід продуктів лісового промислу. До Гданська й інших міст на балтійському узбережжі експортували здебільшого дубові плахи для будівництва кораблів, щоглове дерево, клепки для барил, колоди для житлового будівництва, а також попіл, смолу, дьоготь. Внаслідок хижацької експлуатації панством лісових масивів на середину XVI ст. значно поріділи колись непрохідні пущі й діброви Волині та Східної Галичини.

На фоні розвинутих контактів з Центральною, Західною та Північною Європою досить скромною виглядає торгівля України з Литвою, хоча вона й почалася давно. В 1432 р. литовський князь Сигізмунд, надаючи громадянам Вільни право вільної торгівлі у Великому князівстві Литовському, відзначив, що вони користувалися цим правом з давніх-давен. Серед міст, з якими віленські купці торгували раніше, грамота Сигізмунда називає Київ і Луцьк. Вільна мала вигідне географічне положення для торгівлі з українськими землями, через місто пролягав найкоротший шлях з Наддніпрянщини до берегів Балтійського моря. Здавна існував шлях Вільна — Новогрудок — Туров — Київ, а з середини XIV ст. почав діяти шлях з Литви до Києва через галицьке місто Дорогичин.

Інтенсивна внутрішня і зовнішня торгівля на українських землях у другій половині XIII — першій половині XVI ст. була результатом досить високого ступеня розвитку сільського господарства і ремесла.

* * *

Таким чином, розвиток економіки відбувався в умовах безперервного захоплення феодалами селянських земель, руйнування общинних порядків, зростання феодальних повинностей і залежності селян. В XV ст., з початком переходу шляхетства до фільваркової системи господарства, експлуатація і безправ'я селян стали помітно посилюватися. На середину XVI ст. значна частина селян була покріпачена.

Дальший розвиток міст як ремісничо-торговельних осередків і підвищення ролі товарно-грошових відносин позначилися виникненням нових місцевих ринків, загальним поживанням економіки на українських землях і розширенням торговельних зв'язків з іншими країнами, передусім з Росією.

Разом з тим успіхи в сфері господарства, супроводжувані посиленням феодального і національного гніту, загострювали класові й національні відносини.

1. Об'єднавча політика Московського
великого князівства. Утворення
Російської централізованої держави

Початок формування
централізованих держав
у Східній Європі

У період феодальної роздробленості на землях, що раніше входили до складу Давньоруської держави, поступово склалися соціально-економічні й політичні умови для їх об'єднання.

Панування Золотої Орди у Східній Європі та наступ німецьких феодалів на західноруські землі звузили територіально, ускладнили й уповільнили процес політичного об'єднання, однак не могли зупинити цей процес повністю.

У другій половині XIII—XV ст. ще виразніше, ніж у попередній період, політичне життя в усіх колишніх давньоруських землях характеризувалося постійним протиборством доцентрових і відцентрових сил, боротьбою феодальних угруповань, що висували дві основні програми: 1) об'єднання земель; 2) їх дальше політичне відокремлення. Поступово, однак, взяли гору сили, що виступали за політичну консолідацію панівного класу та об'єднання феодально роздроблених князівств у єдину державу. Процес утворення національних держав зумовлювався дальшим соціально-економічним розвитком кожної країни, певною розстановкою класових сил у кожній з них. На цей процес впливала також конкретна міжнародна ситуація, яка у Східній Європі залежала значною мірою від активності ординської держави, а також від політики західноєвропейських країн.

У XIV—XV ст. тенденція до об'єднання існувала у всіх європейських країнах, що зумовлювалося дальшим розвитком продуктивних сил, поглибленням суспільного поділу праці, розширенням економічних зв'язків між окремими містами й землями. Важливу роль у процесі подолання феодальної роздробленості відіграло прагнення феодалів знайти в централізованій державі силу, яка, з одного боку, сприяла б розширенню феодального землеволодіння, а з другого — стримувала б опір залежного населення зростаючій експлуатації. Політичне об'єднання прискорювала й потреба захисту від іноземної агресії.

У Східній Європі, як і в Західній, феодальну роздробленість було подолано вже у другій половині XV ст. На той час, як зазначав Ф. Енгельс, всюди в Європі «королівська влада перемогла одночасно»¹. Однак, якщо внаслідок політичного об'єднання в країнах Західної Європи утворилися централізовані держави на єдиній національній основі, то в Східній Європі, навпаки, сформувалися багатонаціональні держави.

¹ Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 21, с. 396.

До того ж темпи, методи, форми й ступінь політичного об'єднання і централізації державної влади в кожній країні визначалися конкретно-історичними умовами.

Наприкінці XIII — на початку XIV ст. спроби політичного об'єднання феодально роздроблених земель найбільш виразно проявилися в Північно-Східній Русі. Тут у рамках Великого князівства Владимирського на роль об'єднувачих центрів спочатку претендувало кілька князівств. На початку 80-х років XIV ст. провідна роль у процесі об'єднання Північно-Східної Русі та формування Російської централізованої держави остаточно закріпилася за Московським великим князівством. У Південно-Західній Русі політику об'єднання феодально роздроблених земель проводили галицько-волинські князі, які, визнавши формально свою залежність від Золотої Орди, водночас активно обстоювали підвладну їм територію від зазіхань з боку феодальної Угорщини, Польщі та Литви. Спустошене нападами татарських орд, ослаблене зсередини опором великого боярства князівській владі, Галицько-Волинське князівство не мало достатніх сил, щоб стати центром політичної консолідації Південно-Західної Русі. У 40-х роках XIV ст. його землі були захоплені Польщею, Литвою та Молдавським князівством. В іншій частині Південно-Західної Русі — на Поділлі, Переяславщині, Київщині та Чернігово-Сіверщині, які перебували у більшій залежності від Золотої Орди, тенденція до об'єднання проявлялася ще менш ефективно. В цьому регіоні політичному об'єднанню феодально роздроблених земель на єдиній етнічній основі перешкоджав наступ литовських феодалів.

Боротьба Московського великого князівства з Литвою й Золотою Ордою

Протягом першої половини XIV ст. Московське велике князівство значно зміцніло за рахунок об'єднання північно-східних руських земель. З удільного князівства воно поступово перетворювалось у велику державу. Спираючись на зростаючі матеріальні ресурси, московські князі повели боротьбу за утвердження свого політичного пріоритету спершу в рамках Великого князівства Владимирського, а з другої половини XIV ст. — і в усіх колишніх давньоруських землях. Роль Москви як політичного центру північно-східних земель, її вплив на південно-західні та західні руські землі особливо зросли під час княжіння Дмитрія Донського (1359—1389), коли вона стала одночасно й центром збирання сил проти панування Золотої Орди. З 60-х років XIV ст. Московське велике князівство щораз частіше йшло на відкритий розрив з правителями Золотої Орди, стримуючи водночас натиск Литовської держави на заході.

На середину XIV ст. зросла й могутність Литви, вільної від золотоординського іга. Використовуючи великі ресурси підвладних їй західних та деяких південно-західних руських земель, Литовська держава стримала натиск Тевтонського ордену й з успіхом відбила ряд нападів Золотої Орди. За таких умов феодалі Південно-Західної Русі стали вбачати в Литовській державі реальну воєнно-політичну силу, в об'єднанні з якою вони могли визволитися з-під влади Золотої Орди. З свого боку, литовські феодалі використовували ці прагнення для поширення своєї влади на південь і схід. З цією метою вони вдавалися до найрізноманітніших засобів: силою зброї захоплювали території, укладали династичні союзи з допомогою шлюбів, інколи, як це мало місце у відносинах з Північно-Східною Руссю, йшли на союз із Золотою Ордою. У 50—60-х роках XIV ст., за великого князя Ольгерда Гедиміновича, остаточно

складається політична програма цієї експансії: відновлення колишньої цілості Русі під егідою литовської князівської династії.

На середину 60-х років XIV ст. більша частина південно-західних руських земель увійшла до складу Литовської держави. Не останню роль у цьому відіграли наміри боярства піти на угоду з литовськими феодалами. Така угода передбачала визнання литовським великокнязівським урядом за руськими землями-князівствами широкої автономії, а за місцевими феодалами — їх становиш прав. Інакше кажучи, феодалам давалася гарантія збереження імунітету (монопольне право на земельну власність, адміністративні посади, місцевий суд тощо) згідно з проголошеним великокнязівською владою: «Ми старини не рупаєм, а новини не вводим». У зв'язку з цим Україна і Білорусія «знайшли собі захист від азіатської навали, приєднавшись до так званого Литовського князівства»¹.

Руські землі під владою Литви здобули, як відомо, лише на деякий час умови для дальшого соціально-економічного та культурного розвитку. Згодом, у зв'язку з укладенням польсько-литовської унії 1385 р. і зміцнення Російської централізованої держави, негативні наслідки включення українських і білоруських земель до складу Литви стали очевидними.

Укріпившись у південно-західних та західних руських землях, литовські феодали активізували свій наступ на Північно-Східну Русь. У 1368 і 1370 рр. війська литовського князя Ольгерда, який, заручившись дипломатичною підтримкою Золотої Орди, в союзі з силами Тверського князівства двічі підступали до стін Москви, але не змогли нею оволодіти. Народні маси, насамперед міське торгово-ремісниче населення Північно-Східної Русі, співчуваючи об'єднаній політиці московського князя Дмитрія Івановича, рішуче виступили проти литовських феодалів та їхніх союзників. Це зрештою зумовило провал агресивних планів правлячих кіл Литовської держави щодо Північно-Східної Русі. Після поразки під Любутськом у 1372 р. Ольгерд став дотримуватися миру з Московським князівством.

Тимчасова рівновага сил на литовсько-московському прикордонні, послаблення Золотої Орди внаслідок тривалих феодальних усобиць, економічне й політичне зміцнення Московського князівства створили на середину 70-х років XIV ст. передумови для активізації боротьби Північно-Східної Русі проти золотоординського панування. Це викликало занепокоєння серед панівної верхівки Литви, а також у Золотій Орді, внутрішньополітичне становище якої певною мірою стабілізувалося з приходом до влади темника (воєначальника) Мамає. Литва і Орда почали схилитися до воєнно-політичного союзу, спрямованого проти Москви, особливо з 1378 р., після того як великим князем литовським став син Ольгерда — Ягайло.

З самого початку своєї політичної діяльності Ягайло намагався нейтралізувати загрозливе для Литви тяжіння населення південно-західних і західних руських земель до Москви і подолати опозицію владі великого князя литовського з боку найбільших удільних князів на Україні і в Білорусії, які почали підтримувати об'єднанчу політику Московського великого князівства. На чолі цього опозиційного руху став брат і колишній співправитель Ольгерда литовський князь Кейстут.

Для придушення опозиції Ягайло уклав союз з Тевтонським орденом проти Кейстута і обложив своїм військом Полоцьк — столицю князівства Андрія Ольгердовича, одного з найактивніших діячів опозиції. Той

¹ Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 22, с. 18.

залишив свої володіння і перейшов на службу до московського великого князя. Ягайло готував каральний похід і в Чернігово-Сіверську землю проти князя брянського і трубчевського Дмитра Ольгердовича. Щоб не допустити розгрому своїх союзників і запобігти надмірному посиленню Ягайла напередодні неминучої битви з Золотою Ордою, Дмитрій Іванович Московський взимку 1379 р. послав у Чернігово-Сіверську землю війська, які без бою увійшли до Трубчевська і Стародуба, а велика група місцевих феодалів на чолі з своїм князем перейшла на бік Москви. Трубчевський князь Дмитро Ольгердович став васалом московського князя.

Куликовська битва
та її значення

Весною 1380 р. Мамай зібрав біля гирла р. Воронеж велике військо для походу на Північно-Східну Русь. Тут послали литовського князя Ягайла

й домовились про об'єднання татарських і литовських сил для спільного походу проти московського князя. Однак план політичної ізоляції і розгрому Московського князівства не здійснився. Навколо Москви утворився широкий антиординський союз північно-руських князівств, до якого приєдналися також деякі князі південно-західних і західних руських земель. Українські й білоруські воїни у складі загонів полоцького князя Андрія Ольгердовича та брянського і трубчевського князя Дмитра Ольгердовича взяли безпосередню участь у битві проти орди Мамаєва.

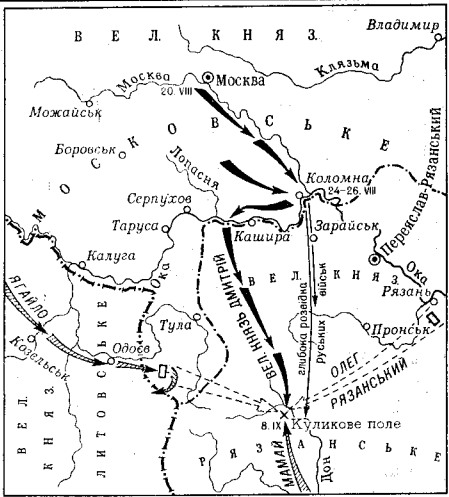
Військо московського князя вирушило в степ і, переправившись через Дон, вишикувалось на Куликовому полі; шлях Орді, яка повільно просувалася правим берегом ріки на з'єднання з Ягайлом, був перетятий. Тил руських полків прикривали Дон з притокою Непрядвою і глибокі яри. Ці природні перепони утруднювали маневрування татарської кінноти, в той же час унеможливили відступ московських полків. Зліва від місця майбутньої битви, в діброві, було зроблено засідку — поставлено добірний полк під начальством князя Володимира Андрійовича Серпуховського, двоюрідного брата князя Дмитрія Івановича Московського, і досвідченого воєводи князя Дмитра Боброка Волинського, вихідця з України.

Ранком 8 вересня 1380 р., ледь розвіявся туман, на Куликове поле вступило військо Мамаєва. За чисельністю воно приблизно дорівнювало руському. Мамай привів, крім татар, воєнків з підвладних Орді народів Кавказу і Поволжя, а також наймані загони кримських генуезців (піхоту). Ординці вдарили на руську рать всіма своїми силами. Остання, зазнавши великих втрат, подалася назад. Особливо загрозливе становище створилося на лівому крилі. В цей критичний для руських військ момент з тилу й у фланг ординцям вдарив полк Андрія Серпуховського і Боброка Волинського. Всі інші руські полки підтримали його наступ. Мамаєве військо зазнало повної поразки. Золотоординські недобитки в паніці тікали.

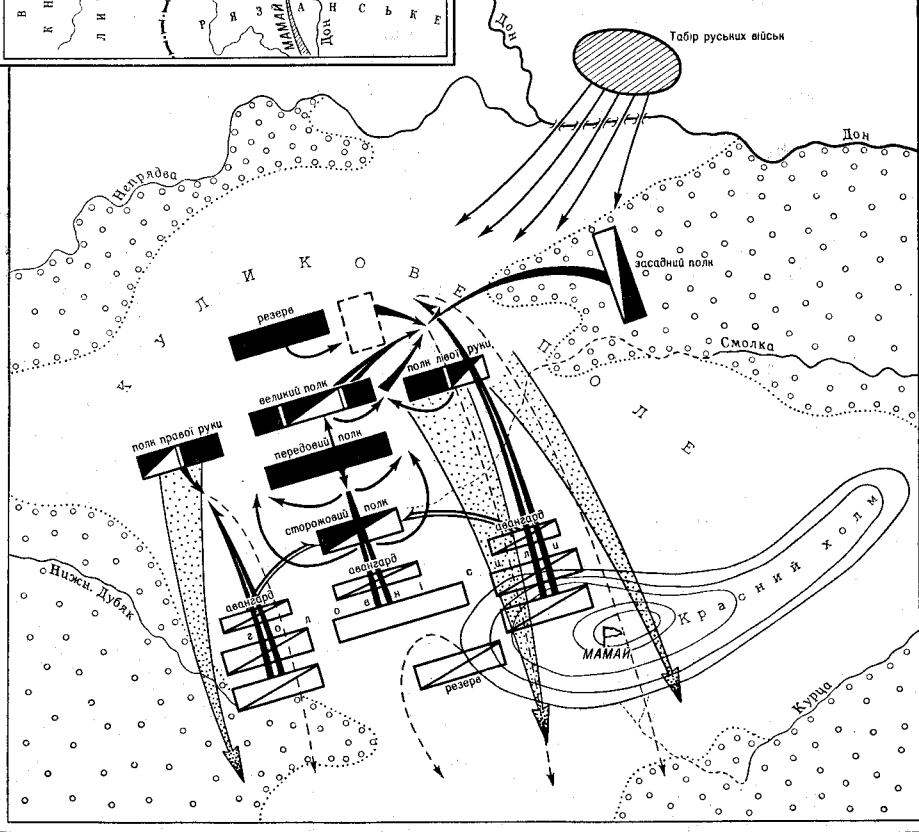
Ягайло, не довіряючи своєму війську, значну частину якого становили українські та білоруські дружини, утримався від участі в Куликовській битві — його табір у цей час стояв на відстані одноденного переходу від Куликового поля. Довідавшись про поразку Мамаєва, він повернувся у Литву.

Розгром золотоординських сил на Куликовому полі зміцнив значення Москви як центру національного й політичного об'єднання Північно-Східної Русі і надав небувалого розмаху процесові політичної консолідації. У тому ж 1380 р. глава православної церкви південно-західних і західних руських земель, що входили в Литовську державу, київський митрополит Кіпріан на запрошення Дмитрія Івановича (після

КУЛИКОВСЬКА БИТВА 8. IX 1380 р.

- Бія руського сторожового полку з авангардом татар
- Фронтальний удар головних сил татар і прорив лівого флангу руських військ
- Переміщення резерву руських військ для прикриття флангу й тилу великого полку
- Раптовий удар засадного полку й розгром татар
- Переслідування татар руськими військами
- Нездійснені плани союзників Мамая — литовського великого князя Ягайла й рязанського князя Олега

перемоги в Куликовській битві його назвали Донським) переїхав до Москви, яка стала релігійним центром усієї Русі.

Перемога на Куликовому полі зміцнила також авторитет Москви серед усього руського населення, підвладного Литві. Союз із Мамаєм дискредитував Ягайла і в його особі великокнязівську владу на Україні і в Білорусії. У жовтні 1381 р. Кейстут, спираючись на підтримку білоруських, українських і частини литовських феодалів, захопив Вільну й усунув Ягайла від влади. Ставши великим князем литовським, Кейстут підписав союзний договір з Дмитрієм Донським і активно виступив проти Тевтонського і Лівонського орденів та Золотої Орди.

Після Куликовської битви панування Золотої Орди в руських землях опинилося під загрозою. Програвши битву, Мамай втратив і свої політичні позиції. Золотоординським ханом при підтримці середньоазіатського завойовника Тімура (Гамерлана) став Тохтамиш (1380—1396), визнаний також більшістю феодалів знаті. Утвердивши свою владу в Орді, новий хан приступив до відновлення зовнішньополітичних позицій, втрачених Ордою. Насамперед золотоординська дипломатія подбала про те, щоб не допустити спільного виступу проти Орди Московського і Литовського князівств. У 1381 р. Тохтамиш відправив до Ягайла, який на той час перебував у своєму уділі, ярлик на Велике князівство Литовське. Цим він хотів зміцнити внутрішньополітичне становище Ягайла й штовхнути його проти Москви. Тевтонський орден також подав дипломатичну і воєнну допомогу Ягайлу. Кейстут був, за наказом Ягайла, по-зрадницькому захоплений в полон, ув'язнений і незабаром убитий. У червні 1382 р. Ягайло знову став великим литовським князем.

У серпні 1382 р. війська Тохтамиша підступно оволоділи Москвою, пограбували й спалили її. Спустошення зазнали також інші міста Московського князівства.

Нашестя Тохтамиша на якийсь час загальмувало процес об'єднання російських земель навколо Московського князівства, залежність якого від Золотої Орди знову посилилась. Дмитрій Донський наполегливо збирав усі сили, заінтересовані в ослабленні монголо-татарського панування у Східній Європі.

Близько середини 80-х років XIV ст. значно погіршилося становище Литви. Це було зумовлене претензіями Золотої Орди щодо підвладних литовським феодалам руських земель і особливо посиленням наступу німецьких феодалів на Литву. Разом з тим становище Ягайла після смерті Кейстута залишалось непевним через опозицію з боку частини українських і білоруських феодалів. Але найбільшу загрозу для великокнязівської влади становив Вітовт, син Кейстута, який після смерті свого батька втік на територію Ордену і звідти розпочав боротьбу проти Ягайла. Хоч Ягайло в 1384 р. і помирився з Вітовтом, загроза великокнязівській владі з боку Вітовта та інших удільних князів не була усунута. Тому правляча верхівка Литовської держави пішла на зближення з Москвою. В 1384 р. був укладений договір Дмитрія Донського з Ягайлом, що передбачав шлюб Ягайла з дочкою Дмитрія Донського при умові визнання Ягайлом зверхності московського князя. Таким чином, династичне за формою московсько-литовське зближення планувалось як державне об'єднання (унія) обох князівств, де Литва ставилась у залежність від Московського князівства. Державною релігією Литви мало стати православ'я.

Проти цього договору, однак, виступила група литовських феодалів, яка орієнтувалася на Польщу і підтримувала проект унії, висунутий малопольськими панами.

Державна печатка Івана III. Герб м. Львова з найдавнішої міської печатки. XIV ст.

Утворення Російської У 80-х роках XV ст. в централізованій державі основному завершилося формування Російської централізованої держави. Вона утворилася на національній основі у вигляді станової феодалної монархії, що мала тенденцію до перетворення в абсолютистську. До її складу увійшли ряд земель Північно-Східної Русі, в тому числі Новгород, Твер, а в XVI ст. — Псков і Рязань, феодална верхівка яких тривалий час виступала проти об'єднаної політики Московського великого князівства. Об'єднання навколо Москви основної національної (великоруської) території супроводжувалося реорганізацією старого адміністративно-господарського апарату колишніх удільних князівств, створенням централізованої державної системи управління, кодифікацією загальноросійського феодалного права (Судебник 1497 р.), військовими і фінансовими реформами.

Формування Російської централізованої держави створило сприятливі умови для посилення національно-визвольної боротьби її населення проти панування Золотої Орди. У Росії, відзначав Ф. Енгельс, «підкорення удільних князів ішло рука в руку з визволенням від татарського іга»¹. У 1480 р., під час правління Івана III (1462—1505), Російська держава остаточно визволилася з-під гніту золотоординських феодалів, що тривав 240 років.

Така тенденція до створення національних держав, як указував Ф. Енгельс, була «однією з найважливіших підойм прогресу в середні віки»², а їх централізація стала могутнім політичним засобом розвитку країни. Уже наприкінці XV ст. Російська держава виступила на міжнародній арені як вагомий політичний сила. Для українського й білоруського народів Російська держава стала опорою в боротьбі проти польських і литовських феодалів-поневолювачів та турецько-татарської агресії.

В останній чверті XV ст. почастишали випадки переселення селян і міщан з українських земель, підвладних литовським феодалам, у межі Російської держави. Рух українських народних мас, які намагалися захиститись від натиску польських і литовських феодалів та католицької церкви, відповідав прагненню Російської держави об'єднати в своїх кордонах усі східнослов'янські землі, що входили колись до складу Давньоруської держави. Уже в середині 80-х років XV ст. Іван III визначив цей напрям зовнішньої політики Росії, прийнявши титул «государя всея Руси», остаточно закріплений у 1492—1498 рр. Він проголосив своєю «отчиною» «всю Руську землю», всі російські, а також українські й білоруські землі, що перебували під владою Великого князівства Литовського.

¹ Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 21, с. 397.

² Там же, с. 392.

Розірвати з Литвою прагнули також українські й білоруські феодали. У 1480 р., коли посилилось невдоволення литовською владою з боку населення південно-західних і західних земель, князі Михайло Олелькович, Федір Бельський та Іван Гольшанський домовилися відокремити від Литви землі по р. Березині й поставити їх під владу Москви. Вони розраховували на війну Литви з Російською державою, щоб здійснити цей план. Правлячі кола Литви шукали союзу з Золотою Ордою і готувалися до цієї війни. Однак Казимир IV утримав їх від нападу на Росію, посилаючись на те, що без воєнної допомоги Польщі і в умовах ворожого ставлення до них українського та білоруського населення вони «радше доб'ються своєї поразки, ніж перемоги». В 1481 р. цей план князів про перехід під руку Москви було розкрито. Михайла Олельковича та Івана Гольшанського стратили, Федір Бельський втік до Москви.

У 1487—1494 рр. до Російської держави приєднався ряд дрібних удільних князівств у верхів'ях рік Оки та Вязьми (володіння нащадків давніх чернігово-сіверських князів і нащадків Ольгерда). Таким чином, кордони Російської держави наблизилися безпосередньо до українських земель (Чернігово-Сіверщини). У зв'язку з цим поживавився визвольний рух місцевого населення проти литовських феодалів і водночас загострилися відносини між Росією та Великим князівством Литовським. Наступав час відкритих воєн між цими державами.

Возз'єднання з Росією Чернігово-Сіверської землі

На початку 1500 р. в Росію перейшли з «отчинами» і «волостями» князі Семен Бельський, Семен Іванович Стародубський, Василь Іванович Шемячич Новгород-Сіверський. Услід за тим

почалася литовсько-російська війна. Російські війська вступили на територію Чернігово-Сіверщини та Смоленщини, де їх підтримувало й вітало як визволителів місцеве населення, і влітку 1500 р. на р. Ведроші, біля Дорогобужа, щент розбили литовців, захопивши в полон і їхнього великого гетьмана князя К. І. Острозького. Восени 1501 р. росіяни завдали нового удару литовському війську під Мстиславом. Невдалий для литовської феодальної верхівки хід війни примусив її шукати миру з Росією. У 1503 р. між Великим князівством Литовським і Російською державою було укладене перемир'я на 6 років. До Росії відійшла значна за розмірами територія: Чернігово-Стародубське князівство (з містами Черніговом, Стародубом, Трубчевськом), Новгород-Сіверське князівство (з Новгород-Сіверським, Путивлем, Рильськом), а також багато інших міст і волостей.

Таким чином, за Росією закріплюлася вся Сіверська земля та значна частина західних російських земель: 319 міст і 70 волостей.

Наближення кордонів Російської держави до Дніпра (понижзя Десни) і до середньої течії Сіверського Дінця давало змогу російським та українським переселенцям освоювати малозаселені землі на півдні й сході. Тоді ж було покладено початок заселенню Слобідської України.

У зв'язку з початком у 1507 р. нової війни між Російською державою та Великим князівством Литовським і появою російських військ на території Литовської держави поживавився визвольний рух на Україні і в Білорусії. З цієї ситуації вирішила скористатися аристократична родина князів Глинських, яка володіла величезними маєтками на Україні та в Білорусії. На чолі її стояв Михайло Глинський, впливовий в середовищі православних магнатів. Він установив зв'язок з великим князем московським Василієм III і спробував силою зброї приєднати українські й біло-

Бахтірець — різновидність російського кільчато-пластинчатого обладунку. Середина XVI ст.

військо, активно підтримане місцевим населенням, здобуло Смоленськ. У 1517 р. почалися переговори про перемир'я, але воєнні дії тривали. В результаті перемир'я, укладеного в 1522 р. між Російською державою і Великим князівством Литовським, Смоленськ залишився у складі Росії.

Міжнародний авторитет Російської держави швидко зростав. У 1514 р. укладено договір між Росією і Германською імперією, спрямований проти Польщі й Литви. 1524 р. російські дипломати встановили зв'язки з Англією, 1527 р. — з Нідерландами, 1528 р. — з Іспанією. В 1532 р. до Москви прибуло перше велике посольство з далекої Індії, з імперії Великого Могола.

Під час правління Івана III і Василя III (1505—1533) Росія перетворилася в одну з наймогутніших держав. До російської столиці приїжджали численні посольства майже з усіх країн Європи і Близького та Середнього Сходу. Зміцнювалися російсько-молдавські відносини. Молдавський господар Богдан III (1504—1517) у 1513 р. відрядив посольство до Москви з проханням про допомогу в боротьбі з татарами. Російсько-молдавські зв'язки впливали на зовнішню політику Польщі, Литви й інших країн. Так, у результаті дипломатичного тиску Росії на уряди Польського королівства і Великого князівства Литовського в 1537 р. припинилася польсько-молдавська війна, що позитивно позначилося на українських землях.

руські землі до Росії. Ця мета, поставлена М. Глинським та його прихильниками, відповідала прагненням народних мас України і Білорусії. Однак незабаром стало ясно, що Глинський не хоче спертися на зростаючий визвольний рух. В результаті виступ Глинського перетворився на змову (без серйозної соціальної бази) українських і білоруських княжат проти правлячої литовської католицької верхівки. Після кількох невдалих спроб підняти місцевих феодалів на повстання М. Глинський восени 1508 р. відступив разом з купкою спільників на територію Російської держави. Незважаючи на невдачу, повстання М. Глинського певною мірою сприяло укладенню «вічного миру» (1508) між Великим князівством Литовським і Російською державою, який, проте, не задовольнив ні Росію, ні Литву.

У 1512 р. розпочалася нова, майже десятилітня війна між Російською і Литовською державами. В 1514 р. російське

Розширення кордонів Російської держави на сході (приєднання Поволжя, Казанського та Астраханського ханств) і зміцнення їх засічними лініями на південному сході сприяло охороні не тільки південних російських земель, а й Сіверської та Слобідської України, а також розвитку економіки й культури у цьому регіоні.

2. Українські землі в складі Великого князівства Литовського

Політичний і адміністративний устрій українських земель у другій половині XIV ст.

Характерна для періоду феодальної роздробленості політична децентралізація визначала державний устрій розвинутого феодального суспільства на цій території ще протягом досить тривалого часу. Включення більшої частини українських земель до складу Литовської держави не внесло істотних змін в їх політико-адміністративний устрій.

У другій половині XIV ст. на Україні продовжували існувати великі феодальні об'єднання — Київська і Волинська землі, межі яких в основному збігалися з політичними рамками удільних князівств. Із середини XIV ст. те ж саме спостерігалось і в Подільській землі, де після приєднання її до Литви сформувався уділ литовських князів Коріатовичів. У Чернігово-Сіверській землі, з встановленням тут влади литовських феодалів, утворилося кілька більш-менш значних удільних князівств.

Усі ці землі вважалися власністю правлячої у Литві великокнязівської династії. Представники її як великі удільні князі правили на Україні: Володимир Ольгердович у Києві (1362—1394), Костянтин Ольгердович у Чернігові, Патрикій Наримунтович у Стародубі, Дмитро Ольгердович у Трубчевську, Корибут Дмитро Ольгердович (з 1381) у Новгороді-Сіверському, брати Юрій, Костянтин, Олександр і Федір Коріатовичі (1363—1393) на Поділлі, Любарт (1340—1385) і Федір Любартович (1386—1393) на Волині. В оточенні українського боярства князі литовського походження переймали його мову, звичаї і віру, ставали виразниками його інтересів перед великокнязівською владою.

Кожне велике удільне князівство складалося з ряду дрібних уділів, на чолі яких були місцеві князівські династії, з боярських вотчин та державних («чорних», або великокнязівських) земель, що ними розпоряджалася селянська община. Політична організація панівного класу була заснована на договірно-службових відносинах і становила феодальну ієрархію. Кожний з великих землевласників-феодалів користувався певною політичною владою щодо населення своєї вотчини і певними імунітетними правами щодо свого сюзерена — удільного князя або великого князя литовського. Від розмірів земельних володінь феодала залежала повнота його політичних прав, які він здійснював за допомогою власних урядників-слуг і війська.

В усіх українських князівствах продовжувала існувати успадкована від Давньоруської держави волосна система адміністративно-територіального поділу, характерна також для російських і білоруських земель під владою Литви. В останній чверті XIV ст. у південних волостях Київського і Подільського князівств виникли нові адміністративно-територіальні одиниці — повіті, що об'єднували по кілька волостей. Їх поява була зумовлена необхідністю централізації управління цими місцевостями

у зв'язку з постійною загрозою татарських нападів. До кінця XV ст. повіті і волості з їх центрами в укріплених містах і великих селах стали основними одиницями адміністративно-територіального поділу українських земель. Найбільші міста відігравали роль столиць князівств.

Як політичний глава місцевих феодалів і верховний землевласник, удільний князь розпоряджався усією державною територією князівства: роздавав землі з селянами світським і духовним феодалам, звільняв останніх від сплати податків і юрисдикції своєї адміністрації, контролював відбування боярами військової служби, чинив суд і розправу, збирав на свою користь податки з населення тощо.

Економічну, військову і політичну силу удільного князя збільшували, крім данин з підвладного населення, доходи з його господарства («дворів», «дворців»), заснованого у князівських володіннях (домені) на привласнених ним селянських общинних землях.

Для центрального управління удільного князівства характерна двірцево-вотчинна система, головною рисою якої було поєднання функцій вотчинного управління і суду з державним управлінням і судом. Удільний князь правив через своїх намісників, призначаючи їх у волості й повіті з числа місцевих феодалів або своїх слуг-дворян. Намісники («державці») виконували функції як доменіальних, так і державних урядовців. До першого виду функцій належало відання адміністрацією князівських дворів в окрузі, збирання данин, суд, насамперед у карних справах, над селянами, а до другого — суд над боярами округи, забезпечення необхідного контингенту збройної сили, нагляд за діяльністю городничих, зобов'язаних дбати про належний стан оборонних споруд і припаси у містах на випадок облоги, та ін. У волостях діяла система «кормлень», тобто право князівських урядовців на частину зібраних з населення данин. У зв'язку з цим намісництва-«держави» стали значним джерелом прибутків для місцевої знаті, оскільки всі найважливіші адміністративні посади фактично перебували в її руках.

Державно-вотчинна адміністрація удільного князя складалася з різного роду урядовців — канцлерів, підканцлерів, скарбничих, тівунів, сотських, крайчих та ін. Вищі придворні чини разом із впливовими місцевими феодалами, в тому числі ієрархами православної церкви, становили його найближче оточення — раду, яка відігравала роль станового й одночасно державного органу феодалів окремих земель-князівств. З радою удільний князь вирішував питання законодавства, управління, надання земельних володінь, інколи зовнішньої політики тощо. Боярська рада набула такого великого значення, що замінила інший представницький орган феодалів у містах — віче. В XIV—XV ст. віче скликалося тільки у надзвичайних випадках і не в усіх українських князівствах.

Нижчою ланкою адміністрації на державних землях удільних князівств були органи самоврядування сільської общини, які склалися з отаманів (у південних українських землях) або старців (на півночі) й підлеглих їм бірчих, войтиків, сорочників та інших дрібних адміністраторів. Головна їх функція — збирання в князівській скарб данин і різних грошових та натуральних податків з общини та пов'язаний з цим розподіл податків на кожне господарство. Крім того, отамани й старці відали судом у бортних, межових та інших справах общини. Як представники місцевої адміністрації отамани і старці також скликали загальні волосні збори («сходки») та копні суди. Якщо на Київщині, особливо в північній її частині, і в Чернігово-Сіверській землі було чимало державних земель, органи сільської общини зберігали своє значення нижчої адміні-

стративної ланки протягом XIV—XV ст., то на Волині й Поділлі, у зв'язку з більш швидким зростанням великої приватної феодальної власності, уже наприкінці XIV ст. волосна адміністрація комплектувалася з представників різних спеціальних служб князівського (великокнязівського) уряду, а селяни приватних маєтків переходили у відання вотчинного суду землевласника.

Головну військову силу удільних князівств становило феодальне ополчення, що в основі своїй складалося з представників військовослужилого землевласницького стану — боярства (шляхти). Потребуючи великих військових сил, удільні князі й великокнязівський уряд звільняли від частини податків та повинностей і переводили на військову службу найбільш заможних державних селян, які таким способом поповнювали найнижчі соціальні прошарки бояр, відомих під назвою військових слуг. Залежні від виду виконуваної служби вони поділялися на кілька розрядів: пунтих, панцирних, кінних, ординських та інших бояр. Особливо багато їх було у прикордонних місцевостях, на межі з степом. У Київському князівстві, наприклад, наприкінці XV ст. в селах над р. Россою такі слуги становили близько 76%, тоді як у містечку Чуднові — 23%, Гречанах (Житомирський повіт) — 10,5% від сільського населення. Основна їх повинність полягала в тому, щоб «на війну ходити».

Російські, українські й білоруські землі, що перебували під владою литовських феодалів, не були тісно зв'язані з політичним і економічним центром Литовської держави, а їх населення боролосся за своє визволення з-під влади Литви. До кінця XIV ст. політичний зв'язок українських земель з Литвою виражався, насамперед, у васальній залежності місцевих удільних князів від великого князя литовського, визначеній у договорах і присяжних записах. Удільний князь мусив великому князеві «служити вірно, без ніякої хитрості і в усьому бути послухним», сплачувати йому щорічну данину (підданщину) і подавати, в разі потреби, збройну допомогу. Крім того, удільні князі брали участь у великокнязівській раді, де обговорювалися найважливіші питання внутрішньої та зовнішньої політики. Однак у XIV ст. ця рада ще не мала законодавчих функцій, скликала епізодично, склад її не був сталим. Загальнодержавні справи вирішувалися здебільшого за допомогою приватних чи спільних угод між великим князем литовським і удільними князями Гедимінового роду. Великий князь литовський міг укладати міжнародні договори, які стосувалися й удільних князів. Але наймогутніші з них самі вели зовнішню політику.

В другій половині XIV ст. Литовська держава стала однією з найбільших у Східній Європі. Українські, білоруські й частково російські землі становили 9/10 її території і приблизно таке ж співвідношення існувало щодо населення цих земель і литовським населенням. Цей останній факт відбився і в титулі великих князів литовських. Починаючи з Гедиміна, вони іменували себе князями (господарями) «литвинів і руських», а свою державу — Великим князівством Литовським, Руським і Жемайтійським.

Включені до складу Литовської держави українські й білоруські землі з більш розвинутими продуктивними силами мали великий вплив на її розвиток. Більш високий рівень економіки, соціальних відносин, політичного устрою, військової організації, культури українських, білоруських, російських земель став джерелом сили і прискорив соціально-економічний і культурний розвиток Литовської держави. Офіційною мовою, наприклад, якою складалися документи державного значення,

стала «руська» мова. Литовський статут 1588 р. закріпив цю практику законом: «Писар земский маеть по руску литерами и словы рускими вси листы выписы и поэвы писаты, а не иным езыком и словы». У таких умовах Литва на середину XIV ст. перетворилася з ранньофеодальної держави в багатонаціональне політичне об'єднання, яке вступило в період розвинутого феодалізму.

Кревська унія 1385 р. У 80-х роках XIV ст. внаслідок експансії Тевтонського ордену помітно погіршилося зовнішньополітичне становище Польщі, сусідки Литви. Вихід з такої ситуації і одночасно спосіб посилити свою державу польські феодали вбачали в унії з Литвою. Вони сподівалися при підтримці Литви зупинити експансію німецьких рицарів і відвоювати у них Балтійське Помор'я, а також повернути Галичину, відібрану у Польщі Угорщиною, і примножити в майбутньому свої володіння шляхом захоплення інших земель України та Білорусії. Великі надії на унію поклала римська курія і вище польське католицьке духовництво, які прагнули поширити католицтво у Великому князівстві Литовському і цим посилити свій вплив на сході Європи.

Даючи згоду на укладення польсько-литовської унії, литовські феодали прагнули з допомогою Польщі зберегти й зміцнити своє панування на Україні та в Білорусії. Крім того, вони розраховували й на військові сили та дипломатичну підтримку Польщі у боротьбі проти агресивного Тевтонського ордену. Між двома державами почалися переговори.

У спеціальній грамоті, виданій Ягайлом 14 серпня 1385 р. в м. Крево у присутності польських послів, литовський князь зобов'язувався прийняти католицтво і зробити цю релігію державною у Литві, використовувати свій скарб на потреби Польщі, сприяти поверненню відторгнутих від неї земель і, найголовніше, назавжди присєднати (інкорпорувати) до Польського королівства підвладні йому українські, білоруські, російські та власне литовські землі. Таким чином, умови Кревської унії позбавляли Велике князівство Литовське самостійності.

На початку 1386 р. на польському сеймі в Любліні Ягайлс був обраний королем Польщі. Незабаром у Кракові він прийняв католицтво і нове ім'я — Владислав II, а також одружився із спадкоємницею польського престолу Ядвігою. 4 березня 1386 р. Ягайло коронувався.

Польсько-литовська унія сприяла поліпшенню міжнародного становища обох держав, змінила на їх користь політичну обстановку в Східній Європі. Від унії особливо виграла Польща, яка, за словами Ф. Енгельса, «від часу свого об'єднання з Литвою йшла назустріч періодові свого блиску»¹.

Вже у 1387 р. польські війська разом з литовськими витіснили з Галичини угорські залоги і присєднали її до Польщі. Зміцніло панування польських та литовських феодалів над населенням українських і білоруських земель — одна з цілей Кревської унії.

В історії Великого князівства Литовського Кревська унія була поворотним моментом: вона поклала початок соціально-політичному і культурному впливові магнатсько-шляхетської Польщі на Литву. Разом з тим унія викликала невдоволення, зокрема серед українського населення, для якого вона означала посилення феодального гніту з боку

¹ Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 21, с. 397.

литовських феодалів і реальну загрозу поширення влади польських магнатів і шляхти на всю Україну.

Восени 1386 р. розпочалася реалізація Кревського договору. Ягайло приїхав у Литву, щоб охрестити її населення за католицьким обрядом. Намагаючись привернути литовську знать до католицизму, він дав їй 20 лютого 1387 р. привілей на «права і вольності» на зразок тих, якими користувалася польська шляхта. Згідно з цим привілеєм для литовських бояр-католиків розширилися права володіння спадковими маєтками, причому селяни цих маєтків звільнялися від більшості державних повинностей, крім будівництва і охорони укріплень. Литовські феодали здобули також право видавати заміж своїх дочок і родичок без дозволу державної влади.

Іншим привілеєм Ягайло примушував усіх литовців приймати католицтво, забороняв шлюби між новоохрещеними литовцями (обох статей) і православними, звільняв маєтки католицького духовенства від усіх державних повинностей та ін. Таким чином, католицизм набув значення державної релігії у Великому князівстві Литовському. Впровадження його було одним із засобів зміцнення влади польських і литовських феодалів в українських землях.

Що ж до інкорпорації Великому князівству Литовському, то вона здійснювалася так: у 1386—1388 рр. найбільших удільних князів примушено дати присяжні грамоти на вірність «королю, королеві і короні польській», що, згідно з тогочасним феодальним правом, означало перехід князів у васальну залежність від польського короля.

З переходом литовських феодалів у католицьку віру і наданням їм більших прав і привілеїв порівняно з українськими землевласниками литовські феодали протиставлялися українським у релігійному і станovo-правовому відношеннях як вища, привілейована група. Станові привілеї литовських феодалів розширювалися в процесі дальшого зближення обох союзних держав. Це здійснювалося з допомогою таких засобів, як визнання влади єдиного монарха для Польщі та Литви, проведення єдиної зовнішньої політики, часте поновлення актів польсько-литовської унії, запровадження елементів польського державного устрою, розміщення польських залог на території Великому князівства Литовського, політика окатоличення й колонізації феодальної верхівки.

Кревська унія викликала сильну протидію. Одразу ж після її укладення найбільші удільні князі разом із залежними від них феодалами російських, українських і білоруських земель відмовилися визнати владу Ягайла. Восени 1386 р. першим підняв зброю проти великокнязівської влади полоцький князь Андрій Ольгердович, який діяв у союзі з смоленським князем і Лівонським орденом. Після придушення цього виступу в білоруських і литовських містах були розміщені польські залоги. На вищі посади у Великому князівстві Литовському Ягайло став призначати польських феодалів.

Боротьба удільних князів південно-західних руських земель проти Кревської унії, незважаючи на підтримку населення, не мала успіху. Удільні князі, що стали на чолі цього руху, діяли поодинокі. Скориставшись з останнього, Ягайло при підтримці польських феодалів зробив спробу обмежити незалежність місцевих династій. У 1386 р. він значно ослабив сили волинського (володимирського і луцького) князя Федора Любартовича, поставивши у безпосередню залежність від себе одного з найбільших його васалів — князя Острозького. У 1388 р. Ягайло відібрав у волинського князя Луцьк і передав Вітовту. Проте обмеження

влади інших удільних князів затяглося через нову феодалну війну у Литві, головним змістом якої стала боротьба литовських феодалів проти Кревської унії.

У 1388 р. цей рух очолив Вітовт Кейстутович, який вмiло використав як незадоволення умовами унії серед різних верств населення Великого князівства Литовського, так і міжнародну ситуацію. Він знов уклав союз із Тевтонським орденом, від якого отримав збройну допомогу, і водночас заручився дипломатичною підтримкою Московського князівства. У 1391 р. відбувся шлюб його дочки Софії з московським великим князем Василієм (1389—1425).

Боротьба Вітовта і його прихильників з середовища литовської феодалної знаті проти Ягайла і польських панів закінчилася компромісом. 5 серпня 1392 р. в м. Острові між ворогуючими сторонами була укладена угода, згідно з якою Ягайло, усунувши від влади у Литві свого ставленика Скиргайла, призначив Вітовта довічним правителем Великого Литовського князівства (без титула великого князя). У свою чергу Вітовт визнав себе васалом польського короля. Велике князівство Литовське хоч і стало формально васалом Польщі, однак залишалось самостійною державою.

Островська угода припинила тривалу боротьбу між різними політичними угрупованнями всередині панівної верхівки литовських феодалів і сприяла об'єднанню їх навколо Вітовта. В часи правління Вітовта (1392—1430) спостерігається певне зміцнення Великого князівства Литовського. Спираючись на більшість дрібних князів, зрослу політичну активність середнього і дрібного литовського боярства й міщанства та підтримку магнатсько-шляхетської Польщі, Вітовт здійснив у 90-х роках XIV ст. в широких масштабах ряд заходів, спрямованих на політичне об'єднання країни і зміцнення центрального управління.

Поспелення влади литовських феодалів на Україні

Як засіб для утвердження і зміцнення свого політичного панування Вітовт обрав не дрімлення з великими удільними князями, а ліквідацію або значне обмеження їх влади в найбільших областях країни. На зустрічі у м. Белзі в грудні 1392 р. Ягайло і Вітовт спільно виробили план дій, спрямований насамперед проти київського та інших князів, політичних противників Кревської унії і прихильників союзу з феодалами Північно-Східної Русі. Зокрема, Ягайло і Вітовт домовилися, що усунений від намісництва у Литві Скиргайло передасть свої володіння Вітовту, а останній за це допоможе йому оволодіти Києвом.

Але події розгорнулися інакше. Того ж 1392 р. проти влади Ягайла і Вітовта на чолі місцевих феодалів виступили Свидригайло у Вітебську і Дмитро Корибут в Новгороді-Сіверському. Але діяли вони неузгоджено. Захопивши Вітебськ, війська Вітовта і Скиргайла навесні 1393 р. під Докудовим розгромили сили новгород-сіверського князя. На місце Дмитра Корибута Ягайло призначив намісником у Новгород-Сіверський волинського князя Федора Любартовича, який перед тим також втратив свої володіння.

Восени 1393 р. війська Вітовта, підсилені загонами польської шляхти, рушили на Київщину і оволоділи Овручем та Житомиром. Вітовт мав намір захопити й Київ, але загрозливе для литовських феодалів становище на Поділлі та ворожнеча, що саме тоді спалахнула між Скиргайлом і новим намісником Литви, примусили Вітовта поспішити на Поділля.

У той час на Поділлі Федір Коріатович спішно збирав військові сили. Він шукав підтримки в Молдавії та в Угорщині проти об'єднаних сил Ягайла і Вітовта. Молдавський воевода з метою позбутися залежності від Польщі, а угорський король, щоб послабити Польщу (в майбутньому він розраховував повернути під свою владу втрачену Молдавію і захоплену Польщею Галичину), уклали союз із подільським князем. Проте допомога заізнилася. Восени 1393 р. війська Вітовта, долаючи опір місцевих залог і жителів міст, здобули подільські замки. Федір Коріатович після кількох невдалих воєнних сутичок відступив на Закарпаття.

Однак спроба Вітовта приєднати Поділля зустріла рішучий опір Польщі, давнього претендента на ці землі. Вітовт мусив передати Ягайлові Західне Поділля (з центром у Кам'янці). За Литвою залишилася східна частина Поділля — Брацлавщина.

Захопивши Східне Поділля, війська Вітовта рушили на Київщину. Київський князь Володимир Ольгердович спробував дістати допомогу у московського князя, але марно. Одночасно переважна більшість великих феодалів Литовської держави, на яку вплинули успіхи Вітовта, не підтримала київського князя. За таких умов Володимир Ольгердович мусив підкоритися. Наприкінці 1394 р., при посередництві Ягайла, замість Київського князівства йому було надано в уділ значно менше володіння в білоруських землях з центром у м. Кошилі; у Києві посаджено Скиргайла, але з більш обмеженою владою порівняно з його попередником. Населення Київщини, однак, не визнало Скиргайла. Особливо значний опір чинили жителі Черкас і Звенигородки. Скиргайло придумав ці виступи силою зброї. Втім, ставши київським князем, Скиргайло намагався здобути прихильність місцевих феодалів і, очевидно, швидко з ними порозумівся.

Посилення давнього політичного суперника не могло не турбувати Вітовта. В січні 1397 р. Скиргайла було отруєно, а незабаром, в 1399 р., Вітовт призначив у Київ намісником свого племінника Івана Ольгимунтовича, литовського князя гольшанського.

Ліквідація удільних князівств певною мірою сприяла зміцненню центральної влади, безпосереднім наслідком чого стало посилення залежності населення українських земель від литовських феодалів, політичне значення яких у загальнодержавному масштабі зросло. Експлуатація і грабїж селянських мас збільшилися внаслідок роздавання великокнязівською владою маєтків місцевим і литовським феодалам. Економічна й політична сила Вітовта, який захопив у свої руки величезні володіння удільних князів і доходи з них, настільки зросли, що він уже в 1395 р. титулував себе Великим князем Литовським.

Зміцнення великокнязівської влади у Литві в 90-х роках XIV ст. було лише одним, хоч і значним, кроком у напрямі перетворення Литовського князівства в централізовану державу. Однак литовські феодали проводили політику національного гноблення українського, білоруського і російського населення та переслідували православ'я, тому об'єднана політика Литви при відсутності єдності в середовищі панівного класу не могла вдатися повною мірою. На Україні і в Білорусії колишні удільні князівства й надалі залишалися окремими адміністративно-територіальними одиницями (староствами, воеводствами), якими управляли призначені з бояр намісники, спираючись на старий удільно-князівський апарат влади. Змушений зважати на інтереси місцевих феодалів, Вітовт дав феодалам ряду колишніх уділів великокнязівські земські уставні грамоти, що захищали їх від незаконних поборів з боку представників

центральної влади і надавали великим землевласникам і частково заможним міщанам обмежене право участі в управлінні та судочинстві. Таким чином, колишні уділи продовжували зберігати залишки своєї автономії, особливості в управлінні, певні права і привілеї. На Україні земські уставні грамоти наприкінці XIV — на початку XV ст. одержали феодалі Волинської і Київської земель.

Ліквідація удільно-князівської влади в найбільших феодальних центрах українських, білоруських і російських територіальних частин Литовського князівства сприяла піднесенню політичного впливу великого боярства. Особливо виграло литовське велике боярство, яке стало основною опорою великокнязівської влади. Його представники зайняли місце удільних князів у великокнязівській раді і вищі державні посади. Переважно литовських бояр-католиків призначав великий князь своїми намісниками, їм роздавав величезні маєтки у підвладних українських, білоруських і російських землях. Знатне литовське боярство почало поступово перетворюватися на правлячу групу в державі, тоді як українські, білоруські й російські феодалі опинилися замкнутими у вузькому колі місцевих інтересів, обмежених рамками великокнязівських обласних привілеїв.

Зміцнення політичного панування литовських феодалів у підвладних їм українських, білоруських і деяких російських землях супроводжувалося посиленням тут національно-релігійного гніту. Вітовт, наприклад, пожалував привілеї польському й німецькому міщанству ряду українських і білоруських міст, де утвердилося католицитво, створив католицькі єпископські кафедри в Луцьку, Кам'янці й Києві. У 1396 р. литовський князь і польський король вели переговори про унію православної церкви з католицькою, щоб розірвати церковно-політичні зв'язки населення українських і білоруських земель із російськими.

Боротьба проти Золотої Орди

Наприкінці 90-х років XIV ст. правляча верхівка литовських феодалів виступила з програмою утворення самостійного королівства, яке протистояло б у зовнішньо-політичному плані як Польщі, так і Московському великому князівству. Виражаючи її прагнення, Вітовт намагався не тільки домогтися ослаблення зв'язків з Польщею, але й, всупереч союзу з Московським князівством, розширити свої володіння за рахунок північноруських земель. Переслідуючи агресивні цілі на сході, литовські феодалі в 1395 р. захопили Смоленськ, а в 1398 р. пішли на зговір із стародавнім ворогом Литви й Польщі — Тевтонським орденом, уклавши з ним так звану Салинську угоду про захоплення і розподіл Новгородської та Псковської земель.

За підтримку своїх загарбницьких планів Вітовт віддав Ордену частину литовської території (Жемаїтію). Проти спроби Литовського князівства і Ордена розгорнути феодальну експансію в Північно-Східній Русі виступили Новгород, Псков, Московське і Тверське князівства. Це примусило Вітовта відкласти свої плани і в першу чергу звернути увагу на Золоту Орду. Її хани, незважаючи на поразку при Синіх Водах, все ще претендували на південно-західні руські території, підвладні Литві. В 1398 р. хан Тохтамыш у своєму ярлику до Ягайла зажадав навіть данини з руських волостей.

Політична обстановка в Золотій Орді наприкінці XIV ст. була сприятливою для розгортання наступу Литви на півдні. У 1395 р. війська правителя Мавераннахра Тімура (Тамерлана) вдруге розгромили вій-

Татари женуть полонених. *Мініатюра.* 1489 р.

ськові сили Тохтамиша і, переслідуючи їх, зруйнували ряд важливих економічних і адміністративних центрів Золотої Орди. Литовський уряд використав боротьбу за владу, що розпочалася у Золотій Орді між претендентами на ханський престол Тімур-Кутлуком і Тохтамишем. Зокрема, Вітовт вирішив допомогти Тохтамишу знову утвердитися в Золотій Орді, щоб при його підтримці поширити владу литовських феодалів на всю Північно-Східну Русь. Угода про спільні дії литовського князя і золотоординського хана була скріплена ярликом, виданим у 1398 р. Тохтамишем Вітовтові на володіння українськими і частково білоруськими землями в складі Литовського князівства, а також деякою територією Північно-Східної Русі.

Здійснення цих планів почалося з походів Вітовта на Дон (1397) і Низ Дніпра (1398). Межею відвойованої у татар в причорноморських степах території стала збудована за наказом Вітовта кам'яна фортеця на Нижньому Дніпрі — Тавань (місто св. Іоанна).

Головні воєнні події розгорнулися в 1399 р. 18 травня велике військо Вітовта з татарами Тохтамиша й іншими союзниками вирушило з Києва проти основних сил Золотої Орди, на чолі яких стояв Тімур-Кутлук. 12 серпня 1399 р. біля р. Ворскли Тімур-Кутлук, оточив і розгромив військо Вітовта. Золотоординці вдерлися на Київщину, а потім на Волинь, однак не змогли оволодіти Києвом, а, дійшовши до Луцька, мусили повернути в прикаспійські й причорноморські степи.

У липні 1416 р. татарські полки під проводом Едигея, який після смерті Тімур-Кутлука фактично став правителем Золотої Орди, вдруге напали на Київщину і вдерлися в Київ, пограбували й спалили місто та його околиці, багато мешканців забрали в неволю, Київський замок, проте, так і не змогли здобути.

Хоч напади окремих татарських загонів на українські землі не припинялися, Вітовту вдалося, користуючись династичною боротьбою

в Золотій Орді, розширити кордони Литовського князівства до Чорноморського узбережжя і поставити татарських феодалів Криму у васальну залежність від Литви. Південні рубежі на Правобережжі між Дніпром і Дністром були укріплені рядом замків, що стали осередками селянської колонізації неосвоєних територій. Для зміцнення кордонів Великого князівства Литовського Вітовт використовував також васальних татар і вихідців з Кавказу, оселяючи їх поблизу Черкас, Канева та в інших місцевостях Наддніпрянщини й Південного Поділля.

Розгортання визвольного руху на російських, українських та білоруських землях

Поразка при Ворсклі призвела до погіршення міжнародного становища Великого князівства Литовського. Йому загрожував Тевтонський орден, який, не вдовольнившись відданою йому Жемайтією, мав намір скористатися ослабленням Литви для здійснення своїх загарбницьких планів. Одночасно зростало невдоволення політикою литовських феодалів серед населення українських, білоруських і російських земель. Так, у 1401 р. розпочалось повстання, спрямоване проти литовських намісників у Смоленську, яке Вітовту вдалося придушити лише в 1404 р.

Ускладненням зовнішнього та внутрішнього становища Великого князівства Литовського скористалися польські пани. 18 січня 1401 р. у м. Вільні була відновлена польсько-литовська унія, фактично розірвана трьома роками раніше. Віленська унія повторювала основні пункти Островської угоди 1392 р. Згідно з договором 1401 р. інкорпорація Литви переносилася на час після смерті Вітовта, за яким визнавався довічно титул великого князя литовського, але під суверенітетом Владислава II Ягайла — польського короля і «верховного князя Литви».

Відновлення польсько-литовської унії створило основу для дальшого розгортання експансії Литви й Польщі на сході Європи і усунуло перешкоди для спільного виступу цих держав проти Тевтонського ордену.

Уже в 1401—1402 рр. Вітовт зробив спробу зміцнити свої політичні позиції в Новгороді й Рязані. В 1404 р. литовські війська, придушивши повстання в Смоленську, разом із загонами польської шляхти вторглися в Псковську землю, що привело до московсько-литовської війни 1406—1408 рр. Однак воєнні дії з обох сторін не відзначалися активністю. Війська Московського великого князівства в основному дотримувалися оборонної тактики, а ініціатива литовсько-польських військ сковувалась розгортанням визвольного руху на українських і білоруських землях. Православні князі й бояри, незадоволені зміцненням у країні влади литовських феодалів та їх національною і релігійною політикою, стали переходити на бік Москви.

На самому початку війни виявилися ворожі литовським феодалам наміри стародубського князя Олександра Патрикеевича і сина київського намісника Олександра Івановича Гольшанського. Останній з групою бояр перейшов на службу до московського князя.

У 1407—1408 рр., ще під час московсько-литовської війни, розпочав боротьбу за розширення і зміцнення своєї влади подільський і новгород-сіверський князь Свидригайло, який мав багато прихильників серед українських феодалів. Російський літописець з цього приводу зазначив: «бысть в Литве мятеж и усобицы многы». Після невдалих спроб заручитися підтримкою Золотої Орди й Ордену Свидригайло вступив у переговори з московським урядом, і влітку 1408 р. перейшов на бік Москви. Разом з ним «від'їхали» до Москви князі звенигородський, путивльський,

перемишльський, мінський і багато чернігівських, стародубських та інших бояр. Цей політичний виступ значної частини українських та білоруських феодалів продовжував давню традицію їх співробітництва з російською феодальною знаттю і свідчив про популярність у Великому князівстві Литовському програми політичного об'єднання українських та білоруських земель навколо Москви. Щоб придушити виступи українського населення, Ягайло й Вітовт послали польські залоги на Поділля і Наддніпрянщину.

Ненадійність власного тилу примусила литовських феодалів якнайшвидше закінчити війну. У вересні 1408 р. біля р. Угри був укладений мир з Московським великим князівством, а протягом наступних двох років — із Псковом і Новгородом.

Грюнвальдська
битва 1410 р.
Городельський акт
1413 р.

У 1409 р. почалася «Велика війна» Польщі й Литви, з одного боку, і Тевтонського ордену — з другого. В кінці червня 1410 р. до кордонів з Пруссією стала наблизитися польсько-литовська армія, ядром якої були сили слов'янських народів. Військо Вітовта складалося з ополчень усіх литовських, українських, білоруських і російських земель Великого князівства Литовського. Свої полки виставили Київ, Смоленськ, Брянськ, Стародуб, Полоцьк, Вітебськ, Новгород-Сіверський, Володимир, Луцьк та інші міста. При литовському князі були також невеликі загони татарської кінноти. До складу польського війська увійшли полки з підвладних Польщі Галичини й Західного Поділля, крім того, загони з Чехії, Моравії та Сілезії. Союзна армія (близько 100 тис. чол.) перевищувала сили Ордену, але була гірше озброєна і підготовлена.

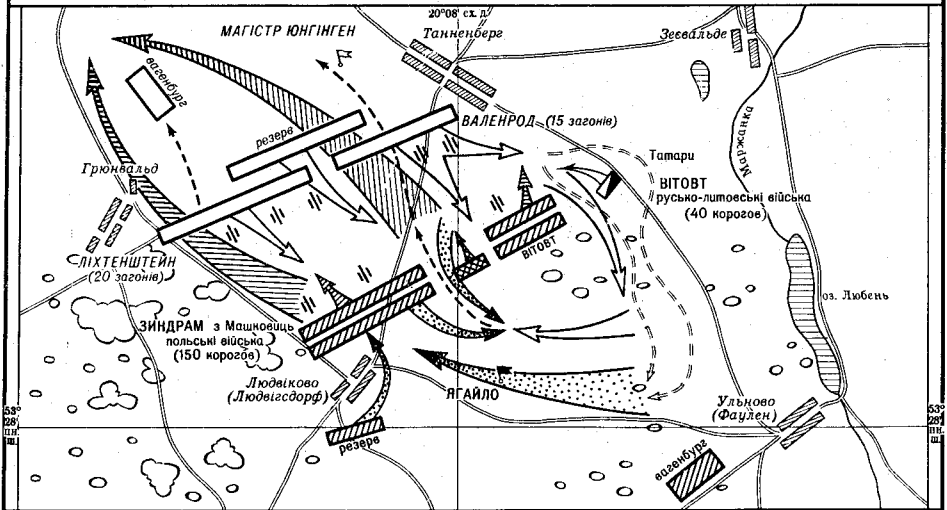
Хрестоносці (приблизно 80 тис. чол.) мали воїнів з 22 держав Західної Європи.

На початку липня 1410 р. союзні армії Ягайла і Вітовта вступили на територію Пруссії і розташувалися між Танненбергом і Грюнвальдом, куди підійшли війська німецьких рицарів. Битва, яка вирішила долю «Великої війни», розпочалася вранці 15 липня 1410 р. атакою військ Вітовта і татарської кінноти на правому крилі союзної армії. Німецькі рицарі відбили натиск і почали переслідувати відступаючі литовсько-руські війська. В цей критичний момент битви три смоленські полки під командою князя Семена Лінгвена Ольгердовича залишилися на полі бою і скували частину сил наступаючих хрестоносців. Один із смоленських полків був цілком знищений, а два інших пробилися до польських військ і прикрили їх з правого флангу. Польські війська перейшли в наступ і прорвали фронт німецьких рицарів. Атака хрестоносців, що повернулися після переслідування литовсько-руського війська, була відбита. Великий магістр Ордену особисто ввів у бій резерв, але і Ягайло протиставив йому свіжі сили, підтримані військами Вітовта, що повернулися на поле бою. Хрестоносці були оточені. Більша частина їх загинула разом з керівниками Ордену, в тому числі й великим магістром Ульріхом фон Юнгінгеном.

Об'єднані сили слов'янських народів і литовців завдали нищівного удару Тевтонському ордену. Грюнвальдська битва стала важливою віхою в історії всієї Східної Європи. «З наступного дня вже починається обчислювання днів його нужди, загибелі та занепаду», — так визначив становище Ордену після Грюнвальда його літописець. Агресія німецьких рицарів на схід була зупинена остаточно.

БИТВА ПІД ГРЮНВАЛЬДОМ 15. VII 1410 р.

15   0   15   30 км

Розташування сторін на початок бою:

   об'єднані польсько-литовські війська

  війська Тевтонського ордену

 Прорив правого крила польсько-литовських військ (Вітовта) німецькими лицарями

Відсіч смоленськими полками атаки німецьких лицарів

Відхід і перегрупування військ Вітовта

Оточення і розгром військ Тевтонського ордену

Одним з безпосередніх наслідків «Великої війни» було зростання міжнародного значення Великого князівства Литовського і зміцнення його державної суверенності. Це проявилось, насамперед, у спробах литовських феодалів позбутися політичної залежності від Польського королівства. Однак польські пани намагалися поставити під свій контроль зовнішньополітичну діяльність уряду Вітовта і рядом поступок литовським феодалам добитися зміцнення польсько-литовської унії. З цією метою в 1411 р. Ягайло, заручившись згодою польських панів і католицьких прелатів, передав Вітовтові в довічне володіння Західне Поділля, яким з 1408 р. управляли королівські старости. Він активно відстоював зовнішньополітичні інтереси Литви. Так, у договорі, укладеному в 1412 р. в м. Любомлі між польським королем та німецьким цісарем і угорським королем Сигізмундом, Угорщина відмовилася на користь Польщі і Литви від давніх претензій угорських феодалів на Галичину й Поділля, причому Ягайло гарантував володіння цими українськими землями не тільки польським, а й литовським феодалам.

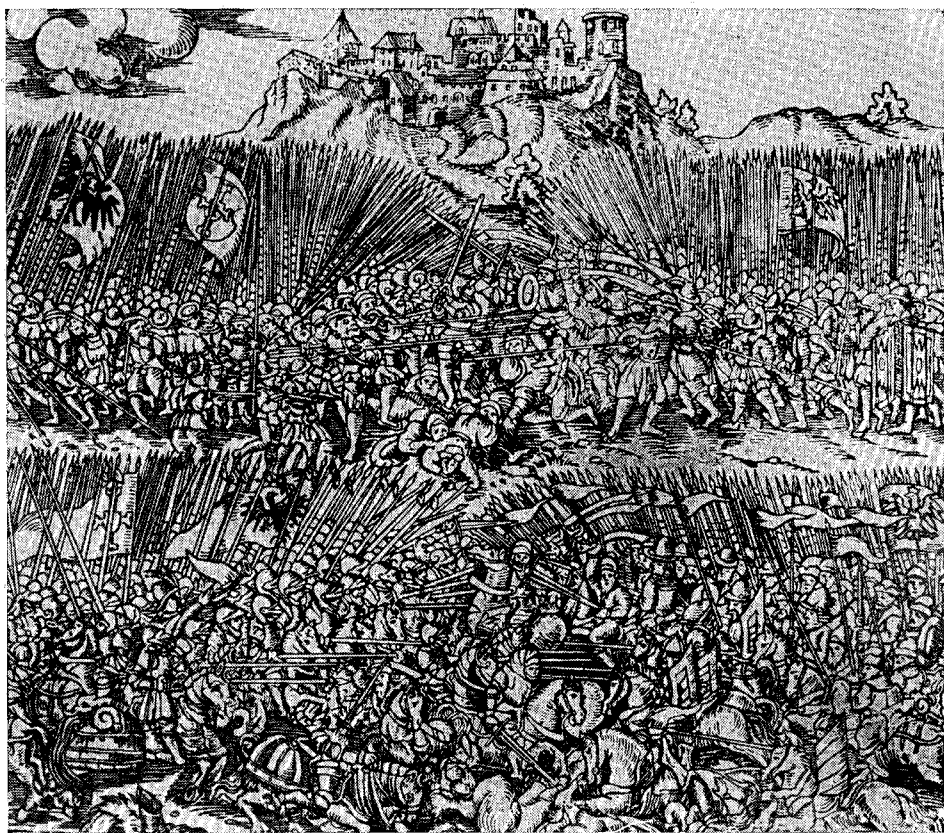
2 жовтня 1413 р. на спільному сеймі у м. Городло на Західному Бузі польські й литовські феодали оформили нову унію, яка ще раз підтверджувала польсько-литовське зближення, але, на відміну від попередніх подібних актів, проголошувала збереження великокнязівського престолу в Литві. Був вироблений також порядок обрання польського

і литовського монархів з відома і за згодою феодалів обох держав. Литовський великий князь і надалі продовжував залишатися під верховною владою польського короля.

Новий наступ литовських феодалів на українські землі

Городельська унія закріплювала за литовською знаттю панівне становище у великому князівстві і цим сприяла наступові литовських феодалів на народні маси українських, білоруських та російських земель; водночас вона ослаблювала зв'язки між литовськими феодалами і панством цих земель. Так, Городельський договір поширював земельницькі привілеї литовських бояр-католиків не тільки на вотчинні, а й на пожалувані їм землі. Інакше кажучи, литовське боярство зрівнювалось у станово-правовому відношенні з польськими магнатами і шляхтою, зовнішнім проявом чого стало прийняття найвпливовішими його представниками польських шляхетських гербів і заміна старого терміну «бояри» новим — «барони і нобілі». Православні феодали Великого князівства Литовського цих привілеїв не одержали.

У Литві та в підвладних їй землях почали впроваджуватися елементи адміністративної системи Польщі. Вищі державні посади, наприклад, мали право займати виключно феодали-католики, з них же складалася великокнязівська рада і литовське представництво на польсько-

Грюнвальдська битва. Гравюра з твору Яна Длугоша (1415—1480).

литовських сеймах, де вирішувалися спільні справи королівства та великого князівства.

Городельський привілей, офіційно оформивши розширення феодальних прав великих землевласників-католиків, узаконував посилення ними експлуатації народних мас. Це загострило суперечності між литовськими феодалами-католиками і православними можновладцями українських, білоруських і російських земель. Православні феодали стали домагатися зрівняння їх у правах з католицьким панством, передусім на земельні володіння і феодальну експлуатацію селянства.

Посилилася також боротьба між панівною католицькою церквою і православ'ям, яке спиралося на російську митрополію. Ще в 1406 р. Вітовт намагався відокремити православну церкву від московської митрополії, пославши в Константинополь для поставлення в митрополити Великого князівства Литовського полоцького єпископа Феодосія. Проте константинопольський патріарх, узгодивши свої дії з московським великим князем Василієм I, затвердив митрополитом усієї Русі грека Фотія (1408). Вітовту довелося визнати нового митрополита.

Після Городельської унії литовські феодали зробили ще одну спробу використати в своїх інтересах православну церкву, утворивши незалежну від Фотія кївську митрополію. В 1415 р. на скликаному в м. Новогрудку соборі православні єпископи українських і білоруських земель проголосили на вимогу Вітовта кївським («литовським») митрополитом болгарського ієрарха Григорія Цамблака, відомого на той час письменника-полеміста, проповідника й захисника Східної церкви. Цамблак був поборником ідеї об'єднання європейських держав, насамперед Молдавії, Валахії, Польщі, Угорщини, Литви та італійських республік проти агресії султанської Порти, однією з перших жертв якої на європейському континенті стала Болгарія. Це й стало основою для політичного співробітництва Григорія Цамблака з Вітовтом. З свого боку, Вітовт намагався використати популярність болгарського ієрарха в своїх цілях.

Правляча верхівка Литви хотіла здійснювати контроль над православною церквою і разом з тим зміцнити своє панування на Україні та в Білорусії шляхом унії цієї церкви з католицькою, нейтралізувавши в такий спосіб вплив об'єднаної політики Московського князівства на православне населення Східної Європи. У 1418 р. Вітовт послав Григорія Цамблака на Констанцький собор для відповідних переговорів з найвищими сановниками католицької церкви. Але переговори закінчилися безрезультатно. Посланці Великого князівства Литовського погоджувалися вести мову про догмати віри, але рішуче заперечували проти підпорядкування своєї церковної організації римській курії.

Населення України й Білорусії вороже поставилося до пропаганди католицизму та до політики литовських феодалів у церковних справах. У зв'язку з цим Вітовт мусив заявити, що не переслідуватиме тих, хто залишиться під владою московської митрополії, а наприкінці 1419 р. литовський князь відмовився від співробітництва з Цамблаком і знову зблизився з Фотієм. У 1420 р. кївська митрополія була підпорядкована московській; цілість церковної організації на східнослов'янських землях відновилася.

В умовах опору народних мас католицькій агресії поживався рух серед українських феодалів, невдоволених привілейованим становищем литовської знаті. Весною 1418 р. при безпосередній участі князя Дашка Федоровича Острозького був звільнений з кременецького замку ув'язнений там після повернення з Москви Свидригайло Ольгердович. Підтри-

маний місцевою знаттю і населенням, Свидригайло оволодів значною частиною Поділля, а на Волині — Луцьком, проте незабаром, зневірившись, мабуть, в успіху повстання, емігрував до Угорщини. Подільська шляхта склала присягу на вірність Вітовту.

Боротьбу народних мас проти польсько-литовської католицької реакції і рух серед українських та білоруських феодалів Вітовт спробував використати для розриву з Польщею і водночас для консолідації панівного класу Великого князівства Литовського.

План скасування польсько-литовської унії і перетворення Великого князівства Литовського на незалежне Литовсько-Руське королівство підтримали сторони, зацікавлені в ослабленні Польщі, — німецький цісар Сигізмунд і магістри Тевтонського й Лівонського орденів. Під їх тиском папська курія дала згоду на коронацію литовського князя. Але коронація, що мала відбутися восени 1430 р. на з'їзді литовської та іноземної феодалної знаті у Вільні, не здійснилася. Польські пани затримали цісарських послів, які везли через Польщу в Литву обіцяну корону, і зірвали урочисту церемонію. До того ж несподівана смерть Вітовта 27 жовтня 1430 р. остаточно перекреслила план ліквідації залежності Великого князівства Литовського від Польського королівства.

Посилення визвольного руху в 30—40-х роках XV ст.

На початку 30-х років XV ст. боротьба українського, білоруського і російського населення Великого князівства Литовського проти іноземного панування спалахнула з новою силою, охопивши більшу частину земель, підвладних литовським феодалам. У ній взяли участь всі основні класи й верстви князівства, але, як і раніше, провідна роль належала феодалам. Українські, білоруські й російські феодали на спільному сеймі у Вільні обрали великим князем литовським Свидригайла Ольгердовича (1430—1432) всупереч умовам Городельської унії 1413 р., що передбачали необхідність згоди на цей акт польських панів і короля. Польські пани не тільки виступили проти обрання нового великого князя литовського, а й домагалися повної ліквідації державної незалежності Литовського князівства та інкорпорації його. Литовські магнати, опинившись перед небезпекою втрати влади, підтримали кандидатуру Свидригайла. Щоб уникнути остаточного розриву польсько-литовської унії, з цим погодився і Ягайло.

Підтримуваний всіма феодалами Великого князівства Литовського, Свидригайло більш рішуче, ніж Вітовт, проводив політику відновлення державного суверенітету Литви. Він не визнав династичних прав Ягайла на княжіння і замінив розташовані у литовських містах польські залоги вірними йому військовими загонами. Польсько-литовська унія фактично була розірвана.

Польські феодали вирішили силою зброї захопити Західне Поділля і Волинь. На початку листопада 1430 р. їхні загопи вдерлися на Західне Поділля, де з допомогою на той час вже численної і впливової місцевої польської шляхти захопили ряд замків, у тому числі й найбільший з них — Кам'янецький. Спроба політичних прихильників Свидригайла з числа українських феодалів повернути втрачену територію не мала успіху. Військам Свидригайла лише вдалося визволити відторгнуті раніше Польщею прикордонні волинські замки Збараж, Кременець і Олесько.

Щоб досягти успіху, шляхетська Польща й Велике князівство Литовське намагалися заручитися союзниками. Свидригайло уклав союз

проти Польщі з магістрами німецьких орденів, домовився про допомогу з наймогутнішим на той час у Золотій Орді ханом Улу-Мухамедом. На боці Свидригайла виступив також молдавський воєвода. Водночас литовський уряд уклав угоду з Новгородом.

Улітку 1431 р. численне польсько-шляхетське військо на чолі з Ягайлом вступило на Волинь, спалило і спустошило околиці Володимира, а потім підійшло до Луцька, розгромивши поблизу шеститисячний загін Свидригайла. Місто Луцьк було спалене, але захопити замок, який мужньо обороняла невелика залога воєводи Юрші, не вдалося. Однак польські війська зайняли покинутий мешканцями Збараж і ряд подільських замків.

Українське населення Волині й Поділля піднялося на боротьбу проти польсько-шляхетських загарбників. В околицях Брацлава селяни знищили шляхетський загін, що загрожував місту. В тилу королівських військ діяли повстанці. Один з повстанських загонів при підтримці міщан оволодів замком Ратно. Визвольний рух охопив і Галичину. Тут повсталі селяни й міщани закріпилися в м. Буську, створивши загрозу сполученню королівського війська з Польщею. Опорним пунктом руху, спрямованого проти намагань польських феодалів захопити волинські землі, стало Олесько. Звідси загони, керовані місцевим старостою Іваном Преслужичем, нападали на польські залоги на галицьких землях. Ягайло послав проти олеськівських і буських повстанців шеститисячний каральний загін, але Олеськівського замку так і не здобув. Визвольна боротьба українського населення ускладнювала становище польсько-шляхетських військ, зводячи нанівець їх попередні успіхи.

Воєнно-політична обстановка складалася не на користь шляхетської Польщі: війська Тевтонського ордену спустошували польські землі, молдавський воєвода Олександр подав допомогу Свидригайлу, пославши військо в Галичину і на Поділля, облога Луцька не давала результатів. Тому польські феодали запропонували литовському уряду перемир'я строком на два роки — до 24 червня 1433 р. Литовські пани, занекокосні розмахом народно-визвольної боротьби на українських землях, вбачаючи в ній загрозу й своєму пануванню, погодилися з цією пропозицією. На час перемир'я Західне Поділля залишалось за Польщею, а Волинь — за Литвою.

Тим часом виявилася нетривкість досягнутої на початку князювання Свидригайла політичної консолідації різних національних груп феодалів у Великому князівстві Литовському. Внутрішня політика великого князя, який, на відміну від Вітовта, спирався в основному на українських і білоруських православних князів та бояр, викликала невдоволення литовської знаті. В 1432 р. литовські феодали знову встановили зв'язок з польськими магнатами і проголосили великим князем молодшого брата Вітовта — Сигізмунда Кейстутовича (1432—1440).

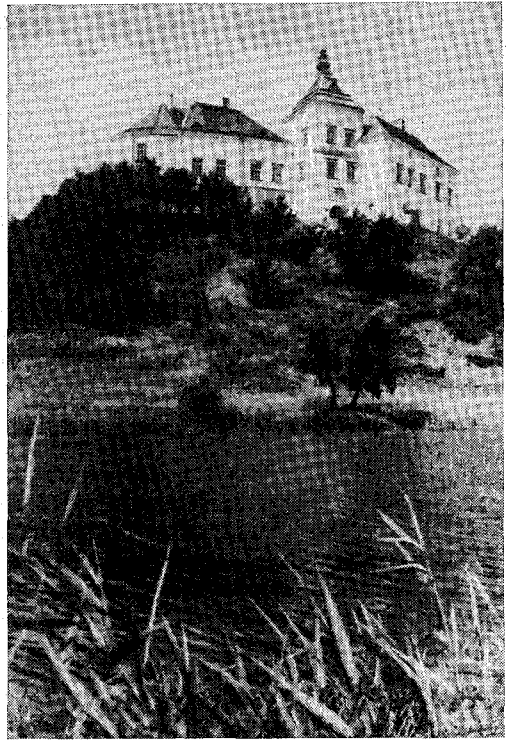
Сигізмунд відновив польсько-литовську унію, визнавши принцип інкорпорації Литви Польщею і свою політичну залежність від польського короля. Він підтвердив право польських феодалів на загарбані ними Західне Поділля і деякі прикордонні міста Волині. Це забезпечило литовським феодалам політичну і воєнну підтримку польських магнатів та шляхти.

З обранням Сигізмунда Кейстутовича Велике князівство Литовське фактично розпалося на дві держави. Новому великому князеві підкорялася Литва й порівняно невелика частина білоруських земель. Населення майже всіх інших територій, у тому числі Волині, Брацлавщини, Київ-

щини й Новгород-Сіверщини, визнавало владу Свидригайла. Українським, білоруським і російським феодалам вдалося, таким чином, використавши народно-визвольний рух, об'єднати більшість земель Південно-Західної, Західної та частково Північно-Східної Русі у «Великому князівстві Руському», практично незалежному від укітарної Польсько-Литовської держави.

Литовські феодали не бажали примиритися з втратою свого панування над Україною і Білорусією. Заручившись підтримкою Польщі, вони почали готуватися до воєнних дій. Свидригайло, з свого боку, намагався поширити владу на всю територію Великого князівства Литовського. Це призвело до тривалої війни, у якій перемога спочатку схилилася на бік Свидригайла. Щоб позбавити останнього підтримки українських, білоруських і російських феодалів, Ягайло і Сигізмунд видали

15 жовтня 1432 р. привілей, який проголосив зрівняння православних князів і бояр у майнових та особистих правах з литовськими феодалами-католиками. Подібними ж правами Ягайло 30 жовтня 1432 р. наділив великих землевласників Луцької землі. Привілеєм від 6 травня 1434 р. Сигізмунд знову підтвердив майнові права православних феодалів і звільнив їхніх селян від ряду державних повинностей та податків, а також зобов'язався не карати князів і бояр за провини без попереднього слідства (однак про право православних феодалів займати вищі державні посади і засідати у великокнязівській раді, заперечене актом Городельської унії 1413 р., у цьому привілеї не згадувалося). Тим самим Сигізмунд досяг бажаного: на його бік стали переходити колишні прихильники Свидригайла, якому в результаті вдалося утримати під своєю владою лише Київщину і Новгород-Сіверщину. Отже, спроба вирвати українські, білоруські й російські землі з-під влади Литви і Польщі не мала успіху без серйозної сторонньої допомоги. Таку допомогу могло б подати Московське князівство, але там точилася боротьба між великокнязівською владою і феодалною опозицією. Крім того, Свидригайло, здавна зв'язаний з правителями німецьких орденів та імперії, орієнтувався в основному на ці сили, відомі у слов'янських землях своєю агресивністю і воєнничим католицизмом. Намагаючись здобути з їх боку тверду підтримку, Свидригайло влітку 1434 р. порушив питання про укладення церковної унії, чим викликав невдоволення і розрив з ним частини православних феодалів. У битві 1 вересня 1435 р. військо Свидригайла і його союзників, німецьких рицарів, було розбите біля р. Свента (поблизу Вількомира)

Олесківський замок. XIV—XVII ст.
(Сучасний вигляд).

об'єднаними силами литовських і польських феодалів. Під владу Сигізмунда перейшли Смоленська земля, Полоцьк і Вітебськ. З того часу, як зазначав літописець, почав великий князь Сигізмунд князувати «на великом княженні на Литовском и Руском». Союзники Свидригайла — тевтонські й лівонські хрестоносці — уклали 31 грудня 1435 р. «вічний мир» з Польщею і покинули його напризволяще.

Державна єдність Великого князівства Литовського, таким чином, на якийсь час була відновлена. Але за Польщею залишилося Західне Поділля. У 1434 р. на цю землю, як і на Галичину, привілеєм короля Владислава III (1434—1444) були поширені польське право, а в 1435 р. — адміністративна система й судочинство на польський взірець. Польська шляхта зайняла тут домінуюче економічне й політичне становище, відсунувши місцевих феодалів на другорядні позиції. Одночасно на Поділлі розширюються привілеї польського міщанства і католицького духовенства, посилюється насадження католицизму.

Найбільше в ході війни виграли православні феодали, зрівняні привілеями 1432 і 1434 рр. в економічних правах з литовськими феодалами-католиками. Привілеї закріпили також суттєві зміни, що відбулися на середину XV ст. в суспільно-політичному устрої Великого князівства Литовського, в тому числі на підвладних йому українських землях, а саме: зниження політичної ролі колишніх удільних князів і збільшення суспільного значення нетитулованих великих та середніх землевласників-можновладців (панів) і бояр (шляхти). Це останнє сприяло консолідації у станowo-правовому відношенні обох прошарків панівного класу.

Становище Сигізмунда Кейстуовича було хитким. Українські, білоруські й російські феодали лише терпіли його. Не дістав він достатньої підтримки і від литовських можновладців. Спроба його знайти опору в середовищі литовської дрібної шляхти привела до змови магнатів на чолі з прихильниками Свидригайла, волинськими князями Іваном і Олександром Чарторийськими. 20 березня 1440 р. Сигізмунд був убитий у Троках, замку біля Вільни.

У боротьбі за владу, яка розгорнулася після смерті Сигізмунда Кейстуовича, перемогла група литовських магнатів, очолених Яном Гаштольдом. Щоб забезпечити державний зв'язок великого князівства з Польщею і зберегти панівне політичне становище, вони 29 червня 1440 р. обрали великим князем литовським Казимира Ягайловича, 13-літнього брата польського короля Владислава III. Але останній відмовився від цього обрання, і польсько-литовська унія була знову розірвана. Проте ненадовго. Після загибелі Владислава III у битві з турками під Варною (1444) польські магнати обрали Казимира Ягайловича польським королем. Хоч цей маневр, спрямований на відновлення польсько-литовської унії, і викликав невдоволення литовських феодалів, однак вони в інтересах зміцнення свого панування в усіх землях Великого князівства погодилися, зрештою, на прийняття Казимиром польської корони, зажадавши від нього гарантії збереження державної незалежності і територіальної цілісності Великого князівства Литовського, а також розширення їх станових привілеїв.

У присяжних записках, складених у вересні 1446 р., Казимир пообіцяв задовольнити ці вимоги. Зокрема, він визнав Волинь і Поділля, на які претендували польські пани, територією Великого князівства Литовського і зобов'язався управляти обома державами в кордонах, що встановилися за Ягайла і Вітовта, передавши під владу литовських феодалів відторгнуті з того часу Польщею Західне Поділля і кілька прикордонних

волостей Волині. Ставши у 1447 р. польським королем, Казимир одночасно залишався і великим князем литовським. Таким чином, польсько-литовські взаємини оформилися у вигляді персональної унії.

У 1447 р., перед від'їздом до Польщі на коронацію, Казимир видав феодалам усіх земель Великого князівства Литовського новий привілей, підтвердивши і значно розширивши їх станові права і вольності. Крім того, щоб заспокоїти литовських феодалів, які побоювалися за суверенність держави, він погодився не роздавати «чужоземцям» (тобто польським панам) земель і урядів (посад) у Великому князівстві та не допускати зменшення його території.

Привілей 1447 р. був спрямований на дальше закріпачення селянських мас. Разом з тим він усував ряд відмінностей у правовому становищі панівних класів Польського королівства і Великого князівства Литовського, чим сприяв дальшому скріпленню унії цих держав і оформленню в них однотипної станової монархії. Розширюючи права й вольності великих і середніх землевласників, узаконюючи збільшення їх доходів за рахунок державного скарбу, цей привілей готував ґрунт для дальшого посилення впливу в державі феодальної знаті та послаблення центральної влади.

За князювання Казимира (1440—1492) — він як польський король іменувався Казимиром IV — у 40-х роках XV ст. на землях Великого князівства знову почалася боротьба проти панування литовських феодалів. Першими 30 березня 1440 р. повстали народні маси Смоленська. Вони примусили литовського намісника і вірних йому бояр залишити місто. З-під влади Литви визволилися також Полоцька, Вітебська, Київська, Волинська та ряд інших земель. Волинські феодали знову закликали Свидригайла, який став у 1443 р. правителем Луцької, Володимирської і на короткий час — Брацлавської земель.

Литовські пани придушили повстання, однак мусили піти на поступки українським феодалам, погодившись на відновлення Київського і Волинського удільних князівств, ліквідованих Вітовтом. Ще наприкінці 1440 р. литовський уряд визнав київським князем Олександра (Омелька) Володимировича. В 1445 р. був визнаний волинським князем і Свидригайло.

Політичні події 30—40-х років XV ст. показали, що на українських землях найбільш рішучу боротьбу проти іноземного панування вели народні маси. Більша частина українських великих феодалів, щоб зберегти свою владу, у найвідповідальніші моменти йшла на угоду з литовськими. Разом вони вели наступ на селянські маси з метою посилення їх експлуатації. Саме в інтересах пануючої верхівки Казимир видав у 1468 р. Судебник, де особлива увага (19 статей з 25) зверталася на захист майна землевласників і покарання непокірних селян.

Остаточна ліквідація Волинського і Київського князівств

Литовському Волинь і Поділля. Але литовський уряд, керований Яном Гаштольдом, не тільки відхиляв такі домагання, а й вимагав від Польщі повернення деяких захоплених нею українських земель.

На початку 50-х років XV ст. становище антипольської опозиції, очоленої Яном Гаштольдом, ослаблювалось протидією іншого магнатського угруповання, підтримуваного Казимиром і польськими феодалами.

В цих умовах великокнязівський уряд узяв курс на повну ліквідацію залишків державної автономії українських земель.

Першою жертвою цієї політики стала Волинь. На початку 1452 р. волинські замки зайняли литовські війська, а незабаром Волинське князівство було остаточно ліквідоване і перетворене в провінцію Великого князівства Литовського, якою став управляти великокнязівський намісник.

Стривожені загрозою, що нависла над ними, українські феодалі переходили на службу до київських князів Олександра Володимировича і його сина Семена Олександровича (1455—1470). Внаслідок цього влада останніх поширилася на північно-східну окраїну Волині (Звяголь і частину Мозирщини), а також на східне Поділля (Брацлавщину). Після утворення Кримського ханства кордони Київського князівства були перенесені далеко на південь. У 60-х роках XV ст. вони проходили на Правобережжі від р. Мурафи вниз по Дністру, туди, де «Днестр упал в море, и оттол с устья Днестрова лиманом... мимо Очакова аж до устья Днепра, ... а от устья Днепра до Тавани». На Лівобережжі Київське князівство межувало з «Перекопською землею» по річках Овеча Вода і Самара «аж до Донца и от Донца по Тихую Сосну».

У внутрішньополітичному житті й зовнішніх відносинах Великого князівства Литовського київські князі стали виразниками інтересів досить значного прошарку українських і білоруських феодалів, які, підтримуючи литовських магнатів у їх боротьбі проти Польщі, одночасно орієнтувалися на Московське велике князівство. Ці феодалі відіграли важливу роль у короткотривалому повороті політики литовського уряду щодо Північно-Східної Русі. За договором, укладеним 1449 р. між Литовським і Московським князівствами, литовський уряд відмовлявся від дальшого наступу на російські землі, визнавши стабільність кордонів обох держав.

Того ж року на вимогу православних феодалів відновився церковно-політичний зв'язок українських і білоруських земель з Північно-Східною Руссю: активний діяч об'єднавчої політики Москви митрополит Іона став і митрополитом київським (литовським). Однак у 1459 р. київська митрополія знову, і на довгий час, була відокремлена від московської*.

* Відокремлення київської митрополії від московської було зумовлене протилежністю цілей, які переслідували в політичній боротьбі правлячі кола Литви і Польщі, з одного боку, та уряд Московського великого князівства — з другого. Обстоюючи національні інтереси, уряд Василя II рішуче виступив проти ухвали Флорентійського собору, на якому 1439 р. між римською курією і константинопольським патріархатом була досягнута угода про церковну унію. Візантійський імператор Іоанн VIII Палеолог і вищі сановники православної церкви дали згоду на унію, сподіваючись отримати на Заході допомогу для боротьби проти турків, які вже у 30-х роках XV ст. загрожували Константинополю.

Важливу роль у підписанні церковної унії відіграв грек Ісідор, якого константинопольський патріарх у 1437 р. поставив митрополитом усєї Русі. Проте спроби Ісідора практично здійснити унію зазнали краху. Українське й білоруське населення Великого князівства Литовського не виявило до неї прихильності. В 1441 р., під загрозою смерті, Ісідор змушений був тікати з Москви і залишити свою митрополію.

Московський уряд відмовився визнавати зверхність константинопольського патріархату над церквою Північно-Східної Русі. На соборі церковних ієрархів Північно-Східної Русі, при підтримці православних єпископів і феодальної знаті Великого князівства Литовського, було обрано митрополитом Іону. На затвердження до Константинополя він не поїхав. Московська митрополія стала автокефальною.

Із захопленням турками у 1453 р. Константинополя зв'язки Російської держави з патріархатом ще більше послабилися. Цим скористався уряд Казимира IV, щоб підірвати авторитет митрополита Іони серед українського й білоруського населення

Занепокоєні роллю Київського князівства в політичному житті українських земель, литовські феодалі не раз робили спроби ліквідувати його. У 1471 р., після смерті Семена Олександровича, король польський і великий князь литовський Казимир IV на вимогу литовських магнатів призначив воєводою у Київ литовського боярина-католика Мартина Гаштольда. Кияни відмовилися його прийняти і двічі не впустили в місто. Лише після того, як Гаштольд зібрав велике військо, йому вдалося силою захопити Київ. Так, слідом за Волинським, остаточно було ліквідовано й Київське князівство. Тільки на Чернігово-Сіверщині збереглися невеликі уділи українських і російських князів.

Після ліквідації великих удільних князівств найбільшими територіально-адміністративними одиницями на Україні стали воєводства. Кожна земля зберігала залишки колишньої феодальної автономії, закріпленої великокнязівськими привілеями або уставними грамотами. В адміністративному відношенні землі-воєводства поділялися на повіти. До складу Волинської землі, наприклад, входили Луцький, Володимирський і Кременецький повіти, а також князівські волості: Острозьких, Збараських, Сангушків та ін., що не підлягали повітській адміністрації. На чолі земель-воєводств та повітів стояли призначені великим князем воєводи і старости.

В останній чверті XV ст. прискорився процес державного об'єднання Польщі й Литви. Виданий у 1492 р. новий привілей Олександра Казимировича (1492—1506) обмежив на користь магнатської ради владу великого князя литовського, наблизивши його становище до статусу польського короля. Зафіксоване у привілеї зрівняння литовських феодалів з польськими було ще одним важливим кроком до зближення усєї соціально-політичної структури Литовського князівства з суспільно-політичним ладом магнатсько-шляхетської Польщі.

В цих умовах українські й білоруські землі перетворювалися в окраїни Польсько-Литовської держави, а їх православне населення — в об'єкт інтенсивної колонізації і покатоличення. Феодалі цих земель, забезпечуючи власні вузькокласові інтереси, йшли на відмову від своєї народності й релігії, в той час як широкі народні маси все більше зближувалися з російським народом і знаходили його підтримку в боротьбі проти польсько-католицької феодальної експансії.

Соціально-економічні передумови магнатсько-го всевладдя

З ліквідацією удільно-князівської влади у Київській і Волинській землях значна частина українських феодалів була поставлена у безпосередню залежність від великого князя литовського або його урядовців. Чимало вихідців з київської, подільської і волинської шляхти, колишніх слуг місцевих династій, стало дворянами литовського князя. Намагаючись створити на Україні надійну опору для свого

і тим самим якоюсь мірою нейтралізувати вплив об'єднаної політики Москви. В 1458 р. польський король і великий князь литовський, за порадою римської курії і константинопольського патріархату, визнав київським (литовським) митрополитом грекуніата Григорія, послідовника й учня колишнього митрополита Ісідора. Як литовський митрополит Григорій (1458—1479) відіграв помітну роль в ідеологічному обґрунтуванні східної політики Казимира IV, зокрема в підтримці пролитовської орієнтації частини новгородського боярства в 60—70-х роках XV ст. Зрештою, широко практикуючи надання земельних угідь у користування духовним феодалам, литовським панам удалося забезпечити тривале існування якщо не уніатської, то, принаймні, окремої, незалежної від московського митрополита, православної церкви у Великому князівстві Литовському.

панування, великі князі литовські не тільки час від часу підтверджували своїми уставними грамотами права і привілеї цих феодалів, але й практикували у ще більших масштабах, ніж це робили удільні князі, роздачу їм земельних угідь з державного фонду. Такі роздачі й пожалування, поряд з кушівлею угідь і загарбанням общинних земель, швидко привели до зосередження в руках феодалного класу великих земельних володінь.

Починаючи з 80-х років XV ст. масовим явищем стають роздачі землі — здебільшого в умовне володіння — як безпосередньо великим князем, так і його намісниками — воєводами і старостами. Але в останньому випадку такі роздачі набували юридичної чинності після ствердження їх великокнязівською владою. Під тиском феодалів, які прагнули розширити свої права на одержані землі, вже за великого князя Сигізмунда I (1506—1548) землі найчастіше жалувалися в довічне володіння («до живота»). У 30—50-х роках XVI ст. великі князі литовські роздавали землі й до трьох «животов», тобто до смерті онука держателя землі.

У кінці XV і на початку XVI ст. поширеною була передача державних земель великим князем у заставу — за дану йому позику. Застави оформлялися договірним приватноправовим актом, згідно з яким доходи з заставних володінь, що йшли держателеві, вважалися процентами на дану великому князеві позику. В застави, на строк до сплати позики, віддавалися маєтки, міста, староства і навіть повіти. Застави були зумовлені, з одного боку, втягуванням феодалних маєтків у товарно-грошові відносини і нагромадженням внаслідок цього значних коштів у руках великих землевласників, а з другого — зростаючою потребою держави в грошах.

Роздавання маєтків під заставу особливо поширилося за Сигізмунда I, під час правління якого становище великокнязівського скарбу в зв'язку з великими витратами на тривалі війни з Російською державою було дуже складним. Саме на 1516—1529 рр. припадає основна кількість відданих у заставу українським і білоруським магнатам маєтків, міст, волостей і повітів. Застави великокнязівських земельних володінь магнатам-кредиторам збагачували останніх і одночасно посилювали їх політичне значення. Разом з тим скорочувалися фонд державних земель і великокнязівські доходи, скарб ставав неоплатним боржником магнатських родин. В результаті цього процесу наприкінці XV — в першій половині XVI ст. ряд магнатських родин на Україні зосередив у своїх руках величезні земельні багатства.

Центром великого землеволодіння на Україні стала Волинь, де знаходилися маєтки Острозьких, Заславських, Сангушків, Чарторийських, Збаразьких, Вишневецьких, Корецьких, Ружинських та інших князів, а також панів Кирдієвичів, Монтовтовичів, Хребтовичів, Боговитиновичів, Чапличів, Гулевичів, Семашків та ін. У Київському воєводстві серед найвпливовіших панів на середину XVI ст. були вже й боярські родини Горностаїв, Дашкевичів, Єльців, Кмітів, Лозків, Немиричів, Волкевичів, Тишкевичів, Полозів. Великі маєтки на Чернігівщині, Переяславщині й Київщині, а також в поліській частині Білорусії належали князям Глинським. У Галичині й на Західному Поділлі домінуюче місце серед магнатів як за розмірами володінь, так і за політичним становищем зайняли польські магнати Мельштинські, Одрованжі (Галичина) та Буцацькі (Західне Поділля).

Невпинно збільшуючись, магнатські володіння ще наприкінці XV ст. переросли адміністративні межі окремих земель, староств і воєводств. Про економічну могутність магнатських родів свідчить той факт, що

в першій половині XVI ст. декілька десятків князівських і панських родин виставляли з своїх маєтків на Волині три чверті ополчення, а решта феодалів (200 родин) — лише одну чверть його; і це при умові, що одного озброєного вершника землевласник, згідно з уставою 1528 р., виставляв з маєтку, в якому налічувалося від 32 до 40 селянських дворів.

Наймогутнішими феодалами на Україні були князі Острозькі, які володіли землями на Волині, Київщині, в Галичині, Білорусії і Литві. Їх політичний вплив посилювався також завдяки родинним зв'язкам майже з усіма найзнатнішими панськими родами Великого князівства Литовського. В кінці XV і на початку XVI ст. на чолі цього магнатського роду стояв Костянтин Іванович Острозький (1460—1532). Він займав різні важливі урядові посади, був покровителем православної церкви й рішучим противником унії з Ватиканом, виступав на захист церковно-слов'янської мови. Така діяльність Острозького і православних магнатів, що групувалися навколо нього, викликала невдоволення литовських магнатів-католиків. Після призначення в 1522 р. Острозького трокським воєводою вони подали великому князеві протест, заявляючи, що це суперечить Городельському привілею, який забороняє давати високі посади православним. Під тиском литовських магнатів у підтвердних загальноземських привілеях, виданих у 1529, 1547 і 1551 рр., була поновлена стаття Городельського акту. Але на практиці це обмеження не мало великого значення для православних великих землевласників.

Поряд із світськими магнатами великим феодальним землевласником на Україні залишалася православна церква. Наприкінці XV — у першій половині XVI ст. її володіння в результаті надань від великих князів, магнатів і шляхти, а також внаслідок колонізації нових земель набагато зросли. Найбільшим церковним феодалом був Києво-Печерський монастир із землями на Київщині і в Білорусії, на Волині. Імунітетні права православної церкви у Великому князівстві Литовському і обсяг її юрисдикції над українським населенням були підтверджені великокнязівськими привілеями, наданими луцькому єпископу і київському митрополиту в 1498, 1499 і 1502 рр.

Магнатське всевладдя Захопивши вирішальні економічні позиції і панівну роль у політичному житті Великого князівства Литовського, магнати добилися ряду особливих прав, що виділяли їх у шляхетському середовищі. Вони, на відміну від решти шляхетства, підлягали безпосередній юрисдикції великого князя; в їхніх руках зосереджувалися вищі державні уряди, які передавалися навіть у спадщину. Свої війська магнати виводили на війну під окремими фамільними хоругвами, за що їм надавалося почесне звання «князів і панів хоруговних». З магнатів-можновладців складалася головним чином і великокнязівська рада.

Політичне значення магнатства у Великому князівстві Литовському було оформлене привілеями великого князя Олександра від 6 серпня 1492 р. і великого князя Сигізмунда I від 7 грудня 1506 р. Ці акти, підтверджуючи всі надані раніше права і вольності шляхетству в цілому, водночас закріплювали за великокнязівською радою значення непідвладної великому князю головної політичної сили в державі. Якщо рада, згідно з привілеєм 1492 р., отримала законодавчі функції, то привілей 1506 р. встановив, що великий князь видаватиме всі закони і розпорядження тільки за її згодою. Таким чином, магнатська рада остаточно перетворилася у верховний орган державної влади.

У великокнязівській раді переважали литовські пани. З церковних феодалів до її складу входили лише католицькі єпископи. Представники ж православної церкви брали участь лише в радах при намісниках окремих земель.

Поряд з радою з XV ст. дедалі більшого значення починає набувати сейм. Склад сейму і його компетенція як центрального органу представництва можновладців з різних частин держави визначилися в першій половині XVI ст. Тоді ж за ним закріпилася назва великого вального сейму. На сеймах вирішувалися питання загальнодержавного значення — укладення унії з Польщею, обрання великих князів литовських, ствердження порядку відбування військової служби з земельних володінь феодалів, тобто такі, що потребували участі представників від землевласників усіх територіально-адміністративних одиниць країни. До 1512 р. рядова шляхта участі у сеймах не брала.

Таким чином, політична централізація у Великому князівстві Литовському, яка розпочалася ліквідацією удільно-князівської влади на Україні і в Білорусії, не завершилася — не привела до зосередження верховної влади в руках спадкового монарха, як це мало місце у Російській державі. Таке становище зумовлювалось тим, що можновладцям удалося захопити величезні земельні володіння і поставити під свій вплив широкі кола шляхетства, внаслідок чого великий князь у боротьбі за посилення централізованої влади не знайшов підтримки у шляхетства. Він також був позбавлений можливості спертися на торговельно-ремісниче населення через недостатній розвиток міст. У Великому князівстві Литовському провідне місце в державному житті посіла земельна аристократія. На встановлення у Литві всевладдя магнатів певною мірою вплинула Польща, де останні ще раніше захопили провідні позиції. Так, з допомогою польсько-литовської унії був закріплений принцип виборності великого князя. В інтересах збереження унії і посилення свого впливу на Литву польські магнати сприяли розширенню прав великих литовських феодалів і обмеженню влади великого князя. На початку XVI ст. Велике князівство Литовське стало феодальною магнатською монархією.

Перетворивши великокнязівську раду і сейм в органи своєї влади, магнати посіли всі вищі державні посади, а на другорядні призначали осіб «з своєї руки».

Воеводи й старости користувалися широкою адміністративно-судовою і військовою владою в межах воєводств і староств. На ці посади князі та пани (так часто називали можновладців) призначалися, як правило, довічно. Часто уряди роздавалися їм як винагорода за службу і мали характер звичайних «кормлінь». Нерідко одна особа одержувала кілька староств і передавала їх родичам. За своїм становищем воєводи і старости, особливо південних окраїн, були не стільки державними урядовцями, скільки васалами великого князя. З них, як і з колишніх удільних князів, брали присяжні грамоти.

Виступаючи в ролі воевод і старост, можновладці грубо порушували закони й великокнязівські постанови: притягали, всупереч магдебурзькому праву, до свого суду міщан, установлювали на свою користь нові податки й повинності тощо. Спроби великого князя стримувати їх, як правило, не мали успіху. Навіть у сфері зовнішньої політики воєводи і старости трималися досить незалежно: самовільно вели дипломатичні переговори, виступали у воєнні походи, зокрема проти Криму, і т. д.

Особливу категорію місцевих урядників становили державці, які управляли окремими великокнязівськими волостями, даними їм у тимчасове держання (управління і користування). Державець був не тільки адміністратором і суддею у маєтках великого князя, він відповідав також за збір натуральних і грошових податків з селян у волості, за воєнну готовність князівських слуг та шляхетського ополчення і виступав як начальник місцевих збройних сил. За виконання цих обов'язків державець отримував у своє користування частину доходів, що надходили з волості у великокнязівський скарб. Оскільки держання мало тимчасовий характер, державці в інтересах свого збагачення застосовували щодо населення волості всі засоби насильства.

Магнати — управителі «держав» і держателі «застав» — відігравали провідну роль у місцевих сеймах, які поступово стали замінити боярські ради. Ради продовжували існувати при воєводах, як колись при удільних князях.

До складу сеймів входили, крім воєводи і місцевих магнатів, урядники, духівництво й шляхта. Сейм, отже, представляв усі групи феодалів воєводства. Наприкінці XV — в першій половині XVI ст. сейми існували в Київській і Волинській землях як нерегулярно діючі установи.

На сеймах землевласницька знать обирала з свого середовища місцевих урядників і деяких сановників православної церкви, визначала розмір і розклад грошових субсидій, що йшли великому князеві на воєнні потреби, а також обсяг військової повинності землеволодільців. Особливо часто збиралися сейми у воєводствах для розгляду судових, зокрема поземельних, справ, вирішення яких потребувало узгодження з місцевими ухвалами й звичаями.

Однак, хоч у сеймі й брали участь представники шляхти, на різні посади обиралася магнатська креатура. Сейми, таким чином, були органами земельної аристократії, яка верховодила в економічному і політичному житті Великого князівства Литовського, зокрема на Україні.

Боротьба шляхти за розширення своїх соціально-політичних привілеїв

Становище шляхти, особливо в перші роки правління Сигізмунда I, було складним. У війнах з Російською державою на початку XVI ст. шляхта несла основний тягар військової служби і зазнавала матеріальних витрат. У той же час особа і майно шляхтича не захищалися достатньою мірою законами, які фактично видавала знать. «Гвалти» і «наїзди» можновладців на шляхетські маєтки були звичайним явищем.

Доходи шляхти від маєтків значно скорочувалися через сребщину — податок на військові потреби, розмір якого визначали і розкладали на шляхетські господарства магнатські ради.

На початок XVI ст. шляхетське землеволодіння на Україні набуло вже значного розвитку. Його зростанню, так само як і магнатського землеволодіння, сприяли постійні роздачі великокнязівською владою земельних угідь, купівля і продаж маєтків, інші способи накопичення земельної власності. Економічні позиції шляхти особливо зміцнилися у зв'язку з розвитком фільваркового господарства.

Шляхта, поряд з можновладцями, відіграє важливу роль у покращенні селянства. Разом з тим, в міру зростання її впливу на економічне і суспільне життя, шляхта з метою зміцнення свого становища починає чимраз активніше добиватися політичних привілеїв, зрівняння в правах з магнатами.

Велике значення для політичної консолідації шляхти мала участь її у загальнодержавних сеймах, які за Сигізмунда I досить регулярно скликалися для встановлення сребщини і розмірів військової повинності. Ці питання особливо зачіпали інтереси дрібної та середньої шляхти, яка була основною військовою силою і головним платником сребщини у державі. З свого боку, великокнязівська влада не могла більше ігнорувати шляхту як суспільно-політичну силу. Це зумовлювалося ускладненням зовнішньополітичного становища Великого князівства Литовського і особливо війнами з Російською державою, які вимагали величезних коштів. Покрити ж усі воєнні витрати за рахунок державного скарбу, надходження до якого дедалі зменшувалися, уряд не мав змоги. Йому лишалось вдаватися до збирання сребщини, на що, згідно з привілеєм 1447 р., великому князеві потрібний був дозвіл шляхти. Саме тому уряд мусив скликати загальнодержавні сейми з представниками від шляхти, що остання і використала для розширення своїх прав і привілеїв.

Спершу на сейм скликала ся уся шляхта, але з 1512 р. остаточно утверджується норма шляхетського представництва: від кожного повіту по два представники (посли). У зв'язку з економічним і політичним посиленням шляхти сейм у XVI ст. поступово перетворився в постійно діючий верховний орган державної влади, який відсунув на задній план великокнязівську раду і ще більше, ніж рада, обмежив владу великого князя.

У першій половині XVI ст. уряд Великого князівства Литовського вжив ряд заходів з метою консолідації шляхетського стану. Одним з перших кроків у цьому напрямі було відокремлення шляхетства від нижчих соціальних груп — заможних селян і міщан. У 1522 р. сейм видав постанову про «вивід» шляхетства. Нею до шляхетського стану включалися лише нащадки тих землевласників, які належали до бояр часів великих князів литовських Вітовта, Сигізмунда Кейстутовича і Казимира IV, тобто з часу видання перших шляхетських привілеїв. У 1528 р. був проведений перепис шляхти, так званий «попис земський», що зафіксував наявний склад шляхетського стану. Списки шляхти затвердив сейм, після чого посилення на них стало доказом шляхетства. На українських землях велике значення для перевірки наявного складу шляхти мали здійснені в 1545 і 1552 рр. ревізії (люстрації) замків і староств з метою приведення оборонних споруд у належний стан для захисту від татар і складання списків служилої шляхти.

Оформленню шляхетського стану сприяла також аграрна реформа (волочна поміра) 1557 р., під час якої перевірялися права землевласників на землю і на шляхетство. При цьому землі, захоплені самовільно, відбиралися, а особи, які не могли документально підтвердити свій шляхетський родовід, повертались у стан простих людей.

Внаслідок відмежування шляхетства від інших соціальних груп населення, завершеного в основному в середині XVI ст., відбулася переномінація привілейованого стану. Якщо в XV ст. для позначення землевласника вживалися три рівнозначні терміни — боярин, шляхтич і зем'янин, то на середину XVI ст. найбільш поширеним став термін шляхтич. Назва зем'янин поступово зникла, а боярин — закріпилася за великокнязівськими і магнатськими слугами вищого розряду.

Основна мета програми реформ, яку шляхта висувала на сеймах, полягала в зрівнянні шляхти у правах з магнатами. В зв'язку з цим шляхетські послы на сеймах наполегливо добивалися проведення кодифікації і уніфікації правової системи Великого князівства Литовського.

В кодифікації права особливо була заінтересована середня і дрібна шляхта, яка прагнула захистити себе від свавілля феодальної аристократії. Разом з тим необхідність складання єдиного феодального кодексу держави викликала ся рядом інших причин. Правові норми «Правди Руської», Судебник Казимира Ягайловича, а також великокнязівські привілеї уже не відповідали тим соціально-економічним зрушенням і змінам у структурі влади, що відбулися у Великому князівстві Литовському наприкінці XV — протягом першої чверті XVI ст. Законодавчого оформлення потребували насамперед феодально-кріпосницькі відносини, які досить швидко розвивалися у країні.

У 1529 р. з'явився 1-й Литовський статут. В його основу покладено великокнязівські обласні привілеї, модифіковані норми «Правди Руської», а також окремі рецепції з римського права. Статут 1529 р. являв собою кодекс прав феодалів, чинність якого поширювалася на всю територію країни. Він закріплював становище привілеї панівного класу, основні принципи соціального ладу і державного устрою Великого князівства Литовського. Правові норми статуту підтверджували обласні привілеї, надані раніше місцевим феодалам великокнязівською владою і доповнювали їх деякими новими. Зокрема, вперше встановлювалось, що шляхтича можна притягнути до суду лише судовим повідомленням, а не через дітського, як просту людину. Значно збільшувався штраф за вбивство шляхтича і за замахи на його честь і здоров'я. Шляхта здобула право присяги на суді, котра визнавалася «дводом», тобто незаперечним доказом. Але нерівність між шляхтою і магнатами юридично не скасовувалась. Статут закріплював за магнатами їх правове становище і керівну політичну роль. Як і раніше, князі й пани підлягали особливій юрисдикції, залишаючись невідсудними провінційним суддям. Таким чином, у цьому документі відбивалося реальне співвідношення сил у внутрішній боротьбі між двома становими групами панівного класу.

Проте політична активність шляхти зростала. Починаючи з 40-х років XVI ст. сеймові засідання, на яких її представники виступали з вимогами проведення адміністративних і судових реформ, із скаргами на зловживання воєвод і старост, перетворилися на нескінченні суперечки з польським королем і великим князем литовським Сигізмундом II Августом (1529—1572) та його радою. Феодальна знать уже була безсила протистояти натиску об'єднаного шляхетства, підтримуваного як великокнязівською владою, так і польськими магнатами, які намагалися використати шляхту проти литовських можновладців для інкорпорації Литви. Під тиском шляхти сейми в 50—60-х роках XVI ст. прийняли ряд постанов, що зрівнювали шляхтичів у правах з магнатами. Насамперед було вирішено питання про зрівняння у правах православних феодалів з феодалами-католиками, що формально стверджував ще Статут 1529 р. В 1547 р. Сигізмунд II Август на прохання сейму видав привілеї, який зрівняв у правах українську й білоруську шляхту з литовською.

На сеймі 1563 р. шляхта добила ся остаточного скасування статей Городельського привілею про обмеження прав православних феодалів, зокрема, про заборону займати вищі посади і брати участь у великокнязівській раді. Під впливом привілею 1547 р. і сеймової ухвали 1563 р. православна шляхта Великого князівства Литовського стала схилитися до ще тіснішого об'єднання Литви з Польщею.

У 1564 р. на Бельзькому сеймі шляхта домоглася ухвали про спільні для неї і магнатів виборні земські суди за польським зразком. До компетенції земського суду належали всі цивільні справи, крім кримінальних,

якими відав «городський» замковий суд. Справами поземельними (межовими) відав «підкоморський» суд.

Віленським привілеєм 1565 р. запроваджувалися повітові сеймики, спільні для магнатів і шляхти. Сеймики обирали земські суди, обговорювали питання, що виносилися на найближчий загальнодержавний сейм, обирали послів.

У 1566 р. було розширено права шляхти на посади в адміністрації повітів і воєводств і запроваджено єдиний для магнатів і шляхти порядок відбування військової служби.

Реформи 60-х років XVI ст. сприяли зростанню політичної ролі шляхти і встановленню шляхетської «демократії». Велике князівство Литовське стало, на зразок Польщі, перетворюватися на шляхетську республіку з виборним монархом на чолі. Однак опір магнатів не дозволив шляхті довести реформи до кінця. Будучи шляхетським за формою, Велике князівство Литовське залишалося аристократичним за своїм змістом.

3. Становище західноукраїнських земель під владою Польщі, Молдавії та Угорщини

Галичина

Після присєднання до Польщі, в середині XIV ст., Галичина зберігала обмежену адміністративну автономію. Це становище польський король Казимир III підкреслював і своїм титулом: «Руської землі господар і спадковий володар». Спочатку для «Руської землі» випускалася навіть окрема монета. Але так тривало недовго. Виконуючи волю могутніх польських магнатів, король став проводити політику інкорпорації Галичини до Польського королівства. Наступ на загарбані українські землі посилювався і набував різних форм, у тому числі адміністративних. Так, король почав призначати у волості своїх ставлеників — старост. Крім Львова, старости з'явилися в Галичі, Теребовлі, Санокі, Перемислі, Самборі, Холмській землі.

Ці й інші зміни зустрічали опір з боку українського населення. Щоб стримати його, Казимир III неодноразово давав офіційну обіцянку шанувати права і звичаї українського народу, а неофіційно діяв навпаки. Так уже в 1340—1341 рр. він просив папу звільнити його від присяги зберігати «обряди, права і звичаї» православних підданих. Природно, папа Бенедикт XII поспішив задовольнити таке прохання (1341). Польський уряд і католицьке духовенство всіляко заохочували польське панство до експансії на схід.

Королі роздавали галицькі села й міста польським, німецьким, угорським, чеським феодалам, найчастіше збіднілим рицарям, які переселялися сюди в пошуках легкого збагачення. В Галичині разом з дрібним землеволодінням швидко зростали магнатські латифундії. Наприкінці XIV ст. магнат Спитко Мельштинський володів Самбірською волостю і Західним Поділлям з Кам'янцем, Смотричем та іншими землями. В той же час підтверджувалися права на землю тих галицьких бояр, які вірно служили загарбникам. Деякі з них досягали високого становища. Дедалі більше українських феодалів стали приймати католицизм, прагнути отримати такі самі привілеї, якими користувалася польська шляхта.

У політиці наступу на економічні, політичні й національні права українського населення польський уряд спирався на католицьку церкву.

Починаючи з 1350 р. він неодноразово звертався до Риму з проханням заснувати в Галичині католицьку митрополію (архієпископство). В 1375 р. папа спеціальною буллою задовольнив це прохання. Львівському католицькому архієпископу були підпорядковані Перемишльське, Холмське, Володимиро-Луцьке, Кам'янецьке і Молдавське єпископства. Опорними пунктами католицизму на західноукраїнських землях стали також домініканські та францисканські монастирі.

Католицька церква перетворилася у найбільшого феодала в Галичині, жорстокого експлуататора народних мас і вірного союзника світських панів. Вона намагалася прищепити зневагу й ненависть до некатоліків, зокрема до православних — «схизматиків» (розкольників). Разом з тим католицька церква не протидіяла польському королю, який, щоб розірвати зв'язки галицького населення з православним населенням Росії і Великого князівства Литовського, прагнув і, нарешті, домогся від константинопольського патріарха згоди на створення окремої Галицької православної митрополії. Полонізація православного населення супроводжувалася різними насильствами з боку місцевої влади й католицького духовництва. Не уникла їх і православна митрополія, яка на початку XV ст. припинила існування.

Опір українського населення, насамперед нижчих верств міщанства, колоніальній політиці польських світських і духовних феодалів примусив польський уряд протягом тривалого часу рахуватися з правовими нормами, які встановилися ще в період Київської Русі й Галицько-Волинського князівства. В адміністративних і судових органах більш-менш додержувалися норм «руського права». Офіційні документи складалися не лише латинською, а й руською мовою. Водночас король Владислав III задовольнив вимоги галицької шляхти поширити на неї ті привілеї, якими здавна користувалася шляхта центральних польських земель. У 1431 р. це закріпила спеціальна грамота. Зрівняння галицьких феодалів у правах з панством польських земель і створення у Галичині, Холмщині і на Західному Поділлі судових та адміністративних органів на польському праві були значним кроком на шляху інкорпорації цих земель Польщею.

Протягом 1433—1434 рр. Львівська, Перемишльська і Галицька землі були об'єднані в Руське воєводство, до якого пізніше прилучилася й Холмська земля, а Західне Поділля з центром у Кам'янці перетворено у Подільське воєводство. В 1462 р. окремим воєводством стало колишнє Белзьке князівство. Межі воєводств і земель відповідали кордонам колишніх давньоруських удільних князівств.

Для вирішення законодавчих, судових і адміністративних справ шляхта воєводств і земель збиралася на з'їзди, які згодом стали називатися сеймиками. Право участі у сеймиках мали всі шляхтичі, що володіли маєтками у відповідному воєводстві чи землі. На практиці в них брала участь лише невелика частина шляхетства.

Після впровадження польського права документація в громадських (сільських) і земських судах велася виключно латинською мовою, а з XVI ст. — і польською. Українська мова допускалася (в XV—XVII ст.) лише при складанні актів суто місцевого значення. Але чимало норм та інститутів «руського права» продовжувало зберігатися, зокрема в адміністративній практиці й судочинстві сільських громад, а також подекуди в шляхетських і гродських судах.

Північну Буковину, яка була складовою частиною Галицько-Волинського князівства, захопила Угорщина. З 1352 р. Шипинською землею (так стали називати Північну Буковину за назвою адміністративного центру Шипинців) стали управляти намісники угорських королів — головним чином волоські феодали з Марамороша (північно-східна частина Трансільванії).

Польща зробила спробу загарбати Шипинську землю в 1359 р., коли молдавські феодали виступили проти угорського короля і домагалися визнання Молдавії незалежним князівством. Проте польське військо зазнало поразки. Шипинська земля з 1359 р. потрапила в залежність від молдавських господарів (у 1387 р. молдавський господар став васалом польського короля).

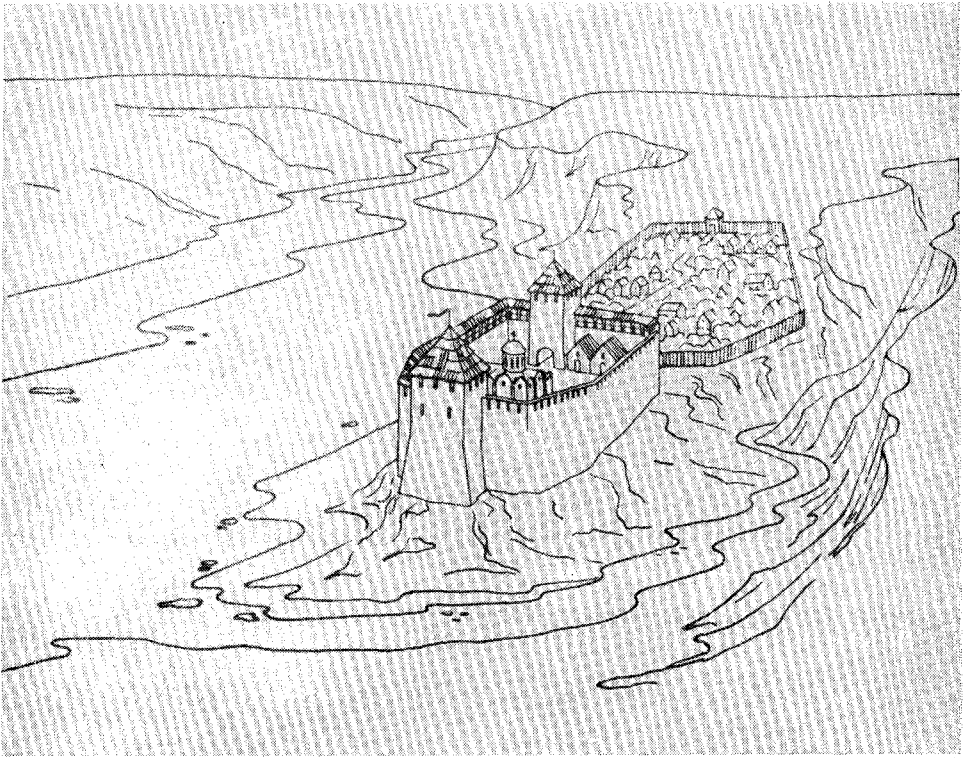
Шипинська земля займала порівняно велику територію. Грамота 1433 р. так визначає її кордони: на заході межувала з підвладними Польщі українськими землями по р. Колочин, а на півночі простягалася до Дністра. Сучасні археологічні дані свідчать що, крім території між Дністром і Прутом, до Шипинської землі входило й правобережжя Пруту; на півдні вона простягалася до р. Сірет і Карпатських гір, на сході — до р. Каютин (колишня межа Галицько-Волинського князівства із степом).

У складі Молдавії Шипинська земля зберігала автономію. Так, у грамоті 1433 р. польського короля Владислава III, якою він підтвердив право свого васала-воєводи «землю волоську всю держати», про Шипинську землю сказано: «...города Цецунь а Хмелов, со тими волостми и селы, котории к ним прислушают... лежат межи нашею рускою и волоскою» землями. Отже, тут Шипинська земля не вважається складовою частиною Волоської землі.

Руський елемент справляв великий вплив на культурне і соціально-політичне життя Молдавії. До середини XVII ст. офіційною мовою канцелярії молдавських господарів була руська, нею ж писали літописи, літературні твори. Молдавські грамоти за грамагічною будовою і словниковим складом майже не відрізнялися від галицьких українських грамот. Великих землевласників у Молдавії називали, як і на Русі, боярами, селян — людьми. В адміністративно-територіальному відношенні Молдавія ділилася на волості, якими управляли старости, грошова система наслідувала галицьку.

Після ліквідації автономії Шипинської землі у середині XV ст. зникає і сама назва Шипинська земля. Натомість з кінця XV ст. в грамотах вживається термін «Буковина» як окрема територія (спочатку це слово означало «буковий ліс»). Розповідаючи, наприклад, про битву (1497) в Кузьминському лісі (поблизу Чернівців) молдавського війська з польським, російський літописець висловився так: «... И догони его Стефан на Буковине и поби его».

У XIV—XV ст. в Шипинській землі помітно збільшується населення, з'являються нові поселення. Так, у грамоті 1413 р. згадується село «Великий Коцман со всеми приселками, що к Коцману прислухают, именно: Суховерх, Хливища, Давидовци», а в грамоті 1503 р. сказано, що «к Коцману прислухают: ...Хавриловци и Хливище и Давидовци и Кливодивул и Блудна и Суховерх и Чаплинци и Валява». Отже, за 90 років Великий Коцман розрісся з трьох до восьми присілків. Якщо поблизу села не було незайманих земель, його мешканці переселялись у більш віддалені місця, перш за все в рідко заселену горбисту місцевість між Прутом і Сіретом, а також в Карпатські гори, залюднення яких саме тоді й починається.

Хотинський замок і місто. Друга половина XIII — перша половина XIV ст. (Реконструкція Ю. Г. Логвина).

Основним заняттям населення Буковини було землеробство. Обробляли землю дерев'яними плугами (з залізними лемешами) і ралами, при збиранні врожаю застосовували коси й серпи, при молотбі — ціпи. У землеробстві переважав переліг. Виснажену ділянку залишали під «толоку» (випас), щоб повернутися до неї через три-чотири роки.

Важливу роль у господарстві відігравали скотарство, мисливство, рибальство. Помітне місце в буковинських лісах займало бортництво. Разом з тим спостерігався перехід від бортництва до більш досконалої пасічної системи.

З давніх часів на Буковині відоме залізоробство (в селах Михальча, Видавче, Роша та ін.). Варили залізо в невеликих сиродутних горнах. Були поширені також ковальство, обробка дерева, волокна, вовни, виготовлення одягу, взуття. Відокремлення ремесла від сільського господарства привело до зростання міст.

З XV ст. у Північній Буковині збільшується феодальне землеволодіння. Верховний власник земель господар Молдавського князівства видає грамоти на земельні угіддя, на заснування нових поселень. Такі грамоти надавалися переважно феодалам волоського походження, хоч більшість буковинських феодалів становили нащадки галицьких бояр. Внаслідок роздачі земель господарем, купівлі, захоплення общинних угідь в руках окремих бояр зосереджуються великі земельні багатства. Іван Кушнич, наприклад, як про це свідчить грамота господаря від 1431 р., володів на Північній Буковині понад 20 селами. Великі маєтки з різними

угіддями, рибними ставками, пасіками зосереджували в своїх руках також монастирі та єпископські кафедри. Радівецька єпископія у другій половині XV ст. володіла 50 селами, в тому числі й на території Північної Буковини. Ці села «прислухають єпископии в Радовцах из данею, и з покलों, и со всякими винами, а с усим доходом церковным», — читасмо в одному документі. Багатьма селами володів монастир Путна. Він захопив різні угіддя і поставив населення у повну залежність від себе («никто без егуменову воли да не смеет у тоту бранище ни рыбу ловити, ни товар пасти, ни иное ни жадное дило робити»). Монастирські селяни мали давати підводи й десятину від бджіл та від свиней, працювати в садах і млинах тощо. Феодалне господарство, хоч і повільно, втягувалося в товарно-грошові відносини.

Значними містами й одночасно адміністративними (волосними) центрами були Чернівці та Хотин. Велике значення для розвитку Чернівців у XIV—XV ст. мало розташування міста на важливому торговому шляху із Львова в Сучаву (Молдавія). Чернівецька митниця вперше згадується у 1408 р. Місто було торговельним центром, і його ярмарок притягував купців з різних країн. Ремісниче виробництво тут зосереджувалося на обслуговуванні в основному потреб місцевого населення. В адміністративному відношенні Чернівці підлягали старості.

Більш розвинутим був Хотин, відомий у XIV—XV ст. своїми ремісниками, які звели муровану фортецю (після реконструкції її у другій половині XV ст. висота мурів досягала 40 м, товщина в нижній частині — 11, у верхній — 5 м). У місті збирався ярмарок.

Середньовічний Хотин стояв біля переправи на Дністрі, на торговому шляху, що сполучав Кам'янець з Молдавією. Хотинський ярмарок, один з найбільших у Молдавському князівстві, відвідували купці з різних країн Західної і Східної Європи.

Між містами Північної Буковини, Галичини, Поділля й інших українських земель існували міцні торговельні зв'язки. Так, за угодою, укладеною між львівськими міщанами і господарем Молдавії 8 жовтня 1408 р., львівським купцям надавалися важливі привілеї: їм дозволялося у Молдавії «свободно і отворенно ходити и торговати, заплативше правое свое мыто по старому закону по старому складу».

На початку існування Молдавського князівства головною формою феодалної експлуатації становила продуктова рента: десятина від худоби і врожаю. Подекуди зустрічалась і панщина. Вона лише інколи згадується в тогочасних грамотах, що давалися монастирям. Проте на кінець XV ст. панщина зростає, посилюється покріпачення селян. Феодали могли самовільно продавати їх, переселяти тощо. У XV — на початку XVI ст. більшість селян уже втратила право власності на свої землі. Одночасно посилилась експлуатація селян і зросли повинності на користь держави: селяни мусили сплачувати податки (їх налічувалось біля 20), давати десятину від бджіл, худоби, вилову риби, брати участь у військових походах.

Народні маси страждали також від вторгнень зовнішніх ворогів. На буковинські землі нападали польсько-шляхетські війська й орди кримських татар. За словами літописця, 1514 р. татари «попліниша множество пліна без числа, чоловік же і скот, от Нистра и до Прута... до Хотина». Щораз частіше загрожувала Буковині турецька воєнно-феодална держава. На середину XVI ст. Молдавія разом з Буковиною потрапила під владу турецьких султанів, які розпоряджалися нею через залежних від Туреччини господарів.

Закарпаття

У XIII ст. угорські феодалі, підтримувані католицькою церквою і німецькими імператорами, загарбали частину земель Галицько-Волинського князівства й надовго утвердилися на всій території Закарпаття. Угорські королі зберегли на захоплених землях існуючі територіально-адміністративні одиниці — жупи, назвавши їх комітатами, і поширили на них норми угорського права.

На чолі комітатів стояли ішпани — королівські намісники з числа угорських феодалів. Король роздавав закарпатські землі угорським магнатам, середнім і дрібним дворянам, католицькій церкві і місцевій руській знаті, яка поступово мадяризувалася. Значна частина Закарпаття вже в XIII ст. була в руках магнатів Гунт-Пазманів (пізніше — Уйгелі), Рейнгольдів (Розгоні) та ін. У XIV ст. Уйгелі володіли тільки на території Уточанського комітату 10 селами. Із місцевої знаті великими землевласниками були Михайловські, Довжанські, Павловські.

Головну робочу силу в маєтках світських і духовних панів становило феодально залежне селянство, обтяжене численними феодальними повинностями і податками. Форми феодальної ренти, як про це свідчать королівські укази XIV—XV ст., були різні: селяни сплачували чинш («цензус», «террагіум»), відбували панщину (орали, сіяли, молотили, доглядали худобу, перевозили вантажі), віддавали феодалові данину натурою, в тому числі церкві — десятину. В середині XIV ст. угорський король Людовік I на вимогу магнатів замінив десятину дев'ятиною, тобто зобов'язав селян віддавати феодалам дев'яту частину врожаю. В кінці XIV ст. дев'ятину деякі феодалі намагалися стягувати грошми; однак пануючою формою експлуатації залишалася натуральна та відробіткова рента. Держава, з свого боку, вимагала від селян та міських жителів сплати податків, а також примушувала їх будувати шляхи, засіки, укріплення; за користування мостами, греблями, гірськими перевалами бралася мито. Разом із соціальним гнітом посилювалося національне та релігійне гноблення.

Розвиток великого феодального землеволодіння в Угорщині в кінці XIII—XIV ст. викликав ослаблення центральної влади. Магнати відмовлялися коритися королю, воювали один з одним, грабуючи сільське й міське населення і переганяючи його з чужих володінь у свої. В Угорщині тих часів, писав К. Маркс, не припинялися усобиці між магнатами, баронами й прелатами¹.

Феодалі обмежували право вільного переходу селян від одного землевласника до іншого, домагаючись від королівської влади узаконення кріпацтва. Королева Єлизавета в грамоті від 1343 р., виданій цібавським феодалам, проголошувала, що селяни мають право переходити від одного землевласника до іншого тільки після одержання дозволу від свого пана і сплати відповідних повинностей. Почалося масове покріпачення селянства, особливо на території Березького і Уточанського комітатів, розташованих на рівнині. В гірських районах Мараморощини і Ужанського комітату залежність селян від феодалів мала свої особливості. Гірське населення, віддалене від панських маєтків, мало більше можливостей для збереження хоча б частини своїх прав.

На відміну від латифундій дрібні шляхетські маєтки складалися, як правило, з одного-двох сіл. Інколи й одне село розділялося між кількома власниками. В XV ст. на Закарпатті 581 селом володів 541 шляхтич.

¹ Див.: Архив Маркса и Энгельса, т. 7, с. 209—210.

У своїх маєтках феодали виступали необмеженими володарями, чинили суд і розправу, втручалися в особисте життя підданих.

Угорські магнати і шляхетство, намагаючись закріпитися на загарбаних закарпатських землях, переселяли у свої новопридбані маєтки селян мадярського походження, проводили колонізаторську політику в усіх сферах життя. Українське селянство насильно витіснялося в гірські необжиті райони із суворим кліматом і неродючими ґрунтами. Щоб забезпечити своє існування, народні маси докладали великих зусиль для розчищення чагарників, невтомно боролися з природними стихіями. Таким чином в гірських районах Мараморощини і Березівщини виникли численні українські села.

Більша частина Закарпаття (близько 65%) в XIV—XVI ст. була вкрита лісами та полонинами; рівнина з придатними для землеробства ґрунтами становила не більше третини території. Гірське населення в основному займалося скотарством (головним чином вівчарством), мисливством, рибальством, бортництвом. У гірських районах надовго затрималася вирубна система землеробства і перелого.

У низинних районах землеробство розвивалося успішніше, особливо в долинах річок Ужа, Латориці, Боржави, Тиси, де застосовувалося трипільля, освоювалася цілина, проводилися меліоративні роботи, будувалися на берегах річок водозахисні дамби. У 1405 р., наприклад, селяни збудували дамбу для регулювання течії річки Терєблі. В низинних районах, крім рільництва, розвивалися виноградарство й садівництво. Переробляли сільськогосподарську продукцію в млинах, виноробнях тощо.

З ремесел у XIV—XVI ст. відомі ткацтво, чинбарство, шевство, краєцтво, обробка каменю. Багато ремісників працювало на будівництві замків, палаців, добувало сіль, випалювало вапно, займалося виробництвом гонти, поташу, кам'яного, дерев'яного і гончарного посуду. Значна частина ремісничих виробів йшла на задоволення потреб землевласників та церкви. Найбільш інтенсивно розроблялися на Закарпатті соляні родовища. Сіль продавалася не тільки на місцевих ринках, а й вивозилася в Угорщину, Галичину, Польщу.

У XV — першій половині XVI ст. у зв'язку з підвищенням у Західній Європі попиту на закарпатський ліс і продукцію різних промислів поміщицькі господарства стали більше продукції виробляти на продаж, що мало своїм наслідком посилення експлуатації феодально залежного населення.

У другій половині XVI ст. на Закарпатті посилилося будівництво оборонних споруд. Для відбудови старих і спорудження нових замків магнати використовували примусову працю селян. У Другетів, наприклад, при реконструкції Ужгородського замку селяни працювали під керівництвом спеціалістів фортифікаційної справи, запрошених з Франції й Італії. За кілька років вони спорудили могутні кам'яні стіни з бастіонами, поглибили рови, перебудували внутрішні укріплення, житлові приміщення, господарські будівлі тощо. У Мукачівському замку було збудовано сім веж, викопано глибокий рів та поставлено частокіл. Реконструкція проводилася також у Хустському та інших замках.

Із зростанням ринкових зв'язків на Закарпатті розвивалася фільваркова система господарства. Землевласники розширяли свої маєтки за рахунок селянських земель і примушували селян відбувати панщину. У більшості районів панщина ставала основною формою феодальної ренти. Посилився наступ на рештки селянських прав. На підставі прий-

нятого угорським сеймом «Трипартітуму», закону, що мав на Закарпатті силу і в другій половині XVI ст., громадянські права зберігалися лише за вищим духовенством, магнатами і шляхтою. Селянство та низи міського населення були безправними.

Одночасно посилювалася роль міст як ремісничо-торговельних і культурних центрів. Це стосується усіх міст, як приватних, так і державних. Наприклад, Ужгород, Мукачево, Берегове, Севлюш належали магнатам; Вишкове, Довгополе, Сигет, Тячів, Хуст — державі. З розвитком ремесла виникали цехи. В Ужгороді, зокрема, існували гончарний, шевський, кушнірський, бондарський, кравецький, столярний та ін. В окремих містах з'явилися великі водяні млини, валяльні. Розширилися соляні промисли.

Соціальний гніт і політичне безправ'я народних мас зумовили загострення класової боротьби. Так, у 1540 р. солекопи м. Сигета на Мараморщині, невдоволені умовами праці, припинили роботу в копальні. Представники влади мусили піти на деякі поступки: пообіцяли не карати бунтівників і не зменшувати платню. У XVI ст. в гірській місцевості Закарпаття з'явилися опришки, які спільно з галицькими повстанцями почали боротьбу з кріпосниками.

Таким чином, наступ польських правлячих кіл на економічні, політичні й національні права українського населення зустрів опір, передусім з боку народних мас. Щоб знайти підтримку у феодалів Галицької Русі, польський уряд поширив на них привілеї польського шляхетства. Разом з розширенням особистих і майнових прав місцевих феодалів у Галичині (також у Холмщині й Західному Поділлі) було впроваджено адміністрацію та суд на основі польського права, що посилювало феодальний і національно-релігійний гніт.

Майже одночасно з захопленням Польщею Галичини Північна Буковина опинилася під владою Угорщини, а трохи пізніше (1359) — Молдавії, де до середини XV ст. зберігала автономію і справляла значний вплив на соціальний, політичний і культурний розвиток цієї країни. Незважаючи на певний господарський прогрес, Північна Буковина надовго залишалася краєм з відсталою феодальною економікою. Близько середини XVI ст. вона разом з Молдавією потрапила в залежність від Туреччини.

У XIII ст. на Закарпатті зміцнилася влада угорських феодалів, і на цю українську землю поширилося угорське феодальне право. Більшість земель зосередилася в руках угорських магнатів.

Після турецької навали 1543 р. Угорське королівство фактично розвалилося. Західна частина Закарпаття підпала під владу австрійських Габсбургів, а східна ввійшла до складу Трансільванії. Спустошливі війни, що точилися в другій половині XVI ст. між трансільванськими князями й Габсбургами, та напади турків і татар тяжко позначалися на становищі народних мас Закарпаття.

Посилення феодального гніту, примусові мадяризація і покатоличення затримували економічний та культурний розвиток Закарпаття. У XV—XVI ст., в зв'язку із збільшенням попиту на лісові матеріали й сільськогосподарську продукцію на західноєвропейських ринках, на Закарпатті почала розвиватися фільваркова система. Внаслідок цього скорочувалося селянське землекористування, зростала експлуатація і покріпачення селян, що викликало загострення класових конфліктів.

4. Крим і Північне Причорномор'я

Ще в давні часи в Криму* і степах Північного Причорномор'я жили й залишили релікти своєї матеріальної культури різні народи: греки, таври, скіфи, сармати, готи, гунни, руси, хозари, печеніги, половці, татари та ін. Кримське населення підтримувало жваві економічні й культурні стосунки з античними Грецією і Римом, пізніше — з Руссю, Візантією, Персією, Єгиптом, торговельними містами Італії.

Населення Криму в усі часи було етнічно строкатим. У період XIII—XV ст. основними етнічними групами тут були вірмени, греки, татари, руси, болгари, алани.

Слов'яни в Криму

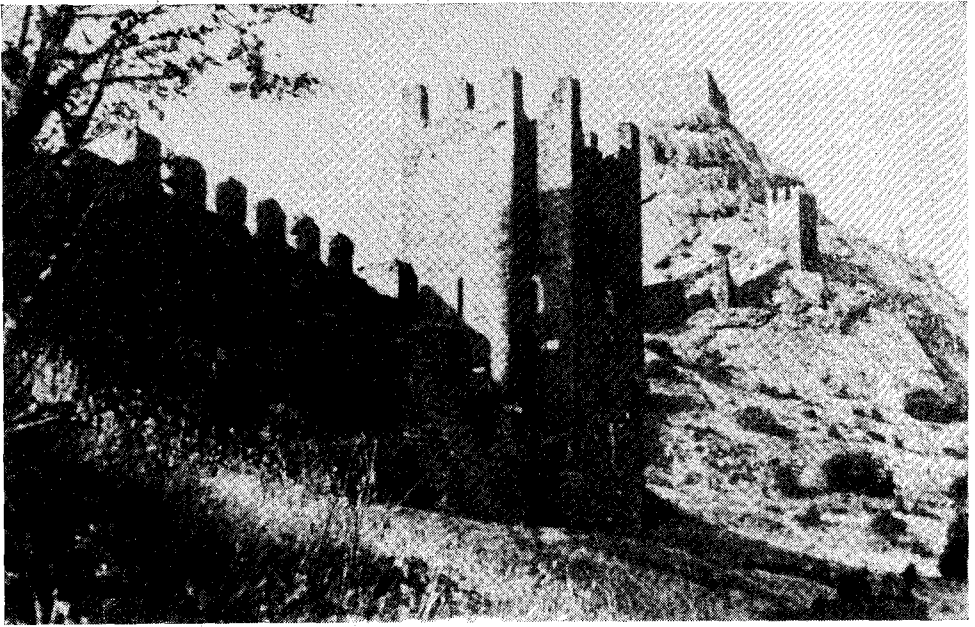
Слов'яни з'явилися у Криму в перші століття н. е. Деякі історики пов'язують їх проникнення на півострів з так званим великим переселенням народів (III—VII ст.). Найбільш виразні сліди східнослов'янської культури в Криму відносяться до часів Київської Русі. Так, при археологічних розкопках на горбі Тепсень (біля с. Планерського, на південному узбережжі Криму) виявлено, що там довгий час існували слов'янські поселення, які виникли в XII—XIII ст. Відкритий на горбі храм за своїм планом близький до храмів Київської Русі, а розкопана в одному з жител під нагадує звичайні давньоруські печі. Те ж саме можна сказати і про знайдену під час розкопок кераміку. Залишки давньоруської церкви виявлені також у кримських горах, на території державного заповідника (ділянка Комишові чаїри). Рештки фрескових розписів і уламки штукатурки, знайдені в цих руїнах, близькі, на думку дослідників, до подібного матеріалу київських соборів XI—XII ст.

З початку IX ст. Крим потрапляє до сфери впливу давньоруських князівств. Наприклад, житіє Стефана Сурозького розповідає, що в першій чверті IX ст. руський князь Бравлін напав на Крим, здобув Корсунь (Херсонес), Корчев (Керч) і Сурож (Судак). В середині IX ст. давні руси осідають у Приазов'ї, оволодівають грецьким містом Таматархою (пізніше — Тмутаракань). На середину X ст. влада київських князів поширювалася на південно-західну частину Криму, район Херсонеса, а також Керченський півострів.

У 944 р. київський князь Ігор посадив свого намісника в Криму, поблизу Керченської протоки, витіснивши звідти хозар. Київській Русі тоді належала значна частина півострова, про що свідчить текст договору, укладеного Ігорем з Візантією після невдалого походу на Константинополь в 945 р.: «А о Корсуньстей стране: елико же есть городов на той части, да не имуть власти князи Рускии... и та страна не покаряется вам [київському князеві]». Ясно, що Херсонес із навколишніми землями («Корсунська страна») раніше належав Ігорю. Цим договором київський князь зобов'язався захищати Корсунську землю від чорних болгар, які жили в Приазов'ї, що було можливе лише при умові збереження за Ігорем певної території у східній частині Криму або на Тамані, де в той час формувалося Тмутараканське князівство.

У 962—971 рр. значна частина півострова знаходилася під руським протекторатом. Лише невдалий похід Святослава на Болгарію змусив

* У давнину півострів називали «Таврікою» або «Тавріанією». У XIII ст. татари назвали Кримом місто Солхат (нині Старий Крим). Поступово, в XIV—XV ст., ця назва поширилася на весь півострів.

Залишки середньовічної фортеці. Судак. (Сучасний вигляд).

його дати візантійському імператорові обіцянку не претендувати «ни на власт Корсунськую, и елико есть городов их».

Однак у 989 р. син Святослава Володимир здійснив похід на Корсунь (Херсонес) і взяв місто після тривалої облоги. Візантії довелося підписати з київським князем договір, яким визнавались його володіння у Криму й Приазов'ї. Київська Русь одержала вихід до Чорного моря і зміцнила залежне від неї Тмутараканське князівство. Після походу Володимира на Корсунь до цього князівства було приєднане і місто Боспор з округою, яке одержало руську назву Корчев (від слова «корча» — кузня).

Протягом усього XI ст. Тмутараканське князівство, зокрема його землі на Кримському півострові, належало Русі. В другій половині XI ст. там правили чернігівські князі. Наприкінці XI ст. згадки про Тмутаракань зникають із сторінок літопису, проте є підстави вважати, що до середини XII ст. Керченський півострів і Тамань були руськими. Арабський географ Ідрісі в своєму подорожнику (1154) засвідчує існування в Тмутаракані сильної й незалежної від Візантії князівської династії Олуабас, в якій сучасні дослідники бачать нащадків останнього, відомого нам з літопису, тмутараканського князя Олега Святославича (1083—1094) — Ольговичів. У другій половині XII ст. Тмутараканське князівство впало під ударами половців, що кочували на той час у Північному Причорномор'ї.

Ідрісі називав Керченську протоку «гирлом руської ріки» і знав у цьому районі навіть місто з назвою «Росія»*. На середньовічних картах Криму збереглось чимало назв, що свідчать про давнє й тривале перебу-

* Можна думати, це місто Керч, давньоруський Корчев, який, згідно з повідомленням візантійського джерела 1169 р., певний час мало назву «Росія».

вання на півострові руських: «Косаль ді Россія», «Рос», «Росія», «Россофар», «Россо», «Россіка» та ін.

Половецька навала надовго відрізала Крим від Київської Русі, однак руські зуміли втриматись на півострові. Одним з їхніх опорних пунктів був Судак. Згідно з повідомленнями арабського письменника Ібн-ал-Асіра, в кінці XII — на початку XIII ст. у Криму і в Північному Причорномор'ї жило чимало руських купців. Арабський хроніст Ібн-ал-Бібі в розповіді про напад турецького флоту на Крим у 1221—1222 рр. наводить такий факт: коли турки з'явилися біля Судака, на допомогу місту прийшло руське військо. З цього ж джерела дізнаємося, що турки-сельджуки торгували в той час через Крим з Руссю і що Судак був одним з важливих перевалочних пунктів цієї торгівлі. В Судаку і в Херсонесі існували руські колонії, згадані в джерелах XII — середини XIII ст.

Вторгнення татарських феодалів у Крим

Напередодні монголо-татарського нашестя на Східну Європу Крим перебував під владою половців, так само як і все Північне Причорномор'я — від гирла Дунаю до Подоння. Половецькі хани рідко втручались у внутрішні справи багатих кримських міст. Зацікавлена в збільшенні прибутків, половецька верхівка навіть підтримувала їхню торгівлю. Основний район половецьких кочовищ був у південноруських степах, далеко від населених районів Кримського півострова, а зимували половці у Приазов'ї.

На початку 20-х років XIII ст. економічно розвинуті міста південного узбережжя Криму привернули увагу монголо-татарських феодалів. Готуючись після завоювання Середньої Азії (1219—1221) до вторгнення у Східну Європу, вони не обминули й Крим.

У 1223 р. велика монголо-татарська орда Джебе і Субедея вдерлася в степи Північного Причорномор'я, розбила половців і, переслідуючи їх, вступила в Крим, спустошила Судак, потім рушила на Русь. Напади татар на Крим відбувались у 1238, 1248, 1249 рр. Близько середини XIII ст. татарські феодали завоювали Східний Крим. Із розповіді секретаря єгипетського султана Бейбарса — Ібн-Абдез-Захіра, який 1263 р. побував у Криму разом з єгипетським посольством, довідуємося, що населення Солхата тоді складалось в основному з руських, половців і аланів. Є й інші свідчення того, що руське населення Криму змогло пережити монголо-татарську навалу.

Наприкінці XIII ст. полчища татарського еміра Ногая оволоділи Західним Кримом. У 1299 р. був зруйнований і спустошений Херсонес, після чого він остаточно занепав. Тоді ж татари розорили Судак і Кафу (опорний пункт генуезької торгівлі на Чорному морі) й обклали населення Криму даниною.

Італійські факторії в Криму

У зв'язку з татарським завоюванням Кримського півострова відбулися зміни в етнічному складі його населення. Поряд з греками, руськими, аланами, половцями з середини XIII ст. з'явилися татари, в XV ст. — турки. В XIII ст. почалось масове переселення вірмен до високорозвинутих кримських міст — ремісничих і торговельних центрів. Майже одночасно з вірменами до Криму стали проникати італійці. Італійські міста вели в значних масштабах торгівлю між Сходом і Заходом, постаючи прянощами, перлами, різноманітними дорогими тканинами та іншими товарами східного походження Англію, Францію, Північну Німеччину, Фландрію й інші країни Західної, Центральної і Північної Європи.

Кафа. Гравюра. XVII ст.

Поступово в торгівлю зі Сходом вступили і країни Східної Європи. Монголо-татарське завоювання останньої не лише змінило її політичну карту, а й радикально вплинуло на напрямки головних торговельних шляхів (хоч татарські хани й еміри підтримували торгівлю, бо мали від неї великий зиск, проте саме вони перетворили на небезпечну для купецьких караванів пустелю величезні райони Азії та Східної Європи). З другої половини XIII ст. зменшилось значення старого, традиційного шляху з Русі до Візантії по Дніпру. Натомість з'явилися нові шляхи з руських земель до Константинополя та інших ринків Сходу. Важлива роль у цій торгівлі належала поряд з руським італійському купецтву*.

Спіраючись на Німфейський договір 1261 р., спритні генуезькі купці зуміли захопити всю чорноморську торгівлю і створити систему торго-

* Італійське купецтво ще в кінці XI ст. проникає у Малу Азію. Спочатку венеціанські купці, використавши зовнішньополітичні труднощі візантійського уряду, добилися від нього в 1082 р. права широкої участі в торгівлі на території самої Візантії. Їхні привілеї у візантійській торгівлі підтвердили хрисуви (дарчі грамоти) імператорів Іоанна II 1126 р. та Мануїла 1148 р. Купці інших італійських міст, зокрема Пізи й Генуї, майже 200 років поступалися венеціанцям у торгівлі на території Візантії.

У другій половині XIII ст., скориставшись з прагнення імператора Михайла Палеолога повернути захоплений в 1204 р. хрестоносцями Константинополь і відновити Візантійську імперію, багате генуезьке купецтво пообіцяло імператорові свої кораблі для перевезення військ.

В результаті сфера торгівлі їхніх венеціанських конкурентів різко звужилась. Згідно з пунктом укладеного між Візантією і Генуєю Німфейського договору (1261), генуезці одержали право безмитної торгівлі в усіх портах Чорного моря. Вони добилися від імператора заборони заходити в це море всім іншим італійським купцям, крім дружніх їм пізанців.

вельних факторій у Північному Причорномор'ї. Вони заснували важливий порт Кафу на Кримському півострові, на місці давньої Феодосії. За словами К. Маркса, «генуезці, під опікою грецьких імператорів, майже монополізували торгівлю Константинополя і Чорного моря»¹. Правда, венеціанці в 1265 р. також одержали від Візантії право вільної торгівлі на Чорному морі і намагалися конкурувати з генуезцями в Криму, проте не досягли успіху. Вплив генуезців поступово поширився на все південне узбережжя Криму.

Кримські торговельні факторії використовувались італійськими купцями не лише як порти у великій транзитній торгівлі Схід—Захід, а й безпосередньо для вивозу у метрополію сільськогосподарських продуктів і сировини з самого Криму, Північного Причорномор'я і південноруських земель. Уже в кінці XIII ст. з Кафи до Генуї та інших портів Середземномор'я доставляли рибу, сіль, хліб, мед, віск, шкіру, хутра. З XIV ст. генуезькі купці у великій кількості стали вивозити з Кафи рабів на невідьницькі ринки Генуї й Александрії.

Не раз татарські феодалі грабували й руйнували Кафу, але вона швидко відбудовувалася. Протягом XIV ст. тут було споруджено могутні стіни з баштами; в 1384—1386 рр. укріплено передмістя. На середину XV ст. Кафа стала одним з найбільших торговельних портів світу. Тут жили вірмени, греки, волохи, поляки, руські. Самі генуезці становили лише 1—2 % міського населення. Крім торгівлі, жителі міста займалися різними ремеслами, пов'язаними насамперед з будівництвом морських суден.

Близько 1318 р. генуезькі феодалі й купці утвердились у Херсонесі (офіційно вони одержали місто за договором з Візантією 1350 р.).

Генуезці разом з верхівкою різних місцевих народностей були привілейованою верствою Кафи й нещадно експлуатували міську бідноту, що вело до спалахів класової боротьби. 1454 р. у Кафі вибухнуло повстання під гаслом «Хай живе народ, смерть знатним!» Воно було жорстоко придушене. Заворушення серед пригнобленого населення Кафи відбувалися в 1446, 1463, 1471, 1472 рр., а в 1475 р. вибух народного гніву проти гнобителів у обложеному тоді турками місті привів міську верхівку до швидкої капітуляції перед ворогом.

Класова боротьба безперервно точилася і в інших італійських колоніях Північного Причорномор'я: Таві, Судаку, Чембало (Балаклаві). У 1455 р. спалахнуло повстання міської бідноти в Монкастро (Білгороді-Дністровському), яке закінчилось вигнанням ненависних народів багатіїв-генуезців.

Протягом XIV ст. генуезькі феодалі й купці суперничали в Криму з венеціанськими і остаточно перемогли їх лише в кінці століття. За угодою з татарами, генуезькі феодалі заволоділи в 1365 р. Судаком з округою, а з часом (договори 1380, 1381 і 1387 рр.) поширили свою владу на все південне узбережжя Криму від Чембало до Кафи.

Постійна загроза татарських і турецьких нападів, страх генуезьких купців і феодалів перед пригнобленими низами змушували їх будувати укріплення. У 1371—1414 рр. було споруджено неприступну фортецю і цитадель з замком у Судаку. Фортеця з цитаделлю з'явилася і в Чембало. Будівництво її тривало 1357—1433 рр. Цій фортеці генуезці надавали особливого значення, оскільки вона протистояла грецькому феодальному князівству Феодоро.

¹ Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 12, с. 81.

Князівство Феодоро Феодальне князівство Феодоро утворилося наприкінці XII ст. у Південно-Західному Криму. На початку XIII ст. воно потрапило у васальну залежність від Трапезундської грецької імперії Комненів і платило їй щорічну данину. Тоді у Феодоро правили князі з трапезундського роду Гаврасів (вірменського походження). Спочатку їх влада обмежувалася гірським землеробським районом Криму, потім поширилась на узбережжя Чорного моря. Столицею князівства стало м. Феодоро, відоме у східнослов'янських землях під назвою Мангуп.

У середині XIII ст. князівство Феодоро потрапило під владу татарських завойовників. Грецькі феодалі зуміли зав'язати приязні стосунки з кримськими ханами й утриматися на півострові, зокрема у Феодоро. Економіка князівства поступово набирала сили, підносились землеробство, ремесла, торгівля.

З другої половини XIV ст. у м. Феодоро розгорнулося велике будівництво: було споруджено укріплення горішнього замку, князівський палац, церкви. Розквіт князівства припадає на часи правителя Олексія з трапезундського роду Комненів (1420—1456). Тоді князівство мало близько 200 тис. жителів. Олексій руками феодально залежних селян і городян будував фортеці та порти, закладав нові й розбудовував старі міста. У 1427 р. було додатково укріплено фортецю столиці, і вона стала найміцнішою в Криму.

Визнаючи номінально залежність від татарських ханів, Олексій мав з ними дружні відносини і навіть успішно втручався у боротьбу за ханський престол, підтримуючи, залежно від власних розрахунків, того чи іншого претендента. Татарські правителі Криму протегували торгівлі князівства, бажаючи здобути вигоду з конкуренції між купцями генуезьких колоній і Феодоро. У свою чергу, Олексій вирішив скористатися татарською підтримкою, щоб одержати власний порт на Кримському узбережжі.

Коли на кінець XIV ст. генуезці оволоділи майже всім південним узбережжям Криму, вони монополізували чорноморську торгівлю і відрізали Феодоро від моря. Шукаючи вихід на узбережжя, володар князівства захопив невелику смугу берега в районі пізнішого Інкермана і заснував порт Каламіту, а щоб захистити його від генуезців і татар, побудував там 1427 р. фортецю. Вона мала, насамперед, протистояти сусідній Балаклаві, що належала генуезцям. Спираючись на Каламітську фортецю, військо Феодоро в 1433 р. оволоділо й самою Балаклавою, але не змогло там утриматися і було витіснене наступного року генуезькими загонами.

Каламіта стала небезпечним суперником Чембало, Судака і навіть самої Кафи у морській торгівлі з Левантом. Генуезьке купецтво намаглося позбутись конкуренції. Військо, послане з Кафи в 1434 р., спалило Каламіту. Але уряд Феодоро негайно відбудував її. Цей порт залишався морськими воротами князівства до кінця його існування.

Наступники Олексія жили в мирі з генуезькими правителями Криму. Напередодні турецького завоювання півострова, в 1471 р., син і наступник Олексія Ісаак уклав у Кафі угоду з генуезцями, а щоб зміцнити політичне становище князівства, одну з дочок видав за молдавського господаря Стефана.

У XIII—XV ст. існували економічні й політичні зв'язки між Феодоро і східнослов'янськими землями. Про це свідчать численні археологічні знахідки речей східнослов'янського походження, зокрема київської роботи замки, хрест-енколціон, підвіски та ін. Правителі Феодоро Гав-

раси були зв'язані родинними стосунками з російським боярським родом Головіних. Ісаак, щоб зміцнити зв'язки з Москвою через династичний шлюб, запропонував видати свою дочку за сина Івана III. Російський великий князь погодився на пропозицію і доручив справу своєму послу Старкову, але по той їхав до Криму, турки захопили південне узбережжя півострова.

П'ять разів турецьке військо безуспішно штурмувало фортецю Феодоро, але оволоділо нею лише після кількомісячної облоги (грудень, 1475), коли гарнізон з місцевих жителів і присланих Стефаном молдавських воїнів був майже винищений. Захопивши гірський Крим, турецькі феодалі утворили тут Мангупську провінцію, до якої входило Феодоро, підпорядкувавши її безпосередньо урядові Османської імперії. На кінець XVI ст. місто як ремісничий і торговельний центр занепало, однак фортеця зберегла своє значення.

Утворення Кримського ханства

Феодалне державне утворення, що увійшло в історію під назвою Золотої Орди, протягом XIII—XV ст. пережило фази формування, початкового зростання, короткочасного розквіту, повільного занепаду та загибелі. Це було велике, але не стійке державне об'єднання. З одного боку, завойовані народи боролися за своє визволення, з другого — розвиток великого землеволодіння посилював феодалну знать, невдоволену централізаторською політикою золотоординських ханів. Розпад Золотої Орди почався вже з середини XIV ст. Після смерті хана Джанибека (1357) і наприкінці недовгого правління його сина Бердибека (до 1359) Орду роздирали феодалні чвари. Занепад центральної влади в Золотій Орді неминуче привів до відокремлення частин її території. Татарські намісники Криму в другій половині XIV ст. вже почували себе повновладними володарями півострова. Зокрема, емір Мамай (розбитий згодом Дмитрієм Донським у Куликовській битві) в 70-х роках вважався на Сході суверенним правителем Криму. Подібне становище посідали на півострові й намісники золотоординських ханів: у 80-х роках XIV ст. — Бек-Пулад, у 90-х — Таш-Тімур.

У перші десятиліття XV ст. Крим часто переходив від одного татарського феодала до іншого. У 1443 р. при підтримці великого князя литовського Казимира кримським ханом став Хаджі-Гірей.

Новостворене Кримське ханство не було міцним. З одного боку, централізаторські тенденції в політиці ханів завжди зустрічали опір татарської знаті, причому в цій боротьбі обидві сторони шукали допомоги у сусідів. З другого боку, економіка Кримського ханства базувалася на екстенсивних формах сільського господарства — на кочовому скотарстві й примітивному землеробстві, продукція яких не забезпечувала потреб населення. Замість того, щоб підтримувати розвиток сільського господарства, татарські феодалі значну частину продуктів добували шляхом розбійницьких набігів на сусідні землі, насамперед на Україну. Основою зовнішньої політики Кримського ханства було грабування сусідів.

Одне з головних своїх завдань Хаджі-Гірей бачив у підкоренні генуезців, які сплачували татарам необтяжливу данину за право вільно торгувати із Сходом, російськими й українськими землями, Польщею та іншими країнами. Він звернувся за допомогою до уряду Османської держави. У 1454 р. під час зустрічі ханського посла й турецького адмірала Дмир-Кях'я була підписана угода, яка поклала початок залежності Кримського ханства від Туреччини.

Наступник Хаджі-Гірея, Менглі-Гірей, також продовжував активно спиратися на допомогу Туреччини в боротьбі проти генуезців у Криму.

В 1475 р. турецький флот з'явився під Кафою. Після чотириденного бомбардування Кафи, в якій у цей час спалахнуло повстання греків і вірмен, її було здобуто. Потім турки взяли Судак, Анапу та інші генуезькі фортеці на південному узбережжі Кримського півострова, поставивши там свої залоги. Після цього Кримське ханство остаточно потрапило у васальну залежність від Туреччини.

Від часу зміцнення влади татарських феодалів у Криму напади їх на українські землі почастішали. Кримці постійно грабували Поділля, Галичину й Волинь. З 80-х років XV ст. їх набіги посилювались і набули систематичного характеру. Так, наприкінці літа 1482 р. Менглі-Гірей з величезним військом

вдерся в Київську землю. Татари спалили Київ, штурмом здобули його замок, пограбували місто й забрали в неволю багато населення. У 1489 р. кримські феодали кілька разів вдирались на Поділля. В Кам'янці, наприклад, як видно з опису подільських замків 1494 р., всі укріплення й будівлі були зруйновані, запаси зброї та продовольства знищені. У 1498 р. татарське і турецьке війська спустошили Галичину й Поділля, захопивши в полон близько ста тисяч людей. У 1499 р. кримська орда знову розграбувала Поділля.

Кримське ханство в першій половині XVI ст.

На початку XVI ст. під владою кримських ханів перебував не лише степовий і передгірський Крим (південне узбережжя належало туркам), а й величезні степові простори між Дніпром і Кубанню.

У самому Криму жили так звані перекопські татари, а причорноморські степи займала залежна від кримського хана орда погайських татар. Перехід Кримської держави Гіреїв у васальну залежність від Османської Порти об'єднав їх зусилля в натиску на Східну Європу.

У кримських татар господарство розвивалося дуже повільно і вражало європейських мандрівників своєю відсталістю. Навіть у 30-х роках XVI ст. кримські татари ще не знали осілого землеробства. Михайло Литвин (жив у Криму в 1537—1539 рр. як литовський посол) з подивом писав, що «землю, навіть найбільш родючу, вони (татари) не обробляють, задовольняючись тим, що вона сама їм дає, тобто травою для годівлі худоби». Але вже на той час з'явилися ознаки переходу до землеробства як допоміжної галузі господарства. Продовжуючи кочувати, татари по-

Ясир гонять. Художник М. Г. Дерезюк (1953 р.).

чали розорювати й засівати в степу ділянки землі, щоб повернутися до них восени і зібрати врожай. Таке примітивне землеробство, характерне для деяких відсталих кочових народів Середньої Азії, Північного Кавказу тощо, не могло задовольнити потреби населення у хлібі та інших продуктах харчування.

Не дбаючи про розвиток господарства, татарська правляча верхівка дедалі частіше вчиняла набіги на сусідів, грабуючи й захоплюючи в полон людей, яких обертала на рабів або продавала у східні країни. Найбільше терпіли від них українські землі.

У 1500 р. татарська орда пограбувала Київщину, Волинь, Холмську та Белзьку землі, дійшовши до Вісли. 1502, 1508 і 1509 рр. татари сплюндрували Поділля і Галичину, а в 1508, 1512 і 1517 рр. — Волинь, у 1524 р. розорили Львівську і Подільську землі, в 1534 і 1549 рр. знову вдерлися на Волинь. Найчастіше зазнавали татарських нападів Південна Київщина і Переяславщина.

Литовські та польські феодалі, під владою яких у той час знаходились українські землі, мало дбали про їх захист. У боротьбі проти татарських нападів населенню доводилось покладатися на себе. З XVI ст. важливу роль у захисті України від татарських набігів стало відігравати козацтво.

Таким чином, татарське вторгнення в Крим та Північне Причорномор'я й утворення Кримського ханства, відсталого в економічному й культурному відношеннях, негативно позначилися на загальному прогресі не лише місцевого населення, а й сусідніх народів, які зазнавали постійних грабінницьких нападів кримських орд.

5. Класова боротьба

З посиленням феодально-кріпосницького гніту на Україні зростав антифеодальний рух. «Револьюційна опозиція феодалізму», — писав Ф. Енгельс, — проходить через усе середньовіччя. Вона виступає, відповідно до умов часу, то у вигляді містики, то у вигляді відкритої ересі, то у вигляді збройного повстання¹. Класова боротьба між селянством та феодалами становить основну характерну рису феодального суспільства. Селяни боролися за те, щоб скинути кріпосницьке ярмо і стати вільними виробниками. Вказуючи на «законність», прогресивність і необхідність громадянських воєн, тобто воєн пригнобленого класу проти гноблячого», В. І. Ленін відзначав також прогресивність боротьби «селян-кріпаків проти поміщиків»².

Втечі селян

Однією з найпоширеніших форм класової боротьби на Україні з XV ст. були втечі селян від панів.

Найчастіше селяни тікали з західних районів, де феодальний гніт був тяжчим. З свого боку, феодалі східних місцевостей, зацікавлені у припливі робочої сили, намагалися залучити у свої маєтки втікачів різними підльгами та обіцянками. Це робили й управителі маєтків великого князя литовського, якому належали величезні земельні простори. Таке становище викликало невдоволення феодалів, від яких тікали селяни. Вони зверталися із скаргами до великого князя й вимагали, щоб він заборонив

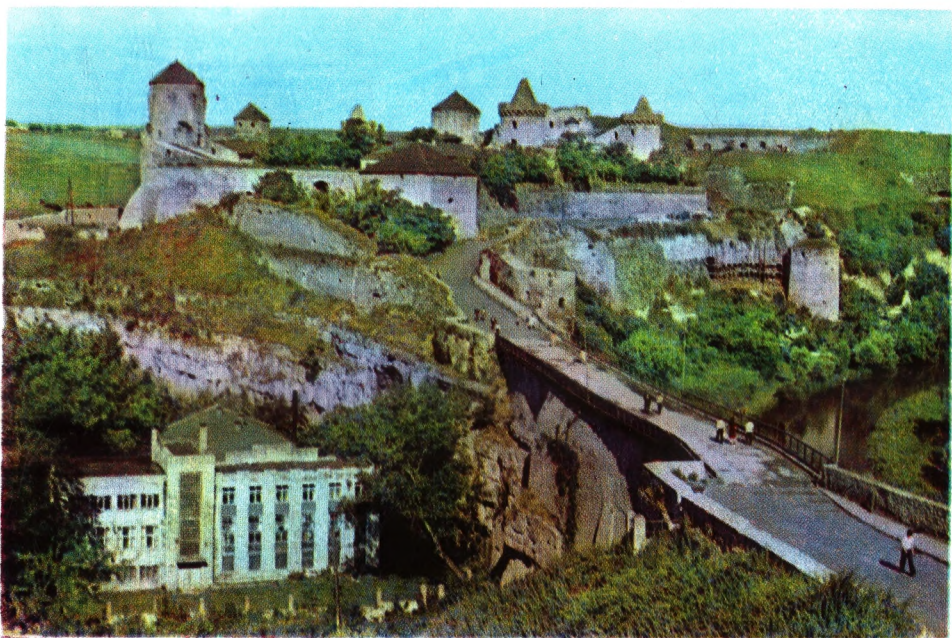
¹ Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 7, с. 344.

² Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 26, с. 293.

Повстання під проводом Мухи. Художник *І. С. Іжакевич* (1939 р.).

Кам'янець-Подільський замок. Сучасний вигляд.

приймати втікачів. У 1457 р. великий князь литовський видав грамоту, в якій зобов'язувався не приймати чужих збіглих селян у своїх володіннях.

У першій половині XVI ст., в зв'язку з розвитком фільваркового господарства й посиленням експлуатації селянства, втечі в східні та південні райони України стали набувати масового характеру. Це констатували й королівські урядники, що склали в 1545 р. люстрацію (опис) Вінницького замку. Урядники вимагали від брацлавських панів: «Жодних людей, будь отчичів або неотчичів» з Волині й Поділля не приймати, а вже прийнятих обов'язково видавати під загрозою (за непослух) втрати маєтків. Такі накази, однак, не могли мати успіху. Більш того, відчуваючи гостру потребу в робочих руках, феодалі східних районів посилали своїх агентів у західні місцевості підмовляти селян переселятися до нових панів. У зв'язку з цим у Судебник Казимира IV 1468 р. була внесена спеціальна стаття: «А который будет люди выводить, а любо челядь невольную, а хватить съ челядью того на шибѣнницу». Однак і жорстокий закон не міг припинити втеч.

Селяни тих місцевостей, куди прибували втікачі, брали їх під свій захист і нерідко проганяли переслідувачів. Так, у 1547 р. в містечку Янушпіль Київського воєводства місцеві жителі напали на управителя, посланого повернути своєму пану втікачів, яким вони дали притулок.

Частина селян — переважно сільські ремісники — тікала в міста головним чином в ті, що були на магдебурзькому праві. Однак за Литовським статутом 1529 р. втікач-селянин міг стати вільним, лише проживши в місті десять років. Основна їх маса у містах потрапляла в становище безправного люду, позацехових ремісників, які проживали найчастіше в передмісті.

Лише невелика частина втікачів, подолавши всі перепони, що їм чинилися, діставалась далеко південно-східної прикордонної смуги, де починалися козацькі слободи.

Збройні виступи селян

Не раз, виступаючи проти феодалів, селяни бралися за зброю. Збройні виступи селянства проходять через все середньовіччя. «Уся епоха криповного права, — писав В. І. Ленін, —... сповнена постійних повстань селян»¹. На українських землях антифеодальна боротьба поєднувалася з рухом проти національно-релігійного гніту. В липні 1431 р. вибухнуло селянське повстання у Белзькій землі, де після приєднання її до Польщі королівський уряд багато угідь роздав польській шляхті. Селяни виступали проти збільшення феодальних повинностей і насильного покатоличування. Повсталі, як писав польський хроніст Ян Длугош, руйнували маєтки шляхти й католицького духовенства. Спочатку селянські загони здобули ряд перемог. Королівське військо в цей час було зайняте воєнними діями проти Свидригайла. Одержавши повідомлення про повстання, воно поспішило в Белзьку землю. Повстанські загони, погано озброєні й не об'єднані, зазнали поразки. Під впливом повстання у Белзькій землі почалися селянські виступи в сусідній Холмщині, але скоро були також придушені.

У 1431 р., під час вторгнення польських військ на Поділля, в умовах жорстокої розправи польських феодалів над українським населенням,

¹ Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 39, с. 74.

у Бакотській волості селяни відмовилися відбувати феодальні повинності й оголосили себе вільними. Незважаючи на каральні експедиції, повстання тривало до 1434 р. Подібний рух мав місце і в районі Летичева, на Брацлавщині.

У 1457 р. на Буковині, що перебувала в складі Молдавії, і в сусідніх районах, підвладних Польщі, діяв великий повстанський загін під проводом Лева. Підтримуваний селянами, він загрожував феодалам обох країн. Молдавський господар домовився з польським королем «злых людей показнити», а збіглих з Молдавії в Польщу або з Польщі в Молдавію «вішати». Повстання вдалося придушити тільки з допомогою значних збройних сил.

Селянські виступи проти феодалів часто відбувалися й у Великому князівстві Литовському. В зв'язку з цим великий князь Олександр, підтверджуючи права і вольності шляхти Волинської землі (1501), обіцяв, що на всіх, хто нападатиме на панів, чекає страшна кара.

Селянське повстання Найбільшого розмаху в XV ст. набуло повстання під керівництвом Мухи українських та молдавських селян (1490—1492), очолене Мухою, яке, почавшись у Молдавії, охопило Буковину і Галичину. Сучасник, перемишльський єпископ Ян з Торговиська, автор польського літопису, так описує ці події: «Якийсь Муха з Молдавії за короткий час зібрав військо з сільських людей в 9000 чоловік. Увійшов у ту частину руської землі, де лежить Снятин, захопив його і зруйнував. Потім він захопив багато міст і сіл аж до Галича і підкорив».

У пізніших хроніках Бельського і Кромера кількість повсталих визначається в 10 тис. чоловік. Повстанці рухалися внапрямку Львова. Але біля Рогатина їх оточили й розбили польські війська. Мусі, як свідчать джерела, вдалося врятуватись.

Цей збройний виступ був такою великою загрозою для польської феодальної держави, що король оголосив посполите рушення і звернувся по допомогу до Тевтонського ордену. Селянське повстання під керівництвом Мухи мало яскраво виражений антифеодальний характер.

У 1491 р. повстанські загопи знову з'явилися на Буковині й у Галичині. Очолював їх Андрій Боруля (вважають, що це той самий Муха). Біля Галича повстанці зазнали поразки. Борулю схопили пани і стратили — скинули із стін Хотинського замку. Але повстання тривало. В 1492 р. селянські загопи, ватажок яких теж назвався Мухою, оволоділи значною частиною Галичини. Там, де вони з'являлися, селяни забирали панську землю, виганяли королівських урядників. Недалеко від Галича українська шляхта підступно напала на повстанців. Муха потрапив до рук карателів і був відвезений до Кракова, де незабаром помер. Цікаво, що деякі пізніші літописці, наприклад Кромер, не згадують імені Андрія Борулі, а пишуть, що повстання на чолі з Мухою тривало до 1492 р.

Підкреслюючи антифеодальний характер цього повстання, польський хроніст XVI ст. М. Бельський писав: «Муха, хлоп простий з Волощини, зібрав таких самих людей з Волощини й Русі». Повстання Мухи мало характерні риси селянських рухів доби середньовіччя: стихійність, погана організованість (зокрема розрізненість виступів), локальність. Причиною повстання Мухи було посилення феодального визиску та покріпачення селянства. Тяжкий феодальний гніт доповнювався спустошли-

вими нападами татарських орд і війною молдавського воеводи з польським королем. У повстанні Мухи яскраво проявилася класова солідарність народних мас України й Молдавії.

Селянська війна в Угорщині та участь в ній населення Закарпаття

Наприкінці XV — на початку XVI ст. в Угорщині різко зріс феодалний гніт: збільшилися повинності, особливо чинш, посилилось покрівачення селянства, сваволя поміщиків набула жахливих форм. Усе це вкрай загострило класові суперечності в країні. Приводом для організації і виступу селян стала булла папи римського Лева X про хрестовий похід проти Туреччини. Феодали підтримали заклик до походу, розраховуючи, з одного боку, відвести турецьку загрозу, з другого — позбутися бунтівливих селян, і не забороняли вступати їм в військо. Призначений керівником походу Д. Дожа набрав військо з селян і міської бідноти, внаслідок чого воно перетворилося на силу, головною ціллю якої стало знищення кріпосництва і встановлення соціальної рівності.

Повстання почало охоплювати Угорщину, а також Словаччину, Закарпаття, Північну Молдавію. В Угорщину, де розгорталися основні воєнні дії, йшли загони українських селян із Закарпаття і вливалися в угорське селянське військо. Д. Дожа, з свого боку, послав на Закарпаття два загони. Повсталі українські та угорські селяни, до яких приєдналися ремісники й міська біднота, оволоділи Хустським та Невицьким замками і розправилися з ненависними феодалами. Міста Ужгород, Мукачеве, Берегове, Хуст уряд оголосив «бунтарськими».

Влітку 1514 р. народне повстання досягло найширшого розмаху. Селянське військо, озброєне косами, ціпами, палицями, зайняло значну територію, звільнивши від влади феодалів багато сіл і міст. На Закарпатті повстанці кілька тижнів контролювали всю територію краю. Особливо активно виступали селяни Мараморощини.

Проте, незважаючи на всі зусилля Д. Дожі та інших керівників селянської війни, об'єднати розрізнені й погано організовані селянські загони не вдалося. 15 липня 1514 р. під Темешваром повстанське військо було розбите королівською армією, а Д. Дожу схоплено і після жорстоких катувань страчено. Однак опір окремих повстанських загонів тривав. Королівський уряд, розгромивши основні сили повстанців і стративши їх вождя, кинув велике військо на придушення повстання на місцях. Так, прибулі на Закарпатську Україну каральні частини на чолі з місцевими магнатами Вербеці й Перені вчинили жорстоку розправу. Багато повстанців було закатовано. За час війни загинуло 50 тис. селян,

Д. Дожа.

у тому числі багато закарпатських українців. Протягом двох років селяни та міська біднота мусили сплачувати велику контрибуцію. Після придушення повстання угорський сейм схвалив «Трипартитум», за яким, як підкреслював Ф. Енгельс, «поневолення селян було знов визнано законом країни»¹.

Селянська війна 1514 р. була однією з перших великих битв селянства з феодалами в XVI ст. Повсталі висували ідею рівності, що означало зрівняльний розподіл землі, знищення кріпацтва й національного та релігійного гніту.

В спільній боротьбі проти ненависних феодалів гартувалася дружба українського, угорського й словацького народів.

6. Виникнення козацтва. Утворення Запорізької Січі

Причини появи козацтва Нові явища в соціально-економічному житті України, передусім зародження і розвиток фільваркової системи, мали серйозні наслідки: дедалі більше посилювався феодално-кріпосницький гніт, доповнений обмеженням національних прав українського народу. Наступ феодалів на селянство викликав хвилю антифеодальної боротьби, найпоширенішою формою якої стали втечі селян.

Втечі набували характеру переселення, особливо з Галичини, Західного Поділля і Волині, де раніше почало розвиватися фільваркове господарство, у малозалюднені, а то й пустинні східні та південно-східні окраїни Поділля і Київщини. Втечі зростали з кожним десятиріччям і протягом XVI ст. набрали вже загрозливих для панства масштабів. Сучасник, польський поет-шляхтич П. Збілітовський, такими словами виказав страх за майбутнє панського господарства:

«Що очікує нас, як будемо й далі села свої руйнувати,
А власних хлопців в чужі світи виганяти?»

Нива моя батьківська неорана лежить,
Бо й останній хлопець від неволи біжить»...

На нових місцях втікачі називали себе козаками — вільними людьми. Пізніше (XVII ст.) С. Грондський так писав про це: «Ті з руського (українського. — *Ред.*) народу, котрі... не хотіли терпіти далі ярмо і владу місцевих панів, відходили в далекі краї, на цей час ще незалюднені, і привласнювали собі право на свободу... засновували нові колонії і, щоб відрізнятись від підданих руських панів, стали називатись козаками».

У другій половині XV — на початку XVI ст. у верхоріччі Південного Бугу, на Собі й Синюсі, на Росі, Тясміні, а також на лівому березі Дніпра — вздовж Трубежа, Сули, Псла з'явилось чимало козацьких слобід і хуторів. Невдовзі козацькі селища зайняли цілу смугу на українському пограниччі — від середньої течії Дніпра майже до Дністра. Сучасники (XVI ст.), описуючи заселення пограничних українських земель, підкреслювали: тоді як багатолюдні колись містечка й села центральних місцевостей країни пустіли, безлюдні раніше простори на окраїнах залюднювались.

¹ Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 7, с. 371.

Аналогічний в основному процес відбувся і в Росії. У другій половині XV—XVI ст. в результаті зростання феодално-кріпосницького гніту в центральних районах держави посилювалися втечі селян у малозаселені й пустинні північні, східні та південно-східні окраїни. На Дону, Яїку, Тереку з'явилися козацькі поселення й утворилися цілі козацькі області. Козацтво відіграло значну історичну роль: воно сприяло господарському освоєнню нових земель, брало активну участь в антифеодалних виступах народних мас у країні й охороняло південно-східні кордони держави.

Про козаків на Поділлі є відомості вже від 80-х років XV ст. М. Бельський, описуючи похід 1489 р. Яна Альбрехта, сина Казимира IV, у Східне Поділля (Брадлаващина) на татар, зазначає: польське військо могло успішно просуватися в подільських степах лише тому, що провідниками його були тамтешні козаки, добре обізані з своїми місцями. На Київщині найраніші відомості про козаків припадають на 1492 р., а потім, виразніші, — на 1499 р. У грамоті великого князя литовського Олександра Ягеллона від 1499 р., де йдеться про стягнення мита київським воєводою, читаємо: «Которые козаки з верху Днепра і с наших сторон ходят водою на низ до Черкас и далее и што там здобудут, с того со всего воєводе киевскому десятое маюг давати».

Малолюдні, а подекуди й безлюдні степи, які заселяло козацтво, були багаті на природні дари. Про наддніпрянські землі, наприклад, Михайло Литвин писав, що ґрунт тут до такої міри родючий і зручний для обробітку, що лан, виораний раз парою волів, дає багатий врожай. Навіть необроблене поле вкривають рослини, які годують людей своїм корінням і стеблом. Багато різних птахів, річки переповнені осетрами й іншою рибою.

З таким же захопленням описав багатства українських степів й інший сучасник, француз Блез де Віженер. Про Поділля він, зокрема, говорить: ґрунт у цій країні такий добрий і родючий, що коли залишити в полі плуг, то за два або три дні він так заросте травою, що його важко знайти. У країні повно меду і воску. Трави її могли б прогодувати велику кількість овець, коли б була можливість їх розводити. Але й цей край, зазначає Блез де Віженер, і Галичина були б ще багатіші, якби не часті татарські напади. Та й природа віддавала свої скарби лише ціною тяжкої праці.

Козаки відродили землеробство в тих місцях, де воно було давно забуте, і покладали початок там, де його ніколи не знали, просунули культуру землеробства далеко на схід і південь. Поряд із землеробством вони займалися скотарством і промислами: рибальством, мисливством, селітроварінням, степовим бджільництвом. Пізніше (XVII ст.) Боплан так писав про наслідки козацької колонізації: «Місцеве населення (козаки. — *Ред.*)... так далеко відсуноло її (країну) кордони і доклало стільки зусиль до обробітку пустинних земель..., що тепер їх надзвичайна родючість становить головне джерело доходу... держави».

Одним із перших результатів господарського відродження південно-східних окраїн було поступове зростання економічних зв'язків між ними та центральними районами України. Черкаські й канівські козаки, наприклад, возили в Київ на продаж мед, віск, шкіри, сало, сіль, солод. Чимале місце в торгівлі належало рибі в'яленій та солоній.

Козацькі слободи й хутори відзначалися певним добробутом порівняно з убогими селищами панських підданих: вільна людина була незрівнянно більше заінтересована в розвитку свого господарства. Все це

посилювало потяг селянства до козацтва. Тим часом вирватися з панського ярма ставало дедалі важче. Природно, поневоленому людові козацьке життя здавалося ідеалом, і чим важче було досягнути його, тим кращим виглядало воно. У пам'ятках народної поезії, зокрема, знаходимо таке протиставлення кріпацьких порядків «козацьким вольностям»:

«Зараз тая серед рая слобода засіла,
Там тишина, вся старшина
не має к їм діла;
Там синуга, вийт-п'янюга, вже не докучас,
І в підводу там ізроду ніхто не хапає.
Всі подубли, що їх скубли, сільськії нахали,
Подеречі, колотнечі всі уже пропали,
Утік кураж, здирства нема ж, пропали всі драчі,
Щезло лихо, живуть тихо, не дають подачі...»

Насправді ж козацьке життя було далеке від того, яким малювала його уява кріпака. По-перше, козацтво ніколи не було однорідною верствою. Економічна нерівність в середовищі козацтва виникла разом з його появою, бо в козаки тікали різні за своїм майновим станом елементи. В масі селян і ремісників, які могли на нових місцях одразу заснувати невелике господарство, тобто дрібних власників, були й заможні люди. Саме до них відносяться слова С. Грондського: «Найзаможніші з селян, навіть батьки сімей, нагромадивши певне майно, забирають його і, не спитавши дозволу в своїх панів, прямують у козаки, звідки їх неможливо повернути». Заможні господарі забирали з собою і своїх наймитів. У строкатій масі втікачів-переселенців було чимало й таких бідняків, що поєднували працю у своєму господарстві з заробітками в чужих людей.

На нових місцях соціальна нерівність поглиблювалася. Не кожен переселенець, наприклад, міг заснувати самостійне господарство. Щоб зорати, скажімо, цілину, потрібно було мати не одну пару волів. Отже, бідна людина мусила або «спрягатися», або йти у найми до заможного сусіда. Заможному ж козакові наявність вільної землі й відсутність обмежень, пов'язаних з феодалною залежністю, відкривали великий простір для експлуатації козацької бідноти. Уже в першій половині XVI ст. документи згадують козацьких наймитів. Так, в грамоті Сигізмунда I від 14 серпня 1544 р. говориться, що черкаський староста стягує незаконні мита з козаків та їхніх ваймитів.

Вільні поселенці-козаки створили на нових місцях і нову суспільну організацію — козацьку громаду. Кожний прибулий на козацькі землі втікач вважався вільним від кріпацтва, одержував формально рівні з усіма іншими права користуватися господарськими угіддями і брати участь у самоврядуванні, зокрема у виборах старшини — отаманів, суддів, писарів. Разом з тим кожен мав зі зброєю в руках охороняти селище, виправлятися в похід тощо. Зрозуміло, що як при користуванні земельними угіддями, так і в інших випадках усі вигоди були на боці заможних господарів, у тому числі при виборах старшини багатії завжди брали гору. Заможні козаки, спираючись на свою економічну перевагу і вплив, з самого початку захопили старшинські посади й використовували громадське самоврядування в своїх інтересах. Однак, незважаючи на панування заможних козаків як у господарському житті, так і в самоврядуванні, та на нещадну експлуатацію ними бідноти, козацька громада зберігала певні риси селянського демократизму.

Така організація, де не визнавалося кріпосництво, відразу протиставила себе феодальній державі й перетворилася на притягальну силу для маси пригнобленого селянства та міської бідноти — вона будила в них прагнення до свободи.

Козацтво на Середньому Дніпрі

Заселення козаками Середнього Подніпров'я відбувалося в упертій боротьбі з литовськими, польськими й українськими панами, з одного боку, й татарськими феодалами — з другого. Пани прагнули за всяку ціну знищити козацтво як соціальну силу, повернути козаків у старе ярмо, а разом загарбати і вже освоєні ними землі. Жадоба магнатів і шляхти до нових земельних просторів, до того ж вже залюднених, зростала в міру розвитку фільваркового господарства в центральних районах країни. На кінець XV — початок XVI ст. магнати вже захопили частину козацьких земель на Поділлі й Київщині. Намагаючись обернути їх у спадкову власність, вони домогались у королів польських і великих князів литовських підтверджувальних грамот. У різні часи такі грамоти видавалися князям Язловецьким, Острозьким, Вишневецьким, а також Струсям, Претвичам та ін. Точні межі пожалувань грамоти не визначали, це робили вже самі магнати «з допомогою власних шабель».

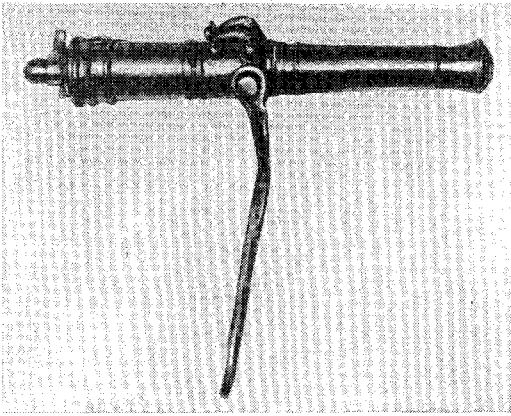
Козаки мужньо відстоювали свою свободу і право на землю, та стримати натиск панів не могли. Частина козацтва мусила відступити далі на південь. Саме в цей час, у перших десятиліттях XVI ст., почало помітно зростати козацьке населення на південно-східних кордонах України, переважно в районі Канева й Черкас. Щоб перетнути татаран шлях у Литву, в Каневі й Черкасах (тоді ще невеликих містечках) були побудовані замки, які служили також місцем перебування адміністрації староства.

Канівський замок, наприклад, являв собою невеличкий прямокутник (довжиною близько 80 м, шириною до 40 м), складений з 26 городень (заповнених землею зрубів). На цих дерев'яних стінах, обмазаних для захисту від вогню глиною, і на 6 баштах стояли гармати, бочки з смолою та водою. Замок був оперезаний ровом, через який проходили по підйомному мосту. Але все це, як писали в 1552 р. урядові ревізори, погнило та розсипалося, навіть при найменшому вітрі хиталося і рипіло, погрожуючи поховати під собою людей. Залогу замку становили кілька десятків бояр (дрібних служилих людей). Черкаський замок був трохи більший від Канівського і в 1552 р. мав, крім бояр-кіннотників, роту жовнірів та 60 служебників. Причина жалюгідного стану пограничних фортець полягала в недбалстві литовського уряду, якому завжди бракувало коштів і бажання піклуватися про оборону цієї прикордонної смуги.

Сюди, незважаючи на небезпеку з боку кочівників, найчастіше переселялися козаки, яким наступ панів загрожував неминучим покріпаченням. Район Канева і Черкас українські сучасники вважали основним місцем зосередження козацтва, а в Росії з XVI ст. сама назва «черкасы» стала загальною для українських козаків (пізніше «черкасами» називали в Росії взагалі всіх українців). Це козацтво було єдиною серйозною силою, яка протистояла татарським нападникам.

Але магнатсько-шляхетський колонізаційний потік, що котився слідом за народною колонізацією, скоро став заливати й цю місцевість. Уже в першій половині XVI ст. тут осіли великі феодали, зайнявши разом із землями посади старост і підстарост. За магнатами тяглися дрібні панки. Вони осідали в Каневі й Черкасах як вільні служилі люди,

Гармата із запорізької «чайки». XVI ст.

одержували земельні пожалування від великого князя або захоплювали землі в околицях. Уже на початку XVI ст. в Канівському старостві було 21 панське село, не рахуючи угодів — промислів по ріках і річках. Ставши власниками земель, феодали примушували місцеве населення відбувати на їх користь різні повинності й сплачувати грошові збори: від дима — 7 грошів, за пасіку — 12, за експлуатацію бобрових гонів — половину здобичі, з виловленої риби — третину.

Тяжкі повинності відбувало й населення містечок, зокре-

ма Канева й Черкас. Воно було зобов'язане ремонтувати замки, наймати на свій кошт варту для охорони замкової брами (за це брали з дима по грошу й чверті жита), виставляти сторожу «в поле» і, за наказом старости, виряджати «кінно» і «збройно» погоню за ворогом. Крім того, міщани давали підводи й утримували великокнязівських урядників, сплачували старості по п'ять грошів на різдво (колядки), три дні щорічно ходили «на лови» для старости і т. ін.

Формально старости були лише намісниками великого князя, насправді ж — всевладними господарями в своїх округах. Черкаський староста Остап Дашкевич (1514—1535), як зазначено в грамоті Сигізмунда I від 1537 р., приневолював людей «працювати на себе щодня, возити дрова, косити сіно, тягнути сітку». Крім того, Дашкевич відбирав у рибалок і мисливців половину здобичі, довільно встановлював ціни на козацькі товари, нарешті, захочив у козаків уходи на перших п'яти дніпровських порогах («то дей все пан Остафій себе привлащил»).

Обкладаючи козацьке населення Канева й Черкас міськими зборами і обтяжливими повинностями, старости називали козаків міщанами. І хоч ці «міщани» противилися і тому й другому, старости все ж таки раз у раз приневолювали їх.

Наступаючи на козацтво, вони використовували суперечності, що існували в козацькому середовищі. В своїх діях старости спиралися передусім на заможне козацтво, якому було надано право відкупатися від повинностей і наймати когось іншого замість себе для відбування військової служби. Згодом такі козаки з «потужників», що мали відбувати повинності поряд з рештою козацтва, перетворювалися на «старостинських поплічників». Про цих багатіїв черкаські в 30-х роках XVI ст. говорили, що їх Дашкевич узяв «под свою моц (захист)» — звільнив від міських тягарів.

Як і всі служилі люди — дрібна шляхта, бояри тощо, — заможні козаки увійшли до складу старостинського оточення, стали старостинськими служебниками, з яких у середині XVI ст. склалися вже цілі загони або й роти. Прийнятим на службу козакам нерідко давали в умовне володіння землю. Разом із старостою та іншими служилими людьми вони гнобили місцеве населення, брали участь в загарбанні козацьких угодів.

У відповідь на різні утиски та здириства, в тому числі й з боку козацької верхівки, в 1536 р. на території Канівського й Черкаського староств

вибухнуло повстання. Старосту В. Тишкевича, що посів місце померлого з 1535 р. Дашкевича, було вигнано разом з його служебниками. Коли ж з Києва прибув каральний загін, черкаські не впустили його у місто, а канівці, впустивши частину, зараз же винищили її. Однак невдовзі повстання було придушене за допомогою прибулої з Києва артилерії.

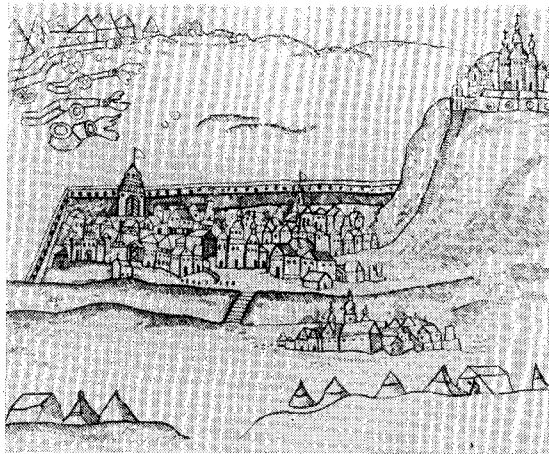
Після розправи з «великим бунтованиєм оных черкасов і каневцов» Ян Пенько, призначений старостою, почав мститися на населенні. Рятуючись від репресій, багато козаків утекло з Канівського й Черкаського староств: одні за Дніпровські пороги, інші в Росію. Режим у названих староствах став ще суворішим.

Козацька колонізація
Запоріжжя

У господарському житті на Середньому Дніпрі дедалі більшу роль відігравала місцевість за Дніпровськими порогами. Одним з найголовніших багатств цього краю з його численними ріками й річками була риба. В плавнях водилася сила бобрів, видр, куниць, диких свиней, водяної птиці, в балках і байраках — лисиць, вовків, ведмедів. У степах паслися табуни диких коней. Багато було турів, лосів, а з птахів — дроф, куріпок тощо.

Уже на початку XVI ст. (а можливо, й раніше) населення найближчих до порогів місцевостей почало освоювати цей край. Козаки осідали не тільки перед порогами, а й за ними. Ще в 1527 р. хан Сагіб-Гірей скаржився литовському урядові на канівських і черкаських козаків, які оселялися по Дніпру біля самих татарських кочовищ. Тут виникло багато уходів: козаки ловили рибу, полювали на звіра тощо. Так, люстрація Черкаського замку 1552 р. називає, крім уходів перед порогами, також уходи за порогами — біля Томаківки, Базавлука, Аргачина і навіть Тавані, де татари в 1492 р. побудували фортецю Іслам-Кермен (Аслан-городок). Для кожного промислу був свій сезон. Коли він кінчався, частина козаків з відповідною продукцією (рибою, шкірами, хутром, медом) поверталася на «волость», на місце свого постійного проживання. Що ж до сапетів (рибальських промислів) і пасік, то там завжди лишалися люди на зиму. Запоріжжя ніколи не було безлюдним. Цей факт ревізори Канівського замку (1552) засвідчили такими словами: козаки «установичне (постійно) живут (на уходах) на мясе, на рыбе, на меду з пасек, з сапетов и сыятат там себе мед, яко дома». Нарешті, чудові пасовища сприяли ранній появі в цій краї скотарства й виникненню зимівників, де, крім хат, були загороди для худоби, стоги сіна тощо.

Власниками промислів і великих зимівників були заможні козаки. Так, засоби виробництва на рибному промислі, як свідчить Лясота, належали заможним козакам — «володільцям човнів». Вони наймали ватагу — групу робітників. Перша робоча сила на Запоріжжі не вистачало, тому

Чигирин. Малюнок XVII ст.

власники промислів, що нерідко проживали поза межами Запоріжжя, наймали ватагу на волості.

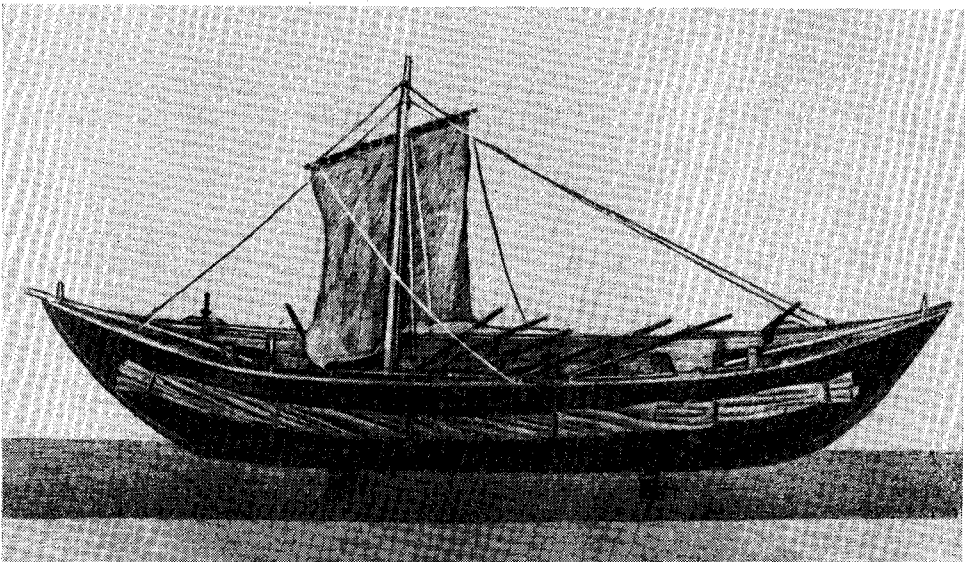
Восени, по закінченні сезону, оброблена риба, жир та інша продукція на човнах і суходолом вивозилася в Черкаси, Канів, Київ та інші міста. В уставній грамоті м. Києву від 1499 р. читаємо: «...А коли рыбы привозят зверху або з Низу просольнии і вялыи до места киевского, тогда мает осминник воеводин... взяти от бочки рыб по шести грошей...». Довіз риби в Київ по Дніпру відзначив і М. Литвин.

Із Запоріжжя до Києва везли й м'ясо, хутра, мед, а також сіль з таврійських лиманів. У люстрації Черкаського замку 1552 р. читаємо: «А гдгы з уходов за ся уверх идут, ино з добычи их берет староста вить (мито. — *Ред.*) осьмую часть: з рыб, з сала, з мяса, з кож и зо всего». Тут же говориться: «а бывает (в Черкасах) уходников (господарів-промисловиків. — *Ред.*) немало, яко близко прошлого лета было их по всем уходом о триста человек».

На виручені гроші промисловці закупували на волості для потреб запорізького населення хліб, снасті, сокири, ножі, одяг. За пороги везли різноманітні товари купці з українських міст, за що їм тут платили, як зазначав сучасник Б. Папроцький, кіньми, волами та іншими добутками, а також грішми.

Таким чином, уже в першій половині XVI ст. на Запоріжжі спостерігається певний господарський прогрес.

Заснування Запорізької Січі   Успіхи колонізації козаками запорізьких просторів розпалювали апетит феодалів, насамперед найближчих — з Черкаського й Канівського староств. Після Яна Пенька (кінець 30-х років XVI ст.) старостою тут став князь Михайло Олександрович Вишневецький, один з найбільших українських магнатів. У цей час наступ феодалів на Запоріжжя поси-

Козацький човен. *Макет.*

лився, зокрема кілька разів вдирався туди сам Вишневецький із загонами шляхти та козаків-служебників. Але запорожці успішно відбивали всі такі наїзди. Тоді Вишневецький в 1540 р. звернувся до них з королівською грамотою. Король закликав козаків, «которые ниже замков наших Черкас и Канева на Днепре суть», добровільно повернутися в староства. Тих, хто послухається і повернеться, він обіцяв звільнити від кар, передбачених для збіглих у «Московскую землю». Та козаків не так легко було ошукати — вони дуже добре розуміли справжні цілі уряду і його представників. Населення на Запоріжжі зростало дедалі швидше.

Крім загрози від литовських, українських і польських феодалів, на козаків похвилини чекала інша страшна небезпека — напади татар і турків. На південно-східному пограниччі ніколи не припинялися збройні сутички.

Повсякденна загроза з боку ворогів примусила козаків перш за все дбати про оборону. В районі уходів з'явилися, за тодішньою офіційною назвою, «городці», тобто дерев'яні укріплення, або січі. Такі городки будувалися козаками як у місцях, котрі литовська влада вважала державною територією, так і за порогами, тим більше, що на волості великокнязівські намісники забороняли їм будувати укріплення. З цього приводу на початку 40-х років XVI ст. черкаські скаржилися великому князеві на його намісника Андрія Пронського. Останній, писали вони, «городцов в тые входы их (в тих їхніх уходах. — *Ред.*) ставити не дозволяет [йдеться про уходи на р. Орелі, лівій притоці Дніпра, і на обох Тясминах]».

Постають питання, де і коли з'явилися городки-січі й скільки їх було за порогами. Першу згадку про козацький городок за Дніпровськими порогами знаходимо у Бельського. «Ці люди, — пише він, — постійно ловлять рибу на Низу, там же сушать її на сонці без солі». Проживши тут літо, козаки «розходяться на зиму по найближчих містах, як, наприклад, Київ, Черкаси та ін., залишивши на острові, на безпечному місці, на Дніпрі, човни і кілька сот чоловік на копні (korzeniu), як вони говорять, при стрільбі, бо мають у себе і гармати, здобуті у турецьких фортецях і відбиті у татар». Так могло бути лише до повстання 1536 р. в Черкасах: після повстання в Черкаському й Канівському староствах були запроваджені порядки, за яких козаки не могли вільно

Тривога. Художник Г. С. Крушевський. 1889 р.

повертатися туди з Запоріжжя. Можна припустити, отже, що кіш за порогами з'явився до 1536 р., десь у четвертому десятилітті XVI ст.; в усякому разі до згаданого повстання за порогами вже існувала козацька організація, репрезентована кошем. Козаки, що залишалися там (з гарматами, човнами), становили її залогу.

Кіш за порогами — це не що інше, як Запорізька Січ, тобто козацька організація, в яку об'єдналися окремі, самостійні доти, дрібні січі, або городки. Тільки об'єднання в одну козацьку громаду — «товариство» з одним кошем, центральним органом управління, могло забезпечити козацтву існування за порогами і створити грізну для ворогів силу.

Бельський не тільки розповів нам про кіш за порогами, але й про місце його перебування. На південь від Хортиці, розповідає він далі, лежить другий острів — «Томаківка, на якому найчастіше проживають низові козаки і який править їм, по суті, за найсильнішу фортецю на Дніпрі». Острів Томаківка (поблизу сучасного м. Марганця Дніпропетровської обл.) являв собою прекрасне природне укріплення і панував над околицею.

Поява козаків за порогами, а тим більше побудова там міцної фортеці, були грізною пересторогою для урядів Литви й Польщі. Стривожений активністю козацтва, черкаський староста О. Дашкевич на Піотрковському сеймі 1533 р. подав проект негайного спорудження на дніпровських островах фортець із залагами та річковою флотилією. «Ця порада, — каже Бельський, — усім дуже подобалась, але з неї нічого не вийшло». Через брак коштів у державній скарбниці ініціативу побудови фортеці — форпоста для наступу на запорізьке козацтво і його землі — взяли до своїх рук окремі магнати.

Влітку 1556 р. за порогами із загоном служебників з'явився черкаський і канівський староста Дмитро Вишневецький і побудував замок на о. Мала Хортиця, але негайно розпочати боротьбу з запорожцями не зважився. Він звернувся до короля Сигізмунда II Августа з проханням прислати йому військo і гармати. Король схвально поставився до появи замку на Хортиці. Фортеця в такому місці мала відіграти свою роль як у боротьбі з татарами, так, і це в першу чергу, із Запорізькою Січчю. «И што ся дотычет того замку, через тебе збудованого, и послуги твое нам, — писав король у своїй відповіді, — такая послуга твоя приемна есть, кгда (тому що. — *Ред.*) еси... на так потребному местцу замок забудувал, а звлаща (особливо. — *Ред.*), где би мала быть беспечная осторожность ку повстаню шкодников лихих людей з убеспеченьем панств наших».

У листі до хана Сигізмунд II Август ще ясніше висловився про призначення замку на Хортиці. 2 травня 1557 р. він писав: «...и потому, брат наш, познаете, же оной (Хортицький. — *Ред.*) замок ку нашей руке есть, кгда Вишнивецки престрогу и службу свою вам оказывать будет, и козаков, которые при нем, шкод вашим людям чинить не допустит». Це саме король повторив і в своїх пізніших листах до хана того ж року. Він пояснив, що замок на Хортиці треба розглядати як опорний пункт на випадок, «кгда каковы й выступ от лихих людей злодейским обычаем станется». За словами Сигізмунда II Августа, завдання Вишневецького полягало саме в тому, щоб він «козаков гамовал, а шкодити не допустил», а також наглядав, щоб через Запоріжжя у Крим не проходили росіяни і не будували замків на Дніпрі.

Схвалюючи побудову замку на Хортиці, король, проте, відхилив прохання Вишневецького прислати гармати й людей як через брак кош-

тів у державному скарбі, так і тому, що вбачав у діях останнього бажання придбати для себе нові володіння. Вишневецький, писав король, «на нашей же земле себе крепости для, городок был доспел».

Тоді Вишневецький вирішив укріпити Хортицький замок за рахунок татар. 1 жовтня 1556 р. його служебники напали на Іслам-Кермен (невідомо, чи брав сам Вишневецький участь у цьому поході), де стояла тоді невелика залага. Здобувши фортецю, вони вивезли звідти на Хортицю кілька гармат.

У відповідь на ці дії хан Девлет-Гірей з військом у січні 1557 р. прийшов на Хортицю і обложив замок. Проте, після 24-денної облоги йому довелося відступити.

Становище Вишневецького, однак, було скрутне. Його служебники почали розходитись, а тим часом, влітку того ж року, хан знову з'явився на Хортиці. Вишневецькому не лишалося нічого іншого, як повернутися в Черкаси. Татари зруйнували Хортицький замок.

Козацтву за Дніпровськими порогами, як і козацтву на сусідньому Дону, вдалось об'єднатися в суспільно-політичну організацію і відбитись від феодалів, тоді як козацькі громади на Середньому Дніпрі (й на Східному Поділлі) стали їх жертвою. Запорізька Січ виникла в жорсткій боротьбі із феодално-кріпосницькими порядками і національним гнітом, в умовах такої економічної бази, як річкові й степові промисли та екстенсивне скотарство, до того ж в сусідстві з войовничими татарськими феодалами, підтримуваними Туреччиною. Все це відбилося на її соціально-політичному устрої. Вона являла собою організацію, де панівна верства складалася із володільців різних промислів та багатих скотарів, котрим протистояла, як висловився Е. Ляссота, «чернь», тобто трудове козацтво, в першу чергу голода, експлуатована ними шляхом найму. Найвищим органом влади у Січі була військова рада, в якій формально мали право брати участь усі козаки. Вона обирала правлячу верхівку — військову старшину, що представляла інтереси імущого козацтва, на чолі з кошовим отаманом. Запорізька Січ була своєрідною козацькою республікою. Утворення її мало велике історичне значення.

Пригноблені маси вбачали в ній підпору в боротьбі проти феодално-кріпосницького гніту й чужоземних загарбників. Героїчна боротьба запорізького козацтва будила і підтримувала дух протесту проти гнобителів.

1. Освіта, писемність, культурні зв'язки

Від монголо-татарської навали постраждали осередки культури. Особливо потерпіли землі Переяславська, Київська, Чернігівська, східна частина Владимиро-Суздальського князівства, трохи менше — Галицько-Волинська земля. Проте культурний розвиток Русі не припинився. Культурне життя значною мірою зосередилося у західних районах Північно-Східної Русі, в Новгороді й Пскові, які уникли спустошення, а також у Галицько-Волинському князівстві. Саме тут були більш сприятливі умови для розвитку господарства і культури, тому сюди із спустошених міст переселялися ремісники, переписувачі книг, митці. Визначним центром культури залишився Київ, зокрема Києво-Печерська лавра, де знаходили притулок переписувачі й перекладачі книг, художники-мініатюристи та іконописці. Пам'ятки, які збереглися до наших днів, дозволяють зробити висновок, що писемність на той час не була повною монополією духовенства. Літерні тавра на глиняному посуді та свинцевих пломбах, написи на речах повсякденного вжитку (пряслиця, виявлений у Дорогичині кістяний держак ножа) свідчать про наявність письменних людей також у середовищі ремісників і рядових дружинників. У ряді міст археологами виявлено бронзові стилуси (писала), які вживалися для писання на воскованих табличках, найчастіше при навчанні грамоти. Можна припустити, що в другій половині XIII ст. існували й школи. Так, з життя волинського іконописця Петра, згодом митрополита, видно, що він семи років «вдан бываает от родителей книгам учитися».

Про прагнення батьків навчити дітей грамоти свідчить також напис писця Ієва на пергаментному рукописі повчань Єфрема Сирина (1288). Є згадка, що у Петра, тіуна волинського князя Володимира Васильковича, був «син именем Лаврентій, его ж уда учити с[в]я[т]ым книгам». Характер книги, використовуваної для навчання, дозволяє зробити висновок, що «учение святым книгам» — не просто грамота, а більш високий ступінь освіти.

Освічені люди, знавці іноземних мов, працювали в князівських та єпископських канцеляріях і готували тексти грамот, вели дипломатичне листування. У Волинському літописі другої половини XIII ст. наведено дві грамоти Володимира Васильковича і одна — Мстислава Даниловича. Зауважимо, що з численних збережених дотепер копій грамот князя Льва Даниловича оригінальний текст передають лише деякі. Однак найстаріші з них писалися на зразок автентичних і тому дають нам уявлення про характер діяльності князівських канцелярій. Грамоти Андрія Юрійовича, Льва II, Юрія II, боярина-правителя Дмитра Дедька до іноземних адресатів написані латинською мовою з урахуванням загальноприйнятих на той час правил дипломатики.

Важлива роль у поширенні освіти належала рукописним книгам. За словами літописця, князь Володимир Василькович (друга половина XIII ст.) «бысть книжник и философ, яко же не бысть во всей земли, ни по нем не будет». З перемишльським єпископом Мемноном, оповідає літописець, він розмовляв про книжки. Серед різних пожег волинського князя церквам своїх міст (Володимир, Берестя, Більськ, Кам'янець, Любомль) і єпископським кафедрам інших князівств — перемишльській, чернігівській — літописець перераховує і частково описує 36 книг, очевидно, найцінніших. У багатьох випадках вказано, як ці книги потрапили до Володимира Васильковича: деякі перейшли до нього в спадщину, децю він купив, ряд книг замовив, а дві «сам списа», тобто підкреслена особиста участь князя-книжника у переписуванні книг. Серед названих у літописі є не лише молитовники та літургичні тексти (Євангеліє-апракос, Апостол, Службеник, Тріодь, Октоїх, Паремія, 12 Міней, Ірмологіон), але й призначені для читання: Пролог на дванадцять місяців, Соборник і Соборник великий. Мабуть, це збірники морально-дидактичних статей, аналогічні Ізборнику Святослава 1076 р. Таким чином, бібліотека князя Володимира Васильковича була досить значною і різноманітною за змістом.

Книги, якими користувалася феодальна верхівка, мали розкішне оформлення. Так, Євангеліє-апракос написано золотом і «оковано среблом с жемчугом и среди его Спас с финиптом». Деякі книги прикрашалися прекрасними мініатюрами. Певно, у Володимирі працювала група переписувачів і майстрів художнього оздоблення книг.

Володимир на той час — не єдиний осередок переписування книг. У Холмі за Льва Даниловича переписано Галицьке євангеліє Григорія пресвітера і Євангеліє 1283 р. У мові рукописів, церковнослов'янській в своїй основі, відчувається вплив народних говорів, хоча освіта й писемність поширювалися у Південно-Західній Русі здебільшого серед духовних і світських феодалів, а також купецтва.

Велике значення для збагачення культури Південно-Західної Русі мали тісні зв'язки з Північно-Східною Руссю. Володимир на Клязьмі навіть у той тяжкий час зберіг значення важливого культурного осередку і справляв певний вплив на культуру Південно-Західної Русі. Саме у Володимирі була здійснена нова редакція Кормчої книги, яка стала основою для володимиро-волинської редакції 1286 р. Північно-Східна Русь підтримувала діячів культури інших руських земель і ставала для них притягальним центром. Туди з Волині перейшов, наприклад, відомий живописець і церковний письменник Петро, поставлений у 1308 р. митрополитом усієї Русі. При підтримці московського князя Івана Калити він переніс митрополію до Москви. Поступово Москва стала релігійним центром усіх східнослов'янських земель, а московський князь відтепер мав більше можливостей використовувати церковну владу в своїх політичних цілях.

Здобутки української культури другої половини XIII — першої половини XIV ст. відіграли важливу роль у наступний період, в умовах панування на Україні польських і литовських феодалів. Культурні традиції Київської Русі і давньоруських князівств періоду феодальної роздробленості допомагали українському народові зберігати свою культуру і тісний зв'язок з культурою братніх народів — російського та білоруського.

Загарбання українських земель польськими й литовськими феодалами різко погіршило умови розвитку культури. Весь час посилювався

Ян Жижка. Старовинний малюнок.

національно-релігійний гніт, який завдав українській культурі незліченних втрат.

Разом з тим у період перебування українського народу під владою Польщі й Литви йшов безперервний процес багатостороннього спілкування українського, білоруського, польського й литовського народів, розширення взаємовпливів, в тому числі у сфері культури. З розвитком різноманітних контактів і взаємозв'язків між панівними класами зростали і зміцнювалися зв'язки — у різних сферах діяльності й життя — між пригнобленими масами цих народів. Феодальний гніт, якого зазнавали українські, білоруські, польські та литовські селяни, зумовив спільність їх соціальних поглядів і форм боротьби, що з особливою силою проявлялося під час спільних народних повстань.

У кінці XV — першій половині XVI ст. в Польщі почалося піднесення матеріальної і духовної культури, поширювалися прогресивні ідеї. Важливу роль у цьому процесі відігравав, зокрема, Краківський університет — на той час уже визначний науковий і освітній центр. Помітних успіхів було досягнуто в математиці й астрономії; в літературних творах дедалі частіше з'являлися світські мотиви. В Польщу проникають вчення Яна Гуса та інших діячів реформації. Деякі з них, наприклад, Ян із Людзиска, підносять голос на захист поневоленого селянства. На початку XVI ст. на наукову і суспільну арену виступає Коперник. Реформація, що почалася в Європі у першій половині XVI ст., проявилася у Польщі поширенням гуманістичних і протестантських течій. Прогресивні ідеї, які ширилися в Польщі, мали велике значення для української культури. З свого боку, українська культура впливала на польську. Розвиткові передової культури обох народів сприяла боротьба з феодальною реакцією, контрреформацією тощо.

Проте в умовах феодального й національного гніту освіта розвивалася дуже повільно. Школи тоді існували при монастирях, церквах, інколи в маєтках великих феодалів. Учили в них здебільшого читати (по часослову і псалтирю), писати, рахувати, а ширшу освіту учні здобували при великих монастирях. Однак монастирська освіта з її суто церковним характером не мала більш-менш правильної організації. Ченці вчили тому, що знали, не керуючись певною програмою. В школах при магістратах і костельолах мовою навчання була латинь — тодішня мова школи й науки всієї Західної Європи.

Велике значення для східнослов'янських народів мало піднесення культурного життя, що почалося в Північно-Східній Русі з другої половини XIV ст. і зумовлювалось розвитком економіки, а також зовнішньо-

Хата з с. Самари Ратнівського району Київської області. XVI ст.

Церква з с. Дорогинки Фастівського району Київської області. XVII ст.

політичними успіхами, насамперед визначною перемогою в Куликовській битві. В літературі Північно-Східної Русі з'являється ряд творів про боротьбу з монголо-татарською ордою («Задонщина», житіє Дмитрія Донського), на повний голос звучать патріотичні мотиви в московських літописах, у житії митрополита Петра та ін. Діяльність геніального митця Андрія Рубльова, досягнення архітекторів, пошавлення в галузі музичного мистецтва — все це свідчило про творчий геній російського народу, який успішно розвивав свою культуру, незважаючи на тяжке монголо-татарське іго.

Досягнення російської культури мали великий вплив на культуру українського народу. Зокрема, на Україні поширювались рукописні книги з книгописних майстерень Росії, серед них копії пам'яток давньоруської писемності та нові зразки російської літератури кінця XIV — першої половини XVI ст. Значною популярністю користувалися на Україні твори, написані в Москві, Троїце-Сергіївській лаврі, Новгороді, Пскові та інших центрах російської культури.

Духовному єднанню східнослов'янських народів сприяло також зміцнення їхніх культурних взаємин з південними слов'янами, передусім з Болгарією та Сербією. Так званий другий південнослов'янський вплив лишив слід як в Росії, так і на Україні та в Білорусії. В XIV ст. у болгарській і сербській культурі з'являються тенденції критичного ставлення до церковних обрядів і догм, що вимагало певної переоцінки попередньої книжності. Йшла перевірка старих перекладів духовних і світських книжок, у життійній та історичній літературі використовувалися першоджерела, посилювся інтерес до психології героїв, а в творах починала більше проявлятися особа письменника чи перекладача.

У зв'язку з інтенсивним посиленням культурних взаємозв'язків між слов'янськими народами й державами зростає в цей час кількість слов'янських прочан до Константинополя, а також до Афона та інших монастирів Балканського півострова. Часто монахи з різних слов'янських країн на багато років поселялися в монастирях, утворюючи навіть при них окремі монастирі, як то було на Афоні. Вихідці з українських, білоруських та російських земель знайомилися з книжністю балканських країн, з їхнім культурним життям взагалі. Повернувшись на батьківщину, вони проповідували вчення, що поширювалися тоді на Балканах, зокрема єресь так званих ісихастів, спрямована проти церковного землеволодіння.

Після завоювання турками Болгарії і Сербії, а особливо після падіння Візантійської імперії (1453) слов'янські народи почали дивитися

Вчений XV ст. Юрій Котермак з Дрогобича.
Художник І. М. Гаврилюк (1970 р.).

на Росію як на могутню підпору в боротьбі проти іноземного й релігійного гніту. Окремі вихідці з Балкан займали в Росії та Білорусії високі посади в церковній ієрархії і відзначилися як політичні та культурні діячі. Так, Кипріан (вихованець тирновського патріарха Євфимія), що займав деякий час кафедру митрополита московського, був прихильником реформи слов'янського правопису й ініціатором складання російського Зведеного літопису. Він і його племінник Григорій Цамблак, митрополит православної церкви у Великому князівстві Литовському, запровадили в церковну проповідь властивий південнослов'янській літературі тих часів риторичний стиль. Культурні взаємозв'язки росіян, українців і білорусів з південнослов'янськими народами відбилися також у перекладних світських творах. Тоді ж при художньому оформленні книги стали застосовувати плетений орнамент балканського стилю. Другий південнослов'янський вплив залишив помітний слід і в живописі.

Розвиткові антифеодальної боротьби на східнослов'янських землях сприяв рух гуситів, який охопив у першій половині XV ст. Чехію. В гуситських війнах 1419—1434 рр. у Чехії брали участь на боці повстанців загоны з України та Білорусії, а один з керівників гуситів, Ієронім Празький, приїздив з місією у Велике князівство Литовське. Ідеї гуситів проникали на східнослов'янські землі, але поширювалися серед незначної частини світських феодалів і міщан.

Російсько-українсько-білоруські взаємовпливи знайшли свій вияв у різних ересьях, які виражали протест народних мас проти феодального гніту і православної церкви, що сама була феодальною організацією і освячувала існуючі порядки. Так, одним із представників новгородсько-московської ересі (так званих «жидовствующих») кінця XV — першої половини XVI ст. вважають Схарію, лікаря київського князя Семена Омельковича. У 1471 р. Схарія прибув до Новгороду і проповідував там своє вчення. Представники новгородсько-московської ересі відкидали зовнішню обрядовість (ікони, хрести, мощі, пости), виступали проти церковних установ, особливо проти монастирів, на місце «божественного откровения» прагнули поставити людський розум і знання.

Важливе значення мали зв'язки країн Східної Європи з осередками освіти у Центральній і Західній Європі. Відсутність на Україні вищих учбових закладів спонукала окремих вихідців із шляхетства й міщанства здобувати освіту в Краківському, Карловому (Прага), Падуанському, Болонському та в деяких німецьких університетах. Так, у списках студентів Краківського університету знайдено понад 30 імен уродженців з м. Дрогобича, понад 70 — із Самбора. В цьому університеті навчалися прибулі з Києва, Львова і навіть з таких малих містечок, як Глиняни, Мостица, Гологори. При Карловому університеті у Празі був утворений навіть спеціальний «литовський» колегіум, де навчалися литовці, українці, білоруси.

Тісні зв'язки з гуманістами різних країн підтримував вихідець з західноукраїнських земель Юрій Котермак (Юрій Дрогобич — близько 1450—1494), професор медицини й астрономії в Болонському і Краківському університетах, одного часу ректор Болонського університету. Одна з його книг, «Прогностична оцінка поточного 1483 року», опублікована латинською мовою в Римі (1483), крім астрологічної містики, подає окремі наукові відомості з астрономії, метеорології, філософії, економіки, географії. Зокрема, тут зроблено спробу визначення географічних координат Москви, Вільни, Кафи (Феодосії), Львова, Дрогобича.

У другій половині XV — на початку XVI ст. помітне місце в культурно-освітньому русі займав магістр Львівського університету, згодом учитель в Угорщині, поет Павло Русин із Кросна (помер у 1517 р.). На його творчості (писав латинською мовою) позначився вплив ранніх, та й нових італійських гуманістів. Певно Русин не тільки видавав і коментував твори Овідія, Сенеки та інших авторів, а й сприяв вихованню нових поетів і поширенню літератури епохи Відродження.

Важливе місце в розвитку зв'язків міжнародних культурних зв'язків сприяла також друкарська справа. Водночас із винаходом друкарства в слов'янських землях поширювалися книги, видані в Німеччині, Італії та інших країнах переважно латинською мовою. Уже в 1468 р. у Празі вийшов друком чеський переклад «Троянської хроніки».

Піонером східнослов'янського кирилического друкарства став Швайпольт Фіоль, який заснував у Кракові друкарню і протягом 1483—1491 рр. видав чотири богослужбні книги: Тріодь постну, Тріодь цвітну, «Часослов», «Осьмогласник». Для друку використовувались виконані на Україні копії церковнослов'янських рукописів у російській редакції, а також рукописи південнослов'янського походження. Видання Фіоля призначалися для православного населення України, Білорусії, Молдавії. Досить швидко вони здобули визнання і в Росії. У 1491—1492 рр. Ш. Фіоль, звинувачений інквізицією в антикатолицьких поглядах, мусив припинити видавничу діяльність та виїхати з Кракова.

Майже водночас із видавничою діяльністю Ш. Фіоля починається кирилическе друкарство у Чорногорії (друкарні ієромонаха Макарія, 1493—1495), а на початку XVI ст. — у Волощині й Венеції. У Венеції слов'янську видавничу діяльність розпочав серб Божидар Вукович, а продовжив його син Вікентій Вукович. Першодруки Вуковичів були поширені на всіх південно- і східнослов'янських землях. Деякі з них, наприклад, «Псалтир», «Молитвослов», «Октоїх», «Соборник» та інші, зберігаються в книгозбірницях України.

Значний вклад у розвиток культури східнослов'янських народів вніс білоруський учений (родом з Полоцька), доктор медицини Франциск Скорина. В 1517—1519 рр. він друкував церковнослов'янською мовою книги у Празі («Псалтир», «Біблія»), а в 1523—1525 рр. — у Вільні («Малая подорожная книжка», «Апостол»). Є відомості, що після того Скорина деякий час проживав на Україні, де підготував до друку рукописи, що збереглися в українських збірках. Для його творів, зокрема передмов до видань, характерне прагнення обмежити вплив середньовічної релігійної догматики та підкреслити значення освіти, віра в творчу

Франциск Скорина. Гравюра в «Апостолі» Ф. Скорини.

силу людського розуму. Елементи гуманізму в світогляді Скорини відіграли позитивну роль у розвитку громадсько-політичної думки й культури східнослов'янських народів.

Таким чином, міжнародні зв'язки сприяли взаємозбагаченню і взаємозближенню культур.

2. Фольклор і література

Народна словесність

У другій половині XIII — першій половині XVI ст. дальший розвиток усної поетичної творчості українського народу відбувався на основі давньоруських уснопоетичних надбань і традицій, в умовах боротьби трудящих мас проти феодально-кріпосницького гніту і чужоземних загарбників. Водночас у росіян, українців і білорусів народжувались і розвивались нові форми народнопоетичної творчості, викликані своєрідними історичними, соціальними та культурними умовами життя.

Певних змін зазнали на цей час прозові жанри і календарно-обрядова та родинно-обрядова пісенність. Супроводжуючи працю і побут народу, обрядова поезія тепер значною мірою уже звільняється від культових елементів. Із вкраплених у літописи та інші писемні пам'ятки даних можна бачити, що в той період прозові фольклорні жанри були представлені казками, повістями, легендами, переказами та притчами. Жива народна мова оперувала значним фондом прислів'їв, приказок і крилатих висловів.

У народній прозі жили перекази та оповідання про Батієву навалу. Одним із персонажів цих творів став шолудивий Буняка — потвора і людожер, образ якого був викликаний літописною постаттю половецького хана Боняка, що асоціювався з ханом Батием. Серед позитивних образів легенд та переказів особливо виділявся київський лицар Михайлик, який взяв на ратище Золоті ворота і привіз у Царгород за те, що кияни видали його ворогу. Дослідники вважають легенду про Михайлика переказом сюжету якоїсь епічної пісні або билини ще періоду Київської Русі.

У XV — першій половині XVI ст., незважаючи на переслідування з боку християнського духівництва й церкви «бісівських ігрищ» і «бісівських пісень», побутували народні обряди з відповідною пісенністю. Церква мусила пристосовувати народні звичаї до своїх свят. Це передусім стосується календарних обрядів колядування та щедрування, народного свята Купала та ін.

Зустріч весни танками, співом веснянок та гаївок, різними іграми певною мірою відбивала дохристиянське обожнювання природи, прагнення заручитися її допомогою у тяжкій господарській праці на землі. Бадьорі, сповнені світлих сподівань на краще майбутнє, пісні й танки співзвучні пробудженню природи. Головна тематика веснянок, як видно із значно пізніших записів, — родинно-побутова з вираженням народних поглядів на кохання, сім'ю, родинні взаємини тощо. У цій поезії відчутні також язичесько-міфологічні, магічно-обрядові та давньоруські історичні відгомони (з останніх аж до XIX ст. збереглися згадки про медову данину, охорону замків та міських воріт, образи князя Романа й Журила, очевидно, спорідненого з билинним Чурилом, та ін.).

Близькі до веснянок за своїм характером і родинно-побутовою тематикою є русальні, петрівочні та купальські обряди й пісні. Особливо широко відзначалось (сповнене життєрадісності й хвали родючості) літнє

свято Купала, воно справлялося з вогнищами та іграми біля води, відбиваючи повір'я язичницької давнини.

Обрядова пісенність другої половини XIII — першої половини XVI ст. увібрала в себе деякі теми, образи й ідейні тенденції тієї доби. Чутливість до сучасності різною мірою виявляли всі цикли пісень, що супроводили річні (зимові, весняні й літньо-осінні) календарні обряди та свята, — колядки й щедрівки, веснянки, купальські, петрівочні та жнивові пісні. Таким чином, основний фонд обрядової поезії, створений ще в стародавні первіснообщинні часи, задовго до Давньоруської держави, збагачувався новими елементами. Поруч з аграрно-магічними та сімейно-патріархальними темами, що поволі почали відступати, розроблялися мотиви з соціальним змістом, що відбивав антифеодальні настрої народних мас. Ця риса особливо характерна для жнивних та обжинкових пісень:

«Бодай пану у дворі страшно,
Як нам в полі сонце зашло.
Сонце зашло — ми ще жнемо,
При місяці снопи носимо,
При зівоньках копи кладемо,
Опівночі додому йдемо,
На світанні вечереємо.
У день білий знову йдемо...
Бодай пана громи вбили,
Як ми ручки потомили».

Відгомін перебування частини українських земель з другої половини XIV ст. у складі Литовської держави відчувається у весільній пісні, де до того ж збереглися ще давніші сліди родового звичаю умикання жінки:

«Не наступай, Литва,
Буде меж нами битва,
Будемо бити да воевати,
Мар'счки не давати».

Боротьба з татарами і турками також поповнила обрядову поезію новими темами та образами. В деяких колядках, що дожили до часів їх запису у XIX ст., парубок звеличується саме як захисник українських міст від татаро-турської навали.

Таким чином, народна творчість зафіксувала й зберегла до нашого часу риси побуту, народні страждання, боротьбу проти феодального гніту та зовнішніх ворогів. Яскраві, колоритні поетичні твори, складені трудовими масами в тяжкий період історії, глибокоправдиві, емоційно насичені, здатні хвилювати. Вони мають неабияке історико-пізнавальне значення і в наші дні:

«Зажурилась Україна, що ніде прожити:
Гей, виоптала орда кіньми маленькі діти,
Ой, маленьких виоптала, великих забрала,
Назад руки постягала, під хана погнала».

У XV ст. зароджується епічна історична поезія українського народу — історичні пісні та думи. Творці й виконавці дум — талановиті співці-кобзарі перебували в гущі подій соціальної та визвольної боротьби українського народу проти іноземних загарбників. Походження дум — цього оригінального українського народного епосу — значною мірою пов'язане з виникненням козацтва, епічною давньоруською традицією і впливом епосу південних слов'ян. Характерною рисою дум, що відрізняє їх від давніших епосів, є відсутність фантастики, постійне набли-

ження зображуваного до реальної дійсності. Це значною мірою зумовлювалося суспільним призначенням дум — виховувати маси в патріотичному дусі, викликати в них почуття ненависті до зовнішніх ворогів та феодално-кріпосницького гніту, підносити і вславляти героїв визвольної боротьби народу, їх мужні вчинки.

Найдавніший пласт народних дум присвячений темам боротьби проти навал кримських орд і султанських військ. На узагальненому історичному тлі епохи, яке проглядається в думках окремими характерними і в той же час дуже типізованими рисами, розгортаються картини соціально-побутових і родинних конфліктів. Відтворюється жива атмосфера тієї доби: жажлива турецько-татарська неволя — муки у в'язницях-темницях та тяжка праця на галерах, знуцання над захопленими в ясир бранцями, епічні картини героїчних поєдинків козака Голоти, отамана Матяша Старого та інших із загарбниками. Наскрізна ідея цих дум — патріотизм, а типовий позитивний образ — захисник батьківщини. Рідна земля ввижається невідьникам у святкових сонячних барвах — «тихі води», «ясні зорі», «край веселий» і «мир хрещений». Протиставлення страхіттю турецької неволі спокійної краси рідного краю підсилювало патріотично-виховну спрямованість цих творів.

Поряд з думами виникали й інші епічні твори — історичні пісні та балади. Щоправда, як писав І. Франко, в південноруських епічних піснях епіка не виступає так чисто, як у болгаро-сербських юнацьких піснях або великоруських билинах, у ній завжди є значна доза ліризму. Унікальним зразком таких народних творів є історична балада про Стефана-воєводу, що дійшла до нас у записі чеського вченого Яна Благослава, який вніс її в свою граматику десь перед 1571р. Мова пісні — українська в закарпатському діалекті. Дослідники пов'язують її зміст із подіями 70-х років XV ст., коли молдавський господар Стефан III Великий активно боровся проти султанської Туреччини і здобув ряд значних перемог. Український народ, який брав участь у боротьбі з турецькою експансією, відгукнувся на один із епізодів цієї боротьби піснею «Дунаю, Дунаю, чому смутен течеш?» Початок балади — типова батальна народнопісенна картина, змальована прийомом трихотомії:

«Дунаю, Дунаю, чому смутен течеш?
На версі Дунаю три роти ту стою.
Первша рота турецька,
Друга рота татарська,
Третя рота волоска.
У турецькій роті шаблями шермую,
У татарській роті стрілками стріляю,
У волоскій роті Стефан воєвода».

З пісні «Дунаю, Дунаю, чому смутен течеш?» можна судити про характер народної пісенності XV ст. Наведений зачин пісні показує значний розвиток народної поетичної творчості, наявність готових поетичних структур для відображення батальних сцен, драматичних життєвих епізодів тощо. Саме такою структурою є трихотомія, що зустрінеться пізніше в багатьох народно-поетичних творах на воєнну тематику («Ішли ляхи на три шляхи, а татари на чотири, а козаки поле вкрили...» і т. п.). Пісня «Дунаю, Дунаю...» свідчить про існування в XV — першій половині XVI ст. на українських землях значної ліричної та родинно-побутової позаобрядової пісенності. Зрештою, на це вказав і Ян Благослав, пишучи, що мовою пісні про Стефана-воєводу (тобто українською) складено багато пісень та віршів.

Говорячи про усну народну словесність другої половини XIII — першої половини XVI ст., не можна обминути релігійної поезії, насадженої в масах християнською церквою. Проте релігійні твори, зокрема духовні псалми, народ сприймав по-своєму, змішуючи їх зміст і тенденції із своїми часто язичницькими уявленнями та соціальними поглядами, опрацьовуючи сюжети з церковної (часом апокрифічної) літератури — про створення світу, про смерть, правду і кривду, про Христа, Соломона та ін.

Таким чином, у другій половині XIII — першій половині XVI ст., в умовах монголо-татарського іга і потім панування на українських землях польських і литовських феодалів, винятково важливу культурну функцію виконувала народнопоетична творчість, відіграючи значну роль у формуванні й розвитку української народності.

Літописання

Після монголо-татарської навали й послаблення Києва як культурного центру руських земель культурні та літературні традиції Давньої Русі знайшли своє продовження у Південно-Західній, Північно-Східній і Північно-Західній Русі, де при княжих дворах та монастирях групувалися й місцеві «книжні мудреці» і втікачі від ординського нашествия.

На Галицько-Волинській землі в другій половині XIII ст. був створений знаменитий Галицько-Волинський літопис, який складається з двох частин: Галицької (1204—1264) та Волинської (1262—1292). Автори Галицько-Волинського літопису, як і київські літописці XI—XII ст. і творець «Слова о полку Ігоревім», розглядають історію рідної землі з патріотичних позицій, засуджують феодалні чвари й закликають до політичного єднання руських князівств.

Особливу історико-літературну цінність становить Галицька частина літопису, написана особою, дуже близькою до оточення князя Данила. Анонімний автор — добрий знавець літератури Київської Русі й фольклору. Для створення літопису він використав Київський літописний звід, документи князівського архіву та канцелярії, придворні літописні записи, розповіді-звіти бояр про воєнні походи та матеріали дипломатичного листування. Крім того, автор використав уривки з візантійських хронік Малали та Амартола, «Повість о розоренні Іерусалима», Історію Йосифа Флавія, «Александрію». Перша частина літопису створювалася під наглядом близьких до Данила Галицького печатника Кирила та холмського єпископа Івана.

Головний герой Галицького літопису — князь Данило Романович. Автор детально розповідає історію його життя з дитинства до самої смерті, захоплено описує боротьбу Данила з «боярською коромолою» і походи проти зовнішніх ворогів — німецьких ричарів-хрестоносців, угорських і польських феодалів, показує дипломатичні здібності князя.

Людина світська, автор літопису майже не цікавиться релігійними питаннями. Розповідаючи про побудову тогочасних прекрасних архітектурних споруд церковного призначення, він вбачає в цьому не прояв сили божої, а результат діяльності людського розуму та рук. Яскраво описав автор і будівництво міста Холма, в якому брав участь «хитрець» (митець) Авдій. Читачі й донині зачаровуються поетичним оповіданням про свшан-зілля, запозиченим з усного половецького епосу. Половецький хан Отрок після розгрому його орди Володимиром Мономахом тікає на Кавказ і там оселяється. Брат Отрока Сирчан посилав до нього співця Орю, щоб той половецькими піснями нагадав йому про батьківщину і спонукав повернутися додому. Однак пісні не справили на Отрока бажан-

ного враження. Тоді Оря подає йому понохати євшан-зілля (полін) з рідних земель. Отрок заплакав і сказав: «Да луче есть на своей землі костью лечи, нєли на чужьє славу быти».

У Волинському літописі події здебільшого пов'язуються з князінням на Волині Володимира Васильковича. Можна припустити, що цю частину літопису написала людина духовного стану. Автор на передній план висуває будівництво храмів, тлумачить татарську навалу як божу кару. Сама «похвала» князеві Володимирі Васильковичу виразно нагадує «похвалу» Володимирі Святославичу в «Слові о законі і благодаті» видатного давньоруського проповідника (XI ст.) Іларіона. Автор Волинського літопису здебільшого дотримується традицій київського літописання XI—XII ст. Володимир Василькович для нього — ідеал розумного правителя, хороброго воїна, сміливого мисливця, книголюба і філософа. Постаць його ідеалізується. Про галицького ж князя згадується дуже мало і в плані, далекому від захоплення. Це зумовлено політичними та ідеологічними поглядами автора і редакторів літопису.

Галицько-Волинський літопис як визначний історичний та літературний твір справив певний вплив на пізніші літописні праці — так званий Короткий Київський літопис XIV—XV ст. і литовсько-білоруські літописи (літописи Великого князівства Литовського). Оскільки українські землі входили тоді до Великого князівства Литовського, в литовсько-білоруських літописах значне місце відведене історії українських земель. Найбільш цінні дані з історії українських земель містить Супрасльський список. Перша частина його становить компіляцію із загальноруських літописів, друга, присвячена виключно історії Великого князівства Литовського, — оригінальна.

Характерною особливістю литовсько-білоруських літописів є наявність «повістей» — вставок, відмінних за формою та стилем від літописного викладу, що набули значимості художніх творів. «Похвала о великом князи Витовте», вміщена у літописі (Супрасльський список) між 1431 і 1432 рр., звеличує могутність князя Вітовта, якому «шідкорилася не лише вся руська земля, а й усі з заходу та сходу йому поклонялися», бо, як пише літописець, він цар «над всею землею». Виділяється повість «О Подольскої земли», якою закінчується Супрасльський список. Літописець розповідає про князів Коріатовичів, намагаючись обґрунтувати право Литви на Поділля, за яке точилася боротьба між Литвою і Польщею.

Найбільш повним списком є так звана хроніка Биховця (XVI ст.), видана з рукопису у 1846 р. польським істориком Т. Нарбутом. Її вважають першою спробою написання історії Великого князівства Литовського.

Літописець, характеризуючи литовських князів, ідеалізує Гедиміна, Ольгерда, Кейстута, які розширяли володіння Литовського князівства, підносили його політичну значимість. У викладі давньої історії литовського народу багато міфічного, наприклад, в оповіданні про походження останнього від давніх римлян тощо. Найбільш цінні відомості містяться у викладі подій початку XVI ст.

Церковно-літературні твори

Культурні традиції Київської Русі продовжувалися не лише в літописанні, а й в інших видах письменства, зокрема в ораторській, житійній та паломницькій прозі. Видатним представником ораторської прози другої половини XIII ст. був архімандрит Києво-Печерського монастиря, а потім володимирський єпископ Серапіон (помер 1275 р.). Його п'ять

«Слів», що дійшли до нас, незважаючи на релігійне забарвлення, відтворюють реальні умови життя народу в часи монголо-татарського нашествия.

Як і всі сучасні йому проповідники, Серапіон вважав монголо-татарське іго божою карою за гріхи, за дотримування язичницьких звичаїв, за ненаситність князів та бояр і їх міжусобну боротьбу, за знущання з бідних і сиріт. Він малює страшну картину лихоліття: «Кровь и отец и братья нашея, аки вода многа, землю напои князий наших, воевод крепость ищезе; храбрии наши, страха наполньшеса, бежаша множайша же братия и чада наша в плен ведени быша; села наша лядиною поростоша, и величество наше смерися; красота наша погыбе, богатство наше огнемь в користь бысть; труд наш погании наследоваша; земля наша ино-племенникомъ в достояние бысть; в поношение быхомъ живущимъ вскрай земля нашея; в посмех быхомъ врагомъ нашим...» Окремі фрагменти промов Серапіона за силою звучання нагадують сторінки «Слова о погибели Рускыя земли», написаного невідомим автором у Північно-Східній Русі в 20-х—30-х роках XIII ст.

Відгомін образного стилю «Слова о полку Ігоревім», ораторських творів Кирила Туровського та щойно названих творів чується в анонімному «Слові о Лазаревѣ воскресеніи» (створене на межі XIII—XIV ст.). І. Франко припускав, що автором «Слова о Лазаревѣ воскресеніи» міг бути дружинник, який не тільки відтворював настрої сучасників, а й висловлював бодай «слабеньку ноту надії тодішнього русина на кращу будучину».

Чимало послань, «слів», грамот, житій, похвал, промов написали у київській період своєї діяльності Кипріан і Григорій Цамблаки. Обом болгарським письменникам-проповідникам властивий риторичний стиль, поєднаний із складними художніми засобами, витонченістю малюнка, патетичною експресією, з драматизованими описами природи тощо. Наприклад, у «Слові про почивших» Григорій Цамблак з неприхованою іронією малює образ багатія, якому зажерливість не дає спокою ні вдень, ні вночі.

Визначною літературною пам'яткою того часу є «Києво-Печерський патерик». Перша його редакція (початок XIII ст.) містить оповіді про побудову Печерської церкви та про перших печерських чорноризців. Хоч згодом Патерик набув характеру збірника житій ченців і оповідань про різні «чуда» в лаврі, він зберіг чимало фактів із соціальної та політичної історії Русі, а також з побуту монастирів як великих феодальних землевласників. З суто літературної сторони викликають інтерес Арсенівська (1406) і дві пізніші (друга половина XV ст.) редакції Патерика. За мовою і художніми засобами вони вважаються перехідним етапом від літератури Київської Русі до літературних пам'яток другої половини XV ст.

Вплив живої української мови помітно позначився в новій редакції збірки житій «Четъ-мінеі» (1489), оригінал якої був складений, очевидно, у західноукраїнських землях і переписаний пізніше в Білорусії. Тому в цій редакції помітні особливості як української, так і білоруської мов. До того ж, переписувачі обробляли «житія» святих і «слова» у відповідності із своїми уподобаннями та призначенням книги.

Світська література

Поряд із церковно-моралізаторськими творами часів Київської Русі з'являються в українській редакції XIV—XV ст. такі цікаві збірники, як «Ізмарагд», перекладні «духовні повісті» про трьох королів-волхвів, про Таудала-лицаря, світ-

ські повісті «Олександрія», «Троянська історія», «Сказаніє про індійське царство».

У збірнику «Ізмарagd» уміщено близько ста різних «слів», здебільшого на морально-побутові теми: «про книжну мудрість», «книжне почитання», про повагу до вчителів, «ключи давших разума книжного», про добродійність і гріхи, «о женах добрых и злых», «о наказаніи чад», про багатих і бідних тощо. В «Слові о желаніи богатства» засуджується жадоба до наживи, висміюються скнари-златолюбці. Інші «слова» застерігають, що убогому не варто з багатим ні заводити дружби, ні позиватися, бо перемаже все одно той, хто має золото. Водночас там же містяться заклики до багатіїв припинити «граблѣнія убогих», добре поводитися з челяддю, а до домочадців — бути покірними своїм господарям. Отже, тут бачимо цілу програму офіційної моралі тогочасного феодального суспільства.

У XV ст. з'явився білорусько-український переклад ірландської за походженням повісті про Таудала-лицаря. Ось її зміст. Коли після чергової п'яної оргії Таудал лежав три дні непритомний, ангел взяв його душу і показав їй «той світ». Опритомівши, Таудал переповідає те, що нібито бачила його душа: розкішне життя на тому світі праведників і пекельні муки грішників. Повість набула популярності не стільки завдяки моралізаторству, скільки через авантюрний характер сюжету. Взагалі ця літературна пам'ятка наближається до світських повістей та середньовічних лицарських романів з їх любовними інтригами, лицарською галантністю, культом «честі» й «дами», різними пригодами. Саме в такому плані у XIV—XV ст. перероблялися повісті «Олександрія» і «Притча о кралѣх» (про Троянську війну), відомі з часів Київської Русі. Обидві були перекладені та перероблені у південнослов'янських землях (друга хронографічна редакція), зокрема в Сербії. Сербська редакція «Олександрії» набула значної популярності й відома в багатьох українсько-білоруських списках XV—XIX ст., поповнених різними подробицями, запозиченими з літературних джерел, та вигадками переписувачів і редакторів. У цих списках непереможний завойовник Олександр Македонський стає вже християнізованою фігурою, історичне тло відступає перед фантастично-казковими й фольклорними елементами, зокрема у розповіді про війну з індійським царем Пором, про «нечисті народи» та інші дива, які довелося бачити Олександрю від час походів. Якщо у перших перекладах часів Київської Русі завойовницька політика Олександра осуджувалася, то у перекладних списках періоду XV—XVII ст. помітне захоплення авторів героїчними подвигами, мужністю й хоробрістю героя твору.

З XV ст. значної обробки у перекладах зазнали оповідання про Троянську війну, відомі у Київській Русі з хроніки Іоанна Малали, а потім і в слов'янському перекладі хроніки Манасії, де вставлена «Притча о кралѣх». Тоді ж з'являється білорусько-український список з латинського оригіналу «Історії Троянської війни» італійського поета XIII ст. Гвідо де Колумни. В українсько-білоруських перекладах-редакціях внесені деякі риси місцевого колориту.

Література другої половини XIII — першої половини XV ст. значною мірою відтворювала реальну дійсність цього періоду, погляди різних верств суспільства на соціально-політичні явища й події, побут, звичаї та естетичні смаки того часу і сприяла дальшому розвитку російської, української і білоруської культур.

3. Архітектура і живопис

Архітектура і живопис у другій половині XIII — першій половині XIV ст.

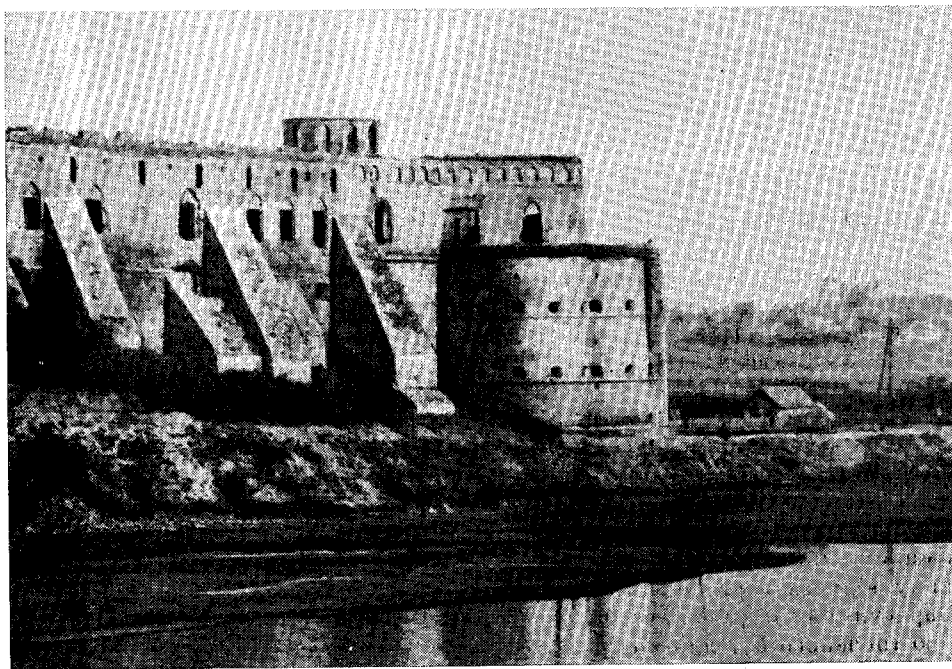
Розвиток архітектури й живопису у Південно-Західній Русі в період після монголо-татарської навали свідчить, що народ своєю невтомною працею успішно долав тяжкі наслідки нашествия.

Протягом XIV ст. зростала кількість міст і фортець. Оборонне будівництво вимагало великих витрат часу, багато робочої сили й матеріальних ресурсів. Інтенсивність відбудови старих, зруйнованих монголо-татарськими ордами міст і будівництво нових були можливі лише в умовах піднесення продуктивних сил на південно-західних руських землях.

У містобудівних прийомах визначальними залишилися давньоруські (X—XII ст.) традиції нерегулярного планування і забудови. В міру розвитку міста збільшувалась вулична мережа, з'являлися нові пояси укріплень та монументальні споруди (нерідко і в передмістях).

Вирішальний вплив на фортифікаційну архітектуру мали зміни в стратегії і тактиці ведення війни, розвиток військової техніки. У попередню добу важливу роль відігравали тривалі облоги міст чи фортець, а після монголо-татарського нашествия переважало захоплення їх шляхом навальної атаки й штурму з допомогою різних пристроїв для зруйнування стін. Тому в системі укріплень збільшилася кількість башт, що істотно позначилося не тільки на воєнно-стратегічному характері, а й на зовнішньому архітектурно-художньому стилі.

З метою ефективної протидії ворогові при атаці й штурмі та на випадок захоплення ним частини укріплень з середини XIII ст. виробляються відповідні типи фортифікації, головним опорним вузлом яких стає міцна башта-донжон.

Меджибіж. Фортеця XIV—XVII ст. (Сучасний вигляд).

Залишки замку в Невицькому (біля Ужгорода). XIII—XVI ст.

тво з каменю було значною мірою пов'язане з традиціями галицької архітектури XII ст., а з цегли — волинської.

До мурованих кам'яних оборонних споруд належать замки в Білавіні, Столп'ї, Чернівці, Угруську, Хотині, Кременці, Невицькому, Кам'яніці, Олеську, Білгороді (Дністровському). Найголовніша їх прикмета — наявність міцних мурованих стін, а в замках у Кременці, Невицькому, Білгороді (Дністровському) ще й кількох башт. Замок у Кременці (близько 1290—1340) збудований на високій горі; стіни його з трьома баштами оточують невелике подвір'я овалної форми з таким розрахунком, щоб забезпечувати фланговий обстріл нападника. На зламі (у плані) мурів, де обстріл утруднювався, влаштовували спеціальні пристрої, виступи-ліхтарики (машикулі) з бійницями для обстрілу підступів до стін. Такі виступи з бійницями є також у Білгороді (Дністровському), Олеську й Луцьку.

Замок у Хотині, зведений Данилом Галицьким, до перебудови в XIV і XV ст. мав дві башти, північна з яких, імовірно, відігравала роль дозжона. Будівничий укріплення дитинця в Білгороді (Дністровському), розташованому на широкому плато, оточив квадратний дворик могутніми мурами з чотирма баштами. Замок у Невицькому, що займає вершину відрога гори, має тільки дві башти, а замок в Олеську — одну. Нерегулярне мурування стін, застосування вапняного розчину з домішкою товченого вугілля або каменю-вапняку чи цегли, типи бійниць з великою бойовою площадкою і вузькою щільною назовні, в'їзні арки, що мають злегка стрільчасту готичну форму, простота декоративної обробки

Подібного типу споруд не було в архітектурі XI—XII ст. Згадані башти, як правило, будувалися всередині оборонних укріплень, близько до стін, з найбільш приступного для ворога боку. Зовнішні обвідні стіни укріплень споруджувалися з дерева, обмазувалися глиною і, побілені, на вигляд зовсім не відрізнялися від мурованих.

Але згодом виявилися істотні недоліки таких укріплень. Тим-то перед будівничими гостро постало завдання забезпечити таку розстановку башт і конфігурацію укріплень, які б давали можливість оборонятися вогнем з флангів. Прикладом нового типу фортифікації є замок в Луцьку і Кременці, будівництво яких розпочалося в 90-х роках XIII ст.

Нові умови ведення війни настійно вимагали спорудження укріплень не тільки підсиленних мурованими баштами, а й цілком побудованих з каменю або цегли. Причому будівництво

і конструкції склепінчатих перекритть, — усе це дозволяє об'єднати згадані муровані споруди в одну групу, що веде своє походження від давньоруської мурованої архітектури.

Суворий вигляд оборонних споруд, лаконічні монументальні об'єми й величавий силует найбільш повно втілювали художні смаки та естетичні погляди доби. Їхні образи виражали ідеї могутності батьківщини, патріотичної гордості сучасників і слави.

У культовій архітектурі виявилися нові тенденції: поряд із старими спорудами, монументальними і величними, будувалися храми підкреслено урочисті. Наприклад, у Холмі поряд з храмом Успення «величеством і красою не мене сущих древніх», з'явилися баштоподібні храми Івана Предтечі та Кузьми й Дем'яна. Ця ж тенденція простежується і на тринефових храмах Івана Богослова та Дмитра в Луцьку (кінець XIII ст.). Крім хрестовокупольних церков, споруджується чимало ротонд з однією апсидою-конхою (Перемишль, XIII ст.), з шістьма (Горяни, Галич) та вісьмома апсидами (церква Василя у Володимирі), з опорними стовпами (Володимир, XIII ст.) і храми оригінального хрещатого плану (церква Миколая у Львові).

Отже, за сто років архітектура зробила великий крок вперед. Політичне завдання часу — зміцнення князівської влади, спроможної покласти край феодальній анархії, тобто сваволі боярства, знайшло вияв і в архітектурі — у ній все голосніше лунає нота урочистості. Разом з тим виражалися й певні соціально-політичні зміни: посилення феодального гніту і князівської влади над народними масами.

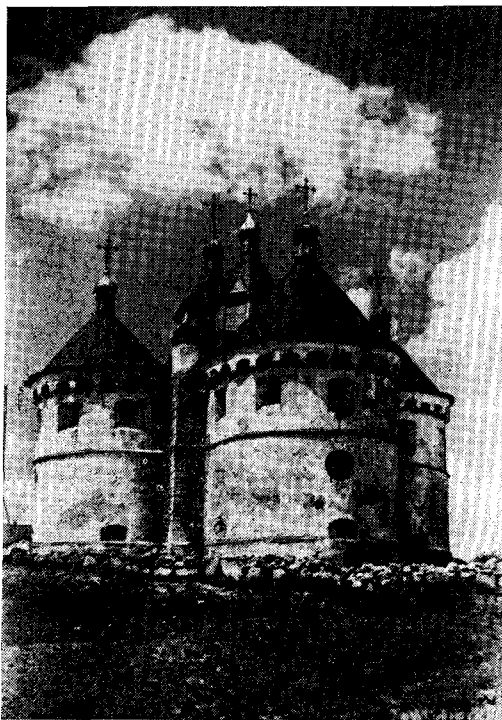
Образотворче мистецтво другої половини XIII — першої половини XIV ст. зберігає традиційні характерні риси попереднього періоду: монументальність, величавість, витончений колорит, гармонійні пропорції, впевнений малюнок, високу професійну майстерність. Одночасно існував художній напрям, який характеризується поступовим розвитком реалістичних рис, вірою в людину, прагненням до опатності, барвистості, життєрадісності, образного ладу твору. Релігійні образи втрачають колишню нерухомість і нерідко набувають рис простої людини. Віртуозне володіння зворотною перспективою дозволяє митцям зобразити простір певної глибини, а образи наділити яскравими характеристиками, вони завжди сповнені моральної величі й людської гідності.

З пам'яток кийівського живопису цієї доби збереглася ікона «Богоматері Печерської (Свенської)», створена близько 1288 р. Прототипом для неї було зображення «Богоматері Кіпрської» на троні. Однак фігури анге-

Церква. Горяни (Закарпаття). XIII—XIV ст.

Церква-фортеця в Сутківцях. XV—XVI ст.

митрополита Максима. Обличчя зображено м'яко, без умовності та геометризації форм. З великою майстерністю намальовано одяг: докладно опрацьовано складки, багато уваги приділено тонким переходам барв. Названі твори живопису свідчать про високий рівень мистецької культури Києва в період після монголо-татарської навали.

У Галицько-Волинському князівстві мистецтво розвивалося під впливом Києва, звідки, як зазначає літописець, були «принесені» численні ікони. Ікона Покрови XIII ст. з Галичини — праця народного майстра, який не пройшов довгої професійної виучки, проте добре відчував декоративні можливості кольорів. Теплий зелений колір поєднано з багряним фоном, лазурові барви — з коричнево-чорними й вишнево-червоними, на яких зрідка полум'яніє кіновар. Однією з найвизначніших пам'яток живопису кінця XIII—початку XIV ст. є «Волинська богоматір». Величний силует, докір в очах — усе це справляє глибоке враження.

Народний струмінь відчутно також в мініатюрах рукописів, особливо в ілюстраціях псалтирів та хронік-літописів.

Архітектура і живопис у кінці XIV — першій половині XVI ст.

замки і фортеці — опорні пункти їх панування. З другого боку, створення укріплень викликалося необхідністю захисту від спустошливих набігів татарських орд, а згодом і вторгнень турецьких військ. Оборонне будівництво ставало провідним і поглинало величезні матеріальні й люд-

лів іконописець замінив поста-
тими Антонія і Феодосія — за-
сновників Києво-Печерської
лаври. Образи їх приваблюють
щирістю й безпосередністю.
М'який блиск золотого тла доб-
ре відтінює соковитість барв та
пластичність одягу.

До київської школи примі-
кає ікона кінця XIII — початку
XIV ст. «Микола з житієм» із
церкви в Київці. Вона значною
мірою позбавлена суворого ас-
кетизму, властивого більшості
творів попереднього періоду.

Обличчя з м'яким круглим
овалом відтінене ніжним коло-
ритом білої ризи, що світиться
на золотому фоні. Ніжнорожеві
або голубуваті складки одягу
надають постаті незвичної лег-
кості.

До кола київських пам'я-
ток належать також визначні
твори кінця XIII ст. — «Горів-
ська богоматір» та «Максимів-
ська богоматір». Остання, ма-
буть, виконана на замовлення

Архітектура і живопис кінця XIV — першої
половини XVI ст. розвивалися в умовах боротьби
народних мас проти соціального й національного
гноблення. Феодали споруджували у цей час

ські ресурси. Важливу роль у спорудженні замків відігравали місцеві будівничі та інженери, про що свідчить особливість стилю оборонної архітектури цього періоду, планування та будова башт, брам тощо. Головним будівельним матеріалом лишалося дерево, хоча питома вага каменю й цегли зростала. З дерева зводилася переважна більшість споруд — від простого житла чи ганку до палаців і замків.

У оборонній архітектурі також помітні зміни. Стіни й башти старих замків надбудовувалися і зміцнювалися примуровуванням (потовщенням). Башти майже рівномірно розташовувалися по периметру подвір'я. Яскравим зразком подібної модернізації може служити замок у Луцьку. Триярусні башти й стіни його раніше завершувалися зубцями-мерлонами з вузькими щілиноподібними бійницями для стрільби з луків і арбалетів.

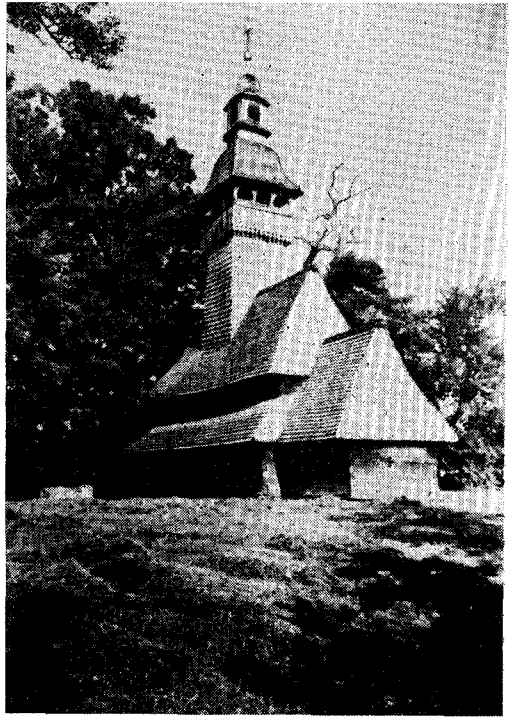
Тепер зубці-мерлони замурували і надбудовували; бійницям у два (а подекуди й у три) яруси надавали такої форми, щоб забезпечити обстріл із вогнепальної зброї. На баштах зведено було ще по одному ярусу. Перебудова торкнулася майже всіх давніших кам'яних укріплень XII—XIV ст., зокрема в Кам'янці, Білгороді (Дністровському), Мукачеві, Кременці, Невицькому, Хотині.

На замку в Хотині добре видно зміни не тільки у фортифікації в зв'язку з застосуванням вогнепальної зброї, а й в естетичних смаках.

Старі стіни замку і башту Данила Галицького перебудовано до невпізнання, замуровано в нових стінах і баштах, які висுвають за лінію мурів. Обвідні мури та злиті з ними башти вражають велетенським розмахом. Силует замку відзначається нерозчленованістю, підсиленою декоративним орнаментом у вигляді візерунка української плахти або вишивки (малюнок з червоної цегли на тлі білокам'яних мурів).

Як бачимо, будівничий хотинської твердині надихався мотивами рідного мистецтва. Пом'якшення суворості образів архітектури, навіть такої специфічної, як воєнно-оборонна, вказує на безупинний розвиток і зміни норм архітектурної естетики.

Старі укріплені боярські садиби поступово еволюціонують у магнатські замки. З цим пов'язана, наприклад, структура замків в Олеську, Клевані, Острозі. Так, замок в Острозі дуже схожий за своєю схемою з укріпленнями в Чорторійську або в Кам'янці (Волинському). У ньому в оточенні, мабуть, дерев'яних стін, ближче до східного боку, було збудовано так звану вежу й дім, мурований на взірць західноєвропейських

Церква Миколая. Колодне (Закарпаття). XVI—XVIII ст.

Різьба по дереву. Підгайці (Тернопільщина). 1653 р.

донжонів: він мав підйомний міст і міг витримати тривалу облогу.

Застосування вогнепальної зброї справило великий вплив і на формування структури замків. У XV ст. башти в основному влаштовувалися так, що виступали за поле стіни і мали або квадратну, або неправильну п'ятикутну форму, кутом до фронту, що значно посилювало їхню витривалість проти мушкетного й гарматного обстрілу та створювало сприятливі умови для флангового вогню. І в мурах, і в баштах збільшують кількість бійниць.

У замку в Клевані (XV ст.), який найкраще зберігся, бійниці розміщені в три яруси, мають великі бойові камери для гармат і обслуги. Враження особливої могутності будівничий Клеванського замку досягає тим, що робить башти і стіни трохи звуженими догори.

Більшість монастирів, крім таких стародавніх укріплених комплексів, як Києво-Печерська лавра, Михайлівський монастир у Переяславі, Єлецький у Чернігові, обводилися міцними стінами. До нашого часу збереглася лише невелика частина цих укріплень, але й вони свідчать про появу в XIV—XVI ст. типу монастиря-фортеці. Архітектурою ці споруди мало різняться від інших видів укріплень. Лише набір будівель, внутрішнє планування та розташування головного храму вносять певну відмінність від звичайної фортеці. Якщо храм не пристосований до оборони за первісним задумом, то його зводили посеред двору — Межиріч (XV ст.), Дермань (XV ст.), а інколи й укріплену церкву теж ставили посеред двору, як в Уневі, і вона виконувала роль донжона. Але часто храми включалися в систему обвідних мурів так, що одна із стін храму становить їх продовження, як Успенська церква в Зимному (1495), Богоявленська в Острозькому замку (XV ст.).

У культовій архітектурі в останній чверті XIV ст. спостерігаються інтенсивні пошуки нових форм, здатних втілити народні смаки та мистецькі ідеї. Храми цього періоду несуть відбиток архітектури суворой перехідної доби. Їхні творці, не насмілюючись рішуче порвати з традиціями XIII ст., відмовитись від трьохнефних з опорними стовпами храмів, ще не зважувалися застосувати в мурованому будівництві структуру внутрішнього простору та конструктивні прийоми дерев'яного народного будівництва, перетлумачити надбаний народними майстрами досвід, втілити його в мурованих спорудах.

В урочистій архітектурі хрестовокупольних храмів, таких, як в Дермані, Межиріччі або Острозі, майстри зуміли тонко втілити уявлення людей XV ст. про піднесено прекрасне, воскрешаючи в іншій інтерпретації перервану й забуту лінію давньоруських часів, почату в кінці XII—XIII ст. храмом П'ятниці в Чернігові (Петра Милоніга). В композиції таких храмів, як у Сутківцях, безвісні будівничі втілили естетичні

Ікона страстей. Воздвиженська церква. Дрогобич. XVI ст.

смаки й уявлення про мужність у боротьбі за справедливу справу, за національне самозбереження.

У XV — на початку XVI ст. в архітектурі невеликих храмів з'являються нові риси, безпосередньо пов'язані з народними ідеалами. Маленька церква Трійці в Зимному (1465) становить неабиякий інтерес, бо в цьому мініатюрному храмі, що має лише один неф з апсидою, вперше в мурованій архітектурі застосовано новий архітектурно-конструктивний прийом — бані спираються не на підпругні арки й паруси, а на зімкнуте і ніби зрізане на третині висоти склепіння. Отже, невідомий майстер уперше спробував застосувати конструкцію залому, добре знану в дерев'яному будівництві. Бана з заломом подобалася, мабуть, тому, що ця конструкція відкривала широкі можливості для створення урочистих інтер'єрів з висотно розкритим внутрішнім простором.

Муроване будівництво на Подніпров'ї та Сіверщині обмежувалося Києвом і Черніговом. У Києві після монголо-татарської навали були відбудовані споруди XI—XII ст. — Софійський, Михайлівський та Успенський собори, Печерський монастир, а в Чернігові — храми Спаса, Єлецький та П'ятницький. Крім цього, біля прославлених храмів будували невеликі каплиці — усипальниці. Але найбільше тут будували з дерева. На жаль, пам'яток тієї доби не збереглося, і ми можемо мати певне уявлення про них лише з пізніших джерел — описів XVII ст. Ретроспективно можна судити про багатство й велике розмаїття планово-просторових структур — замків, жител, палаців, храмів, господарчих та виробничих споруд, різноманітних за об'ємами, силуетом і пропорційним ладом. Дерев'яне народне будівництво зберігало віковичний досвід, творило без-

перервний ланцюг традицій, не дозволяло безслідно зникнути знайденим вдалим інженерно-конструктивним розв'язанням і мистецьки довершеним формам, було невичерпним джерелом творчості наступних поколінь.

Образотворче мистецтво з кінця XIV ст. розвивалося при інтенсивному проникненні в нього народного струменя. Пригнобленому іноземними загарбниками українському народові була потрібна єдність, здатна зміцнити й згуртувати його для відсічі ворогові, і ця ідея знайшла яскраве втілення у фресках (монастиря в с. Лаврі) «Вселенських соборів» та «Акафісти Богоматері». Українських майстрів запрошували працювати також і до польських земель. Їм належать, наприклад, фрески у Вісліцькому колегіаті з характерними готичними рисами в трактуванні архітектури, а також в обличчях персонажів, де бачимо енергійне моделювання форми широким пензлем, що надає їй особливу міцність і конструктивність. Цю тенденцію далі поглиблюють українські майстри фресок замкової каплиці в Любліні (1418) на чолі з волинським живописцем Андрієм. Для цих розписів характерні персонажі, виконані енергійно й упевнено, з народними обличчями, сповненими внутрішнього драматизму.

Поряд з фресковим живописом з XV ст. дедалі більшого розповсюдження набувають на українських землях ікони, намальовані на дошках. Вони зберігають багато спільного з мистецтвом Пскова й Новгороду. Замість невисокої передвітарної перегородки в церквах з'являється іконостас, де ікони розміщено у певному порядку. Як завершена цілість іконостас у російському мистецтві склався уже в XV ст. Український іконостас, близький до російського, виник приблизно тоді ж.

Образ воїна-звитязця знайшов яскраве втілення в іконі Юрія Змієборця із Станіли (кінець XIV ст.). Його зображено в лицарських латах на вороному коні, що топче змія, із списом в руках, червоний плащ переможно розвівається на вітрі. Надзвичайно динамічний силует і яскравий колорит — характерні риси цього визначного твору образотворчого мистецтва.

Посилення впливів церкви, яка намагалася нав'язати народним масам почуття жаху перед муками загробного життя, знайшло вияв у іконах «Страшного суду». Але під впливом значної кількості замовців з народу — селян та міщан-ремісників — ці ікони швидко набули не тільки сатиричного, але й яскравого антифеодалного забарвлення. На багатьох з них зображені в типовому одязі римські папи, королі, пани і блудниці з обстриженими головами й обрізаними подолами. Всіх їх чекають пекельні муки. Під впливом народної творчості послаблюється аскетичний напрям, зображення свя-

Мініатюра з Київської Спиридонової псалтирі (1397 р.).

тих наділяються особливою теплою, а палітра кольорів просвітлюється. Відбиття народних смаків видно і в доборі святих, наприклад Юрій — воїн і охоронець, Микола — покровитель теслярів та мандрівників, Параскева П'ятниця — покровителька торгівлі і, звичайно ж, боготатір з дитиною — заступниця знедолених.

Ікона богородиці з с. Красова показує, як у живопису вироблявся емоційний образ жінки-матері. Обличчя не темне, а світлорожеве, з довгими дугороздільними бровами, маленьким ротом, трохи сумними й задумливими очима.

Митців хвилювала таємниця життя і смерті. В ікони вносилися побутові елементи. Ікона «Оплакування Христа» з Трушевич — це реквієм у фарбах. Емоції горя і страждання передано різким, дзвінким колоритом, патетичними жестами й ритмом силуетів фігур.

Нерідко на іконах (зокрема, «Воздвиження», «Покрови») поруч із святими зображуються різні історичні діячі або замовці ікон. На початку XVI ст. пом'якшуються риси облич, більш вишуканими стають силуети фігур, ритміка складок і зображення одягу.

Про рівень книжкового мистецтва Києва наприкінці XIV ст. свідчать мініатюри Київського псалтиря (1397), написані Спиридонієм. У них багато народних жанрових сценок: будівництво вежі з пристосуванням для підняття вантажу, гончарі розписують посуд, люди жарять м'ясо на рожнях, вершники у бою, воїни при облозі міста. Соковитий, яскравий колорит, витончені жести, граціозні постаті майстер малює з каліграфічною відточеністю, а численні золоті штрихи — асисті нагадують про колористичне багатство давніх розписів та мозаїк і фресок Києва.

Загалом у XV — першій половині XVI ст. в українському малярстві помітне прагнення більш життєво й правдиво зобразити людей, наділити їх образи виразністю і гідністю, що цінувалися в народі.

Як бачимо, в мистецькій творчості цієї доби український народ досяг великих успіхів. Її розвиток відбувається під знаком все глибшого проникнення ідеалів свого часу. Все це зумовило чарівність і неминущу вартість створеного.

4. Театр. Музика

Джерела театру

Народні ігри, відомі на Русі ще з часів сивої давнини, протягом XIII—XVI ст. збагачуються новими засобами сценічної виразності й поступово набирають більш розвинутих форм театрального видовища. Якщо в обрядах (весілля, похорон,

Деталь фрески «Розні'яття» з церкви в Горянах. XV ст.

Скоморохи з ведмедем. Гравюра. XVII ст.

оформлення, спеціально підготовлених виконавців.

У народних іграх широко застосовувалася імітація трудових процесів (оранки, сівби, збирання врожаю) і поведінки тварин (звірів, птахів) з допомогою таких експресивних сценічних засобів, як слово, рух, міміка. Використовувалися також маски, примітивний грим. Наприклад, фарбування обличчя, прикріплення вус та бороди з клоччя або вовни. Передавалися поняття й мовними знаками, образами. Так, вбрана в барвистий одяг дівчина символізувала весну, сивий дід — мороз, жінка в масці, білій сорочці й з косою в руці — смерть.

Драматична дія народних ігор, поєднана з діалогом, співом, пластичними рухами, танками, жестами, мімікою, перерядженням, містила в собі зародки театру, які, проте, не розвинулися.

На другу половину XIII — першу половину XVI ст. припадає період дальшого розвитку такого явища в історії театру східних слов'ян, як діяльність скоморохів — народних лицедіїв, співаків, музикантів, танцюристів, клоунів, фокусників, акробатів, борців, дресирувальників. Скоморошество виникло й розвинулося на Русі разом з народними святковими іграми та деякими обрядами задовго до об'єднання східнослов'янських племен у давньоруську державу. Про побутування у Давній Русі скоморошества як своєрідного поєднання елементів театрального, музичного, танцювального й циркового мистецтва свідчать білини київського циклу і зображення скомороших сцен на фресках Софійського собору в Києві (XI—XIII ст.)

Скоморохи поділялися на осілих і мандрівних. Осілі виступали головним чином на ігрищах під час свят, на весіллях тощо. Мандрівні об'єднувалися у ватаги й переходили з місця на місце, відвідуючи й далекі країни. Наприклад, великий італійський поет Л. Аріосто у своїй поемі «Шалений Орландо» (пісня XI, строфа 49), яку він писав протягом 1507—1532 рр., згадує про «руських або литвинів» (тобто росіян, українців і білорусів), які водили ведмедів по ярмарках.

Комедійні сцени, іноді імпровізовані, скоморохи розігрували на майданах, посеред вулиць, на ярмарках просто неба, обходячись звичайними ширмами, за якими вони переодягалися, накладали на обличчя маски, грим.

Джерелом мистецтва скоморохів була народна творчість. Вони виступали не тільки виконавцями, а й творцями усної поезії, музичного і танцювального фольклору. Народ любив скоморохів не тільки за те, що вони своїми розважальними виступами давали йому естетичну насолоду, а й за демократичний зміст їхнього мистецтва. Нерідко у гострій, сатиричній формі вони висміювали церковників і світську знать.

Уже зовнішній вигляд скоморохів, їх короткополий одяг (що вважалося тоді гріхом), маски під час виступів (хоч церква й боролася з «москородством» уже з XI ст.), «бісівська» поведінка, не кажучи вже про опозиційний щодо церкви й світської влади зміст їхнього мистецтва, викликали незадоволення духовних і світських феодалів.

Деся наприкінці XVII ст. внаслідок посилення репресій і появи шкільного театру скоморошество зникає. Однак традиції синкретичного мистецтва скоморохів дожили у Росії, на Україні і в Білорусії до XIX ст.

З прийняттям християнства Русь перейняла й елементи так званого церковного театру. Із небагатьох зразків релігійної драми, що існували у візантійському православному культі, в Київській Русі, а згодом і на Україні, був відомий аж до початку XX ст. один — «Умовеніє ніг», пов'язаний з великоднем. Зміст названого дійства ґрунтувався на євангельському оповіданні про тайну вечерю, під час якої Христос нібито умив ноги своїм учням. Розігрувалася ця сцена у страшний четвер посеред церкви. Роль Христа виконував архієрей, ролі апостолів — дванадцять священників.

Такий зразок церковного дійства є поодиноким свідченням не виявленої до кінця у православному богослужінні тенденції звертання до масових видовищ. Православний культ відзначався консерватизмом і не допускав гіпертрофії видовищних елементів, характерної для католицької обрядовості, та досить вільної інтерпретації релігійних сюжетів, властивої протестантській церкві.

Таким чином, протягом другої половини XIII — першої половини XVI ст. існували різні зародкові форми театральних видовищ, які увійшли складовими елементами у театральне мистецтво наступного періоду.

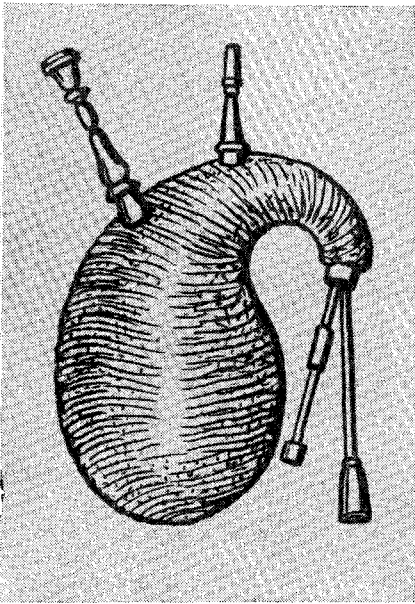
Музика

У другій половині XIII — на початку XIV ст., як і раніше, співці та музиканти зосереджувалися при князівських дворах, а церковна вокальна музика культивувалася при монастирях і єпископських кафедрах. Деякі співці складали спеціальні пісні — «хвали» на честь бойових подвигів князів і дружинників. З ними мусили рахуватися у феодальних колах, і вони займали досить-таки незалежне становище. Так, згаданий у Галицько-Волинському літописі «словутний» співець Митуса навіть наважився відмовитись служити князю.

Професійна музика другої половини XIII — першої половини XVI ст. залишалася майже виключно церковною.

Розвиток народної творчості, основного на той час виду музично-поетичного мистецтва, збагатив і музичну культуру. Протягом XIII—XVI ст. продовжують розвиватися народнопісенні жанри, пов'язані з самобутніми традиціями східних слов'ян періоду Київської Русі: пісні (ігрові, трудові, обрядові та величальні), якими супроводилися давньоруські народні свята річного землеробського кола. Зимовий цикл пісень складався з колядок і щедрівок, весняний — з веснянок, гаївок, русальних пісень, весняних танків та ігор, що відображають різні трудові процеси, наприклад, сіяння проса у хороводній грі «А ми просо сіяли» або

Волинка.

насамперед дума та історична пісня, що стали місцевими пам'ятками героїчної визвольної боротьби українського народу.

Перша згадка про думи, як жанр, що виконувалися козаками в супроводі кобзи, відноситься до 1506 р. (у хроніці польського історика XVI ст. С. Сарницького). Думи створювались і виконувалися кобзарями — безпосередніми учасниками бойових походів і народних повстань. Стиль виконання дум відзначався різноманітністю, емоційною насиченістю, експресивністю вислову. Імпровізаційна мелодекламація супроводжувалася грою на кобзі-бандурі або лірі. Для поетичного тексту дум характерний нерівноскладовий рядок, сам мелодійний наспів має вільну метроритмічну будову, речитативний склад.

Кобзарі, бандуристи та інші музиканти користувалися великою пошаною серед трудового народу; запрошували їх і до панських маєтків та до дворів великих феодалів. Популяризували вони українську музику і за межами України. Так, наприкінці XIV — на початку XV ст. при дворі польських королів у Кракові було чимало українських музикантів: лірник, кілька гусярів, тимпаніст Білява, лютністи Ходько, Подолята і ін.

Формування жанру історичної пісні припадає на XV—XVI ст. До нас, однак, дійшли пісенні зразки в пізніших варіантах. Історичні пісні за своїм змістом та ідейною спрямованістю мають багато спільного з думами. Проте форми художнього викладу тут трохи інші. Пісні цього типу мають строфічну будову, де мелодія здебільшого наспівна, протяжна, повторюється з незначними варіантними змінами у всіх куплетах.

Переважна більшість пісенних жанрів належала до хорової музики, в якій віками складалися й розвивалися традиції багатоголосого народного співу, якому властиві вільне введення голосів, зміна кількості останніх, злиття їх на певних вузлових моментах в єдиний звук (унісон) з наступним розгалуженням тощо.

маку — у веснянці «Мак». Літньо-осінній цикл пісень включав купальські пісні та ігри, а також жнивварські пісні, де звеличувалась людська праця, осілювався врожай як наслідок цієї праці. За змістом та музично-виражальними засобами в ряді пісень є багато спорідненого, а інколи й тотожного з російськими та білоруськими календарними піснями (наприклад, «Просо», «Мак»), що пояснюється спільними джерелами, які послужили основою для розвитку культур трьох братніх народів.

Поряд з календарними розвивалися різноманітні жанри родинно-обрядових та побутових пісень: весільні, голошіння, коліскові та ін. В них, як і в піснях землеробського календарного циклу, відчувається поступовий процес виникнення й розвитку рис, типових для української музики. Крім того, з'являються нові жанри, що відбивають тогочасне життя і побут українського народу, зокрема козацтва. Це

Жартівливі, гумористичні та жартівливо-танцювальні пісні своїми джерелами пов'язані з мистецтвом скоморохів. Вони свідчать про здорове, оптимістичне світосприймання трудящого люду України і поряд з тим викривають соціальну нерівність та несправедливість, висміюють лицемірну мораль панівних класів, представників світської і духовної влади.

З мистецтвом скоморохів пов'язаний розвиток різноманітних видів інструментальної музики. Особливо поширеними в той час були гудок (триструнний смичковий інструмент), гуслі, лютні, різноманітні сопілки, бубни з брязкальцями й дзвіночками, волинка. В козацькому середовищі перевага надавалася таким музичним інструментам, як сурми, бубни, литаври (тулумбаси), ліри, бандури, кобзи, цимбали.

Великого поширення набули танцювальні жанри інструментальної музики і найбільше серед них — гопак і козачок. Вони користувалися неабиякою популярністю у багатьох народів, їх мелодії потрапили у ряд західноєвропейських органних і лютневих нотозбірок того часу, наприклад, до органної табулатури Яна з Любліна (1540), італійської лютневої табулатури Сантіно Тарсі да Парма та ін. Є відомості про те, що названі танці виконувалися на весіллі польського короля Сигізмунда I з італійською принцесою Боною Сфорнею (1518). Можна назвати ще цілий ряд фактів, які засвідчують тісні контакти і взаємозв'язки української і польської культури. Наприклад, видатний теоретик і композитор XV — початку XVI ст. Себастьян з Фельшина (під Перемишлем), що вважається батьком польської музики, був за походженням українець і називав себе «роксолянус». Під впливом української думи в ранній польській літературі з'явився термін «дума» — на визначення ліричної поезії з історичним підкладом.

Різнманітні жанри музичного фольклору та самобутній стиль народного виконавства послужили ґрунтом для виникнення й удосконалення професійної музичної творчості.

* * *

Протягом другої половини XIII — першої половини XVI ст. розвиток культурного життя на українських землях відбувався в складних і суперечливих умовах. Незважаючи на згубні наслідки монголо-татарської навали, поступ у цій сфері тривав. Тут чимало досягнень пов'язано з продовженням кращих традицій культури Давньої Русі. Загарбання українських земель польськими й литовськими феодалами значно погіршило умови для творчості, стало однією з причин сповільнення темпів культурного розвитку. Але культура української народності продовжувала розвиватися в нерозривному зв'язку з російською і білоруською. Кращі надбання її служили справі боротьби проти кріпосництва й наступу іноземних феодалів, дальшому єднанню братніх східнослов'янських народів.

1. Посилення феодално-кріпосницького
гніту

Зростання феодалного
землеволодіння

У другій половині XVI — першій половині XVII ст. на українських землях спостерігався дальший розвиток міст і внутрішнього ринку. В цей час ряд країн Західної Європи вступав у період капіталізму. На внутрішньому й зовнішньому ринках зростав попит на хліб та іншу сільськогосподарську продукцію. Це підштовхувало феодалів до розширення фільварків.

На Україні виник ряд нових величезних маєтків. За «Описом землі Волинської 1528 року», наприклад, у цьому воєводстві нараховувалося понад 430 шляхетських і магнатських родин, яким належали майже всі земельні багатства Волині. А на 1629 р. у Волинському воєводстві 37 магнатів володіли 79584 димами, тобто 3/4 всіх селянських господарств.

Земельні багатства магнатів зростали за рахунок успадкування, купівлі або захоплення маєтків, шлюбів, залюднення і освоєння окраїнних територій, пожалувань великих князів литовських і королів польських.

Великокнязівські й королівські грамоти стверджували права магнатів як на старі, так і на нові володіння, придбані різними способами. Так, за найбільшими на Україні магнатами князями Острозькими ще у 1507 р. було закріплено м. Чуднів, у 1508 — Турів, у 1517 — Дорогобуж і Кrasilів, у 1519 р. — Звягель.

Острозьким у другій половині XVI ст. належала третина (32,67%) усієї Волині, зокрема 34% Луцького і 38% Кременецького повітів. Крім того, вони мали маєтки у Литві, Малій Польщі, Білорусії, Галичині, на Київщині, Поділлі. Багатства К. К. Острозького (1526—1608) значно збільшилися, зокрема, після шлюбу його з Софією Тарновською, донькою краківського каштеляна, яка успадкувала батьківські володіння, у тому числі м. Тарнув з околицями. В кінці XVI ст. Острозьким належало 80 міст і містечок, 2760 сіл, два мільйони моргів (морг — бл. 0,7 га) землі й понад 15 тис. чиншовиків. Папський нунцій у Польщі Г. Спаноккі мав підставу писати у 80-х роках XVI ст., що князь К. К. Острозький «вважається найбагатшим і найзаможнішим господарем у цілій королівстві» і став би одним з можливих претендентів на польський престол, якби не був «схизматиком».

Найбільші воєводства Речі Посполитої кінця XVI — першої половини XVII ст. фактично поділили між собою наймогутніші магнати: Волинь належала Острозьким і Заславським, Київщина — Вишневецьким і Збаразьким.

Найчастіше великокнязівські й королівські грамоти видавалися вже на захоплені землі. Так було, зокрема, у 1553 р. з князем Ф. Пронським, який заволодів селами Чернеч-Городок, Козиничі, Бру-

ховичі, Колки, Рудники Луцького повіту, з Т. Хоткевичем, котрий привласнив волинські села Борки, Жилиці, Костевичі, Турію, Бортники, Кововлю і Самки з усіма людьми та їх майном. Про масовий характер загарбання земель феодалами, у тому числі шляхтою, в другій половині XVI ст. свідчить багато фактів. Наприклад, у Ковельському старостві в 1556 р. шляхті належало лише одне село, а в 1590 р. — вже 19.

Особливо швидко зростало феодальне землеволодіння після Люблінської унії 1569 р., коли Польща загарбала Волинь, Київщину й Брацлавщину. На ці землі накинулись магнати Замойські, Струсі, Жолкевські, Калиновські, Конєцпольські, Потоцькі, середня й дрібна шляхта; не відставало від них і католицьке духовенство. Захоплення земель активізувалося після сеймової постанови 1590 р. про роздачу «пустель, що лежать за Білою Церквою». «Пустелями» ця постанова лицемірно називала територію, давно вже заселену селянами й козаками. Польське й українське панство силою зброї привласнювало селянські та козацькі землі. Таким способом Струсь став господарем майже усього басейну Тікича. Там же, на Правобережжі, на Тясміні, величезні простори «придбав» Конєцпольський. На Лівобережжі Жолкевські прибрали до рук Боришпільську волость, «пустиню Горошин» і басейн Сліпорода, Потоцькі — Кременчук та Ніжинщину і т. д. У 1620 р. Сигізмунд III дав К. Вишневецькому староство Черкаське з Боровицею, Голтвою, Кропивною та іншими містами, містечками, селами й хуторами. Я. Замойський одержав Переяславське староство з містечком Яготичом тощо. На Подніпров'ї серед магнатських володінь своїми розмірами вирізнялася «Вишневещина» з центром у Лубнах.

Величезні земельні простори захопили магнати на Брацлавщині. В 1629 р. у Брацлавському воєводстві 18 магнатам належало 80% усіх селянських і міщанських дворів.

Невпинно збільшувалося церковне землеволодіння. В XVI — першій половині XVII ст. найбільшим церковним землевласником на Україні був Києво-Печерський монастир, якому належала велика кількість маєтків мало не по всій території України й Білорусії з різними угіддями: орними землями і лісами, «пустовщинами», луками, бортями, ставами тощо. Луцькій і острозькій православній єпископії належало на Волині одне місто, два містечка, 38 сіл; Володимирській єпископії — 16 сіл, містечко Квасове, Купичівська волость (з 11-ма селами), замок, рібні тоні, ліси, борті, луки і т. д. Після Брестської церковної унії 1596 р. почало зростати землеволодіння уніатської церкви. Багато земель мала й католицька церква. Лише у Волинському воєводстві вона на рубежі XVI—XVII ст. володіла 2094 димами.

Сільське господарство Внаслідок розширення фільваркового господарства, з одного боку, і безперервного процесу освоєння окраїн, з другого, набагато зросла площа оброблюваних земель. Сільське господарство поширювалося на нові місцевості Східного Поділля, південну частину Київщини й Лівобережжя, на Слобожанщину. Проте розвиток окремих галузей його був неоднаковий в різних районах. Так, район найбільш розвинутого землеробства становили Белзьке воєводство, Холмська земля, частково Галичина, густо заселені місцевості з найбільшою кількістю міст, далі йшли Західне Поділля й Волинь. Тут панувало трипільля, поширювалося застосування добрива (гною та попелу), головним чином у великих і середніх маєтках. Причому удобрені ґрунти, як видно з Литовського статуту 1529 р., коштували вдвоє дорожче від

неудобрених. У степових районах, навпаки, ще довго зберігався переліг, а в Поліссі, в тому числі на Лівобережжі, подекуди зустрічалося й вирубне землеробство.

Основним знаряддям обробітку ґрунту залишався великий дерев'яний плуг «з залізом», у який впрягали, залежно від характеру ґрунту, від двох до шести пар волів. Такі плуги застосовувалися як у феодальних маєтках, так і в селянських господарствах. У дворі Володимирської єпископії, наприклад, в 1588 р. було три плуги. На початку XVII ст. з 13 сіл (209 дворів), Зв'ягльської волості князя Острозького селяни виходили для обробітку панської землі з 69 шестиволовими плугами. Легкі сірі ґрунти продовжували орати сохою, в яку впрягали коня.

Асортимент сільськогосподарських культур був таким же обмеженим, як і раніше, а сорти їх — низьковрожайними. Хоч основною культурою залишалося жито, підвищувалася роль пшениці, вирощуваної здебільшого в панських господарствах і значною мірою призначеної на продаж; ціна її весь час зростала. В зв'язку з розвитком броварництва розширилися посівні площі ячменю.

Урожайність в селянських господарствах при нормальних і навіть сприятливих умовах була низькою: жита сам-три, сам-п'ять, пшениці — трохи вище. До того ж часті неврожаї дуже негативно позначалися на селянському господарстві. У фільварках, особливо великих, урожайність була вищою порівняно з селянським господарством. Ревізор Житомирського староства у 1622 р. визначили її у фільварках так: жито сам-чотири, пшениця сам-п'ять, ячмінь сам-сім, овес сам-три, горох сам-сім з половиною.

Головними технічними культурами, як і раніше, залишалися льон і коноплі. Підвищувалося економічне значення хмелю та винограду. В ряді місцевостей, здебільшого у Подільському, Брацлавському (в північній частині) і Волинському воєводствах, закладалися спеціальні хмільники. Що ж до винограду, то, за словами М. Литвина, цю культуру знали в багатьох місцях, зокрема на Київщині. Так, київський Миколаївський монастир у 1507 р. загарбав ряд виноградників у міщан.

Городи й сади були у всіх селах і містах. У Києві, наприклад, в 1571 р. налічувалося 140 городів. У фільваркових господарствах в кінці XVI — першій половині XVII ст. вирощували капусту, цибулю, часник, буряки, моркву, ріпу, редьку, боби, огірки, мак, салат, пастернак, подекуди дині й солодкий індійський корінь.

Помітні успіхи спостерігалися в тваринництві, переважно на Київщині, Волині, Брацлавщині, Поділлі й Чернігово-Сіверщині, де розводили головним чином велику рогату худобу й свиней. В гірських районах Галичини, Буковини і Закарпаття основну галузь тваринництва становило вівчарство. У передстепових і степових районах, в тому числі на Слобожанщині, значного розвитку досягло табунне конярство. За Дніпровськими порогами зростало число козацьких зимівників — скотарських господарств.

У фільварках дедалі більше волів ставили на відгодівлю. У приміських маєтках поширеним було молочне тваринництво, розведення породистих коней та овець. Трохи відставало птахівництво. Однак у першій половині XVII ст. у фільварках зустрічалися спеціальні пташники для гусей, качок, курей, індиків.

Слід відзначити також рибицтво, переважно у фільварках. Найбільше рибних ставків зустрічалося на Поділлі, у Галичині, на Волині, а також у Південній Київщині. Наскільки рибицтво було розвинуте,

свідчить, зокрема, існування професії грабарів, які наймалися копати стави і споруджувати греблі.

Поряд з традиційним бортництвом, поширеним на Поліссі й частково в Карпатах, розвивалося пасічне бджільництво, особливо в лісостепових районах. На Поліссі, в Північній Київщині, на Чернігівщині й Волині чимала частина продуктової ренти припадала на мед і віск. Продукти бджільництва посідали значне місце в експорті.

Не втратили економічного значення й мисливські промисли, поширені в поліських, гірських, передстепових і степових районах. Хутром, особливо бобровим і куничним, сплачували натуральну данину, одночасно воно становило серйозну статтю експорту в західноєвропейські країни, Молдавію й Туреччину.

На сільському господарстві другої половини XVI — першої половини XVII ст. великою мірою позначився також неухильний розвиток внутрішнього і зовнішнього ринку.

«Устава на волоки»
1557 р.

Розвиток фільваркового господарства уже на середину XVI ст. привів до серйозних змін у становищі значної частини селянства. Внаслідок посилення експлуатації селян і загарбання їхніх земель зростала кількість зубожілих, недієздатних виробників; тим часом зміцнювалися зв'язки панського господарства з внутрішнім і зовнішнім ринками. Панівний клас шукав шляхів збільшення доходів від своїх маєтків насамперед за рахунок експлуатації селянства. Аграрна реформа 1557 р. великого князя литовського і короля польського Сигізмунда II Августа, відома під назвою «Устава на волоки», мала на меті вирішити це питання.

Реформу проводили у великокнязівських володіннях на території Литви, Західної Білорусії і, частково, на Україні — в Кременецькому повіті, Ратенському й Ковельському старостах на Волині (завершилася вона близько 1570 р.).

Спеціально призначені ревізори повинні були переміряти землі у всіх великокнязівських маєтках, — як великокнязівські, так і селянські, — і поділити їх на волоки — ділянки площею приблизно 20—25 га. В «Уставі» підкреслювалося, що мета реформи — заведення фільварків «при... замках і дворах наших», тобто великокнязівських.

Під фільварок відводили краї землі, причому так, щоб була одна велика площа; під селянські волоки — гірші й на окраїні маєтку (в таких випадках селяни мусили переносити свої двори на призначене місце). Кожному селянському двору виділялося, як правило, три смуги, кожна площею в 10—11 моргів, — по одній в трьох різних полях, що дорівнювало в цілому волоці. Таким чином примусово впроваджувалась трипільна система землеробства. В тому разі, коли одна родина не могла обробити повну волоку й відбувати з неї всі повинності, дозволялося двом родинам брати в користування одну волоку й розподіляти повинності порівну.

Селянин міг прийняти виділену йому волоку або не прийняти. В останньому випадку, вже без землі, він міг перейти в іншу великокнязівську волость, у володіння іншого феодала чи до міста. Приймавши ж волоку, він прикріплювався до неї як до наділу, а якщо тікав, то «тая земля зо всім домовством» передавалася іншій особі, збіглого ж адміністрація маєтку (війт і урядвик) мусила шукати.

Орні землі й луки кожного селянського двору вимірювалися і записувалися в інвентар (ресстр). Розширяти свій наділ селянин не мав права. Волока становила ту одиницю, з якої селянський двір мусив вико-

нувати всі феодалні повинності. Для обробітку однієї волоки у фільварку притягувалися селяни з семи волок, причому кожна селянська волока повинна була відробити два дні панщини на тиждень; інакше кажучи, для обробітку однієї волоки у фільварку передбачалося 14 панщинних днів на тиждень. А там, де не було панщини, селянин мусив сплатити 30 грошів на рік. Крім того, всі селяни сплачували річний чинш у середньому по 12 грошів з волоки, давали данину продуктами вартістю у 18 грошів. Нарешті, вони відбували додаткову панщину — толоки й гвалти (позачергові спішні роботи, не пов'язані в перші часи після впровадження реформи з працею на полі), оцінені в 22 гроші. Таким чином, із 82 грошів, сплачуваних на рік з волоки, залежний селянин віддавав на феодала у формі панщини 52 гроші (63%), данини — 18 грошів (22%) і ще 12 грошів чиншу (15%)*.

Панщина, отже, ставилася на перше місце. Разом з тим «Устава на волоки» узаконювала старі повинності: мостову, підводну, сторожову (охорону великокнязівських дворів і замків).

Водночас було зроблено обміри всіх великокнязівських лісів і складено карти, введено спеціальну службу на чолі з лісничими. Селяни позбавлялися права користуватись лісами: їм дозволялося тільки збирати хмиз і гриби.

Аграрна реформа 1557 р. прикріпила селян до наділів, тобто до великокнязівської власності, і повністю позбавила їх земель та права їх придбання. Селяни, отже, перетворювалися на кріпаків і мусили відбувати панщину, яка стала головним способом експлуатації, дедалі жорстокішою. Так, у першій половині XVII ст. на гвалти й толоки стали притягувати всіх працездатних членів селянської родини, до того ж на невизначений час і для непередбачених правилами робіт, наприклад на жнива.

Господарська ініціатива селянина і право розпоряджатися своїм доходом були поступово зведені до мінімуму, бо він більшу частину робочого часу мусив витратити на панщинні роботи у фільварку та виконання інших повинностей.

Реформа завдала удару общинній організації селян: тепер не колектив (община), а селянська родина протистояла феодалові, якого представляла призначена ним адміністрація.

Аграрна реформа 1557 р. мала реакційний характер. Разом з тим значення її не обмежувалося великокнязівськими мастками. Процес втягування усіх феодалів у товарно-грошові відносини спонукав їх реорганізувати своє господарство за волочною системою, яка давала їм більші можливості для розширення власної земельної площі й покріпачення селянина. Перехід феодалів до цієї системи тривав приблизно до середини XVII ст. «Устава на волоки», отже, мала загальнодержавне значення. Викликана розвитком фільваркового господарства, вона, в свою чергу, стала поштовхом для дальшого його зростання.

Фільваркове господарство

Сучасники при характеристиці економічного життя Речі Посполитої часто вказували на факт, який їм здавався головним і яким вони пояснювали різні явища також у сфері соціальних і політичних відносин: панство дедалі більше охоплював потяг до розкоші. Воно прагнуло придбати якнайбільше різноманітних і дорогих виробів міського вітчизняного й

* Ці підрахунки зроблені Ю. М. Юргінісом за литовськими даними; оскільки ж в становищі селян в Литві і на Україні було багато спільного, вони дають, хоч тільки наближене, уявлення про співвідношення різних форм ренти на Україні.

закордонного ремесла, перебудовувало свій приватний і громадський побут. Потреби його розширилися в міру того, як на ринку з'являлися нові товари. «Боже мій, яка розкіш проникла в цю державу! — писав відомий політичний діяч Петро Скарга (1536—1612). — Всі, від великого до малого, відкинули святу поміркованість... рідко який пан не в шовках, без шестерні коней, без лівреї [на слугах]». А щоб одержати гроші для задоволення своїх примх, пани зверталися до господарства. Розвитку його сприяли і зміни в суспільному становищі основної маси феодалів: шляхетство звільнялося від обов'язку відбувати військову службу (місце «рицарства» заступали наймані війська) й ставало «сільськими господарями». Приблизно через сто років після того, як почався цей процес, польський публіцист С. Старовольський (1588—1656) писав: «За старих часів вважалося обов'язком селянина обробляти землю, а купця — займатися міськими справами. Шляхтич же віддавався рицарській справі й безперервно воював. Тепер у нас нема вояків, ... зате є корчмарі, гандлярі і посередники... Найбільшим подвигом у нас вважається знати дорогу, якою женуть биків з мастку до Гданьска, бо всі заможніші торгують волами, кіньми, вином, медом, ... рибою, ... всяким хлібом... Все, що їх піддані мають у себе для продажу, вони наказують нести на панський двір, скуповують по самих низьких цінах і відправляють до міста... Туди ж вони посилають і свої продукти». Звичайно, пани відправляли на ринок і натуральні данини, скуповували з цією ж метою у селян різні продукти, однак головна увага власників великих і середніх фільварків зверталася на виробництво товарної продукції в самому панському господарстві.

Кількість хліба, вироблюваного у фільварках районів з найбільш розвинутим землеробством, весь час зростала. У 1582 р. до данського двору (Воронецький фільварок у Володимирському повіті) селяни завезли з поля: жита — 200 кіп, пшениці — 60, вівса — 120, гречки — 80 та 15 кіп різної іншої яровини і один стіг гороху, тобто (приймаємо загалом копу за 5 пудів, а стіг — за 20 пудів) 2375 пудів хліба й 20 пудів гороху. У мастку С. Жолкевського в с. Туринці Львівського староства, даному йому в державу, в 1570 р. налічувалося різного хліба (озимого жита, пшениці, ячменю, вівса) близько 1200 кіп, тобто близько 6 тис. пудів. Це — фільварки середнього розміру. А ось більш виразна картина. Врожай у Большевіському фільварку Галицького староства становив у 1555 р.: жита — 700 кіп, пшениці — 600, ячменю — 400, вівса — 700, гречки — 200, проса — 40 кіп і гороху 1 скирда, загалом — 13,2 тис. пудів. Це, як бачимо, — великий фільварок. У Котельницькому володінні (треба думати, в кількох фільварках. — *Ред.*) Ружинського було знищено під час наїзду 10 тис. кіп збіжжя, тобто близько 50 тис. пудів. Трохи раніше, в 1608 р., у мастку Вчорайше на Київщині під час наїзду пограбовано 14 тис. кіп різного збіжжя, тобто 55 тис. пудів. Спадкоємці магната Острозького в 1615 р. тільки в двох ключах, Констянтинівському й Степанському, мали 300 тис. пудів хліба.

Володільці таких фільварків з своїм двором і челяддю могли спожити лише порівняно невелику частину зібраного збіжжя, решта ж ішла на ринок у чистому або переробленому виді. З фільварків на ринки відправлялися великі валки з різним зерном. При цьому окремі пани виручали значні суми грошей. Так, у 1637 р. канівський староста Харленський за контрактом, укладеним на поставку до Гданьска 150 лаштів* жита, мав

* Лашт дорівнює приблизно двом тоннам.

одержати 5 тис. злотих. Княгиня К. Радзівілл за відправлений у 1642 р. з своїх українських фільварків до Гданська і Торуня транспорт (81 лашт пшениці, 121 лашт гречки й 21 камінь воску) мала одержати 13 058 злотих. Відзначимо, що 26% цієї суми витрачалося на транспортування.

Приблизно така ж картина спостерігалася у тваринництві. Так, за неповними даними (1609), у маєтку в с. Вчорайшому, що належав Ружинському, було щонайменше 100 дійних корів, 60 яловок, 40 волів, 300 овець, 250 свиней, відгодованих при винницях і млинах. Молочарське товарне господарство розвивалося в багатьох фільварках Руського воєводства, на Волині, Поділлі, Київщині. Причому розводилося дедалі більше породистої худоби. Так, у маєтках Львівської єпископії в числі 222 корів було 33 породистих. Відгодівля свиней практикувалася у Топорищенському фільварку на Київщині (1584), де було 30 годованих і 70 негодованих кабанів.

Велику рогату худобу, передусім волів, гнали, як і раніше, на внутрішні й зовнішні ринки. У 1630 р. київський воєвода Я. Тишкевич відправив до Ярослава 200 волів, а у 1640 р. шляхтич Суходольський — 200 волів. Того ж року з маєтків пана Ойзринського на Київщині пригнали до Ярослава 120 волів, а з фастівських і бобоцьких маєтків київського біскупа Соколовського — 304 воли і 235 яловок до Польщі.

Великі прибутки давали кінські заводи, що зустрічалися в окремих фільварках. У табунному конярстві вже помічалися спроби поліпшувати породу коней. У деяких фільварках почали закладати й кінські заводи. У 60-х роках XVI ст., наприклад, у волинських селах Великові й Куцах в стайнях постійно утримувалося 120 породистих коней. Їх продавали здебільшого для потреб війська.

Частина продукції фільваркового господарства перероблялася на місці. У Волинському воєводстві, наприклад, тільки за 13 років (1570—1583) кількість млинових кругів зросла з 578 до 844. У 1569 р. в шести старостах Руського воєводства — Саноцькому, Львівському, Перемишльському, Галицькому, Холмському й Белзькому — було понад 2 тис. млинів. У 1640 р. тільки одному Яремі Вишневецькому належало 476 млинових посадів: 40 — у Лубах, 34 — у Лохвиці, 38 — у Пирятині і т. д. Млини, крупорушки, гуральні, броварні, чинбарні набували дедалі більшого економічного значення.

Прибутковою була й така галузь фільваркового господарства, як бортництво і пасічництво. У 1609 р., наприклад, шляхтич Ружинський у с. Вчорайшому мав пасіку в 500 вуликів. Те ж саме спостерігалось і в монастирях. Від пасік Києво-Печерського монастиря, скажімо, у 1600 р. було одержано за мед 150 злотих, стільки ж у 1601 р., а у 1602 р. за 26 діжок меду і «пньовщини» — 100 злотих. Частина товарного меду йшла на ринок у натуральному виді, а частина — з фільваркових медоварень — як напій. Великі доходи магнати й багата шляхта одержували також від рудень, поташень, селітряних варниць тощо.

Зростання малоземелля й експлуатації селян   Розвиток фільваркового господарства супроводжувався скороченням селянських наділів та зростанням числа малоземельних і безземельних селян. Одні з них користувалися половиною наділу, інші — чвертю. Городники (загородники) найчастіше мали одні городи (загороди), а комірники — худобу, та й то не завжди.

На Західній Україні селянське малоземелля зростало швидше. Так, у XV — першій половині XVI ст. дієздатні селяни, кмети, ще становили

величезну більшість селянства і користувалися наділами в розмірі лана (20—25 га), не рахуючи пасовиськ, лук тощо, а вже в другій половині XVI ст. найпоширенішим став півлановий наділ.

Цей процес, однак, відбувся нерівномірно. У Снятинському старостві Руського воєводства, наприклад, як видно з люстрації 1565 р., в 10 селах (усього їх було 14) 63,9% кметів користувалися приблизно півнолановими наділами, а 36,1% — півлановими. Снятинське староство, розташоване в економічно відсталому районі (селяни в чотирьох селах, що не входили до числа згаданих 10, займалися здебільшого вівчарством), мало один невеликий фільварок. Загородників тут було менше 3%. У Городокському старостві, поблизу

Вітряк.

Львова, в центрі Руського воєводства, було п'ять фільварків, і кмети мали тільки півланові наділи. Загородників там налічувалося вже 19,6%. У Лежайському старостві, де було три фільварки, в 1565 р. 75% кметів мало фактично по півлана, а загородники й комірники становили 22%.

Зменшення селянських наділів і втрата їх залежали від ступеня розвитку фільваркового господарства в даному районі. Загалом у королівщинах (державних мастках) Руського й Белзького воєводств селянське землекористування в 60-х роках XVI ст. виглядало так: 47,5% кметів (вони становили 41,3% усіх селян) мало півланові наділи. Всіх же селян з півлановими та більшими наділами було понад 66%. Приблизно 25% кметів користувалося наділами в $\frac{1}{4}$ лана, а 6,3% (5,5% усіх селян) — меншими від $\frac{1}{4}$ лана.

У Холмській землі й Белзькому воєводстві, де фільваркове господарство було найбільш розвинутим, малоземельні селяни становили відповідно 31,8% і 24,8%. У Галицькій землі з нерозвинутим фільварковим господарством їх налічувалося тільки 8,5%, у Львівській, Перемишльській і Саноцькій землях — відповідно 15,3, 15,2 і 16,3%.

Величезна більшість загородників не мала польових земель, а тільки городи — присадибні ділянки різного розміру. Загородники не сплачували чиншу, але давали «повозное» трохи більше тих селян, що «сиділи» на $\frac{1}{16}$ лана. Часто халупники за своїм майшовим становищем наближалися до загородників. У найгіршому становищі перебували комірники, що не мали навіть власного житла, хоч дехто з них мав худобу.

Разом з цим зростало й число підсусідків. Ревізор Озиминської волості Руського воєводства дав 1566 р. таку характеристику цій категорії селянства: це люди, «яких кмети приймають до себе на свою рілля і на свої плечи [садиби]; вони теж мають невелику площу землі, крім помірених чвертей... або такі, що тільки одну хату з городом...» Так, за даними

інвентаря 1568 р., в Дрогобицькому старостві Руського воєводства, крім городників (15,6%), було 24,5% підсусідків.

Загородники, халупники, комірники й підсусідки становили найбіднішу частину сільського населення.

Захоплення феодалами селянських земель привело до таких наслідків: у першій половині XVII ст. на українських землях під владою Польщі лише до 15% кметів мали наділ більше півлана, близько 33% — півлана, до 20% — менше чверті лана. Третину селянства становили малоземельні та безземельні. На землях, які перебували до Люблінської унії 1569 р. в складі Великого князівства Литовського, цей процес відбувався в тому ж напрямі. Так, тільки за 1570—1583 рр. у Кременецькому, Володимирському й Луцькому повітах Волинського воєводства число селянських ланів зменшилося на 138.

Одночасно із скороченням селянського землекористування зростала експлуатація селян і мінялося співвідношення різних форм ренти залежно від галузі господарства, переважаючої в тій чи іншій місцевості. Причому навіть в межах одного села картина селянських повинностей була строката. Характер повинності великою мірою залежав від рівня та характеру сільськогосподарського виробництва. Так, у першій половині XVII ст. в Сокальському старостві (Руське воєводство), тобто в районі розвинутого землеробства, селяни відбували панщину протягом трьох днів на тиждень від чверті лану, сплачували чинш по золотому від лану й приносили по два корця вівса — данину. Городники працювали в панському господарстві в одних випадках два, в інших — три, чотири, п'ять і навіть шість днів на тиждень (залежно від пори року), крім того, сплачували чинш. Тут перше місце посідала панщина. Таке в цілому становище спостерігалось у Волинському воєводстві і на Поділлі. А в південних районах того ж Руського воєводства, де не було (або було мало) фільварків, на першому місці стояли натуральні данини.

У відносно малозалюдненому Брацлавському воєводстві (особливо в східній його смузі), де переважали тваринництво та промисли і значна частина селян сиділа «на слободах», а фільварки лише починали розвиватися, головною формою ренти були поволовщина, вепрівщина, данини баранами й медом. Тільки в тих слободах, де вже минули пільгові роки, селян примушували відбувати «толоку» кілька днів на рік.

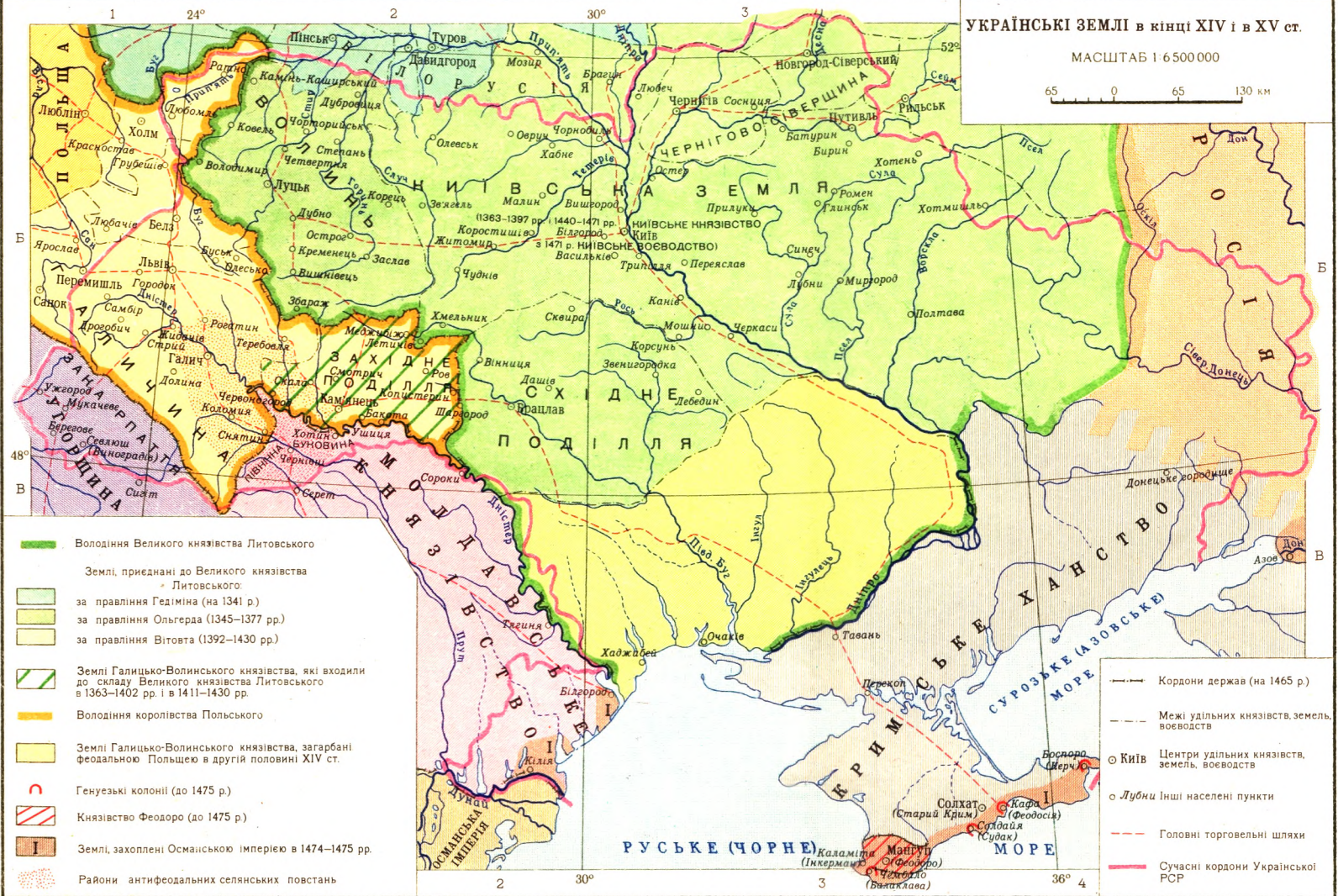
Дуже різноманітними були повинності на Київщині, краї, великому за своїми просторами і неоднорідному за географічними умовами, який до того ж переживав інтенсивну народну колонізацію і наступ феодалів. Тут панство захопило майже $\frac{2}{3}$ площі найкращих земель, заснувало багато маєтків і почало впроваджувати панщину. Однак землеробство в цій місцевості ще не встигло розвинутися і головною формою ренти були данини, а частково й чинш.

Лівобережна Україна розділялася на дві частини — північну (Чернігівщину) й південну (пізнішу Полтавщину), кожна з яких мала своє економічне обличчя. Чернігівщина, що входила до складу Російської держави й на початку XVII ст. була захоплена Річчю Посполитою, являла собою край лісів з їх багатого фауною, сірих ґрунтів, особливо придатних для вирощування льону й конопель, та покладами болотної руди. Значну роль відігравали й промисли: бджільництво, мисливство, виробництво заліза, поташу, обробка дерева, льону, конопель. Повинності селян становили головним чином данини й чинш.

На Південному Лівобережжі, особливо степовій його частині, освоєння якої починалося, землеробство ще не встигло розвинутися, від-

УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ в кінці XIV і в XV ст.

МАСШТАБ 1:6 500 000

УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ в XVI–ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XVII ст.

МАСШТАБ 1 : 6 500 000

65 0 65 130 км

- **КИЇВ** Центри воеводств
- **Вінниця** Місця і роки найважливіших антифеодалних виступів
- **Немирів** Братства, дати заснування

- Цифрами на карті позначено:
- 1 Старокостянтинів
  - 2 Хмельницький
  - 3 Летичів
  - 4 Володарка
  - 5 Білогородка
  - 6 Боярка
  - 7 Трипілля
  - 8 Рокитне
  - 9 Мошин
  - 10 Монастирище

носно мало було й фільварків, у господарстві велике місце займало тваринництво та промисли, наприклад мисливство й селітроваріння. Тут залежні селяни платили головним чином натуральну данину, а також чинш.

Панщина, отже, переважала в районах розвинутого землеробства й поширення фільваркового господарства.

Панство всіляко намагалося збільшити доходи від маєтків. От, наприклад, які поради власникам фільварків подавав сучасник (XVI ст.) Гостомський в своїх «Замітках про господарство». Він виходить з принципу, що селянин — це істота, яка не може мати особистої волі: не тільки результат її праці, а й саме життя має залежати від волі пана, а пан, з свого боку, щоб тримати в покорі селянина, повинен жорстоко карати його. Так, під час спеки за розведення вогню на полі Гостомський радив карати смертю навіть підлітків; за спізнення на панщину — батоги та додатковий відробіток. За пропущений день рекомендувалося, щоб кожний з селян, якому пан накаже, тричі вдарив порушника. Панщина, за Гостомським, мала тривати чотири-п'ять, а у жнива — шість днів на тиждень. Селяни в його маєтках розподілялися на десятки на чолі з десятицькими, на яких покладався нагляд за селянами не тільки під час відбування панщини, а й вдома. Помітивши, що у себе селянин не працює, десятицький мусив тягнути його на панський двір і приставляти до роботи, «щоб не відвикав від праці».

Продуктивність праці у фільварковому господарстві феодально залежного селянина, не заінтересованого в ній особисто, була низькою. Це ставило феодалів Речі Посполитої в невигідні умови на західноєвропейських ринках. Щоб компенсувати відновідні витрати, пани весь час посилюють експлуатацію селян, тим самим дедалі більше розоряючи їх. У 1616 р., описуючи Кременецьке староство, королівські ревізори зазначали, що піддані с. Міцовців (воно ж Городище) раніше сплачували чинш, давали овес, курей, яйця, медову десятину, двадцятину від баранів і кабанів, кожний третій рік поволовщину, а нині таке «убозство», що, крім робіт у фільварку, з них нема чого взяти. Отже, у фільварках стали з'являтися зворотні сторони надмірної експлуатації селян.

У маєтках поступово збільшувалася кількість пауперів, так званих гультяїв, позбавлених усякого майна, експлуатувати яких можна було, даючи їм незначну плату. Вже у середині XVI ст. в деяких фільварках спостерігається спорадичне застосування найманої праці. Навіть «Устава на волоки» 1557 р. передбачала найм дівчат і пастухів. Інколи пани двірську челядь обертали в наймитів. Наймити, що працювали за гроші, певною мірою зв'язувалися з ринком.

Селянське господарство продовжувало залишатися натуральним. Селяни в масі своїй, особливо в місцевостях, віддалених від міст (Полісся, гірські райони Закарпаття й Буковини), дуже мало продавали й так само мало купували. Однак і в їхніх господарствах, хоча й дуже повільно, зростала питома вага продукції, призначеної на пролаж. Це зумовлювалося необхідністю сплачувати панові чинш і державі податок, а також купувати потрібні ремісничі вироби. Часто селянин мусив продавати й частину необхідного продукту.

Посилення феодальної експлуатації і проникнення товарно-грошових відносин у селянське господарство поглиблювали майнову нерівність серед селян. Це видно, скажімо, з документа від 1582 р. В той час як майно тяглого селянина у с. Скуринцях на Волині в середньому оцінювалося в 20—100 кіп грошів литовських, у деяких селян воно набагато переви-

щувало цю суму. Двоє селян, наприклад, володіли майном в 300, один — в 500 і один — в 700 кіп; троє селян з с. Крилова Луцького повіту в 1565 р. накупили 605 кіп сіна, рахуючи 5 кіп на віз, а четверо з с. Черницького Корецької волості заготовили для власної худоби 323 вози сіна.

Заготовляти у таких великих розмірах сіно можна було тільки з допомогою чужої робочої сили — підсусідків, наймитів. Справді, в заможних селянських господарствах зустрічалися наймити вже у XVI ст. Так, 7 липня 1563 р. шляхтянка А. Сенютина в скарзі луцькому підстарості заявила, що її піддані, зокрема «Васечко з наймитом.., Прис из сынми и з наймитами», спалили її садибу і «тое ж ноца з женами и з детми и з маестностями (майном) своим повтекали проч». Такі факти, особливо пізніше, не виняток. З протестації шляхтянки Е. Курцевич від 18 серпня 1631 р. довідуємося, що орендатор її мастку примушував селян виходити на панщину з своїми наймитами. Наймитів тримали також багаті козаки ще у XVI ст. Заможні селяни поступово накопичували значні, як на той час, гроші. Із скарги від 8 квітня 1640 р. селян с. Перечинського (на Волині) на теребовлянського старосту Г. Балабана видно, що, крім різного майна, староста відібрав у трьох селян від 140 до 150, у двох — від 160 до 200, а ще у двох — по 400 злотих. Такі селяни іноді викупалися на волю.

Посилення покріпачення селян

Протягом усього попереднього періоду, особливо з XV ст., розширялися права феодалів на землю і селян, причому швидше на тій частині України, яка перебувала під владою Польщі: у Галичині, наприклад, уже на початку XVI ст. ніхто з селян не міг перейти в інше місце без дозволу свого пана. Покріпачення селян посилювалося в міру розвитку панщини. Вказуючи на зв'язок між панщиною і кріпацтвом, В. І. Ленін писав: «Основна ознака кріпосного права та, що селянство... вважалося прикріпленим до землі, — звідси пішло й саме поняття — кріпосне право. Селянин міг працювати певну кількість днів на себе на тій ділянці, яку давав йому поміщик; другу частину днів селянин-кріпак працював на пана»¹.

У другій половині XVI — першій половині XVII ст. вступ на селян посилювся. Шляхта прагнула обмежити вихід тих «похожих» селян, які «сиділи» в слободах на пільгових умовах. «Засидівши волю», тобто проживши в слободі визначений угодою строк, селянин мав відробити панові за користування землею і надані йому пільги (також за «запоможенье» — хліб, худобу тощо) або сплатити по 6 грошів за кожний тиждень «засидіння волі». Коли ж селянин тікав, не виконавши цих умов, то, повернутий до пана, ставав «отчичем» — кріпаком. А якщо втікача приймав якийсь інший пан, то мусив сплатити попередньому панові за «засидіння волі» прийнятим втікачем. У тому ж випадку, коли такий «человек вольный» втік знову і потрапив до третього пана, то останній повинен був сплатити за втікача попередньому «головщицу», як за «отчича», — 10 кіп грошів і по 6 грошів за кожний тиждень одержаної «волі».

Звичайно, селянин тікав, щоб полегшити своє становище, однак мусив і в нового пана прийняти на себе той же тягар, що й у попереднього, і з такою ж сумною перспективою стати, в разі втечі й повернення, кріпаком.

¹ Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 39, с. 70.

Нерадісним було майбутнє й у тих «похожих» селян, які залишалися в мастку відробляти «засидіння волі». За Литовським статутом 1588 р., «человек похожий вольный», поселившись на землі феодала, хоча б і не взявши від нього «запоможенье», але проживши десять років, повинен був, якщо захотів би відійти, відкупитися десятима копами грошів. Таку велику суму рідко хто міг зібрати. При несплаті «вольный человек» ставав «отчичем» на підставі так званої десятирічної давності. А коли б сплатив і перейшов до іншого пана, то через 10 років усе почалося б знову.

Литовський статут 1588 р. поширив артикул про обов'язкове повернення збіглих і на тих «вольных похожих», котрі не заповідляли своєму панові ніякої шкоди.

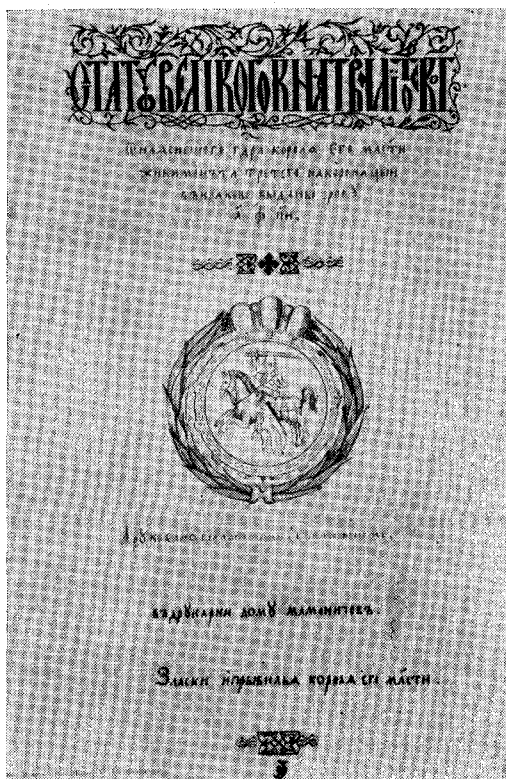
Строк розшуку й повернення втікачів увесь час збільшувався. Якщо Статут 1529 р. встановив 10 років, то Статут 1566 р. залишав десятирічний строк розшуку й повернення тільки в тому випадку, коли збіглого знаходили неподалік від мастку, звідки він утік; коли ж селянин тікав на відстань «в колькодесяти милях», то пан міг шукати його необмежений час. Статут 1588 р. збільшив цей строк: поблизу мастку — до 20 років, а на віддаленій території, як і раніше, — необмежений час.

Закон погрожував також суворою карою тому, хто допомагав збіглому тікати. Звинувачений у такій допомозі «маеть быти каран яко злодей», а збігла «челядь маеть быти вернена тому, чия была», з виплатою володільцеві за кожний тиждень своєї відсутності по 6 грошів. Кожний міг ловити втікача і приставляти до місцевої влади.

Принаймні з 60-х років XVI ст. у Великому князівстві Литовському і «міське повітря» не било, на відміну від багатьох західноєвропейських міст, збіглого селянина вільним; Статути 1566 і 1588 рр. зобов'язували міські органи влади видавати панам збіглих до міста селян.

Одночасно з покріпаченням різних груп селян скорочувалися джерела рабства. Це зумовлювалося тим, що праця кріпака була незрівнянно продуктивніша, ніж праця раба. Якщо Статут 1529 р. називає чотири джерела рабства: походження від невільників, полон, заміна рабством смертної кари за злочин, шлюб з невільником, то Статут 1588 р. залишав єдине джерело — полон.

Скорочувався строк закупицтва за борги, а ціна річного відробітку збільшувалась. За Статутом 1529 р. так званий закупний чоловік мав

Третій Литовський статут. Титульна сторінка (1588 р.)

(якщо при вступі в закупництво не було складено відповідної угоди) відробляти одержану від пана-кредитора суму грошей з розрахунку «п'ятнадцять грошей на літо», жінка — десять; за Статутом 1566 р. відповідно — 50 і 30, а за Статутом 1588 р. — вже 100 і 60 грошів.

Разом з тим усі статuti вважали вільною ту челядь, яку власник вигнав з мастку під час голоду.

На середину XVII ст. внаслідок безперервного процесу покріпачення вільних селян лишилося дуже мало. Одночасно стиралися відмінності в правовому становищі різних груп селянства, яке дедалі більше втрачало основні цивільні права. Змінювалася й назва їх на «люди», «мужі», «селяни» тощо. Їм заборонялося виступати свідками в судових позовах між шляхтичами. Пан мав над селянином «вічне право», яке міг передати у спадщину, подарувати, продати. Він сам мав судити свого селянина і карати.

За вбивство селянина закон передбачав лише сплату власникові убитого «головщини», яка дорівнювала, по суті, ціні виконуваних селянином повинностей.

Хоч шляхетське право й передбачало кару для шляхтича за знущання з селянина, але обставляло позов проти шляхтича такими формальностями, що здійснити його було неможливо. Селянин, наприклад, міг притягнути шляхтича до суду лише тоді, коли останнього було захоплено «на горячому вчинку»; коли потерпілий «з шістьма світками (свідками) віри годними и неподойзренними сам семей поприсягаєт»; і до того ж серед свідків мало бути двоє шляхтичів. Фактично селянин позбавлявся права подавати скаргу на пана.

Розповідаючи про безправ'я і жахливі побутові умови селян у Польщі, папський нунцій Руджджієрі в своєму «Опису Польщі» (середина XVI ст.), призначеному для Ватикану, зазначає, що пани «мають над ними (селянами) право життя і смерті..., часто наказують їх ні за що нещадно мордувати, іноді навіть вішають їх, і хоч без жодної причини вбивають..., вільні від усякої кари». Руджджієрі робить висновок: «в цілому світі нема невільника більш нещасного, ніж польський кмет». «Під час найтяжчої зими, — додає Руджджієрі, — можна бачити жінок босих і погано одягнутих, блукаючих по снігу». Селяни жили в низьких, врослих у землю курних хатах. Пізніше польський письменник Криштоф Опалінський (1609—1655) писав: «Бог ні за що інше не буде так карати Польщу, як за гноблення кріпаків».

Північна Буковина

У середині XVI ст. Буковина разом із Молдавією потрапила під владу султанської Туреччини. Турецькі феодали поставили державний апарат Молдавії на службу воєнно-політичним і економічним інтересам своєї імперії. Призначені султаном молдавські господарі стягували з населення величезну грошову й натуральну данину. Крім того, вони мали забезпечувати турецькі війська транспортом та фуражем, флот — корабельним лісом, а також споруджувати фортеці, торувати шляхи тощо.

Тягар іноземного гніту, що лягав на плечі трудового сільського й міського населення, доповнювався податками та повинностями на користь Молдавської держави і жорстокою експлуатацією з боку місцевих феодалів.

В умовах соціального й іноземного гніту буковинський селянин дбав лише про те, щоб виробити стільки продуктів, аби не вмерти з голоду, бо знав, що лишок завжди відберуть завойовники й місцеві експлуататори. Через незаінтересованість селянина в піднесенні господарства

система землеробства залишалася примітивною: поле попеременно використовували то для оранки, то для пасовиська. Техніка землеробства також не розвивалася — землю обробляли дерев'яним плугом, а для частини селян у зв'язку із зменшенням в селянському господарстві тягла основним знаряддям праці стала мотика.

Разом із зростанням феодалних повинностей посилювалося покріпачення селянства. Було видано ряд законів, які забороняли селянам переходити з одного села до іншого. Так, в «Уложенні В. Лупу» 1646 р. говорилося: «Коли втече селянин із свого місця і від свого пана, ніхто його не прийме, якщо хто-небудь прийме його... і не поверне, той сплачує 12 літрів срібла господарю і 24 літри боярину, чий був селянин». Кріпаки, або «вечини», як їх називають молдавські документи, мусили відробляти панщину, сплачувати різні податки. Кількість повинностей не обмежувалась законом.

Багато лиха завдавали населенню війни Туреччини з Польщею, ареною бойових дій під час яких часто ставала Буковина. Жителів примушували постачати турецькій армії продукти, фураж, підводи, ремонтувати старі та будувати нові дороги. Через Буковину проходили то турецькі, то татарські, то польські війська, грабуючи народ, спустошуючи все на своєму шляху.

В тяжкі умови були поставлені міста. Чернівці почали занепадати. Про це свідчить хоч би той факт, що у 1618 р. тут нараховувалося тільки близько десятка ремісників. Більш помітна роль в економіці міста належала торгівлі. Секретар трансільванського князя Лестар Дьюлафі, який відвідав Чернівці в 1577 р., писав у своєму щоденнику, що в місті провадиться значна торгівля, зосереджена в руках турків, німців, вірмен і євреїв.

Під час воєн м. Хотин із сильною кам'яною фортецею не раз ставало резиденцією молдавських господарів. Завдяки фортеці й великим ярмаркам, що збиралися під її захистом, Хотин у другій половині XVI ст. став чималим містом. Крім військово-феодалної знаті та торговців, тут жили ремісники, які в основному виробляли речі для місцевого населення (ковалі, шевці, гончарі тощо) та виконували ремонтні роботи у фортеці (каменярі, муляри, цегельники, столяри).

Посилення соціального гніту викликало загострення антифеодалної боротьби. Класова боротьба тісно перепліталася з рухом, спрямованим проти іноземних поневолювачів. Масовими стали втечі селян у міста, Карпатські гори, за Дністер, на інші українські землі. Феодали вживали різних заходів для припинення їх і повернення збіглих. Наприклад, у 1598 р. між Польщею і Молдавією була укладена угода про взаємну видачу втікачів.

З посиленням феодалного гніту селяни дедалі частіше стали переходити до збройної боротьби. У 1563 р., коли до Хотина прибув молдавський господар Гераклід Деспот, його оточили озброєні селяни, вимагаючи скасування «габлену» (нового податку з двору). Виступ селян у Хотинському повіті поклав початок повстанню, яке охопило більшу частину Молдавії. За словами літописця, в цьому русі взяло участь близько 20 тис. озброєних косами й ціпами селян.

З другої половини XVI ст. на Буковині стали з'являтися загони опришків. Вони зосереджувалися на польсько-молдавсько-угорському пограниччі, звідки у скрутних ситуаціях переходили в гірські райони Закарпаття й Покуття. Рух буковинських опришків посилювався у першій половині XVII ст. В цей час особливо уславився загін під керівництвом

Петра Гречина. Молдавські господарі посилали проти опришків великі каральні експедиції. Але, як записано в літопису, «чим більше їх (опришків.— *Ред.*) вбивали, тим більше їх зростало».

У боротьбі проти соціального й національного гніту буковинські опришки об'єднувалися з молдавськими гайдуками. Так гартувалася дружба українського і молдавського народів.

Закарпаття

Переважна частина населення Закарпаття, як і раніше, займалася землеробством. Тільки горяни віддавали перевагу тваринництву. В другій половині XVI — першій половині XVII ст. на Закарпатті поширювалася фільваркова система. У панських господарствах поліпшувався обробіток землі, ґрунти удобрювалися гноєм, запроваджувалося трипідлля, інтенсивніше розвивалося тваринництво, садівництво, городництво. Важливою галуззю господарства ставало виноградарство, яке поширювалося головним чином в Ужапській, Березькій та Угочанській жупах.

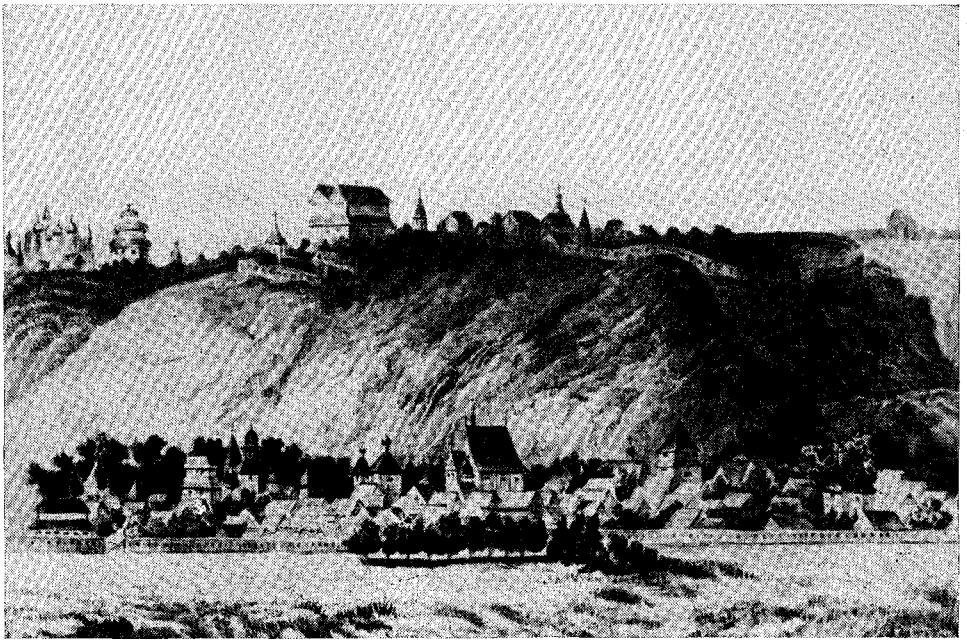
Разом з тим зростав тягар панщини. Уже в другій половині XVI ст. вона стала головною формою експлуатації. У багатьох маєтках панщину виконували «за волею поміщика», працюючи в окремі періоди року від зорі до зорі цілими тижнями. На початку XVII ст. селяни Мукачівської домінії відбували панщину два-три дні на тиждень, а в 30—50-х роках — більше трьох днів. У жителів верховинських районів, де мало придатної для обробітку землі, переважали натуральні данини й чинші. За невиконання встановлених норм панщини селян жорстоко карали — до страти включно. Посилювалося покрівачення. В Угорщині ще на початку XVI ст. воно майже завершилося: селянам заборонялося переходити від одного феодала до іншого. Більше того, закон 1495 р. заборонив феодалам переводити своїх підданих з одного маєтку до іншого. Таке становище з деякими відмінностями було в той час і на Закарпатті. На верховині, наприклад, де панська влада не встигла зміцніти, селянство користувалося «волоським» правом і менше залежало від пана, ніж на рівнині. Покрівачення посилювалося особливо після поразки селянської війни 1514 р. На середину XVII ст. селяни втратили майже всі права.

Внаслідок жорстокої експлуатації кріпаків і свавілля землевласників, а також воєн у XVI ст. багато сіл спустіло. Якщо у 1495 р. на Закарпатті у феодалних маєтках налічувалося 7966 селянських дворів, то в другій половині XVI ст. їх лишилося тільки 3342.

Значні зміни відбулися у політичному становищі країни. Після розгрому угорського війська турками під Могачем (1526) Угорщина втратила незалежність і згодом розпалася: більшу частину угорських земель загарбала Туреччина; меншу (західні й північні райони) — австрійські Габсбурги; східні землі відійшли до князівства Трансільванії. Закарпаття було поділене між Австрією та Трансільванією.

Війни між державами, що поділили Угорщину, феодалні чвари, напади татар — усе це погіршувало й без того тяжку долю народних мас Закарпаття.

Становище у Закарпатті ускладнювалося також релігійною боротьбою. В ході Реформації центром протестантизму стала Трансільванія. Протестанство проникло й на Закарпаття, передусім у райони Ужгорода, Берегова, Мукачєва, Виноградова, але поширювалося головним чином серед угорського населення, яке прагнуло звільнитися від надмірних повинностей на користь католицької церкви.

Замок на горі Киселівці у Києві. Малюнок Вестерфельда. 1651 р..

На початку XVII ст. на Закарпатті активізувалися єзуїти: стали, як зазначив К. Маркс, запроваджувати систему кривавого терору¹. Населення Закарпаття, виступаючи проти єзуїтів, не раз зверталось за допомогою до Трансільванії. У період Тридцятилітньої війни (1618—1648) Трансільванія, будучи союзницею Чехії, допомагала їй у війні з Габсбургами. Трансільванська армія, підтримуючи протестантів, у 1619 р. вступила в Ужгород. Майже 10 років єзуїти та прихильники цесаря не наважувалися з'являтися на Ужанщині. Згодом, однак, в Ужгород прибув з військом граф Другет і при допомозі Габсбургів придушив протестантський рух.

Католицька церква та угорський уряд не припиняли своїх спроб покатоличити православне населення Закарпаття. Наприкінці квітня 1646 р. під їх тиском в Ужгороді на зборах духовництва було проголошено унію. Місто стало осередком уніатства. Боротьба народних мас проти унії тісно перепліталася, як і в інших українських землях, з антифеодальними виступами.

2. Міста

Зростання міст

Поглиблення суспільного поділу праці у другій половині XVI — першій половині XVII ст. сприяло появі на Україні нових міст. У цей час в Східній Україні були засновані Конотоп, Фастів, Лисянка, Шаргород, Кременчук, Гадяч, Миргород, Яготин, Старокостянтинів, Умань, Бориспіль, Гайсин та де-

¹ Див.: Архив Маркса и Энгельса, т. 8, с. 59.

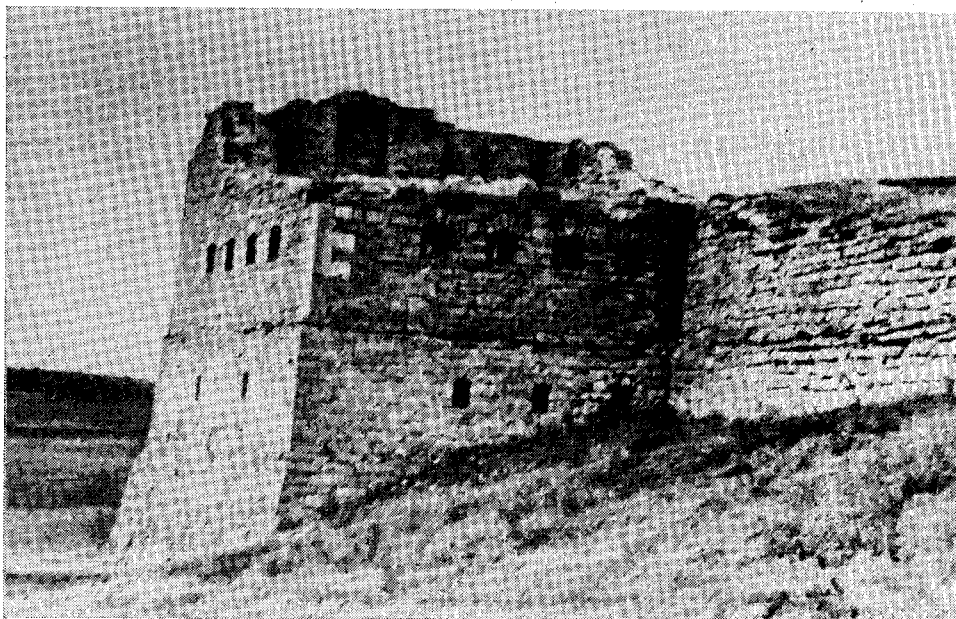
сятки інших міст і сотні містечок. У Волинському воєводстві в середині XVI ст. нараховувалося 68, а в 1629 р. — вже 114 міст. Держава й окремі феодала одержували від них значні доходи (збори з ремісників і торговців, плату за проїзд через місто, за місце на ринку тощо). Як видно з люстрації XVII ст., навіть деякі містечка стали давати своїм власникам у п'ять—десять разів більше доходу, ніж села, на місці яких вони виникли.

Одночасно зростали старі міста й містечка. Наприклад, за 1552—1622 рр. у Каневі кількість будинків збільшилася майже у сім разів (з 226 до 1644), у Черкасах — в 4,5 раза (з 257 до 1120), у Києві — в 3,6 раза (з 487 до 1750). В 30—40-х роках XVII ст. особливо інтенсивно розвивалися містечка у Подніпров'ї. Так, лише за десятиріччя (1630—1640) Котельва зросла більш як у 9 разів (з 70 до 633 будинків), Васильків — понад 8 (з 60 до 500), Лубни — майже в 6 разів (із 153 до 882).

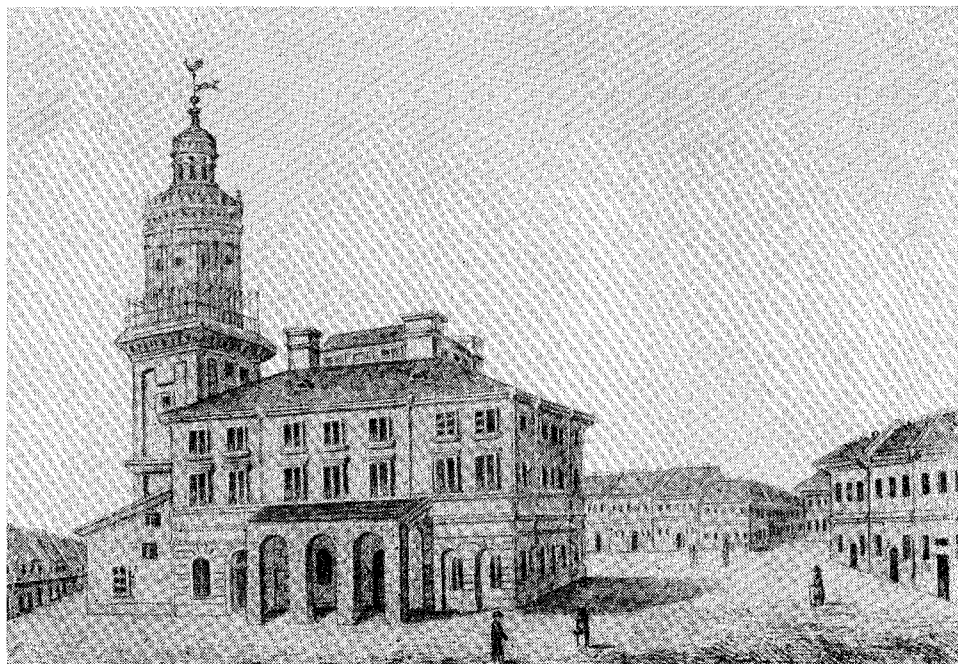
У 40-х роках XVII ст. на Україні налічувалося вже близько тисячі міст і містечок. Деякі з них мали значне, як на той час, населення (Львів — 15—18 тис., Київ — 15 тис., Меджибіж — 12 тис., Біла Церква — понад 10,7 тис., Животів — понад 10,1 тис., Острог — 10 тис., Кам'янець — щонайменше 10 тис.). Типовим, однак, для України на той час було місто з 2—3 тис. жителів.

Категорії міст. Юридика

Міста, які належали державі (королівські), були також адміністративними центрами й управлялись найчастіше на основі магдебурзького права. Але більшість їх належала феодалам, у тому числі й церкві (католицькій або православної). Так, у Київському воєводстві з 206 міст королівських було 46, приватновласницьких — 150, церковних — 10; у Брацлавському воєводстві з 117 міст відповідно: королівських — 6, панських — 111

Залишки фортеці. Сатанів (Поділля). XVI—XVIII ст.

Старовинна ратуша і ринкова площа. Самбір. Малюнок XIX ст.

і т. д. Загалом на Україні понад 80% міст становили приватну власність, окремі з них також користувалися магдебурзьким правом. Деякі магнати володіли багатьма містами. Конспольському, наприклад, лише на Брацлавщині належало 170 міст і містечок, Острозькому — 80 тощо.

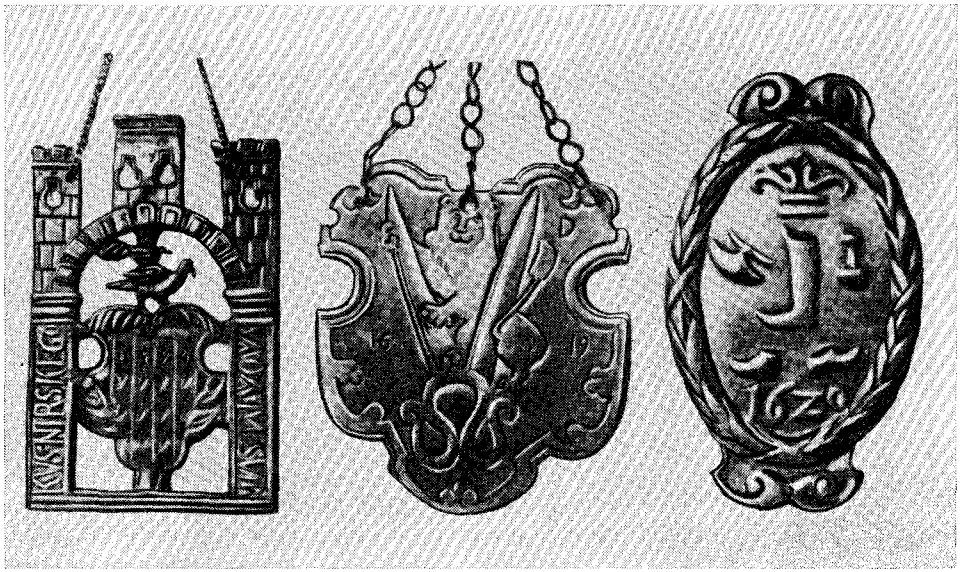
Розвиток міст, однак, гальмувався рядом факторів, зокрема так званими юридиками — земельними володіннями на території королівських міст світських і духовних феодалів, які не підлягали міським судам та адміністрації. До них іноді входили цілі квартали з ремісничим і торговим населенням. Утворювалися вони на основі привілеїв, виданих королем. Власники юридик поселяли тут ремісників, купців тощо, з яких на власну користь стягували різні збори, примушували відбувати повинності.

Подекуди, юридики досягали значних розмірів і давали великі доходи. Так, у 1629 р. в Кременці на користь магістрату йшла $\frac{1}{3}$ подимного з 1224 жилих будинків, а на десять власників юридик — $\frac{2}{3}$. У Львові в XVII ст. на шляхетських і церковних юридиках було близько 600 будинків з населенням понад 4,5 тис. чоловік. Юридики існували також у Києві, Луцьку, Вінниці, Чернігові, Самборі.

Господарська діяльність юридик, вилучених із компетенції міської влади, підривала економіку міст. Існування їх було прямим втручанням феодалів у міське життя.

Ремесло і торгівля

Одним із показників рівня розвитку господарства в середньовічному місті була кількість ремісників і ремісничих професій. Найбільше ремісників оселилося у Києві і Львові. Так, у Львові на початку XVII ст. їх налічувалося

Знаки львівських цехів. XVI — початок XVII ст.

близько 3 тис., у Кам'янці (1578) — 391, у Луцьку (1577) — 201, Острозі — 138, Перемишлі (1589) — близько 250, Галичі — (1616—1629) — близько 200, Острополі (1635) — 194, Білій Церкві (1646) — 297 ремісників.

Зростання міського населення зумовило збільшення таких ремісників, як пекарі, м'ясники, різники, пивовари, медовари, гуральники, солодівники, олійники, мельники та ін.

Одночасно відбувався поділ окремих галузей ремісничого виробництва на самостійні ремесла. Так, у шкіряному виробництві виділилися гарбарі (чинбарі) білошкірники і червоношкірники, кордубанники (чорношкірники).

Загалом у першій половині XVII ст. в українських містах існувало близько 300 ремісничих спеціальностей. Число ремісників і кількість цехів збільшувались.

Розвиток ремесла сприяв зростанню числа торговців різних категорій та їх капіталів. У 40-х роках XVII ст. купці м. Броди І. Машицький, П. Коцельський, К. Сеневич, А. Емирович продавали, наприклад, пшеницю цілими баржами, ганус — сотнями пудів, вели торгівлі операції на десятки тисяч злотих. У 1642 р. бродський купець Аслан закупив у краківського купця Піноці товарів на 18 300 злотих.

Сільське господарство в містах стало втрачати своє колишнє значення. Лише в невеликих містах і містечках ремісники ще не порвали з ним.

Про це свідчать багато даних. Зокрема, у податкових реєстрах за 1570 р. зазначено, що в м. Кременці взято податок із 100, у Володимирі — з 91, у Тереховлі — з 22, Снятині — з 13, Коцюбинцях — з 11 ланів і т. д. Ремісники, які займалися сільським господарством у містечках, часто відрізнялися від селян тільки тим, що панщина їм замінялася чиншем або грошовими зборами відповідно до статусу міста.

Соціальний і національний склад міського населення

З розвитком ремесла, промислів і торгівлі у місті поглиблювалася соціальна диференціація. Жителі міст, як і раніше, поділялися на міську аристократію — патриціат, бюргерство — цехових майстрів і торговців середньої категорії, тобто все заможне міщанство, що не належало до міської аристократії, і експлуатовану та безправну міську бідноту — плебс.

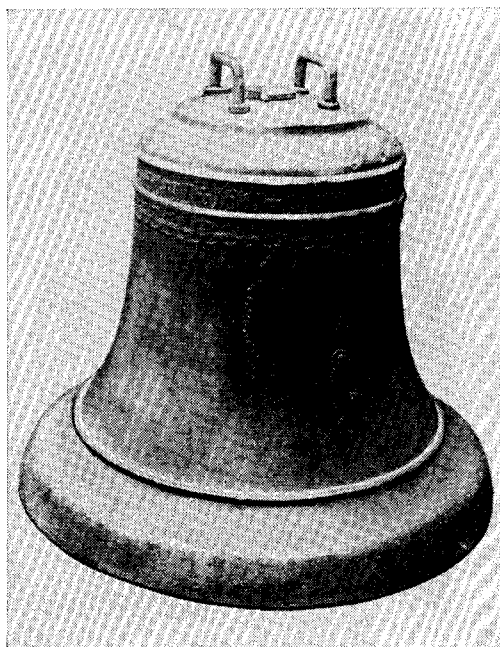
Патриціат, до якого належали родини польських і українських багатіїв, а також розбагатілі родини німецької, вірменської та інших національностей, верховодив усім міським життям. Так, у 1576 р. львівські цехи, нарікаючи на свавілля міської аристократії, писали в своїй скарзі: «одна... родина управляє містом... Бурмистром є Вольф Шольц, один син його обіймає верховну владу вйїтвства, інші сини... є лавниками (членами лави.— *Ред.*), зяті — райцями (членами ради.— *Ред.*)». Патриціат, переважно в західноукраїнських містах, підтримував колоніальний режим шляхетської Польщі.

В опозиції до патриціату стояло бюргерство. Міська аристократія намагалася не допускати бюргерство до посад в магістраті й обмежувала в своїх корисливих цілях його господарську діяльність. Бюргерство, невдоволене засиллям патриціату, домагалася звуження сфери впливу патриціату й розширення своїх прав. Ця верства міщанства виступала лише проти тих крайностей феодального режиму, які зачіпали її інтереси.

З розвитком міст весь час зростає плебс — збіднілі цехові майстри, підмайстри, учні, партачі (позацехові ремісники) та різні експлуатовані й обмежені в правах (або й зовсім безправні) категорії — переважна більшість міського населення. Міська біднота була тією радикальною верствою, яка виступала насамперед проти соціального гніту, боролася як проти господарів-майстрів, так і проти утисків феодалів.

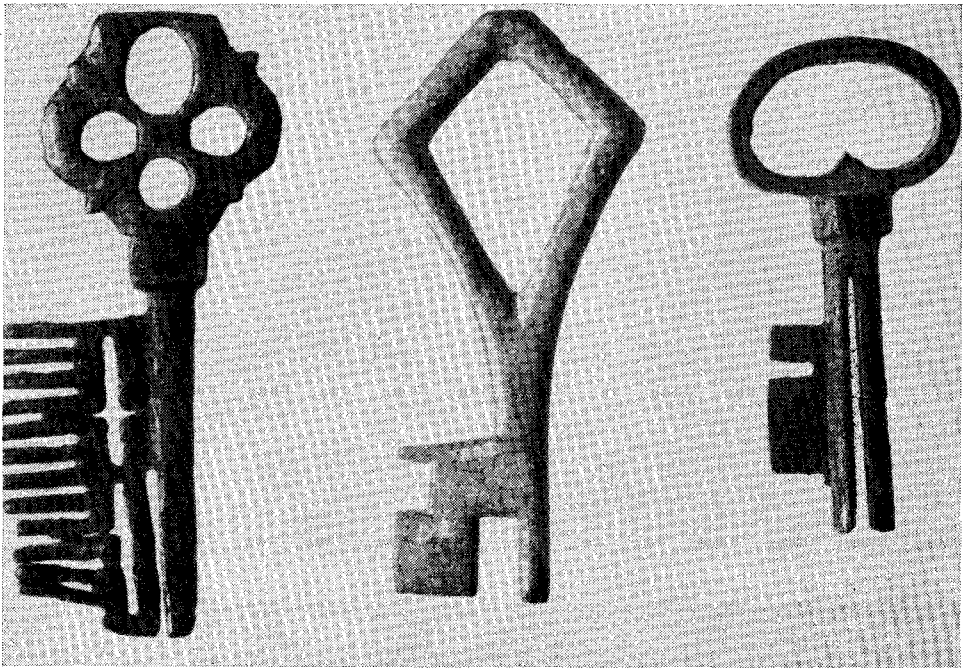
Значну частину міського населення становили козаки й жовніри військових залог. Це передусім стосується Подніпров'я та Брацлавщини, тобто тих районів, де міські поселення виникали не тільки як ремісничо-торговельні, але й як оборонні та адміністративні пункти. За люстрацією 1616 р. у Каневі, Черкасах, Чигирині, Корсуні, Білій Церкві, Переяславі, Богуславі було в середньому «непослушних» (козацьких) дворів понад 77,5%. Кількість козаків-міщан значно збільшувалася під час селянсько-козацьких повстань (кінець XVI — перша половина XVII ст.). Звичайно заможній козацькій верхівці протистояла маса дрібних ремісників, селянської бідноти, а також козацької голоти, насамперед наймитів.

Строкатим був і національ-

Дзвін з міста Ровно. XVI ст.

Ключі. XIV—XVI ст.

ний склад міських жителів. Крім українців, що становили основну масу населення, у містах проживали також росіяни, білоруси, молдавани, литовці, поляки, вірмени, євреї, угорці, греки. Заможні іноземці займалися торгівлею, орендою промислів, маєтків, відкупом мит.

Польська феодальна експансія, що розпочалася з XIV ст. в Галичині й Західній Волині, а потім у Західному Поділлі, інтенсивно посилювалася після Люблінської унії 1569 р., особливо на східних українських землях. У західноукраїнських містах іноземці становили близько 30% міського населення (у Львові й Самборі, зокрема, більше). Польська, німецька та ополячена українська міщанська верхівка була тією верствою, на яку спиралася Річ Посполита в своїй політиці розпалювання національної ворожбечі серед міського населення. В цілому роль іноземної верхівки в українських містах можна, з певним застереженням, прирівняти до тієї, яку відіграло в свій час німецьке бюргерство у польських містах. З приводу останнього Ф. Енгельс писав: «...німці перешкодили створенню... польських міст з польською буржуазією. Своєю окремою мовою, своєю відчуженістю від польського населення, тисячею своїх різних привілеїв і положень про міста вони утруднили здійснення централізації, цього наймогутнішого політичного засобу швидкого розвитку всякої країни. Мало не у кожного міста було своє особливе право; більше того, в містах з мішаним населенням було.... різне право для німців, для поляків і для євреїв»¹.

Різні утиски й обмеження міщан української національності особливо посилювались після Брестської унії 1596 р. У Львові чинилися пере-

¹ Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 5, с. 325—326.

шкоди до вступу їх «навіть до тих цехів, в яких український народ з давніх-давен був». Аналогічне становище спостерігалося в Городку, Ярославі, Перемишлі, Старій Солі. У своїх скаргах українське населення Львова не раз заявляло, що в багатьох цехах вже «перевівся український народ». Один тогочасний документ (1620) дає таку характеристику гоїнню на українських міщан у Львові: «Хто додержується грецької віри і не перейшов в унію, той не може проживати в місті, міряти ліктем і квартою, бути прийнятим у цех».

Посилення феодального гніту в містах

Як і раніше, те міщанство, що займалося землеробством, платило чинш, причому розмір його весь час збільшувався. Якщо з населення Калуша, наприклад, у 1549 р. стягували по 20 грошів з диму, то 1616 р. — вже по 30. У м. Підгородному протягом 50 років грошова рента з лану зросла з 24 до 68 грошів, тобто майже в три рази. Такі данини, як колядки й весільна купиця, тепер теж стягували грішми.

Значними були й натуральні повинності. Наприклад, міщани Межирова (кінець XVI ст.) щороку давали старості від кожного господарства три міри збіжжя, бджільну й свинячу десятину та від громади 10 волів. Населення Коломиї і Яблунева (перша половина XVII ст.) давало своєму панові поволощину і, крім бджільної десятини, свинячу та овечу двадцятину. До цього додавалася «збіжна міра» (за користування панськими млинами, броварнями, солодівнями). У Галичині ця данина часто перевищувала всі натуральні повинності. Зберігалася й стація.

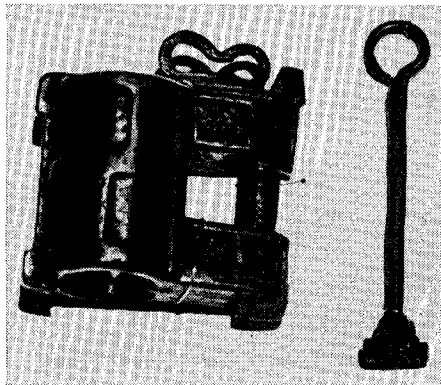
Міщани приватновласницьких міст відбували різні панщинні роботи на полі, чистили стави, споруджували греблі тощо. Так, населення Будзанова відбувало на початку XVII ст. дводенну панщину з тягловою силою від лану та дводенну пішу панщину від півлану. Обтяжливими були й роботи, пов'язані із спорудженням і ремонтом замків та їх охороною.

Тяжкою була й повинність давати до війська з відповідним спорядженням «вбранців». У першій половині XVII ст. м. Степань, наприклад, мало виставити у піхоту 40 чоловік, Дубно й Чуднів — по 20, Острог, Янушпіль, Вільськ, Краснопіль і Базалія — по 10.

На користь духовенства, як і в попередні часи, з міщан стягувалася церковна десятина грішми та данинами. Так, у кінці XVI ст. населення Миколаєва (Галичина) давало священикові з лану по півмірки жита й вівса, крім того, на великдень — по грошу з двору (комірники — 0,5 гроша).

Власники міст і містечок часто віддавали їх в оренду й заставу, що практично означало — на пограбування і розорення.

Великого лиха містам, у тому числі й тим, які користувалися магдебурзьким правом, завдавали сваволя королівської адміністрації, бешкети розташованих у містах жовнірів, феодальні чвари. Сучасник, польський письменник і публіцист Ш. Старовольський (1588 — 1656) свавілля королівської адміністрації

Замок дверний з ключем. XVI ст.

Стільці дерев'яні. XVI ст.

вважав «першим великим злом» Речі Посполитої XVI—XVII ст. Аналогічної думки дотримувався прогресивний польський історик і громадський діяч Й. Лелевель (1786—1831). Навіть буржуазний історик О. Яблоновський, котрий часто вихваляв горезвісну «дивілізаторську місію» польської шляхти на Україні, мусив таки визнати, що українські міста зазнавали утисків з боку старост.

Київські ремісники скаржилися на зловживання воєводи та інших урядників (кінець XVI ст.): «Повинности и пошлыны незвычайне на них вытягуют, до везенья безвинне сажают и трудности задают», примушують ремісників віддавати їм свої вироби, виконувати різні тяжкі роботи. Львівські міщани нарікали на те, що через сваволю адміністрації кушці об'їжджають Львів, і торгівля у зв'язку з цим зовсім занепадала.

Багато лиха завдали містам магнатські чвари, неодмінним су-

путником яких був грабунок. Пани, за словами сучасника, «спішили на грабунок, як [оси] на мед». У вересні 1584 р., наприклад, шляхтич М. Немирич «сам особою своєю, з многими слугами и помочниками..., з гаковницями и з ручницями, и з иншею многою стрелбою и оружием,.. конно и збройно... наехавши,... квалгом... на местечко Топорища (власність шляхтича Г. Бутовича.— *Ред.*)... все побрал, попалил», а слуги Немирича в містечку «яко татары побурили».

Що ж до жовнів, то Ш. Старовольський з обуренням писав: «Мало того, що з дому бідного міщанина... все жовнір забере, не залишить і скоби, але ще й знущається над убогою людиною, вкручуючи пальці в курок рушниці, саджаючи босими ногами на вугілля,.. що аж очі з голови вилазять, чога над нещасними людьми ні татарин, ні турок під час нападу не чинив». Польський буржуазний історик Т. Чарновський (середина XIX ст.), малюючи жахливу картину свавілля шляхетських військ на Україні, підкреслював, що «грабунки, насильство і розбої переходили межі правдоподібного».

Все це ставило українські міста в дуже тяжкі умови.

3. Дальший розвиток ремесла і промислів

Сільські ремесла і промисли

Процес дальшого відокремлення ремесла від сільського господарства зумовив зростання у селах кількості ремісників різних спеціальностей, у тому числі тих, для яких ремесло стало основним заняттям, а не додатком до сільського господарства. Зустрічалися села, що мали по кілька

десятків ремісників певної спеціальності. Так, в с. Дубечному (Волинь) у 1565 р. налічувалося 24 гончари, у с. Високому (Перемишльський повіт) в 30-х роках XVII ст. — 35 ткачів. Серед сільських ремесел помітне місце займало ткацтво (виробництво полотна, простих селянських сукон, килимів, хусток, рушників, ряден тощо), гончарство, а також обробка дерева (виготовлення возів, саней, дерев'яного посуду, знарядь праці, скринь).

Сільське ремесло на території України поширювалося дуже нерівномірно. Найбільш розвинутим воно було в Руському воєводстві. Так, у середині XVI ст. в Галицькій землі нараховувалося 239 ремісників, у Саноцькій — 279, Перемишльській — 980. Джерела згадують про значну кількість сільських ремісників на Волині у 1570 р., зокрема, в Луцькому повіті — 134, Володимирському — 98, Кременецькому — 76 і т.д.

Урядові шляхетської Польщі, як і приватним власникам, було вигідним зростання кількості сільських ремісників. Король Сигізмунд II Август, зокрема, в 1557 р. рекомендував феодалам та їхнім управителям віддавати в навчання ремеслу дітей селян, особливо багатодітних. Сільські ремісники, наприклад, як це видно з податкових списків Волинського воєводства за 1570 р., сплачували своїм панам чинш, а державі — податок у розмірі двох—шести литовських грошів. Щодо частіше сільські ремісники частково або цілком відривалися від сільського господарства, перетворюючись в дрібних товаровиробників.

Значного поширення стали набувати й сільські промисли. У філярках розвивалася переробка сільськогосподарської продукції. З'являлися водяні млини, гуральні, броварні тощо. Майже кожний шляхетський маєток мав гуральню звичайно на один—три казани, броварню, медоварню. У першій половині XVII ст. вже зустрічаються гуральні на шість і більше казанів, де в середньому працювало до 10 чол.

Для збільшення прибутків магнати й шляхта у своїх маєтках розширяли (або засновували) промисли, безпосередньо не зв'язані з сільським господарством: по виробництву заліза (рудні), поташу (буди), селітри (варниці), скла (гути), випалювання вугілля, виварювання солі (жупи) та ін. Це зумовлювалося як природними факторами (нааявністю сировини), так і суто економічними — можливостями збуту продукції. Рудні були поширені в Північній Київщині, на Волині та в ряді районів Руського воєводства. Так, лише за даними реєстру скарг шляхти до Люблінського трибуналу за 1590—1625 рр., на Київщині й Брацлавщині діяло понад 20 рудень. У поборових реєстрах 1569 р. зафіксовано багато, як на той час, рудень у Руському воєводстві, зокрема в Перемишльській землі — 12, Львівській землі — 13.

У залізобробному виробництві

Горщик з Потелича. XVII ст.

існувало два типи підприємств: із застосуванням тільки ручної праці та частково механізовані за допомогою водяного колеса. На руднях останнього типу існував певний технічний поділ праці. Ці, як правило, відносно невеликі підприємства склалися з трьох відділів: димарки, де варилося залізо; великого молота для обробки криці, кузні, де виготовлялися залізні вироби. Водяний двигун приводив у рух молот і ковальські міхи. Безпосередньо на рудні працювали наймані фахівці, що одержували платню натурою і грошми; допоміжні роботи (копання руди, випалювання вугілля) виконували залежні люди, відбуваючи феодальну повинність.

Поширеним промислом, часто зв'язаним із фільварковим господарством, було виробництво поташу. Його інтенсивний розвиток пояснюється великим попитом на поташ на внутрішньому й особливо на західноєвропейському ринках. Поташні розташовувалися в лісистих місцевостях. У кінці XVI — першій чверті XVII ст. у Київському і Брацлавському воєводствах діяло понад 50 буд. Великі поташні знаходилися на Уманщині. Один із місцевих власників буд, магнат Мартин Калиновський, за контрактом із львівським купцем (1634) на поставку 100 бочок поташу одержав 29 тис. злотих, а пізніше (1638), за контрактом із гданським купцем, за поставку 100 лаштів поташу — 108 тис. злотих.

На буді середнього розміру працювало кілька десятків чоловік. Серед найманих фахівців були коритники, поташники, бондарі, пакувальники, шильцики, фурмани. Кваліфіковані робітники одержували грошову плату: поташник за 10 тижнів — 7,5 злотих, бондар за бочку — 7,5 грошів і т. п., чорноробам платили натурою (хлібом, сукном, полотном тощо). Працювали на варницях і феодально залежні селяни.

Значні прибутки давало виробництво селітри. Як осередок цього промислу виділялася Лівобережна Україна, особливо Миргородщина. У зв'язку з великим попитом на селітру на внутрішньому й зовнішньому ринках (вона йшла головним чином на виготовлення пороху) уряд Польщі монополізував її виробництво. У серпні 1621 р. польський король Сигізмунд III призначив управителем селітряних варниць «у всій Київській землі і по всій Україні і в диких полях Білгородських, Очаківських, Путивльських» та ін. шляхтича Б. Обалковського. Однак, незважаючи на заборону приватним особам виробляти селітру, окремі магнати й шляхтичі мали свої власні варниці.

На Прикарпатті, головним чином на Перемишльщині, Коломиїщині, Дрогобиччині та в околицях Галича розвивалися соляні промисли. Прикарпатська сіль у другій половині XVI і особливо в першій половині XVII ст. не тільки задовольняла попит значної частини населення України, а й вивозилася в Польщу та Литву.

Як державні соляні промисли, так і соляні жупи окремих феодалів

Дзбан з орнаментом. XVI ст.

були великими підприємствами (на дрогобицьких жупах, наприклад, працювало більше 700 чол.) і давали значні прибутки. Так, згідно з даними ревізії 1565 р., сума державного доходу від соляних жуп Руського воєводства (крім Долинської жупи) становила 31 445 злотих.

На великих соляних жупах, особливо державних, королівських, існували як технічний поділ праці, так і значне застосування найманої кваліфікованої робочої сили (зваричі, лопатники, бондарі, ковалі тощо). На допоміжних операціях використовувалися феодально залежні селяни, що відбували панщину.

Таким чином, на руднях, поташних будах, селітряних варницях, великих соляних жупах спостерігалися, по-перше, певний технічний поділ праці, по-друге, використання кваліфікованих найманих робітників і феодально залежних селян, тобто характерні риси ранньої форми мануфактури, що виникла в період панування феодального способу виробництва.

Деякого розвитку у феодальних мастках набуло виробництво скла, будівельних матеріалів (цегли, вапна та ін.).

Розвивались і селянські промисли (виробництво поташу, залізоробство, солеваріння тощо). Найбільш поширеним з них на Прикарпатті було солеваріння. Так, у середині XVI ст. в Галицькому старостві існувало 20 селянських соляних вей, в околицях Дрогобича — 39. В с. Ясеничах налічувалося 32 селянські соляні черені, у с. Количі — 11 і т. д. На цих промислах теж застосовувалася наймана праця. Навіть на дрібних соляних промислах обсяг робіт був такий значний, що й багатодітному селянинові часто не під силу було обходитись без найманої праці (виварювання солі тільки на одній черені потребувало постійно трьох працівників — зварича, рубача, лопатника).

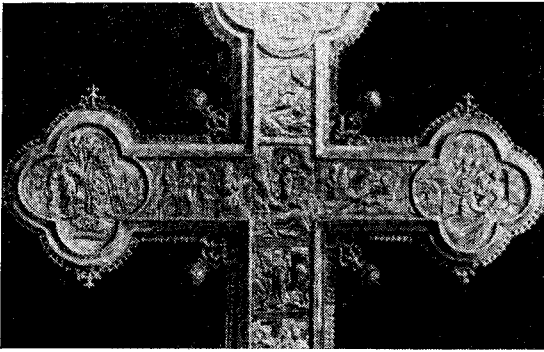
У козацьких слободах, степових та передстепових районах України розвивалися також бджільництво, полювання, рибальство, селітроваріння. Ці промисли зосереджувалися в руках сільської і слобідської верхівки, яка експлуатувала працю місцевої бідноти різними способами, в тому числі у формі найму.

Міське ремесла і промисли

У міському ремеслі стали з'являтися нові явища, насамперед неухильне, дедалі більш помітне зростання числа партачів, здебільшого вихідців із сіл. У Львові в першій половині XVII ст. позацехові майстри становили понад 40% ремісників. Цехи як монополісти виробництва й збуту ремісничих виробів кожен у своїй галузі вбачали в партачах конкурентів і не допускали їх у свої організації. Цехи намагалися паралізувати діяльність позацехових майстрів: нападали на їхні майстерні, виганяли з міста тощо. Але протидії цехів партачам не мали успіху, тим

Дзбан із кришкою. XVII ст.

Напрестольний хрест. Успенська церква.
Майстер Касіянович (1638 р.).

більше, що останніх підтримували, виходячи з своїх інтересів, шляхта й нерідко представники міської влади, наприклад, із скарги львівського цеху золотарів (березень 1598 р.), деякі шляхтичі давали притулок в своїх будинках «мандрівним ремісникам-золотарям». В іншому випадку львівський урядовець з приводу скарги пекарського й різницького цехів заявив (травень, 1610), що партачі «займаються пекарством і різництвом на шляхетських дворах» на шкоду цим цехам. Навіть львівський староста грубо порушував привілеї цехів: у 1599 р. замість дозволених йому двох ремісників він тримав понад 100, у 1638 р. замість дозволених шести — 150.

Та й самі цехові майстри іноді мусили рахуватися з партачами. Так, кравецький цех м. Тернополя (друга чверть XVII ст.) дозволяв кравцям-партачам займатися ремеслом з умовою щорічної сплати у цехову касу 8 злотих з особи. Зустрічалися випадки, коли заможні майстри взагалі нехтували цеховими статутами, збільшуючи число підмайстрів і учнів. Наприклад, львівський кравець Я. Соколовський (перша половина XVII ст.), маючи право на трьох підмайстрів і одного учня, користувався працею десятих підмайстрів і кількох учнів.

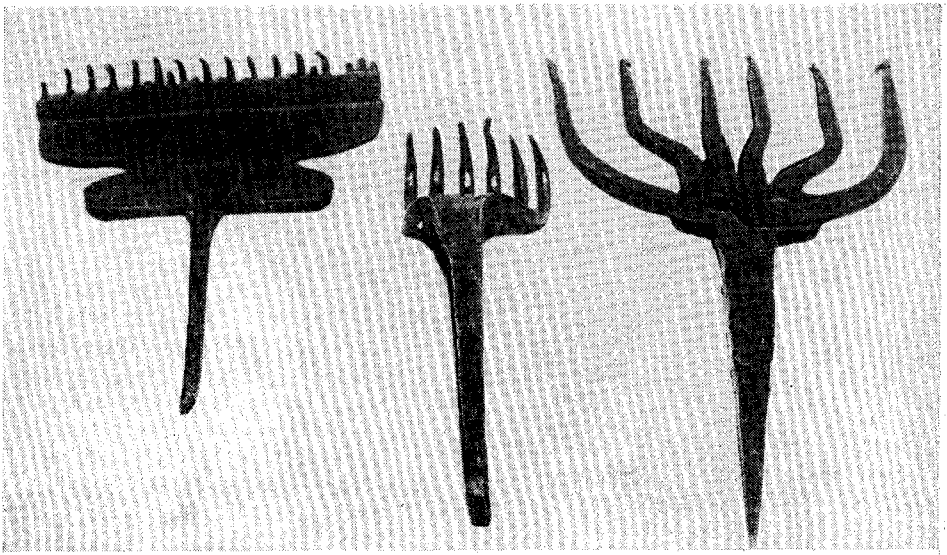
Переслідувані позацехові ремісники мусили звертатися до посередників — насамперед скупників-кущів, добре обізнаних з ринком та його потребами. Скупник поступово відгороджував партачів від ринку готових виробів, а потім і від ринку потрібної їм сировини і таким способом підкоряв собі. Від цієї форми, вказує В. І. Ленін, лишається тільки один крок до тієї вищої форми торговельного капіталу, коли скупник просто роздає ремісникам матеріал для виготовлення з нього продукції за певну плату. Ремісник стає фактично найманим робітником, що працює у себе вдома на капіталіста¹.

Поряд з цеховим і позацеховим ремеслом у містах і передмістях розвивалися промисли, які належали шляхті, монастирям, державі, окремим заможним міщанам. Зокрема, в передмістях і сільських околицях Львова у першій половині XVII ст. було до 30 млинів (здебільшого на одне-два колеса). На початку XVII ст., наприклад, у Львові працювало більше п'яти цегелень. На одній з них за шість місяців було випалено 173,2 тис. штук (піч вміщала близько 20 тис.) цегли.

Міські промисли у першій половині XVII ст. зазнавали певних змін. Так, у великій цегельні робітники ділилися на заготівельників сировини (глинокопів) і палива, місильників, формувальників, випалювальників та ін.

На окремих підприємствах в XVII ст. час від часу впроваджувалися найпростіші машини. «Мануфактурний період, — пише К. Маркс, — ...спорадично розвиває також вживання машин, особливо при деяких простих

¹ Див.: Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 3, с. 349.

Металеві ремісничі вироби: ості рибальські та чесала для прядива. XVII ст.

підготовчих процесах... Так, наприклад, у паперовій мануфактурі скоро почали будувати спеціальні млини для перемелювання ганчірок, а в металургії — ступи для роздрібнення руди»¹. Ці ж процеси відбувались і на Україні. Водяні колеса (млини) застосовувалися, зокрема, на папірнях, наприклад, на початку XVII ст. — у Брюховичах під Львовом; в суконому виробництві у м. Чорткові — в першій половині XVII ст.; у Слободищі, Бердичеві й Кодні — в 1593 р.; у Білій Церкві — в 1646 р. На таких підприємствах спочатку могло й не існувати поділу праці, але він обов'язково з'являвся при збільшенні кількості робітників. Наприклад, там, де вироблялися гармати й великі дзвони (Львів, Черкаси, Остер, Біла Церква та ін.), був чітко виражений поділ праці, причому більшість фахівців становили наймані люди.

Однак питома вага цих нових явищ в економіці країни, скутій феодальним режимом, була дуже мала. Середньовічні форми виробництва продовжували панувати.

Поглиблення у другій половині XVI — першій половині XVII ст. суспільного поділу праці зумовлювало дальший розвиток міст як осередків ремесла й торгівлі. На Україні виникло багато нових міст і містечок, особливо в східних районах, де інтенсивно йшов процес народної колонізації. Своім значенням виділялися такі міста, як Київ, Львів, Луцьк, Кам'янець.

Розвиток міст гальмувався привілеями і сваволею феодалів: наявністю юридик, віддачею міст в аренду та заставу, зловживаннями адміністрації, магнатськими чварами, грабунками. До тяжких наслідків призводив національний гніт: обмеження українського міщанства в праві вступати до цехів, займатися торгівлею, брати участь у міському самоврядуванні. Міщанство боролось з існуючими порядками. Однак у той час як заможні його верстви прагнули усунути лише крайності

¹ Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 23, с. 334—335.

феодалного ладу, міська біднота виступала за повну ліквідацію феодално-кріпосницького, а також національного гніту і, як правило, приєднувалася до збройних повстань.

4. Внутрішня і зовнішня торгівля

Розвиток внутрішньої торгівлі

Як і раніше, у внутрішній торгівлі значну роль відігравали місцеві торги і ярмарки, що відбувалися у містах і містечках, визначених королівськими грамотами-привілеями.

Кількість ярмарків протягом року в різних містах була неоднакова. Наприклад, у Борисполі, Тлумачі, Бариші — один раз на рік, у Києві, Житомирі, Кременці, Калуші, Василькові, Бучачі, Овручі — двічі, у Чернігові, Тернополі, Барі, Зборові, Фастові, Бродях, Ярославі, Ковелі — тричі, у Жовкві, Снятині, Новокостянтинові — чотири рази, в Самборі — п'ять. Тривали вони від одного до кількох тижнів, як, наприклад, у Житомирі, Чернігові, Володимирі (Волинському), Бродях, Ярославі. Строки їх призначалися з таким розрахунком, щоб після закінчення одного ярмарку купці могли встигнути на інший. Тому ярмаркова торгівля йшла майже безперервно. Павло Алеппський, відвідавши Україну в 50-х роках XVII ст., писав: «У країні козаків ярмарки відбуваються безперервно з початку до кінця року: в кожне свято бувають ярмарки в тому або іншому місті».

Деякі ярмарки мали загальноукраїнське і навіть міжнародне значення. Так, у Київ, Львів, Кам'янець, Луцьк, Кременець з'їжджалось купецтво не тільки з українських земель, а й з Росії, Білорусії та багатьох країн Європи.

Зокрема, на львівський ярмарок купці із східних українських земель гнали гурти худоби, везли хутро, шкіри, мед, віск, рибу, ремісничі вироби. Тут же торгували полотном, сукном, залізом, оловом, зброєю, металевим посудом, вином та багатьма іншими товарами. Про розміри товарообороту може свідчити той факт, що на одному лише ярославському ярмарку (в Галичині) щорічно продавалось й купувалось 40 тис. волів і 20 тис. коней. А купців там, за висловом одного із сучасників, було «як піску в морі».

У ярмарковій торгівлі відбувалася певна спеціалізація. Наприклад, у Ярославі, Коломиї, Снятині, Перемишлі, Яворові торгували переважно худобою; у Луцьку, Володимирі, Стрию — хлібом. На київських ярмарках, крім худоби й хліба, торгували рибою, сіллю, хутром, східними товарами.

Торги у містах та містечках відбувалися також у точно визначені королівськими привілеями дні, як правило, раз на тиждень.

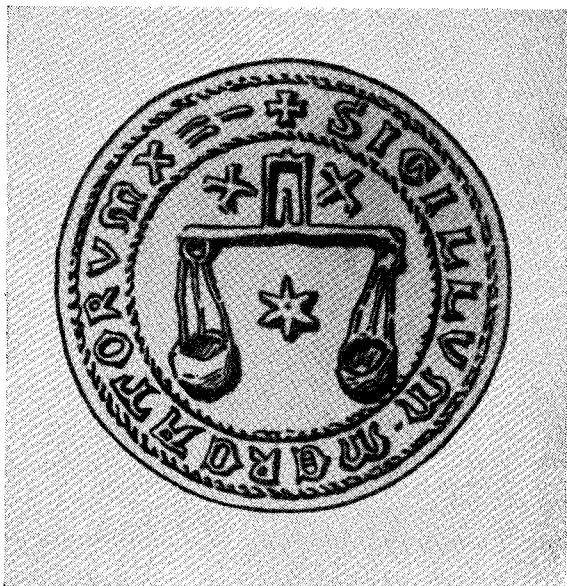
Розвивалася й постійна торгівля. У Кременці (середина XVI ст.) налічувалось 70 крам-

Печатка із зображенням купця. Стрий. XVII ст.

ниць, Кам'янці (1570) — 40, Володимирі (середина XVI ст.) — 30 і т. д. В 1585 р. польський король дав дозвіл на будівництво 20 крамниць навколо ринку у м. Стрию. Існування широкої мережі добре впорядкованих крамниць та рядів відзначали й сучасники-іноземці (XVII ст.). Крамниці у містах почали спеціалізуватися. Так, у Кам'янці було (1565) 9 крамниць «дорогих суков» і 14 — дешевих, у Яворові (1627) — 16 крамниць для продажу взуття і т. д. Існували крамниці дорогого посуду, ювелірних прикрас, зброї тощо.

Торгівля сприяла розвитку продуктивних сил, що супроводжувалося поглибленням суспільного й територіального поділу праці. Так, виділилися райони виробництва зерна (Галичина й Волинь, суміжна з Волинню частина Київщини) та місцевості з більш розвинутим скотарством (Поділля, Київщина, а також Галичина, Волинь і Південне Лівобережжя); райони полювання на хутрового звіра (Волинське, Київське та Чернігівське Полісся, Низ Дніпра); виварювання і видобування солі (Прикарпаття); райони залізобної та значною мірою залізообробної промисловості (Волинь, Північна Київщина, Чернігівщина). По всій Україні були відомі львівські сукна, гончарні вироби м. Потилича, «фастівський папір», «уманський поташ» тощо. Отже, у XVII ст. намітилося поступове злиття місцевих ринків в один внутрішній ринок.

Печатка цеху купців. XVI ст.

Зовнішня торгівля

Поряд із внутрішньою розвивалася й зовнішня торгівля. Особливо тісними були економічні зв'язки України з Російською державою.

З кінця XV ст. Росія переживала економічне піднесення. Це позначилося на її зовнішній торгівлі. Російські товари поширювалися в країнах Європи і Сходу.

Важливе місце в українсько-російських торговельних зв'язках відігравав шлях з Києва до Москви та інші дороги, які сполучали російські й українські торгові центри.

Українсько-російські торговельні зв'язки значно пожвавились у першій половині XVII ст. У 1621 р. путивльські воєводи В. Туренін і С. Собакін, наприклад, писали цареві, що російські «многие... торговые люди... ездят» з товарами на Україну, а українські купці в Росію «безпрестани» прибувають. Про українських купців, які постійно відвідують Росію, повідомляють Посольський приказ у квітні 1638 р. белгородський воєвода А. Тургенев. «Из литовских (українських. — *Ред.*)... городов многие... торговые люди со всякими товарами» приїздить у російські міста для торгівлі, писав брянський воєвода І. Хілков (березень, 1635). У гра-

Крамниця московського шевця. Малюнок в «Подорожі Олелія». XVII ст.

всьому Заходу і Сходу російське хутро, а також шуби, ювелірні прикраси та інші коштовні речі.

В той же час на російських ринках були добре відомі українські товари: шкури, смушки, велика рогата худоба, вівці, коні, вовна, риба, віск, хміль, жито, житнє борошно, пшоно, горілка, полотно, скло, гончарні вироби, селітра, папір, потаці, сіль та ін.

Крім Москви, українські купці торгували в Курську, Єльці, Тулі, Ярославлі, Калузі, Рильську, Твері, Нижньому Новгороді, на Дону. З свого боку, російські торгові люди збували свої товари в Києві, Кам'яніці, Барі та інших містах Наддніпрянщини й Поділля.

Жвавими були також торговельні зв'язки західноукраїнських земель із Росією. На ярмарки, що збирались у містах Галичини, Поділля, Волині, привозили з Росії шкіряні вироби, хутро, шуби, тебінки (шкіряні убори для коней), сідла, хомути, повсті, рукавиці, чоботи, пояси тощо. Основними товарами, які вивозились із західних українських міст до Росії, були продукти харчування, ювелірні вироби, скляний посуд, каптани тощо.

На багатьох українських ярмарках продавались товари східних і південних країн, передусім прянощі (перець, шафран, імбир, гвоздика), фрукти (лимони, фіги, фініки, апельсини), італійські, грецькі й молдав-

моті Посольського приказа веземському воеводі П. Пронському та іншим воеводам прикордонних з Україною міст говорилося (20 травня, 1635), що царський уряд дозволив українським купцям вільно «пріезжати со всякими товарами... и торговати на всякой товар».

У містах російсько-української прикордонної смуги (Путивль, Рильськ, Севськ та ін.) були побудовані спеціальні двори для приїжджих українських купців. У 1635 р. для них цар «указал... гостин двор в Севску строить» на місці згорілого. Такі ж двори із складами для російських товарів існували в багатьох українських містах.

На Україну з Росії йшли в основному промислові товари. Російські міста, як зазначав сучасник, «славні ремісниками, які старанно виготовляють різні вироби. Вони постачають нам [на Україну] дерев'яні чашки й посохи, ножі, сідла, шаблі, кінську зброю й різного виду зброю». До цього також треба додати відоме хутро, а також шуби, ювелірні при-

Гроші, що були в обігу на Україні в XIII—XVII ст.: гривна (1), празький (широкий) гріш (2), київський денарій (3), джучидський дирхем (4), галицько-руський (львівський) напівгріш (5), денга Івана III (6), литовський гріш (7), денга Івана IV (8), шестигрошовик Стефана Баторія (9), півторах Сигізмунда III (10), талер з Іспанських Нідерландів (11). 2—11 — натурального розміру, 1 — зменшено вдвічі.

9

10

11

ські вина, східні ліки, різні прикраси, шовкові й бавовняні тканини тощо. З Польщі, Чехії, Австрії, Німеччини, Угорщини та інших країн Європи сюди привозили сірку, фарби, різні металеві вироби (коси, серпи, цвяхи, голки, бляху, мідні казани), сукно, полотно, папір та ін. Ці товари вивозили також з України до Росії як українські, так і російські та інші купці.

Визначну роль у російсько-українській та міжнародній торгівлі відігравав Київ. У Києві «така велика кількість дорогого шовкового одягу, коштовного каміння, соболів та іншого дорогого хутра, — писав сучасник (середина XVI ст.), — що мені самому траплялося бачити шовк, який коштував дешевше, ніж у Вільні льон, а перець — дешевше солі».

Через Україну, в тому числі частково й через Київ, велася транзитна торгівля Росії з південно-східними країнами. Каравани московських купців прямували в Крим і Туреччину через Слобідську Україну та Середнє Подніпров'я. Шлях російських купців у Центральну й Західну Європу значною мірою також проходив через українські землі.

У другій половині XVI — першій половині XVII ст. пошквалилися торговельні зв'язки України з Молдавією. Українські купці часто одержували від молдавських господарів грамоти-привілеї на пільгову торгівлю. В 1614 р., наприклад, молдавський господар Стефан Томша III дозволив українським купцям, як було сказано у виданій їм спеціальній грамоті, «вільно... їздити в нашу землю з всякими покупками і товарами по таких шляхах, як чернівецький, хотинський, сороцький». Цими шляхами до Львова, Кам'яниці та інших міст з Молдавії гнали також гурти великої рогатої худоби й коней. Молдавська худоба (до 12—13 тис. голів щорічно) йшла через Городок на західноукраїнські ринки. В 1594 р. лише через Снятин було прогнано 13 тис. биків, куплених у Молдавії.

З Молдавії до Львова та інших українських міст вивозили продукти тваринництва (шкури, смухи), рибу, вино, мед, віск, сукно, горіхи, тютюн, поташ тощо. З України до Молдавії надходили свинець, мідь, залізо, золото, срібло, металеві вироби (коси, ножі, серпи, лемеші, цвяхи), суконні, шовкові й полотняні тканини, головні убори, скляні та ювелірні вироби.

У другій половині XVI — першій половині XVII ст. українські міста торгували з країнами Західної Європи через Прибалтику. Ще в 1466 р. за Торунським миром Польща одержала вільний доступ до Балтійського моря через Гданський порт, що дало значний поштовх розвитку зовнішньої торгівлі. Через Гданськ йшли польські, литовські, українські й білоруські товари у країни Західної та Північної Європи, причому в експорті поступово зростала кількість зерна, зокрема пшениці. У 1530 р. польський та український експорт зерна через Гданськ становив 17 тис. лаштів. Та уже в 1583 р. вивіз хліба з Польщі та України на Захід досяг 63 тис. лаштів, а в першій половині XVII ст. (1648) — 128 790 лаштів. Головними експортерами хліба були магнати й шляхта.

Постійне зростання цін на хліб на ринках Західної Європи викликало підвищення і в Речі Посполитій, у тому числі на Україні. Якщо в 1564—1569 рр. один лашт пшениці коштував близько 12,5 злотих, то в 1616 р. — 24,5 злотих.

Важливе місце в експорті з України на ринки Заходу займали інші продукти сільського господарства (вовна, сало, прядиво, віск, мед, шкури) й різних промислів (ліс та продукція лісових промислів, вироби з дерева тощо). З України до Гданська й інших портів Балтики безперервним потоком йшли бруси, дошки, кленки, барила, щогли, попіл,

Скарб срібних монет. XVI—XVII ст. Вербівці Заставнівського району Чернівецької області.

деревне вугілля, поташ тощо. У 1561 р. Західним Бугом через Гданський порт князь К. Острозький вивіз у європейські країни понад 100 лаштів попелу із своїх київських (воєводських) лісів. У 1578 р. з навколишніх лісів Дубровицького маєтку (Волинь) було продано в Гданську 300 лаштів попелу на суму 9900 польських злотих. У скарзі 1585 р. слуг-бояр та селян на утиски з боку княгині Курбської говорилося, що з Ковельського староства щорічно відправлялася значна кількість різноманітних лісових матеріалів, а також попелу. З кінця XVI ст. Річ Посполита, насамперед українські землі, стали основним експортером на західно-європейські ринки не тільки зерна, а й лісу.

Із країн Західної Європи через Гданський порт на Україну довозили різні європейські та східні товари.

Проте «режим середньовічної регламентації»¹ знайшов у Речі Посполитій сприятливий ґрунт. «Складське право», примусове користування визначеними шляхами, митна система, сваволя феодалів згубно відбивалися на торгівлі. На великих і малих шляхах, наприклад, було безліч державних і приватних митниць. На короткій відстані від Турків до Яворова та від Дрогобича до Ярослава брали мито 174 рази. Збирали також прикордонне мито, так зване цдо, шляхове, мостове, гребельне, перевізне, ярмаркове, торгове, ринкове, помірне та ін. Особливо великі зловживання чинили феодали при збиранні мита на території своїх володінь.

В той час як міщани-купці платили численні обтяжливі мита, шляхта звільнялася від них, у тому числі й від мит на експортні та імпорتنі товари. В кінці XVI ст. купці Саноцької землі скаржилися урядові, що «багато шляхтичів взялося до купецтва і під прикриттям своєї потреби купують у великій кількості худобу і коней, торгують ними, а мит не платять».

Тогочасні торгові статути особливо обмежували діяльність іноземних купців. Іноземців примушували продавати товар великими партіями

¹ Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 27, с.388.

або великими мірами, що було невигідно для них. У Львові, наприклад, парчу, єдваб, камлот та інші дорогі тканини купці-іноземці мали право продавати лише на лікті, а сукно — тільки цілими сувоями; високоцінні прянощі — шафран, гвоздику й перець — на фунти і т. п.

Значної шкоди як внутрішній, так і зовнішній торгівлі завдавало свавілля королівської адміністрації. Великі утиски терпіли, зокрема, російські купці. Приміром, у чолобитній московського купця Туреніна, поданій царю на початку червня 1645 р., говориться, що у його людей, посланих до Києва з товарами в 1644 р., польські урядовці «товаров отобрали... на 300 рублев... и больши», а також гроші. Того ж року були пограбовані російські купці в Прилуках, Лохвиці, Новгороді-Сіверському, Лубнах. Поряд з цим королівська адміністрація самовільно збільшувала мита. У 1647 р. купці з Севська, Брянська, Путивля, Рильська та інших міст писали царю в своїй чолобитній, що на Україні урядники «сильно своим умыслом... с нас емлют поборы вдвое, окреме королевских пошлин... А сверх... тех пошлин и поборов емлют с нас с воза по 7-ми ефимков за поборовый квит да за другие квиты сасовые с воску с пуда по гривне, с кожи по алтыну». Часто королівські урядовці під різними приводами заарештовували російських купців, щоб примусити відкупатися за назначену суму грошей. У зв'язку з подібними явищами царський уряд 18 вересня 1647 р. заявив протест польському урядові.

Таке становище вкрай негативно позначалося на внутрішній і зовнішній торгівлі, затримувало загальний господарський прогрес.

5. Формування української народності

У процесі розкладу первіснообщинного ладу і становлення феодальних відносин у східних слов'ян склалися умови для виникнення народності: спільність походження й території, мовна і культурна спорідненість, єдність соціально-економічного процесу. Важливим періодом у формуванні давньоруської народності були часи ранньофеодальної східнослов'янської держави — Київської Русі.

Дальший розвиток феодальних відносин зумовив перехід давньоруської держави до роздробленості. В цей період на основі давньоруської народності почалося утворення трьох братніх народностей — російської, української та білоруської, для яких ідея єдності Русі через спільність походження стала традиційною і відіграла надзвичайно важливу роль у їх формуванні.

Українська народність у процесі свого формування пройшла ряд етапів.

Перший етап охоплював в цілому другу половину XII і XIII ст., тобто період феодальної роздробленості, який характеризувався тенденціями, з одного боку, до відокремлення певних територій, з другого — до об'єднання окремих земель внаслідок поглиблення суспільного поділу праці й зростання економічних зв'язків між ними.

На цьому етапі з'являлися нові економічні, політичні й культурні центри, створювалися відповідні передумови для формування трьох східнослов'янських народностей.

Разом з тим, Русь хоч і зберігала у цей період відносну політичну єдність, однак боротьба феодалів та феодальних коаліцій між собою і з великим князем київським послаблювала її опір зовнішньому ворогові. Монголо-татарська навала посилила відособлення Північно-Східної

Русі від Південно-Західної, а загарбання південно-західних земель польськими, литовськими, угорськими феодалами ускладнило процес їх внутрішнього розвитку.

Другий етап припадає на XIV — середину XVI ст., коли, з одного боку, значною мірою вже була подолана феодальна роздробленість в економічній сфері, з другого — основна частина південно-західних (українських) земель підпала під владу польських і литовських феодалів. Феодальний та національно-релігійний гніт затримував розвиток господарства й економічних зв'язків між окремими частинами Південно-Західної Русі, негативно позначався також на розвитку мови і культури. Проте і в умовах іноземного панування зростали міста, розвивалися товарно-грошові відносини, розширялися ринкові зв'язки.

Третій етап формування української народності охоплює період з другої половини XVI приблизно до середини XVII ст. Ці часи характеризувалися дальшим розвитком ремесла й торгівлі, посиленням ролі міст як економічних центрів, розширенням товарно-грошових відносин і утворенням передумов єдиного внутрішнього, тобто національного, ринку на більшій частині території України.

Одночасно посилення соціального і національно-релігійного, особливо після Люблінської унії 1569 р., гніту зумовило піднесення антифеодальної і визвольної боротьби народних мас, що сприяло зростанню національної самосвідомості і знайшло своє відображення в усіх галузях культурного життя.

На всіх згаданих етапах поступово формувалися основні риси української народності: територія, мова, економічна спільність, психічний склад.

Ф. Енгельс, зокрема, вказував на нерозривний зв'язок між територією та етнічною спільністю¹. Народність могла виникнути тільки в результаті постійного спілкування людей протягом багатьох поколінь, а це можливо лише на спільній території.

Процес формування української народності відбувався в основному на землях південно-західної частини колишньої Давньоруської держави.

У пам'ятках писемності нема відомостей про якісь корінні зміни в етнічному складі населення Південно-Західної Русі з часу заселення її східними слов'янами. Про постійність проживання тут цього етнічно однорідного населення свідчать археологічні й антропологічні дані. Дослідження з антропології, зокрема, вказують на генетичний зв'язок українців з древлянами, волинянами, тиверцями, полянами, білими хорватами і частково з сіверянами, які в процесі розвитку разом з іншими східнослов'янськими племінними союзами сформували давньоруську народність.

Крім того, в історії цього регіону відомі міграційні рухи місцевого населення, а також асиміляція ним інших, іноплеменних груп. Як в часи існування Давньоруської держави, так і в період феодальної роздробленості до складу автохтонного населення Південно-Західної Русі вливалися вихідці з інших слов'янських земель. Літопис розповідає, що великий князь київський Володимир будував укріплення на ріках Десні, Трубежі, Сулі, Стугні й поселяв там словен, кривичів, вятичів. 1031 р. князь Ярослав, створюючи оборонну лінію на р. Росі, поселив на цій території взятих у полон «ляхов». У пограничних місцевостях виникли поселення печенігів, торків і половців, відомих під назвою чорних клубуків. Під

¹ Див.: Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 19, с. 319.

час посилення натиску кочовиків відбувався значний рух населення з півдня на північ та із сходу на захід. Коли ж кочовики відходили в степ, населення поверталося на попередні місця.

Але ці переміщення, як і асиміляційні процеси, не приводили до істотних змін в етнічному складі населення Південно-Західної Русі. Письмові джерела переконливо свідчать про те, що навіть після спустошливої монголо-татарської навали і встановлення золотоординського іґа населення Південно-Західної Русі, як і Північно-Східної, зростало головним чином за рахунок збільшення чисельності осілих, місцевих жителів.

Формування української народності розпочалося в період феодальної роздробленості на широкій території Київського, Переяславського, Чернігово-Сіверського, Волинського й Галицького князівств.

У наступні часи межа цієї території на сході була сталою і збігалася з кордонами колишнього Переяславського князівства. Починаючись у верхів'ях рік Псла і Сейму, кордон повертав на південь і проходив з деякими відхиленнями вздовж р. Ворскли до її впадіння в Дніпро. На півдні етнічна територія окреслювалася кордоном Київського князівства, який близько середини XII ст. проходив між ріками Рось і Тясмин, а в середині XV ст. сягав аж до гирла Дніпра. Кордон Галицько-Волинського князівства в часи його найвищої могутності доходив на півдні до гирла Дністра і Дунаю та до північних берегів Чорного моря. Напевно, південний кордон цього князівства не збігався з етнічно-руською межею, яка в пізніші часи йшла вздовж Дністра аж до Сорок, а по р. Прут — до середини Сучавської та Яської волостей. Західний кордон Галицько-Волинського князівства з Польщею проходив по ріках Віслок і Сан, біля Замостя, західніше Холма і по р. Вепр, що на схід від Любліна. Руське населення за Карпатами перебувало в складі Угорської держави. Тут межа його розселення проходила приблизно по р. Тиса, а далі — трохи північніше лінії Пряшів—Бардієв. На півночі й на північному сході, де сусідами українців були білоруси та росіяни, не існувало чіткої етнографічної межі.

Розбіжність між політичними й етнічними кордонами була характерна не тільки для українських земель. У середньовічній Європі, як писав Ф. Енгельс, «ні один державний кордон не збігається з природними границями національності, тобто з границями мови»¹.

Окреслена територія була основним масивом, на якому відбувався процес формування української народності. Одночасно існували також окремі не компактні й не завжди постійні поселення в південних степах. Серед цієї категорії населення літопис (XII—XIII ст.) згадує бродників, які хоч і жили в специфічних умовах, але не поривали зв'язків із Руссю і постійно поповнювалися вихідцями з її земель.

У XV—XVI ст. територія, на якій формувалася українська народність, розширюється внаслідок заселення південно-східних окраїн збіглими селянами, виникнення козацтва й заснування Запорізької Січі та освоєнням Слобожанщини в XVI—XVII ст.

У формуванні народностей провідну роль відігравали певні центри. Таким центром для російської (великоруської) народності стала Ростово-Суздальська земля. У Південно-Західній Русі XIII — початку XIV ст. основним територіальним ядром формування української народності стало Середнє Подніпров'я (Київщина, Переяславщина й південна частина Чернігово-Сіверщини), хоч у цей час чільне місце у політичному

¹ Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 16, с. 156.

відношенні посідало Галицько-Волинське князівство. Це пояснюється, безумовно, не тільки значенням Київської землі в минулому, а й тим, що, незважаючи на феодальну роздробленість, Київська земля і м. Київ продовжували відігравати важливу роль у політичному, економічному, культурному та релігійному житті. До того ж Київська земля залишалася тим центром, до якого тяжіли Переяславська, Чернігово-Сіверська, Волинська й Галицька землі.

У період феодальної роздробленості в літописах та інших джерелах під назвою «Руська земля» (а також «Русь» від XIV ст.) розуміють усі східнослов'янські землі, і не лише в державно-політичному (династично-територіальному) значенні. Разом з тим у цей час терміном «Руська земля» називають також Київське, Переяславське, Чернігівське й Галицько-Волинське князівства, а терміном «Верхня земля» — Північно-Східну Русь.

Наприкінці XII ст. вперше з'являється назва «Україна». В Іпатіївському літопису під 1185 р., у зв'язку з смертю в Переяславі князя Володимира Глібовича, говориться: «и плакашася по нем вси переяславци... бе бо князь добр и крепок на рати... и о нем же Украина много постана». У 1189 р. літопис згадує, що князь Ростислав прибув «ко Украини Галичьской». З того часу назва «Україна» почала вживатися і в ширшому значенні цього слова. Галицько-Волинський літопис повідомляє, що князь Данило Романович «прия Берестин и Угровськ, и Стольп, Комов и всю Украину».

Звертає на себе увагу та обставина, що назва «Україна», «Вкраїна», як у згаданих, так і в інших випадках, вживалася в Іпатіївському списку літопису, складеному в Києві. У Південно-Західній Русі термін «Україна», «Вкраїна» мав перш за все значення «край», «країна», а не «окраїна».

Назва «Україна», «Вкраїна» згодом зустрічається в усній народній творчості, в народних думках і піснях XVI—XVII ст. («вся Вкраїночка», «славна Україна»). Починаючи з XVI ст. «Україна» стала вживатися також в офіційних актових матеріалах стосовно до адміністративно-територіальних одиниць більшої частини України. Так, у постанові польського сейму від 1580 р. говорилося про покарання «своєвольників», які «на Україні руській, київській, волинській, подільській, брацлавській» своїми діями порушуватимуть угоди Польщі з Туреччиною.

Термін «Україна» в значенні «країна» поширювався і в західноєвропейських державах. Французький інженер Гійом де Боплан, який у 1630—1647 рр. перебував на Україні, дав, наприклад, своїй книзі таку назву: «Опис України, або областей королівства Польського, що лежать поміж кордонами Московії—Трансільванії. З додатком відомостей про вдачу, звичаї та воєнну вміість українців». Ця книга вийшла кількома виданнями французькою, латинською, англійською та німецькою мовами і, безумовно, сприяла закріпленню й поширенню терміну «Україна». Але в згаданий час продовжувала також існувати загальна для всіх східнослов'янських земель назва — Русь. Так, у «Палінодії» Захарія Копистенського (початок XVII ст.) говориться про Руську землю «як той, которая до Московского, як той, которая до Литовского княжества, также и той, которая до королевства Польского належит». Цим підкреслювалася спільність походження і розвитку трьох братніх народів.

У XIV ст. почали вживати назву «Велика Русь», а з кінця XV ст. — «Росія». Тоді ж з'явилася назва «Біла Русь» на означення місцевості, яка в основному збігалася з територією формування білоруської народності. Одночасно, головним чином в офіційних документах, а також

в літературних творах стосовно земель, на яких формувалася українська народність, почали вживати також назву «Мала Русь», похідною від якої стала пізніше «Малоросія». Серед народних мас ці дві назви не знайшли широкого вжитку.

«Мова, — пише В. І. Ленін, — найважливіший засіб людського спілкування...»¹ Мова — це одна з ознак, що визначають народність. Вона нерозривно зв'язана з історією народу, є одним із важливих джерел пізнання минулого.

Характерною для давньоруської народності була певна мовна єдність. З формуванням російської, української та білоруської народностей при наявності мовної спорідненості дедалі виразніше проступали специфічні особливості мови кожної з них. У цьому процесі проявився діалектичний зв'язок між спільним і своєрідним, що знайшло відображення в численних писемних пам'ятках.

Мова виникає і розвивається на певній території. Українська мова формувалася на території Південно-Західної Русі, де збереглися діалекти (говори), носіями яких були в давнину місцеві племінні союзи. Про це свідчить той факт, що територія поширення сучасних діалектів української мови збігається в основному з територією відповідних племінних союзів. Так, на землях колишніх сіверян тепер поширені східнополіські (чернігівські) говори; району древлян відповідають сучасні середньополіські (північнокиївські), а на колишній території дулібів (волинян) — західнополіські говори. Разом вони складають північну діалектну групу сучасної української мови. Південно-західна діалектна група охоплює територію, яку колись населяли головним чином білі хорвати, а також частково улчі й тиверці. Південно-східна діалектна група поширена в Середньому Подніпров'ї. Саме ця територія, як уже зазначалося, відіграла з ряду причин визначну роль у формуванні української народності. Незважаючи на певні відмінності та специфічні риси у південноруських говорах, у них досить виразно виступала єдність діалектного розвитку. Споріднені південноруські діалекти активно взаємодіяли, зустрічалися між собою. Так, мовні дані переконливо свідчать, зокрема, про фонетичну й лексичну спільність середньополіських говорів навіть із далекими від них закарпатськими.

У часи формування трьох східнослов'янських народностей поряд з усною існувала літературна, книжна мова, спільна для східних і південних слов'ян. Виникла вона на основі давньослов'янської мови. Книжною мовою писалися релігійні й літературні твори, а також ділові документи. Вона обслуговувала переважно привілейовані верстви феодального суспільства.

В цій літературній мові відбилися дві основні тенденції. Одна проявлялася в зближенні з розмовною мовою, друга — в збереженні без особливих змін існуючих норм. Про першу тенденцію свідчать елементи розмовної мови в староруських літературних пам'ятках, створених до XIV ст.

Приблизно з XII ст., як про це свідчать східнослов'янські письмові пам'ятки, створені в різних місцевостях, беруть початок певні зміни у звуковому й морфологічному ладові мови, тобто з'являються деякі специфічні риси майбутніх російської, української та білоруської мов.

Виразніше ці риси виступають у письмових пам'ятках з XIV ст. Це стосується в першу чергу актового матеріалу, більше зв'язаного з живою,

¹ Ленін В. І. Повне зібр. творів, т. 25, с. 246.

розмовною мовою. Він доніс до нас елементи народної мови різних територій Русі того часу.

З XIV ст. більша частина українських земель, разом з білоруськими, перебувала в складі Литовського князівства. Тут на давньоруській мовній основі почала формуватися спільна літературна українсько-білоруська (білорусько-українська) мови. У виникненні її важливу роль відігравали різноманітні зв'язки, що існували в цей час між обома народами, їх територіальне сусідство, спільність багатьох рис живої народної мови та перебування в складі однієї держави.

Українсько-білоруська (білорусько-українська) літературна мова відіграла позитивну роль у різних галузях суспільного життя. Вона була зброєю у боротьбі українського та білоруського народів проти наступу іноземних загарбників. Українсько-білоруська літературна мова не втратила свого значення й після Люблінської унії 1569 р., коли українські землі перейшли під владу Польщі. Так, письмові матеріали цією мовою, які надходили з України до Росії, в російських установах навіть в XVII ст. називали «білоруськими». Їх переклади на ділову російську мову мали помітку «перевод с белорусского». Одночасно слід підкреслити близькість живих мов українського, російського і білоруського народів.

Певне місце в суспільному житті XVI—XVII ст. належало також церковнослов'янській літературній мові, спільній для трьох східнослов'янських народностей і поширеній також у південнослов'янських країнах. Граматичні норми її були викладені у відомій «Граматиці» Мелетія Смотрицького (1618). Церковнослов'янська літературна мова відіграла значну роль у культурних зв'язках України, Білорусії, Росії та південнослов'янських країн.

Українсько-білоруська літературна мова справила певний вплив на формування російської книжної мови. Це пояснюється, зокрема, тим, що в Москві у XVII ст. перекладачами на тодішню російську літературну мову з грецької, латинської і польської часто були вихідці з України й Білорусії, в їх числі такі відомі літератори і вчені, як Єліфаній Славинецький, Арсеній Сатановський, Симеон Полоцький та ін. У той же час російські книги поширювалися на Україні й у Білорусії, що сприяло зміцненню культурних зв'язків між східнослов'янськими народами.

Розвиток українсько-білоруської книжної мови характеризувався постійним проникненням у неї елементів живих мов обох народів.

Про розмовну мову часів формування української народності можна скласти уяву на основі фольклорних пісень, розповідей, а то й вставок у літературних творах. Відтворити мову тих давніх часів допомагають побутово-обрядові пісні, бо вони значною мірою зберегли її особливості. Про це свідчить, зокрема, записана в другій половині XVI ст. пісня «Дунаю, Дунаю, чому смутен течеш?», виникнення якої датується серединою XV ст.; пісня про козака і дівчину Кулину, записана в першій чверті XVII ст.; уривки інтермедій Я. Гаватовича та ін.

Хоч більша частина українських земель довгий час перебувала в складі Польщі, а населення зазнавало насильницької колонізації, воно зберігало й розвивало свою мову. Це одразу впадало в око іноземцям, які добре знали слов'янські мови. Так, шведський посол Готрад Веллінг, описуючи свою подорож на Україну в середині XVII ст., зазначає, що мова українців «відмінна від польської». Німець Вердум, побувавши на Україні, звернув увагу на особливості «руської» (української) мови, зокрема на те, що акцент в ній «не такий твердий, як у польській».

Італієць Божо в XVII ст. писав про те, що українська мова «відмінна від польської як за вимовою, так і за лексикою, але походить вона з тієї ж материнської слов'янської мови». Турецький мандрівник XVII ст. Евлія Челебі писав, що мова українська багата і подібна до російської.

Таким чином, літературні й фольклорні пам'ятки XIV—XVII ст. свідчать про дальший розвиток української мови — цієї виразної ознаки народності.

Виникнення та розвиток народностей відбувалися в певних соціально-економічних умовах. Економічна спільність життя народності визначається соціально-економічними, політичними та географічними факторами. Все це тісно й безпосередньо зв'язане з діяльністю людей у класовому суспільстві.

За час формування української народності (від XII до середини XVII ст.) неухильно поглиблювався суспільний поділ праці, що знаходило свій прояв у відокремленні ремесла від сільського господарства, в розвитку міст як торговельно-ремісничих центрів. Розвиток міст, що посилювався з XIV ст., викликав у феодальному суспільстві значні зміни економічного характеру.

Зростання ремісничого населення в містах збільшувало попит на сільськогосподарську продукцію: предмети харчування й сировину для ремісничого виробництва. Водночас сільське населення розширило збут своєї продукції і придбання міських ремісничих виробів. Поглиблення і зміцнення економічних зв'язків між містами й селами було однією з умов формування української народності. Такі зв'язки, що дедалі частіше прибирали форми товарно-грошових відносин, спочатку охоплювали невеликі округи, економічними центрами яких були окремі міста. Важливу роль у цьому процесі відігравала поява ярмарків, на які з'їжджалися купці різних місцевостей з товарами, потрібними для населення даної округи.

Наступним етапом було утворення передумов для злиття дрібних місцевих ринків у єдиний внутрішній ринок. Визначна роль у цьому процесі належала виникненню й поглибленню територіального поділу праці. Підкреслюючи значення цього фактору, В. І. Ленін писав: «У безпосередньому зв'язку з поділом праці взагалі стоїть, як було вже зауважено, територіальний поділ праці, спеціалізація окремих районів на виробництві одного продукту, іноді одного сорту продукту і навіть певної частини продукту»¹.

Складання передумов виникнення єдиного внутрішнього ринку на основній території України відбувалося головним чином у другій половині XVI—XVII ст. Досить чітко цей процес проявився в розвитку торгівлі між окремими українськими землями, у тому числі з новоосвоєними територіями. Велике значення у зміцненні економічних зв'язків належало таким містам, як Київ, Львів, Кам'янець, Луцьк та ін.

У період формування української народності відбувався активний процес колонізації нових земель. Незважаючи на руйнівні татарські напади, з XIV ст. досить інтенсивно освоювалися спочатку лісостепові, а згодом степові місцевості на сході та півдні. Це були землі, залишені східнослов'янським населенням цілком або частково в різний час під тиском кочовиків. Спочатку тут розвивалися переважно промисли (уходи), пізніше — скотарство та землеробство. Продукція, що вироблялася на цих землях, знаходила збут в інших (і не тільки українських)

¹ Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 3, с. 407—408.

Кухля. XVI ст.

Козак Мамай. *Невідомий художник. XVIII ст.*

краях. Таким чином, у процесі формування української народності залюднювалися нові території.

Господарське освоєння великих просторів лісостепу та степу тривало протягом довгого часу. Сюди переселялися тисячі й тисячі людей з різних місцевостей України. Тут осідали також вихідці із сусідніх білоруських та російських земель. Головним чином на цій території виникло козацтво, яке вносило своєрідні риси в соціально-економічні відносини, а також у процес формування української народності.

Факти свідчать, що ні державні кордони, які роз'єднували українські землі, ні іноземний гніт не могли припинити економічних, зокрема торговельних, зв'язків між ними. Одночасно посилювались економічні зв'язки України з російськими та білоруськими землями. Незважаючи на перепони, що їх чинили литовські й польські власті, економічні зв'язки між Україною та Росією зростали, ставали більш різноманітними.

Спільне економічне життя — це різноманітні й постійні господарські зв'язки не тільки між окремими територіями, а й між різними соціальними групами населення. Але при цьому не можна забувати, що феодальне суспільство складалося з антагоністичних класів-станів, до складу яких, в свою чергу, входили певні прошарки. Феодальні стани, як зазначав Ф. Енгельс, «становили надзвичайно хаотичну масу з дуже різноманітними потребами, які в усіх напрямках взаємно перехрещувались. Кожен стан стояв поперек дороги другому і був у невпинній, то прихованій, то відкритій боротьбі з усіма іншими»¹.

Процес формування української народності супроводжувався безперервним загостренням соціальних суперечностей, постійним зростанням класової боротьби, що була рушійною силою соціально-економічного розвитку.

Однією з ознак народності є спільність психічного складу, що проявляється у своєрідності культури, якій властиві особливості духовної творчості, побуту, звичаїв, характеру, а також етнічна самосвідомість.

В. І. Ленін звертав увагу на необхідність враховувати особливості «психології, умов побуту»². Психічний склад у своєму формуванні залежить від території з її географічними й виробничими умовами, мови як одного із засобів спілкування, економічної спільності, що проникала в різні сфери життя.

Найбільш виразно особливості побуту проявляються в характері житла, одягу та харчування. Оскільки про ці питання вже йшлося у відповідному параграфі, зупинимося лише на деяких аспектах.

Житло є одним із важливих і усталених елементів матеріальної культури народу. Незважаючи на існування загальної закономірності в житлобудуванні, тут проявляється і своєрідність, що знаходить свій прояв як у плануванні поселень, так і в конструкції будов.

Основним типом житла на Україні була однокамерна або розділена на дві частини хата. Заможні верстви мали житла з чотирьох і шести кімнат, магнати й великі купці — палади, часом двоповерхові з відкритими галереями, оздоблені кахлями. Інколи житла ставили на підруб. Селянські хати часто прикрашалися розписом, різьбленням сволоків та одвірків.

У пам'ятках матеріальної культури, в різних описах та народній словесності збереглися свідчення про давні й специфічні для української

¹ Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 7, с. 340—341.

² Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 8, с. 64.

Кахля XVII ст.

«у селянок сорочки з грубого полотна, у городянок і заможних дівчат — з гаптованої китайки... Носять вони також перстні на пальцях, дуже великі сережки і намисто з кришталю, скла, міді, мусяжу, відповідно до фантазії і достатку». Звернув він увагу не стільки на форми, скільки на різну якість жупанів і кожухів, що їх одягали селяни, козаки, міщани й шляхта.

Особливості побуту значною мірою проявляються в характері харчування й способі виготовлення їжі. До наших днів зберігся свосрідний набір українських народних страв, багато з яких бере свій початок з часів формування народності.

У побуті також виразно виявлялося соціальне становище окремих верств населення. Відмінності в побуті різних соціальних категорій тодішнього українського суспільства яскраво описав І. Вишенський у своєму творі «Книжка»: «Тые хлопи простые в своих кучках (куреньях) и домках сидят, а мы пред ся на столах епископских лежимо; тые хлопи з одное мисочки поливку albo борщи хленчют, а мы пред ся поколcko десят полцмисков, rozmaитыми смаками уфарбованых пожираем; тые хлопи бiцццим albo муравским кгермачком ся покрывають, а мы пред ся в гатласі, ядамашку и соболі шубах ходимо, тые хлопи сами и панове и слуги собі суть, а мы пред ся предостоящих барвяноходцев по колку десят маемо».

Психічний склад проявлявся також у звичаях, обрядовості, особливостях сімейних, виробничих і громадських відносин. Самобутньою була, наприклад, обрядовість, пов'язана з виробничими процесами, порами року, народженням, весіллям і похоронами, відзначанням різних народних свят тощо.

Характерні риси української народності досить виразно виступали, зокрема, в піснях, в їх оригінальній мелодійності, а також в танцях. У народних українських піснях, як писав М. В. Гоголь, історик може «пізнати справжній побут, стихії характеру, всі найтонші відтінки почут-

народності умеблювання житла, свосрідний посуд, зокрема, найбільш поширений — керамічний, а також інші побутові речі. Різноманітність виготовлення навіть однотипних речей залежала також від матеріальних можливостей їх споживачів та від природньо-географічного фактору.

В одязі українців одночасно із спільними рисами, які зближували його з сусідніми народностями, існували й свої особливості. Характерні риси мав також одяг населення різних районів України — гірських, лісових, степових. Крім того, відмінності обумовлювалися соціальним становищем певних груп населення. На це звернув увагу німецький мандрівник Вердум. Він писав, що

тів, хвилювань, страждань, радощів описуваного народу, коли захоче виписати дух минулого віку, загальний характер усього цілого й окремо кожного часткового, тоді він буде задоволений повністю: історія народу розкривається перед нами в ясній величі».

Про своєрідність побуту української народності в XVI—XVII ст. писали, зокрема, іноземці, які побували на Україні, — Гійом Левассер де Боплан, Павло Алеппський, що супроводжував антиохійського патріарха Макарія з Близького Сходу до Москви, турецький мандрівник Евлія Челебі та інші.

Культура й побут українців розвивалися в тісному зв'язку насамперед з безпосередніми сусідами — російським, білоруським, польським, молдавським, угорським та словацьким народами. Слід також зазначити, що різні соціальні кола брали у сусідів тільки те, що відповідало їх інтересам, смакам і можливостям.

Відомо, що в середні віки, в епоху панування феодального ладу, «всякий суспільний і політичний рух змушений був приборати теологічну форму. Почуття мас живилися виключно релігійною поживою...»¹ Православна віра, спільна для російської, української та білоруської народностей, в ті часи відігравала певну роль у зміцненні зв'язків між ними. Значна заслуга у зміцненні не тільки релігійних, а й культурних та політичних зв'язків братніх російської, української та білоруської народностей належала братствам, що виникли на Україні в другій половині XVI ст.

У процесі формування народності розвивається усвідомлення належності до певної етнічної спільності, єдності історичної долі. Уже з XV—XVI ст. поряд із давно вживаними назвами «Русь» у значенні країни, народу, а також «люди руської віри», «люди руського обряду» набуває поширення нова назва: «русський народ», що в тодішніх умовах була рівнозначна пізнішій назві — «український народ».

З XVI ст., особливо після Люблінської унії 1569 р., у боротьбі проти національно-релігійного гніту зростає національна свідомість українського народу. Цей процес значно посилюється в ході селянсько-козацьких повстань кінця XVI — першої половини XVII ст., особливо під час визвольної війни 1648—1654 рр., основною рущійною силою якої були народні маси. В. І. Ленін писав: «Прогресивним є пробудження мас від феодальної сплячки, їх боротьба проти всякого національного гніту, за суверенність народу...»²

Народність — своєрідна етнічна спільність, яка в силу об'єктивних умов історичного розвитку складається з різних класів. Саме трудящі маси, творці матеріальних і духовних цінностей, становили її силу. В той же час експлуататорські класи не раз нехтували інтересами народності заради збереження своїх привілеїв. У знаменитому творі Мелетія Смотрицького «Тренос» («Плач») говориться про «звироднілих синів», тобто про українських магнатів і шляхтичів, які відступили від свого народу й православної віри — «насміхаються, глумляться і знуцаються над нею».

В почуття патріотизму кожна епоха вкладає свій зміст. Питання патріотизму набувало особливого значення в умовах боротьби української народності з іноземними загарбниками. В патріотизмі проявлялося також почуття національної самосвідомості.

¹ Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 21, с. 299.

² Ленін В. І. Повне зібр. творів, т. 24, с. 128.

В залежності від соціального становища та рівня національної самосвідомості неоднаковим було й ставлення різних класів до своєї вітчизни.

Для народних мас Україна — це рідна земля, яку вони прославляли в думах і піснях, за яку віддавали своє життя у боротьбі проти іноземних поневолювачів.

Інакше ставились до батьківщини представники панівних класів, зокрема вищого православного духовенства та магнатів. Наприклад, у 1641 р. ректор Київської колегії ігумен Братського монастиря Ігнатій Старушич у своїй промові на похороні князя Іллі Четвертинського говорив про його «доблесті» у придушенні селянсько-козацьких повстань. При цьому Старушич називає князя сином «милої отчизни Корони польської».

В роки визвольної війни (1648—1654) народ оспівував героїчні подвиги своїх відважних синів у боротьбі проти шляхетської Польщі, а український православний магнат Адам Кисіль уболівав у листах з приводу тих поразок, що їх зазнала від повсталого народу його вітчизна Річ Посполита. В народі глузували: «У Кисіля руські кістки лядським м'ясом обросли».

Велике значення для визвольної боротьби на Україні, а тим самим і для прискорення формування української народності мали її зв'язки з братньою російською народністю. Централізована Російська держава, що виникла в цей період, виступала на захист поневолених Польщею і Литвою українського та білоруського народів. Така позиція Росії підтримувала у них надію на визволення, на возз'єднання з братнім російським народом.

Виникнення й розвиток української народності свідчили про утворення сталої, консолідованої етнічної єдності, що набувала нової якості у зв'язку із зміною історичних умов. У період розкладу феодального ладу й зародження нових, капіталістичних відносин почався процес перетворення української народності в буржуазну націю.

* * *

Розширення внутрішнього і зовнішнього ринків у другій половині XVI — першій половині XVII ст. стало поштовхом для дальшого розвитку фільваркового господарства. Збільшення земельних площ у фільварках відбувалося переважно за рахунок селянських ділянок, внаслідок чого різко зменшувалося селянське землеволодіння і значно зростала кількість зубожілого селянства: підсусідків, загородників, комірників тощо. В районах розвинутої фільваркової системи панщина досить швидко перетворювалася на головну форму експлуатації селянських мас.

Зростання малоземелля, панщини і інших повинностей супроводжувалося погіршенням правового становища селянства. На захоплених Польщею в 1569 р. українських землях вже у другій половині XVI ст. основна маса селян втрачає право переходу.

З поглибленням суспільного поділу праці, збільшенням кількості ремісників та ремісничих професій загострювалися соціальні суперечності між купецько-лихварською верхівкою і цеховими майстрами, з одного боку, підмайстрами, учнями й іншою міською біднотою — з другого.

Соціальний гніт поєднувався з національно-релігійним. Українці-некатолики обмежувались у праві вступати в цехи, займатися торгівлею

і промислами. Одночасно загострювалися відносини між патриціатом і основною масою цехових майстрів, яким міська верхівка чинила перепони при зайнятті посад у міських магістратах.

У процесі дальшого розвитку ремесла та промислів поглиблювався технічний поділ праці. Подекуди в окремих галузях виробництва стали з'являтися, головним чином у першій половині XVII ст., елементи початкової мануфактури. Одночасно, в зв'язку з розвитком товарно-грошових відносин, намітилася тенденція до злиття місцевих ринків в один внутрішній ринок. Це сприяло прискоренню процесу формування української народності.

Разом з тим, загальний економічний прогрес на українських землях гальмувався тяжким феодальним режимом, який поєднувався з посиленням національного гніту, що важким тягарем лягав в основному на плечі трудового народу.

1. Посилення експансії феодальної
Польщі

Люблінська унія
1569 р.

Друга половина XVI ст. почалася подіями, які мали важливе значення для дальшої долі українського народу. На середину XVI ст. Росія перетворилася у могутню державу. В країні успішно розвивалися сільське господарство, ремесло, промисли, торгівля, складалися передумови для формування всеросійського ринку. Про великі досягнення Росії в економічному й культурному житті свідчила наявність численних міст, серед яких виділялися Москва, Новгород, Псков. Польський історик М. Меховський, наприклад, ще в 20-х роках XVI ст. писав, що Москва вдвоє більша від Флоренції і Праги, а Новгород набагато більший за Рим. Англійський мореплавець Річард Ченслер прирівнював (50-ті роки XVI ст.) Москву за розмірами до Лондона, а інші іноземці проводили паралель між Псковом і Парижем.

Для дальшого економічного й культурного розвитку Російська держава потребувала виходу до Балтійського моря. Тільки володіючи таким шляхом, вона могла зайняти відповідне місце на світовому ринку, що саме тоді складався, і вступити в багатосторонні контакти із західноєвропейськими країнами. Вказуючи на послідовність та енергію, проявлені тодішнім російським царем Іваном Грозним у боротьбі за розв'язання цієї проблеми, К. Маркс писав, що Іван Грозний був наполегливий у своїх спробах проти Лівонії, мав на меті дати Росії вихід до Балтійського моря і відкрити шлях сполучення з Європою¹. Вийти до Балтійського моря можна було, лише подолавши опір Лівонії, підтримуваної Литвою та Польщею. Побоюючись посилення Росії, уряди цих держав ставили різні перепони, щоб відрізати її від Заходу. Лівонія не пропускала через свої кордони навіть спеціалістів, яких російський уряд вербував у західноєвропейських країнах. Позбавляючи Росію можливості мати порти і флот на Балтійському морі, Лівонія, Литва й Польща прирікали її на відсталість.

У 1553 р. минув строк перемир'я, укладеного між Лівонією і Росією ще в 1503 р., а між тим умовою продовження його російський уряд поставив сплату Лівонією данини за весь час (50 років) володіння Юр'ївською областю, додержання нейтралітету в разі війни Росії з Литвою і Польщею й свободу транзиту. Щоб стримати Лівонію від прийняття цієї умови, король польський і великий князь литовський Сигізмунд II Август став зосереджувати на лівонських кордонах війська. Під його тиском Лівонія у вересні 1557 р. уклала воєнний союз з Литвою і почала готуватися до війни з Росією. У відповідь на це російські війська в січні 1558 р. розпочали воєнні дії проти Лівонії і через кілька місяців здобули

¹ Див.: Архив Маркса и Энгельса, т. 8. М., 1946, с. 165.

великий порт Нарву та багато міст, у тому числі Тарту (Юр'їв). Росіян підтримувало місцеве, латиське й естонське, населення, почалися повстання проти німецьких феодалів. У 1561 р. Лівонська держава розпалася. Успіхи Росії стривожили не тільки Литву та Польщу, а й Швецію, Данію, Габсбурзьку імперію, Ватикан. У боротьбу за «лівонську спадщину» вступили, крім Литви й Польщі, Данія і Швеція.

У 1561 р. почався другий період Лівонської війни (1561—1570). Военні дії зосередилися на території Литви. Незважаючи на ряд невдач, російські війська при підтримці білоруського населення в лютому 1563 р. здобули Полоцьк, що відкривало шлях до столиці Великого князівства Литовського — Вільни, а також до одного з найбільших портів Прибалтики — Риги. Литва опинилась перед воєнною катастрофою.

За таких умов правлячі кола Великого князівства Литовського вирішили піти на дальше зближення з Польщею, щоб використати її сили у боротьбі з Росією й зміцнити своє зовнішньополітичне становище. З свого боку, польські правлячі кола квапилися скористатись із тяжкого воєнного становища Великого князівства Литовського, щоб здійснити його інкорпорацію, передусім захопити ті українські землі, якими воно володіло. Ці й інші розбіжності в планах різних кіл з повною виразністю проявилися на сеймі польських і литовських феодалів у Любліні.

Наприкінці грудня 1568 р. в Люблін з'їхалися послы (депутати) від сеймів Польщі й Великого князівства Литовського. Спільне засідання розпочалося 10 січня 1569 р. Вже на самому початку між послами спалахнула гостра суперечка. Польські послы запропонували проводити роботу на спільному сеймі обох держав, послы Великого князівства Литовського категорично відхилили цю пропозицію.

Серед литовських феодалів також не було єдності. Можновладці побоювалися втрати своїх привілеїв при повному об'єднанні з Польщею і наполягали на тому, щоб Велике князівство Литовське мало свій окремий сейм і окремий сенат. Середні й дрібні литовські, українські та білоруські феодали розраховували при об'єднанні Великого князівства Литовського з Польщею добитися привілеїв, якими давно вже користувалася шляхта у Польщі, зрівнятися з нею у всіх станових правах. Вони були невдоволені також свавіллям можновладців і відносною слабкістю державної влади, особливо небезпечними для них в умовах зростання класової боротьби народних мас.

Польські феодали скористалися з незгод серед литовського панства й вирішили здійснювати свій проект інкорпорації Великого князівства Литовського не відразу й цілком, а частинами. Заручившись підтримкою середньої і дрібної шляхти Волинського та Підляського воєводств, 12 березня 1569 р. Сигізмунд II Август спеціальним універсалом оголосив про приєднання Волинського й Підляського воєводств до Польського королівства. Одночасно волинська та підляська шляхта зрівнювалася у правах з польським шляхетством.

Приєднання Волині й Підляшшя було грубим порушенням прав Великого князівства Литовського, вчиненим в односторонньому порядку. Разом з тим це завдало удару по можновладцях, у тому числі українських. Магнати були не тільки найбільшими землевласниками, а й займали у відторгнутих Польщею землях посади воєвод, старост і т. ін., що гарантувало їм, крім доходів, великий політичний вплив і владу. Вони відрядили до короля і польського сейму посольство в складі Яна Ходкевича, Євстафія Воловича, Домініка Паца, Криштофа-Миколи Радзівілла і Миколи Кішки. Посольство прибуло до Любліна 5 квітня 1569 р., але вже не

вимагало й не погрожувало, як це робили раніше литовські послы, а тільки благало не відривати «окремі члени від Литовської держави», скасувати королівський універсал від 12 березня і скликати новий сейм для обговорення питання про унію.

Однак в умовах, коли шляхта Волині й Підляшшя підтримала польську сторону, такі прохання не могли мати успіху. Король і польські послы ухвалили: продовжити засідання сейму і зобов'язати всіх послів прибути через шість тижнів до Любліна й розпочати роботу в спільному сеймі. А щоб нейтралізувати будь-яку протидію, 23 квітня було оголошено скликання посполитого рушення зі всіх земель Польського королівства. Одночасно польська шляхта запропонувала відібрати маєтки й державні посади у тих волинських і підляських панів, котрі не прибудуть у Люблін скласти присягу на вірність короні польській. Призначалися навіть спеціальні комісари, що мали взяти підписку про згоду на унію від усіх тих волинських і підляських послів, які відмовлятимуться їхати на сейм через «хворобу». Волинські й підляські послы прибули до Любліна лише після ухвали польського сейму відібрати у них за непослух посади й маєтки. Слідом за тим король оголосив про присудження до Польщі Київського і Брацлавського воєводств. На шляхту Київщини і Брацлавщини поширювалися ті ж привілеї, що й на волинську. Українські феодалы прийняли всі умови польської сторони. Присудженням Київського і Брацлавського воєводств завершилося захоплення Польщею тих українських земель, що перебували в складі Великого князівства Литовського.

1 липня 1569 р. послы Великого князівства Литовського склали присягу на вірність польсько-литовській унії і підписали унітарний акт, продиктований їм, по суті, польськими магнатами.

Наслідки Люблінської унії

Згідно з актом Люблінської унії Польське королівство і Велике князівство Литовське об'єднувалися в єдину державу — Річ Посполиту — з виборним королем на чолі та з спільними сеймом і сенатом. Відтепер договори з іноземними державами мали укладатися від імені Речі Посполитої. Польській шляхті надавалося право володіти маєтками у Великому князівстві Литовському, а литовській — у Польщі. Митні кордони між Польщею і Литвою ліквідовувалися. На всій території Речі Посполитої впроваджувалася єдина монета. Разом з тим Литва зберігала певну автономію: своє право і суд, адміністрацію, військо, скарб, офіційну «руську» мову.

Присудження Волині, Київщини і Брацлавщини до Польщі різко посилювало на ці українські землі експансію польських світських і духовних феодалів, до яких присуджувалися й українські магнаты з Волині. Захоплення селянських і козацьких земель супроводжувалося посиленням соціального гніту й наступом на національні права українського населення і його релігію. Все це загострювало класові й національні суперечності.

Велике князівство Литовське втратило велику частину території і політичну незалежність. Річ Посполита як «об'єднана» держава була лише прикриттям пріоритету в ній польських феодалів.

Люблінська унія розширила територію Польщі та збільшила її матеріальні ресурси. Разом з тим вона заклала основи розпаду феодальної Польщі у майбутньому. Експансія на Східну Україну мала своїм наслідком утворення величезних латифундій і зміцнення економічних та політичних позицій польських магнатів.

Користуючись своєю силою і впливом, реакційна магнатська верхівка прагнула всіляко обмежити королівську владу. З цією метою вона поступово перетворювала сейм — «шляхетський парламент» — на зняряддя своїх інтересів. Сеймові послы, принаймні в Україні та в Литві, часто були простими ставлениками своїх патронів-магнатів, слухняними виконавцями їхньої волі. З цього приводу П. Скарга писав: сеймові послы хоч і діяли «ніби відповідно до наказу своєї братії (шляхетських виборців.— *Ред.*), насправді корольки наші (магнати.— *Ред.*) діють і творять від імені братії те, про що вона ніколи і не помишляла; братія [послы] безглуздим криком на все погоджується». Боротьба магнатських угруповань з королівською владою гальмувала процес політичної централізації країни. Цими чварами скористалися західноєвропейські держави, насамперед, імперія Габсбургів і Ватікан. Намагаючись спрямувати внутрішню і зовнішню політику Польщі в своїх інтересах, вони, зокрема, штовхали польські правлячі кола на агресію проти Росії. Ватікан дивився на Польщу як на форпост католицизму на сході Європи, а покатоличення українського населення вважав передумовою проникнення в Росію. Це відкрито висловив папа Григорій XIII (1572—1585), якимось заявивши: «З вами, мої українці, сподіваюся привернути (весь) Схід».

Продовження війни з Росією правлячими колами Речі Посполитої посилювало невдоволення народних мас на території останньої, обумовлювало їх тяжіння до Росії. Симпатії до неї ширилися й серед шляхетства. В цей час (1572) помер бездітний польський король Сигізмунд II Август, і в Польщі почалась елекція — вибори нового короля. Серед панівного класу виявилися ворогуючі течії. Значна частина шляхти Польщі й Литви, в тому числі української, підтримувала кандидатури Івана IV і його сина Федора, магнати — західноєвропейських претендентів. Шляхта Речі Посполитої, невдоволена сваволею магнатів, з надією дивилася на Росію, централізовану слов'янську державу, де права середніх і дрібних феодалів охороняла сильна царська влада. Тоді ж польські й литовські послы заявили Івану IV, що обидві ради, «желаючи, щоб им государя себе избрати от словенского роду по воле, а не в неволю, и прихияютца тебе, великому государю, и твоему потомству». Західні держави, особливо Ватікан, дуже непокоїла можливість об'єднання Росії з Річчю Посполитою в разі обрання російського царя на польський престол. Це зміцнило б не тільки Росію, а й Польщу. Між тим Ватікан та західні сусіди Польщі були зацікавлені в послабленні Росії і одночасно в збереженні політичної відсталості Польщі.

На польський престол при підтримці католицького духовенства, зокрема святців, було обрано французького принца Генріха Валуа (1573—1574), а потім семиградського (трансільванського) князя Стефана Баторія (1576—1586). Ворожка Росії політика не користувалася популярністю серед значної частини шляхетства, що проявилось, зокрема, в 1579 р., коли Стефан Баторій розпочав на російському фронті наступ: багато шляхтичів відмовилося воювати і перейшло на російську сторону. Польському війську вдалося захопити Полоцьк та Великі Луки. В 1581 р. Стефан Баторій обложив Псков, маючи на меті рушити потім на Новгород і Москву. Однак його плани зруйнувала героїчна оборона Пскова. В ній брав активну участь також загін українських козаків, очолений Миколою Черкаським (Черкашином), який загинув під час облоги міста. Королівське військо надовго загрузло під Псковом. Проте дальший хід Лівонської війни склався не на користь Російської держави. У 1581 р.

шведські війська захопили Нарву й Корелу, відрізавши росіян від важливих портів Прибалтики. Активізувалися також війська Речі Посполитої. Однак стійка оборона Пскова, у якій брали участь як залога, так і жителі, примусив польсько-литовську сторону розпочати мирні переговори. У м. Ямі-Запольському в 1582 р. було укладено перемир'я, за яким Іван IV відмовлявся від Лівонії на користь Речі Посполитої, а Баторій мав повернути захоплені прикордонні російські землі. За перемир'ям 1583 р. між Росією і Швецією, Росія відступалася на користь Швеції від Яма, Копор'я, Івангорода.

Таким чином, Лівонська війна закінчилася невдало для Росії, яка надовго (аж до початку XVIII ст.) залишалася відрізаною від Балтійського моря.

Після Лівонської війни Річ Посполита у боротьбі з сусідніми, передусім прибалтійськими, державами, зокрема Данією, тимчасово посилила свої позиції в Прибалтиці. Однак відтягнення сюди значних сил послаблювало оборону південних рубежів Речі Посполитої. Знесилена своєю агресивною політикою на сході, вона втратила західні землі — Сілезію і Західне Помор'я. Ускладнилося й внутрішнє становище Речі Посполитої. Посилилося невдоволення магнатів і шляхти політикою Стефана Баторія. Зростає антифеодальний і визвольний рух.

2. Загострення класових суперечностей

Посилення колонізації вільних земель селянами

Одним із важливих соціальних явищ у другій половині XVI ст., як і раніше, були втечі селян. Втікачі прямували у південно-східні райони Подільського, Брацлавського й Київського воєводств, на Лівобережну Україну та на південні окраїни Російської держави (Слобожанщину) — в місця, ще не зайняті панами, або такі, де феодальний гніт відчувався значно менше.

На вимогу феодалів польські королі й великі князі литовські обмежували переходи селян від одного пана до іншого та переселення на вільні землі. Ще закон 1543 р. забороняв селянам викупатися на волю, надавав феодалам право продавати, заставляти, передавати у спадщину своїх підданих із землею або без землі, з сім'єю або поодиночі.

На Віленському сеймі 1554 р. спеціально розглядалося питання про нові заходи проти селянських втеч. Дрібна й середня шляхта благала короля не дозволити магнатам приймати збіглих селян. Король задовольнив її прохання. Видана на тому ж сеймі постанова забороняла землевласникам під страхом штрафу приймати втікачів.

У постановах наступних сеймів (1578, 1581, 1611, 1613 та ін.) польські й литовські пани проголошували нещадну боротьбу з втечами селян. Крім сеймових ухвал, які мали загальнодержавне значення, уряд видавав і окремі накази, спрямовані проти втікачів з того чи іншого воєводства. В лютому 1569 р. Сигізмунд II Август наказав київському та брацлавському воєводам хапати й видавати панам збіглих від них людей, підкресливши, що вони дуже небезпечні для Польсько-Литовської держави. Одночасно заборонялося населенню приймати та переховувати втікачів. Під час королівської ревізії 1563 р. в Кременецькому повіті з метою обмеження селянських втеч місцевим жителям було наказано не тримати у себе довше трьох днів неосілих селян, а про їх прихід і від-

хід повідомляти урядників. Пани боялися небезпечного для них впливу втікачів на місцевих селян.

Але втечі не припинялися: з одного боку, селяни не могли примиритися з посиленням феодалного гніту, з другого — магнати, володільці латифундій, зацікавлені в залюдненні своїх земель, не могли пожертвувати особистими вигодами заради інтересів середньої та дрібної шляхти й продовжували не тільки приймати, а й переманювати чужих селян, надаючи їм різні пільги. Так, коли в 1561 р. з маєтку Моковичів Володимирського повіту втекло п'ять «отчинних» селянських сімей у сусідні маєтки Киселино і Твердиню, то управитель останніх рішуче відмовився повернути їх попередньому володільцеві. Так вчинили і в Любецькому замку на Київщині в 1562 р. з селянами, які втекли з Радошинського маєтку.

До втечі покріпачені заздалегідь старанно готувалися. Навіть буржуазні історики мусили визнати, що селянські втечі не мали характеру бездомного бродяжництва, як це твердили феодалі, а являли собою переселення на нові місця.

Масові втечі особливо посилювалися в кінці XVI ст. Вони охопили не лише західні землі України, а й Брацлавське та Київське воєводства. За неповними даними, за 7 років (1595—1602) у цих двох воєводствах селяни втікали з 425 сіл, в тому числі у 1600 р. — із 159 сіл Київського воєводства. Це явище було характерне не тільки для України — те ж саме повсюкчас спостерігалось в Польщі. Там селяни переселялися з центральних місцевостей країни не тільки в мазовецькі пущі, а й на українські та російські землі, де знаходили все-таки більш сприятливі умови існування, ніж у себе на батьківщині.

Виступи селян проти феодалів

Боротьба селянства проти своїх гнобителів весь час посилювалася. У другій половині XVI ст. частішають напади на панів і їхнє майно. Так, у 1561 р. селяни пана Т. Сенюти вчинили напад на урядника князя Я. Заславського, що повертався з грішми, зібраними з князівських підданих. Гроші вони відібрали, а урядника побили. Того ж року й у тому ж повіті жителі с. Рачина побили князя Я. Сангушка, володимирського старостича.

Частими були також напади на представників католицького і православного духовництва, які ревно охороняли інтереси своїх «патронів» — феодалів. У 1582 р. в с. Смідині Володимирського повіту селяни вигнали священника, прислужника їхнього пана князя А. М. Курбського. У 1576 р. в с. Сольній Львівського повіту селяни вбили місцевого священника за те, що через суд примусив їх давати йому десятину. Грудящі маси починали розуміти, що слугителі як католицької, так і православної церков, захищаючи їх до покори своїм панам, захищають феодалні порядки.

«Притча про «багатого і смерть». Гравюра в «Учительного свангелія». Київ (1637 р.).

У XVI ст. поширилася й така форма боротьби проти феодалів, як підпали панських будівель, збіжжя, що інколи супроводжувалися вбивством панів та їхніх прислужників. Документи другої половини XVI ст. містять відомості про часті факти підпалу. В с. Плоскій Луцького повіту, наприклад, у 1563 р. були спалені всі будівлі та збіжжя в мастку пана Ф. Хмари. В 1570 р. місцеві жителі спалили дотла Межиріцький замок князя Б. Корецького в Луцькому повіті. У серпні 1588 р. селяни с. Борки на Волині, що належало А. Барановському, слугі князя А. М. Курбського, обклали панський будинок соломною і спалили його разом з паном.

Посилення феодального визиску приводило до все нових заворушень. Наприклад, 1567 р. у Волинському Поліссі, в районі містечка Чернегородка селяни і міщани, обурені впровадженням додаткової тяжкої підводної повинності, вчинили розправу з управителем мастку та іншими панськими слугами. Їх підтримали жителі Колок та Рудників. Невдовзі виступ був придушений. Подібне заворушення, підтримане жителями сусідніх сіл Замку, Рожанця й Обші, відбулося 1573 р. в с. Луковій у Галичині.

У першій половині XVI ст. зародилася нова форма класової боротьби — опришківство, характерне для гірських і підгірських районів Карпат. Від нещадної феодальної експлуатації, різних утисків селяни тікали в гори й ліси, гуртувалися в невеликі загони й нападали на феодалів та представників державної влади. Ще у 1522—1523 рр. в Карпатських горах у районі галицької та закарпатської Лемківщини активно діяв опришківський загін, очолений народним месником Петром Чурмою. На середину XVI ст. рух опришків з території Галичини, що входила до складу Польського королівства, перекинувся на Буковину, яка була під владою молдавських господарів, а також на Закарпаття та Словаччину, загарбані угорськими феодалами. У зв'язку з цим між Польщею й Молдавією в 1547 р. була укладена угода: сторони зобов'язалися карати опришків на місці.

На Прикарпатті, в Саноцькій землі та на Лемківщині у 1556 р. проти місцевих панів боролися опришки під керівництвом Криштофа, а між Саноком і Самбором — Госкова (1567). Одночасно між Яциміром і Саном виступи опришків очолювали брати Гриць та Іванча. Опришківські загони робили напади навіть у райони добре укріпленої фортеці Кам'янець, де стояла численна урядова залога.

В Карпатські гори, до опришків, тікали також польські селяни. Почали виникати й самостійні загони польських повстанців — «збуйників». У XVI ст. в прикарпатських районах Польщі (Краківське воєводство) та на Україні (Руське воєводство) розгорнувся спільний рух «збуйників» і опришків. На кінець XVI ст. цей рух набув уже значного розмаху.

Опришкам широко співчувало й подавало всіляку допомогу селянство. Тому цей рух не припинявся більше двох століть, хоч феодали та державна влада всіляко намагалися його придушити, вдаючись до надзвичайно жорстоких заходів.

Характеризуючи виступи селян, В. І. Ленін писав: «Роздрібнена, одинична дрібна експлуатація прив'язує трудящих до місця, роз'єднує їх, не дає їм можливості зрозуміти свою класову солідарність, не дає можливості об'єднатися, зрозумівши, що причина гноблення — не та чи інша особа, а вся господарська система»¹.

¹ Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 4, с. 289—290.

Проте, незважаючи на розрізненість, стихійність, слабку організованість селянських виступів, вони революціонізували селянські маси.

Класова боротьба у містах

У другій половині XVI — першій половині XVII ст. неухильно зростав феодально-кріпосницький гніт і одночасно продовжувався наступ на національні права і релігію українського міщанства. Усе це спричинялося до дальшого розгортання класового протесту в містах, що набрав різних форм. Однією з них було, зокрема, подання міським населенням різних скарг. Так львівські міщани скаржилися в 1576 р. королю, а в 1647 р. — сейму на міських багатіїв та на утиски з боку старости й магістрату. Але скарги, як правило, не давали бажаного результату, і міщани ставали на шлях активного протесту, відмовляючись, зокрема, відбувати повинності. Такий виступ в 1604 р. зареєстровано у Корсуні. Наприкінці 1628 р. у Самборі міщани, обтяжені повинностями, «вчинили бунт» проти міської влади. У 1632 р., за словами орендаря Теревовлянського старства Я. Понятовського, місцеві мешканці «збунтувалися» і перестали відбувати дорожні повинності. Часто це були виступи, в яких помічалася певна, хоча й елементарна організованість. Скажімо, в 1643—1644 рр. у м. Янові (Галичина) на чолі таких «бунтівників» стояли ткач Мацько і коваль Яцько.

Від «бунту» у формі простої відмови відбувати повинності та сплачувати податки міщани часто переходили до нападів на власників маєтків, орендарів, представників місцевої адміністрації і розправлялися з ними. Широкого розголосу, наприклад, набув такий виступ у 1613 р. в Коломиї. Обурені жорстокістю шляхтича Т. Блудницького, міщани вбили його та двох його поплічників.

Виступи міщан у різній формі мали місце в Дрогобичі (1578 і 1603), Слободищі (1593), Брацлаві (1593—1594), Теревовлі (1597 і 1633), Острозі (кінець XVI ст. і 1637), Дубровиці (1601), Потоці (1604), Любартові (1609), Галичі (1610 і 1645), Жидачеві (1630), Барисі (1631), Носівці (1637), Коростишеві (1640), Котельні (1640 і 1643), Снятині (1646) та в багатьох інших містах і містечках.

Тяжка експлуатація та різні утиски примушували пригноблений міський люд кидати рідні оселі й шукати кращої долі в іншому місці. З кінця XVI ст. така форма протесту стає частим явищем. У 1596 р. з Теревовлі, наприклад, «пішло» 70 родин. Пізніше, в 30-х роках XVII ст., м. Долину покинула третина мешканців. У 1643 р. з містечка Торчиці «от двесте албо большей (міщан. — *Ред.*) проч пошло». У 1647 р. з містечок Борове й Андрієве та сусідніх сіл «до полутору сот се их розышло проч». З документу 1648 р. довідуємося, що у містечку Вижві лишилося багато «халуц пустых, с которых... люде проч пошли». Документи з повною ясністю розкривають причини масових втеч міщанства. Характерним з цього боку можна вважати запис від 29 січня 1646 р. в житомирській гродській книзі, де говориться, що люди покинули домівки, «видячи свою кривду и не хотечи... в дальший час терпеть... утяженя».

Значна частина таких утікачів-переселенців із західних українських земель рухалася на Наддніпрянщину й Побужжя. Як відомо, в першій половині XVII ст. на Східній Україні виникло чимало містечок. Місцеві магнати і шляхта, заінтересовані в залюдненні своїх володінь, надавали втікачам різних пільг. Зокрема, тим, хто оселявся в містечку, замінляли панщину чиншем, а громаді містечка надавали обмежене самоврядування.

Яксь частина втікачів оселялася в козацьких слободах. Про це, наприклад, свідчить документ, датований ще початком XVI ст. Мешканці м. Жидачева попереджали в 1615 р. місцеву владу: якщо вельможі не припинять свавілля і здирств, то «є Україна, є козаки. Воліємо туди, до наших побратимів, перебратись і жити собі на свободі, а не старості кортисся».

Частина втікачів переселялася на територію Російської держави. Переселення в Росію стало звичайним явищем під час селянсько-козацьких повстань 30-х років XVII ст., особливо після їх поразки, коли на Східній Україні лютував польсько-шляхетський терор. Так, у березні 1638 р. до Курська прибули міщани з Гадяча й Голтви, в квітні того ж року — з Ромен, Корсуня і знову з Гадяча, а до Севська перейшла в березні значна частина міщан із Миргорода. Відомі також переселення в той час у межі Росії з Лохвиці, Батурина й інших українських міст. У реляції в Москву (березень, 1638) путивльський воевода Плещеев писав, що з України люди «приходят... на твое государево имя ежедень».

Посилення соціального й національного гніту в містах приводило до бурхливих повстань. Найбільшим і найхарактернішим серед них було в 80-х роках XVI ст. повстання в Білій Церкві, яка стояла на королівщині й перебувала під безпосередньою владою київського воеводи К. Острозького. Повстання почалося в 1589 р., невдовзі після того, як король Сигізмунд III, в результаті довгого й наполегливого клопотання міщан, дав місту привілей на магдебурзьке право. Одержавши його, міщани спробували скористатися з тих пільг, які передбачалися «магдебургією», але тут же зустрілися з протидією поставленої Острозьким адміністрації та місцевого шляхетства. Намагаючись подолати цей опір, вони, як писав король, «бунты и квалты починили и, змоцнившись сами, з моцы [володіння] пана воеводи Киевского выняли млыны, корчмы, пересуди и вся иные пожитки, ему належачие». Міщани поширили на шляхту, що проживала в місті, юрисдикцію магістрату, створеному згідно з магдебурзьким правом. Крім того, білоцерківці «шкody немалое пану воеводе, шляхте и арендаторови тамошнему починили».

Розуміючи, що самі вони не зможуть встояти проти такого могутнього магната, як Острозький, і місцевого шляхетства, білоцерківці, за словами короля, «бунтуючися далее», звернулися «о помощь себе до иных мест украинных» з листами, захопили білоцерківський замок зі зброєю та боєприпасами, заарештували намісника воеводи, а воєнного слугу воеводи, шляхтича Тихона Шашкевича, й інших слуг-шляхтичів, вигнавши з міста, одних повбивали, а інших поранили.

Король відрядив у Білу Церкву посланця з наказом міщанам стати знову під юрисдикцію Острозького і повернути захоплені «пожитки». Повстали, однак, не тільки відмовилися виконати наказ, але й самого королівського посланця «мало о горло не приправили». Тоді король скасував привілей на магдебурзьке право і повторив наказ.

Повстанці давали мужню відсіч усім спробам відновити стару владу. Зібравши «людей своєвольних», вони не впустили до міста ні воеводських слуг, ні королівських комісарів, більше того — «стрелянье чинили, слуг (воеводських) колконадцать забили», а інших кинули у в'язницю. Відмовились білоцерківці й прислати на суд своїх «привідників». Судовий вирок був оголошений (1590) заочно: «привідників» ухвалено прилюдно стратити.

Повстання у Білій Церкві показало, по-перше, приклад рішучості і стійкості широких мас міщанства у боротьбі з гнобителями; по-друге,

засилля феодалів, у даному випадку магната Острозького, котрий фактично не визнав привілею на магдебурзьке право, наданого королем, і, нарешті, по-третє, слабкість і непослідовність короля: Сигізмунд III не тільки не забезпечив реалізації привілею, а, навпаки, поспішив скасувати його.

У боротьбі проти різних форм гніту міщанство виступало разом із селянством і рядовим козацтвом. Це особливо проявилось під час повстань кінця XVI— першої половини XVII ст. Крім того, з середовища міщан виходили талановиті керівники народних рухів. Сином міщанина, підданого магната Калиновського, був Северин Наливайко. З черкаських міщан походив Матвій Шаула і т. д.

3. Реєстрове козацтво і соціальні суперечності в його середовищі

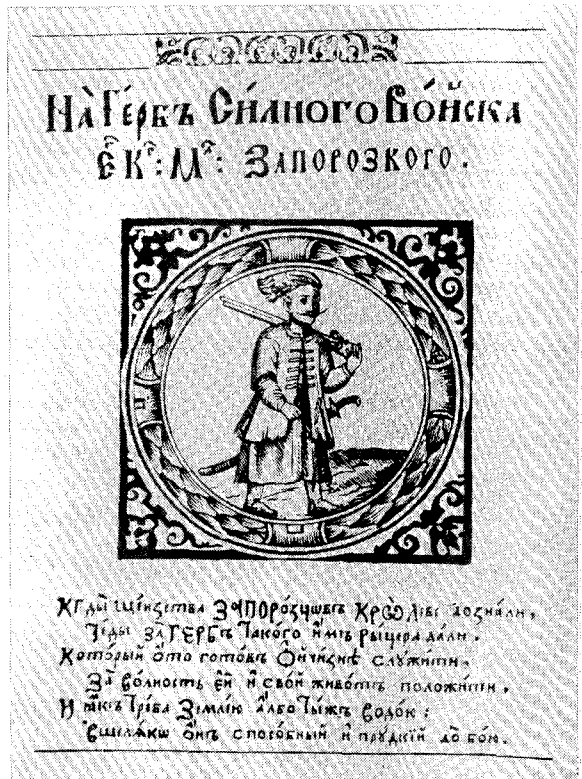
Організація реєстрового війська

службу частину заможних козаків і використати їх як проти народних мас, у тому числі проти «самовільних» козаків, так і для охорони південно-східних кордонів держави — проти агресії Туреччини і Кримського ханства. Ще 1524 р. король Сигізмунд I Старий доручив київському намісникові Сеньку Полозовичу і чорнобильському державцеві Криштофу Кмітичу наберувати «малий почет» козаків в 1—2 тис. чол. Козаки «малого почту» повинні були відбувати службу на Дніпрі, головним чином на перевозах, «для обережності й оборони» державних кордонів. Цей проект, однак, не було здійснено через хронічний брак коштів у литовському державному скарбі. Повернулися до нього лише після Люблінської унії 1569 р. Універсалом від 5 червня 1572 р. король Сигізмунд II Август наказав воєводі Юрію Язловецькому сформувати «певний почет» з низових козаків. Такий загін, тепер уже тільки в 300 чол., і було сформовано. При-

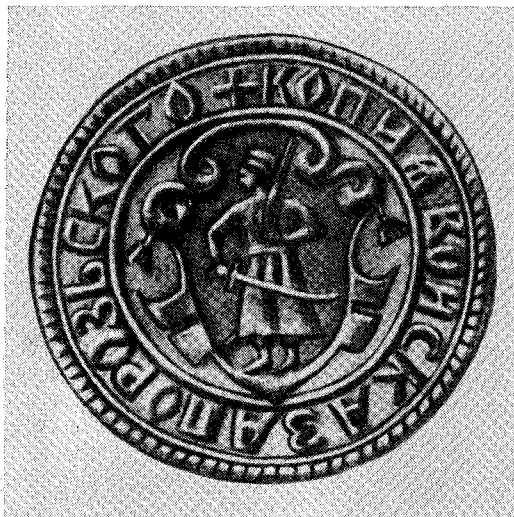
Стривожені посиленням антифеодального руху на Україні, правлячі кола Литви й Польщі спробували розколоти козацтво: взяти на державну

службу частину заможних козаків і використати їх як проти народних мас, у тому числі проти «самовільних» козаків, так і для охорони південно-

східних кордонів держави — проти агресії Туреччини і Кримського ханства. Ще 1524 р. король Сигізмунд I Старий доручив київському намісникові Сеньку Полозовичу і чорнобильському державцеві Криштофу Кмітичу наберувати «малий почет» козаків в 1—2 тис. чол. Козаки «малого почту» повинні були відбувати службу на Дніпрі, головним чином на перевозах, «для обережності й оборони» державних кордонів. Цей проект, однак, не було здійснено через хронічний брак коштів у литовському державному скарбі. Повернулися до нього лише після Люблінської унії 1569 р. Універсалом від 5 червня 1572 р. король Сигізмунд II Август наказав воєводі Юрію Язловецькому сформувати «певний почет» з низових козаків. Такий загін, тепер уже тільки в 300 чол., і було сформовано. При-

Герб Запорізького реєстрового війська. Дереворит з видання К. Саковича «Вършъ на жалостный пореб...» (1622 р.).

Печатка з універсалу 1595 р. (Реконструкція.)

був дуже незначний за числом. А між тим у країні посилювався протест пригнобленого люду, частішали втечі селян на Низ Дніпра, зростала чисельність запорізького козацтва тощо. В зв'язку з цим восени 1578 р. було оголошено універсал короля Стефана Баторія, де говорилося, що реєстр збільшується до 600 за рахунок «кращих козаків» з числа селян королівських маєтків. Старшим реєстру призначався черкаський і канівський староста Михайло Вишневецький.

Реєстрові козаки користувалися рядом важливих привілеїв. Вступаючи до реєстру, вони виходили з-під юрисдикції володільців, якщо були їхніми підданими, і відповідно — старост (у тих випадках, коли сиділи на королівщинах) та міських магістратів і ставали під юрисдикцію реєстрового війська. Реєстр здобув також свій «присуд» — право судитися у своїх власних судах. Козаки звільнялися від податків і повинностей, крім обов'язкової військової служби на власний кошт, одержували право власності на землю та свободу займатися різними промислами й торгівлею. За службу реєстровці, крім цих привілеїв, діставали з королівського скарбу, хоча й дуже нерегулярно, незначну платню. Час від часу реєстровцям посилалися сукна, порох і свинець.

У перших десятиріччях XVII ст. внутрішній устрій реєстрового війська, за словами королівського комісара реєстру Якова Собеського (1588—1646), виглядав так. На чолі реєстру стояв старший, якого називали гетьманом. Знаком влади його була булава. Гетьман, як і вся старшина, обирався на козацькій раді. Якщо козаки схвалювали кандидата на старшинське місце, то вітали його криком і кидали вгору шапки. Під час перебування на посаді гетьман при вирішенні ряду питань користувався необмеженою владою, аж до смертного вироку будь-якому козакові. Друге місце по ньому належало чотирьом осавулам і заступникові гетьмана — наказному гетьманові (його обирали під час війни). З іншої старшини в ці часи згадуються обозний (начальник артилерії), писар, на якого, зокрема, покладався обов'язок листуватися з усіма значними особами й установами, полковники, сотники. Проте польський уряд раз у раз порушував право реєстрових козаків обирати старшину, проводячи своїх

йняті на державну службу козаки вписувалися в реєстр (список), звідки й дістали назву реєстрових. Начальником, інакше старшим, реєстру король призначив шляхтича Яна Бадовського. Йому ж була надана й судова влада в цьому новоствореному невеличкому війську, точніше — загоні.

З утворенням реєстру офіційно визнавалися козаками лише ті, котрих вписували в нього. Решта ж козацтва, тобто переважна більшість, опинилася на становищі не визнаної законом, нелегальної маси, якій постійно загрожувало закріпачення.

Реєстр не міг, однак, виконувати ту роль, яку призначив йому уряд, хоча б через те, що

своїх ставлеників на впливові місця у реєстрі. Повсякчас порушувалися й усі інші привілеї.

Згаданий універсал Стефана Баторія від 1578 р. зобов'язував реєстрових козаків «усіх непокірних гамувати, ловити і винищувати як ворогів корони». Реєстровці повинні були скласти 6 грудня присягу королю у Речі Посполитій. Реєстрові передавалося у володіння м. Трахтемирів (на правому березі Дніпра, недалеко від Канева) із старовинним Зарубським монастирем. У місті мав розміститися арсенал реєстру, а в монастирі — шпиталь для поранених і перестарілих козаків. Нарешті, реєстрові дали кілька гармат, королівський прапор і литаври. Отже, реєстрове військо, тепер поділене на сотні й десятки, було розширене і розміщене на певній території. Як видно з пізнішого списку (1581), більшість козаків походила з Київщини та Волині. За соціальним станом частина їх до вступу в реєстр належала до старостинських і магнатських служебників. Вступила в реєстр і частина шляхтичів. Пізніше Яків Собеський такими словами характеризував національний і соціальний склад реєстрових козаків: «Майже всі вони, — писав він, — походять з Русі... Всі вони православної віри, говорять руською мовою; вони зреклися своїх попередніх прізвищ і прийняли простонародні, хоч дехто з них належав раніше до значних родин».

Реєстрове військо, зобов'язане відбувати службу в південних районах Подніпров'я, стало офіційно називатися то Низовим, то Запорізьким. Назва «Запорізьке військо» закріпилася за реєстром приблизно з кінця XVI ст., коли воно, за наказом уряду, стало відбувати варту службу за порогами — утримувати там постійну залогу. Згодом вільне козацтво за порогами стали називати Запорізьким військом Низовим.

Реєстр у Речі Посполитій був військом і в той же час своєрідним станом з певними, тільки йому властивими рисами. Крім того, реєстрове військо розташовувалося на окремій території і користувалося самоврядуванням, тобто певною обмеженою адміністративно-територіальною автономією.

Соціальний склад реєстру

До реєстру входили різні як за станом (шляхтичі й нешляхтичі), так і майновим становищем козаки. Верхівка реєстру складалася із старшини й багатого рядового козацтва. Старшина, що походила переважно з дрібного українського шляхетства, і багаті рядові козаки, серед яких також були шляхтичі, володіли селищами, хуторами, різними промислами, водяними млинами, корчмами.

Типовою постаттю багатого рядового козака реєстрового війська можна вважати чигиринського мешканця Тишка Волевача. У 1600 р., перед смертю, він склав тестамент (заповіт), розділивши майно між жінкою і синами. В урочищі Чуті, біля Чигирина, Волевач володів пасікою та 12 «байрачками» з орною землею і сіножатями, хутором з «бидлом п овцями» та двома табунами коней. В Мотронині у Волевача теж були пасіка, сіножаті й орне поле, куплене ще його дідом, а в урочищі Березовці — хутір, «рогате бидло», вівці та два кіньські табуни. Крім того, він мав над р. Цибульником 8 «байрачків» з орним полем та сіножатями і, нарешті, в урочищі Калантаєвому — ще одне орне поле й сіножаті.

Таке господарство дало Волевачу великі доходи. Він відписав синам 2 тис. кіп грошів* готівкою, а жінці наказав стягнути 1062 копи

* У XVII ст. копа (60 литовських грошів) дорівнювала 75 польським грошам, або 50 російським копійкам.

Козак з козачкою. Малюнок Г. Боплана.
XVII ст.

на вказаній землі на пільгових умовах, відбуваючи при цьому на користь землеволодільця різні повинності.

Старшина й багате рядове козацтво експлуатували працю феодально залежних селян, але такої робочої сили не вистачало. У Південному Подніпров'ї, власне в заселеному реєстровим військом краї, приватне шляхетсько-магнатське землеволодіння не було таким розвинутим, як у центрі країни. Селяни жили тут або в королівщинах, передусім на території Канівського, Черкаського й Чигиринського староств, або в слободах на тимчасових пільгових умовах, переважно на старшинських і козацьких «займанщинах». Типовим у цьому плані можна вважати хутір, а пізніше сільце Суботів, засноване Михайлом Хмельницьким десь наприкінці XVI ст. У цьому краї, близькому до Запоріжжя і дуже небезпечному для проживання через безперервні татарські напади, і де населення мусило завжди тримати зброю напоготові, не було сприятливих умов для впровадження кріпацтва. Тому тут, крім селян, що користувалися тимчасовими пільгами, багате козацтво експлуатувало також працю найманих людей. Уявлення про те, наскільки проникла наймана праця в господарство старшини й частини рядового козацтва, дають відомості від середини XVII ст. Навесні 1652 р., під час визвольної війни, на Слобожанщину переселився Чернігівський козацький полк на чолі з полковником І. Дзиковським. У цьому полку було господарств: 19 старшинських, 845 козацьких і 20 тих, що належали «пашенним мужикам». Російські прикордонні урядники, складаючи списки переселенців, виділили, зокрема, найманих робітників («челядників»), а також їхніх господарів («у кого прислужує»). Із 19 старшинських господарств найману працю застосовувало 12 (63%), а із 845 козацьких — 75 (9%). Челядники (разом з родинами) розподілялися так: вісім старшинських господарств мало по одному, два — по три, одне — чотири і одне (полковника Дзиковського) — тринадцять чоловік, челядників; 65 козацьких господарств мало по одному,

боргів (до тестаменту прикладено список боржників). Зрозуміло, у Волевача була добре впоряджена господарства, повна всякого добра. В тестаменті згадуються 50 бочок меду, 6 «янчарок» під сріблом, 15 простих рушниць, жіночий одяг з «сдамашки» (дорогої дамаської тканини), «позлоцисті пояс», срібні чарки тощо.

Отже, Волевач займався хліборобством, скотарством, конярством, пасічництвом. Збуваючи продукцію свого господарства на ринку, він нагромадив значні кошти й був, крім усього іншого, лихварем. Подібні господарства могли існувати лише при умові застосування чужої праці. Так воно й було. Як видно з листа козака Максима Михайловича до Івана Волевача, сина Тишка, досить-таки значне угіддя над р. Цибульником було куплене Волевачем «с поселением людей», тобто із селищем залежних селян, які, можливо, жили

Козацька старшина. Малюнок Г. Болаана. XVII ст.

вісім — по два, одне — трьох і одне — чотирьох челядників, що на них працювали. Отже, заможні козацькі господарства, якщо мати на увазі ступінь забезпеченості їх робітниками, принципово не відрізнялися від старшинських. Ці дані зафіксовані в період господарської розрухи, зумовленої війною. Крім того, в полку Дзиковського служило багато нових козаків, які до війни не входили до реєстру. Треба думати, що в 20—40-х роках XVII ст. на Південному Подніпров'ї наймана праця застосовувалася ширше, ніж у козаків названого полку під час війни.

У багатого козацтва, передусім у старшини, наймана праця була звичайним явищем, особливо в промислах. Так, в 1650 р. бєлгородський воевода Рєспін повідомляв, що на р. Мерлі, «проти Грушков», є селітряна варниця, «а варит на варнице гетманський крамор (економ.— *Ред.*) Миско Миргородський, а работников на варнице сто человек литвы (українців.— *Ред.*)».

Соціальне становище основної маси реєстрового козацтва, чисельність якої весь час, хоч і повільно, зростала, ускладнювалося рядом важливих причин. Обов'язок відбувати на власний кошт не обмежену ніяким строком військову повинність — виступати в похід з конем, зброєю, спорядженням, служити в залозі за Дніпровськими порогами і т. д.— означав, що козак мусив робити значні витрати в грошовій формі, зокрема на придбання зброї, сідла, часто й коня, а до того ж перекладати працю в господарстві на руки інших. Основна маса реєстрових козаків складалася з таких заможних господарів, які постійно або спорадично

використовували працю наймитів чи підсусідків. Разом з тим існували обставини, в силу яких економічне і правове становище цих козаків завжди було непевним, хитким.

У смузі вздовж Дніпра, яку займало реєстрове військо, — приблизно від Трахтемирова до Чигирини, — козацькі слободи й хутори були розкидані впереміж із королівщинами, магнатськими і шляхетськими маєтками. Це від самого початку створило напружені відносини між володільцями маєтків і масою реєстровців. Право реєстрових козаків володіти землею, займатися промислами й торгівлею, звільнення їх від податків та повинностей, вихід з-під панської і старостинської юрисдикції, привілей обирати старшину — все це стало великою притягальною силою для селян приватних володільців і королівщини. Селяни відмовлялись користися своїм володільцям і прагнули вступити в реєстр або, принаймні, стати під його юрисдикцію. Не добившись ні того, ні другого, вони самовільно оголошували себе козаками, виходячи, таким чином, з-під влади своїх панів і поповнюючи масу не визнаного урядом козацтва.

Магнати, шляхта, старости, придушуючи протест селянства, намагалися одночасно ліквідувати реєстрове козацтво, яке вважали небезпечним для себе. Вони безперервно нападали на реєстровців, грабували, приневолювали платити різні збори, відбувати повинності, в тому числі панщину. Марно королі, виходячи з своїх інтересів, інколи пробували «заступитися» за козаків. Уже в листі від 9 квітня 1582 р. Стефан Баторій дорікав «українним» воєводам і старостам за те, що вони «мимо уряду і зверхності старшого їхнього (козацького)... юрисдикцію над ними (козаками) узурпують», хапають козаків і кидають до в'язниць, а після їх смерті, — навіть тоді, коли у них лишилися нащадки, — забирають майно і примушують останніх сплачувати податки й колядки. Король наказував: козаків, «особливо тих, що від нас жолд (жалування) стримують», не займати «без відому старшого їхнього», крім тих випадків, коли йдеться про убивства і «гвалти». Але у Польщі, в країні з слабкою королівською владою, не було сили, яка могла б стримати магнатський розгул. Відносини між козаками, з одного боку, магнатами й старостинською адміністрацією, з другого, загострювалися дедалі більше.

Негативно позначалася на становищі основної маси реєстрового козацтва непослідовна політика королівського уряду. Під час воєн він закликав до вступу в козацьке військо всіх бажаючих, у тому числі селян приватних володільців і королівських маєтків, коли ж потреба у таких козаках минала, переважну більшість їх не тільки виключав з козацьких списків, а й наполягав на поверненні до старих панів, поповнюючи тим самим за рахунок «виписників» бурхливу масу невдоволених.

У той же час і козацька старшина намагалася скористатись із своєї влади й чинила різні утиски козакам: приневолювала до тяжких робіт у своїх господарствах, вдавалася до незаконних поборів. Сваюла старшини особливо посилилася після поразки селянсько-козацького повстання 1637—1638 рр. і прибрала таких форм, що навіть Самовидець, представник старшинських кіл, вважав становище простих козаків нестерпним.

Усе це призводило до занепаду господарства у частини козаків. Збіднілий козак пробував полегшити своє становище низкою грошей у багатіїв і потрапляв у боргову кабалу. В міру збільшення чисельності реєстру (в кінці XVI ст. він нараховував 1 тис., а на початку XVII ст. — 3 тис. козаків) зростала й кількість реєстровців, яких старшина та урядова влада зневажливо називали «черню». Ці козацькі низи виступали проти гніту реєстрової верхівки, намагаючись, зокрема, провести на старшин-

ські посади своїх кандидатів, що, до речі, дуже рідко вдавалося, та й то на короткий строк. Коли, наприклад, після смерті (1622) реєстрового гетьмана Петра Конашевича Сагайдачного козацька рада обрала на гетьмана, всупереч волі уряду, Олифера Голуба, король писав київському біскупу: «Перемогла, як бачимо, сильна чернь, що не погодилася ні з волею нашою, ні з намірами Речі Посполитої». Козацьку «чернь» у ряді питань підтримувала значна частина реєстру.

Серед реєстровців відбувався процес диференціації: менша частина багатіла і зливалася з реєстровою верхівкою; більша бідніла і зливалася з «черню».

Соціальне становище окремих козацьких верств зумовило й ту позицію, яку займала кожна з них у конкретних політичних ситуаціях. Козацька «середина», тобто ті козаки, що займали місце між реєстровою верхівкою і «черню», в одних випадках підтримували одну, в інших — другу сторону, або розділялася на протилежні табори.

Важливим фактором, що визначав настрої переважної більшості реєстровців, було те, що для них ніколи не зникала загроза розпуску або скорочення реєстру в разі перемоги магнатів у козацькому питанні і, значить, покріпачення.

Нарешті, реєстрове козацтво, як і народні маси всієї України, болюче відчувало на собі тяжкий національно-релігійний гніт, що різко посилювався з кінця XVI ст.

Цим і пояснюється той факт, що під час народних повстань кінця XVI ст. — першої половини XVII ст. не тільки козацькі низи, а й «середина» переходила на бік борців проти кріпосництва й іноземних поневолювачів.

Іншу позицію займала реєстрова верхівка, яка стояла за збереження феодальних порядків у країні й виступала проти антифеодальних рухів. Але разом з тим вона прагнула забезпечити собі привілеї, збільшити реєстр за рахунок імущих елементів, розширити його територію й права, а також послабити національно-релігійний гніт. Це, однак, була легальна опозиція польському урядові, яка завжди (за винятком окремих її представників) йшла на угоду з ним.

Певна частина старшини брала участь у селянсько-козацьких повстаннях, але розглядала останні лише як спосіб тиску на уряд з метою розширення своїх привілеїв, збільшення реєстру, послаблення національно-релігійного гніту. Коли ж народний рух прибирав грізні для феодалів розміри, старшина йшла на компроміс з урядом, задовольняючись при цьому невеликими поступками.

Участь козацтва у народних виступах

Посилення у кінці XVI ст. феодального й національно-релігійного гніту в Східній Україні зумовило наростання народного руху. Частішали виступи селян і міщан, до яких приєднувалися «самовільні» та реєстрові козаки. В 1585 р. останні втопили королівського посланця шляхтича Глубоцького. 16 березня наступного року загін в кілька сот кінних і піших козаків та «хлопов простых, которые з сел се зобрали», на чолі з отаманом Лук'яном Чернинським напав на м. Кодню й сусідні панські маєтки. Почастішали напади на маєтки подільської шляхти. В 1590 р. загони повстанців під керівництвом Якова Осовського, Андрія Рогачевського і Федора Поло напали на маєток магната Ходкевича в Бихівській волості. В містах почалися виступи, найбільшим з яких вважається 1589—1590 рр. в Білій Церкві проти князя Острозького.

Прагнучи придушити виступи селянства, козацтва й міщанства, сейм 1590 р. прийняв спеціальну постанову: «Порядок щодо низовців й України». Як сама назва цієї постанови, так і зміст її свідчать про те, що в антифеодальному русі брали активну участь також запорізькі козаки. Коронний гетьман і його заступник повинні були найближчим часом виступити з коронним військом на Запоріжжя, вигнати звідти козаків і поставити залогом з реєстровців. Разом з цим він з допомогою двох призначених сеймом комісарів (дозорців) мав пильно наглядати за реєстровими і «своєвільними» козаками.

Розуміючи, очевидно, неефективність цієї постанови, коронний гетьман вирішив під присягою зобов'язати урядників, у тому числі сільських отаманів і в'їтів, докладати всіх зусиль, щоб ніхто не відходив не тільки на Запоріжжя, а навіть у степ без письмового дозволу від свого сотника. Тих же, хто прибув би з Запоріжжя для купівлі харчів або інших запасів чи для продажу чого-небудь, наказувалося негайно хапати й страчувати. Більше того, вимагалося навіть страчувати тих урядників, які потурали в чомусь козакам. Для повного розриву зв'язків населення із Запоріжжям наказувалося (універсал від 25 липня 1590 р.) побудувати в урочищі Кременчук, порівняно недалеко від порогів, фортецю й поставити там залогом.

Одночасно було реорганізовано реєстр. З одного боку, число реєстровців збільшувалося до тисячі чоловік, з другого, — посилювався тиск держави на реєстр і різко обмежувалося його самоврядування. Встановлювалися нові посади — верховного начальника реєстру й комісара. Начальником було призначено князя Миколу Язловецького, а комісаром — іншого магната, Якова Претвича. Полковниками й сотниками в реєстрі відтепер могли бути лише шляхтичі. При цьому декому із старшин надавалися маєтки.

У боротьбі з «українською сваволею» сейм і король Сигізмунд III покладали великі надії на реорганізоване реєстрове військо. Але посилення феодально-кріпосницького й національного гніту, соціальні суперечності в різномірному за своїм складом реєстровому війську, зростання «своєвільного» козацтва й намагання феодалів домогтися розпуску реєстру зумовили, разом з іншими факторами, нездатність останнього бути слухняним зряддям політики польського уряду. Під час народних повстань основна маса реєстрового козацтва переходила на бік повсталих.

4. Селянсько-козацькі повстання кінця XVI ст.

Повстання на чолі з Криштофом Косинським. Перший період

Наприкінці 1591 р. окремі, розрізнені виступи поневоленого люду проти шляхетства й королівської адміністрації переросли в грізне повстання. У другій половині грудня 1591 р. загін реєстрових і низових (запорізьких) козаків напав на Білоцерківський замок. Очолив повстанців Криштоф Косинський, недавно обраний козаками гетьманом реєстрового війська («который на сесь час гетманом козацким се учинил»).

Висунутий в гліб степів, Білоцерківський замок являв собою один із найважливіших опорних пунктів Речі Посполитої в Східній Україні: він мав тримати в покорі навколишнє населення, перетинати дорогу втікачам на Запоріжжя й стримувати татарські напади. Одночасно Біла Церква була адміністративним центром староства, наданого королем

Янушу Острозькому, синові київського воєводи й сенатора князя Костянтина Острозького.

Минув тільки один рік з часу придушення збройного виступу білоцерківського міщанства проти нестерпних утисків воєводи й старостинської адміністрації. Становище в Білій Церкві було вкрай напружене: привілеї на магдебурзьке право, надані Білій Церкві в 1589 р. Сигізмундом III на домагання міщан, скасовано; найактивнішим учасником повстання 1589—1590 рр. заочно оголошено смертний вирок; старостинська адміністрація жорстоко карала міщан за найменший прояв опору. Міщанство енергійно підтримало загін Косинського, і повстанці скоро здобули замок, захопили артилерію, боєприпаси, різне майно. Падіння Білої Церкви сколихнуло місцеве населення. Селяни виганяли з маєтків володільців, ділили їх землю та майно, озброювалися і впроваджували козацькі порядки: на сільських радах обирали отаманів, суддів і самі вирішували найважливіші справи. Окремі загони таких покозачених селян приставали до повстанців Косинського. Слідом за Білою Церквою повстанці зайняли Трипілля, а трохи пізніше — Переяслав на лівому березі Дніпра.

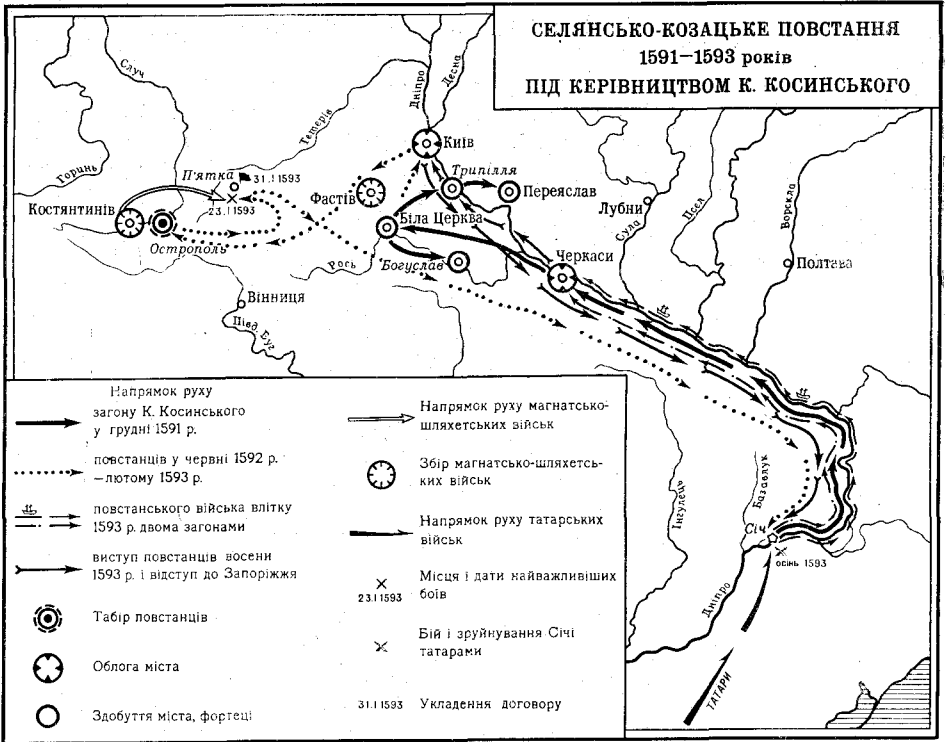
Наляканий розмахом народного руху, Сигізмунд III уже в січні 1592 р. призначив комісію для розслідування «своєвільства» й покарання «провинників». Королівські «слідчі» — старости Яків Претвич теребовлянський, Олександр Вишневецький черкаський, Яків Струсь брацлавський, Станіслав Гульський барський та ін. (разом із верховним начальником реєстру князем Язловецьким) на чолі своїх команд і шляхетських загонів вирушили на Трипілля. Карателі, проте, не наважилися відразу розпочати воєнні дії. Було вирішено спочатку відколоти реєстровців від основної маси повстанців і тоді вже покінчити з «своєвільством». Під Фастовом карателі спинилися і послали від імені Язловецького листа в Трипілля. «Панове молодці! — звертався Язловецький до реєстровців, — ...розумію, що ви те вчинили через Косинського... і думаю, що через одного лотра не схочете терпіти [біди]». Карателі пропонували повстанцям негайно скласти зброю, погрожуючи в противному разі кривавою розправою.

Керівники повстанців прийняли листа й розпочали переговори. Стати до бою з карателями в той момент, коли повстання ще не набрало сили, було небезпечно. Переговорами, отже, вони сподівалися виграти час і домогтися, якщо пощастить, розпуску панського війська. Запевняючи комісарів, що Косинського вже позбавлено гетьманства, керівники повстанців обіцяли визнати гетьманом того, кого призначить влада, взагалі бути надальше в повній покорі. На цьому й було укладено договір, після чого комісари покинули позиції під Фастовом і роз'їхалися по своїх старостах.

Після відходу панського війська повстання стало швидко розростатися. У червні повстанці, підтримані міщанами, обложили Київський замок. За словами самого київського воєводи князя К. Острозького, «низові козаки не раз підступали до міста і замку, захопивши крапці гармати, порох і всяку стрільбу».

Протягом 1592 і зими 1592—1593 рр. повстання поширилося на Волинське і Брацлавське воєводства. Шляхта Луцького повіту, звертаючись у січні 1593 р. по допомогу до панів сусідніх повітів, оповіщала: селяни й низові козаки, «вторгнувши(сь) в панства коронные, у воєводства Киевское и Волыньское, ... замки й міста так его королевское милости, яко и шляхетские поседают». Шляхетство охопила тривога. Так, в резолюції

СЕЛЯНСЬКО-КОЗАЦЬКЕ ПОВСТАННЯ
1591–1593 років
ПІД КЕРІВНИЦТВОМ К. КОСІНСЬКОГО

володимирського сеймика, наприклад, говорилося про «велику небезпеку» від повстанців, які зайняли «немало замков, мест і сел українних... брати нашей, шляхтичов». І далі зазначалося, що повсталі «з немалым войском, з арматою... юж до воеводства Волинского притегнули, умысливши далей панства короля его милости пустошити». Рух набув загрозливого для панства характеру. Повстанці, писав Олександр Вишневецький, прагнули «червернути до дна все пограниччя і нас всіх вишищити». Селяни не тільки виганяли володільців із маєтків і розправлялися з ними, а й впроваджували козацькі порядки в охоплених повстанням місцевостях. Саме це найбільше лякало панів. Недаремно шляхта Волинського воеводства, зібравшись на «роки земские и рочки кгородские», скаржилася 1 січня 1592 р. на «людей своевільних», козаків, котрі, мовляв, «до присяг на послушенство своє примушують» місцеву людність, тобто встановлюють свою, козацьку владу.

На вересневому сеймі 1592 р. українські магнати на чолі з князем Острозьким домагалися негайно послати на придушення повстання коронне військо. Магнатів у сеймі підтримували послі з України — їхня креатура. Але ця вимога зустріла опір з боку послів центральних польських провінцій, панство яких боялося лишитись віч-на-віч із своїми кріпаками в разі виходу коронного війська на Україну. Страх перед можливим виступом покріпаченого селянства в Центральній Польщі поєднувався у шляхти з опозиційними настроями щодо магнатів. Підтримуючи королівську владу в її політиці приборкання магнатів, ця шляхта не квапилася рятувати їх тепер. Король, як представник усього класу феодалів, хотів, зрозуміло, якнайшвидше покінчити з повстанням. Шляхом невеликих поступок на користь реєстру він сподівався віді-

рвати реєстровців від «свобільників»-селян і до того ж спиратися на реєстр як у боротьбі проти визвольного руху на Україні, так і проти своїх противників — «кресових королев'ят», східноукраїнської магнатерії. Ось чому сейм відхилив вимогу магнатів вирядити коронне військо на Україну. Така ж доля чекала і пропозицію ліквідувати реєстрове військо та конфіскувати козацькі землі. Єдиною «поступкою» Сигізмунда III і канцлера Яна Замойського на користь магнатів була згода видати королівський універсал, який зобов'язував шляхту Київського, Волинського і Брацлавського воєводств зібратися в посполите рушення і під командою князя К. Острозького вирушити в похід на повстанців. Але це була порожня формальність, бо шляхта названих воєводств у переважній більшості перебувала в повній залежності від місцевих магнатів, які могли й без королівського універсалу в будь-який час скликати її для участі в поході.

К. Острозький призначив збірним пунктом війська м. Костянтинів, куди й почали сходитися загони шляхти та надвірні команди магнатів Вишневецького, Претвича, Гульського та ін. Януш Острозький збирав шляхту в Галичині й вербував жовнірів в Угорщині. Зібране К. Острозьким військо складалося головним чином із шляхетської кінноти та найманої німецької піхоти. Воно було добре озброєне й забезпечене всім потрібним для війни.

Вирушаючи в похід, К. Острозький сподівався на швидку перемогу. Погано озброєні й споряджені, повстанці, в більшості своїй необізнані з військовою справою селяни, здавалося, не могли встояти перед панським військом, до того ж лютували морози, і піхота, що становила основну силу селянсько-козацьких загонів, не могла окопатися в промерзлій землі. Становище повсталих було дуже тяжким. Через великі морози й нестачу продовольства багато повстанців розійшлося по домівках.

Битва під П'яткою. Другий період повстання

Під тиском переважаючих сил ворога Косинський почав відводити повстанців на вигідніші позиції. 23 січня 1593 р. під м. П'яткою (поблизу м. Чуднова на Житомирщині) почалася кривава битва, яка тривала цілий тиждень. Повстанці, хоча й зазнали великих втрат, трималися мужньо і стійко. Саме це позбавило Острозького надії на повну перемогу й примусило розпочати переговори.

31 січня обидві сторони — від панського війська К. Острозький «с приятели их милости», від імені реєстру гетьман К. Косинський і військовий писар — підписали угоду. Реєстровці повинні були негайно позбавити Косинського гетьманської булави, утримувати на Запоріжжі постійну залого, повернути в замки все захоплене там озброєння. Нарешті, і цей пункт пани вважали головним, реєстровці зобов'язалися не проживати і не чинити ніякої шкоди («кривд жадных») «в державах княжат (Острозьких) ...и маєтностях приятель их... княжати Александра Вишневецького... и державах слуг их милости», тобто в магнатських і шляхетських володіннях. Крім того, реєстровці обіцяли виключити з війська всіх, хто вступив до нього під час повстання.

Підписуючи угоду, пани розуміли, що їм бракує сили покінчити з повстанням. Через це в договорі не знайшли місця такі важливі питання, як чисельність реєстру й відносини його з Запорізькою Січчю. Крім того, пани мусили вести переговори з гетьманом К. Косинським, голови якого домагалися ще минулого року, та ще й допустили саме його підписати договір.

Повстанці, з свого боку, пішли на угоду з огляду на дуже тяжкі умови, в яких вели боротьбу. Косинський мав надію після припинення воєнних дій відійти з основними силами на Запоріжжя й підготуватися там до нового виступу.

Прибувши на Запоріжжя і розпочавши підготовку до нового походу, Косинський вступив у зв'язки з російським урядом. Імовірно, він просив допомоги й одночасно зобов'язувався захищати від татар південно-східне російське пограниччя. Натяк на це знаходимо в грамоті царя Федора Івановича донським козакам від 20 березня 1593 р., де цар оповіщав донців, що ним «велено черкасом запорожским гетману Хриштопу Косицкому и всем атаманом и черкасом быть на Донце на шляхах и за царем итти (переслідувати татарського хана.— *Ред.*)». Одночасно цар наказував донцям: «и вы б промышляли с ними (українськими козаками.— *Ред.*)... сопча заодин».

Чутки про тісні зв'язки Косинського з Росією викликали тривогу в правлячих колах Польщі. Саме страхом перед тим, що українські повстанці будуть шукати захисту в Росії і що російський уряд подасть їм допомогу, і був продиктований лист черкаського старости Олександра Вишневецького канцлеру Яну Замойському від 13 травня 1593 р. Вишневецький писав, що Косинський «присягнув ..великому князю московському з усім своїм військом і піддав йому вже все пограниччя більш як на 100 миль». Вишневецький додав, що цар «послав на Запоріжжя сукна і гроші».

Тим часом, закінчивши підготовку до походу, двотисячне повстанське військо двома загонами вирушило влітку 1593 р. з Січі на Черкаси. Один загін плів на човнах Дніпром, другий рухався суходолом. Під Черкасами вони з'єдналися й оточили замок. Староста Олександр Вишневецький разом з військом і пляхтою, що збіглася з околиць, опинився в облозі.

Поява повстанців Косинського під Черкасами справила великий вплив на навколишній люд: селяни знову почали братися за зброю. В таких умовах у Вишневецького не було надії вибратися з міста, і він запросив Косинського на переговори. Останній прийняв запрошення і в супроводі загону козаків (150 чол.) прибув до Черкас, де й був підступно вбитий під час переговорів. Сучасник, польський хроніст Іоакім Бельський (син Мартина), добре обізнаний з тодішніми справами, прямо говорить, що вбивці Косинського — «слуги князя Олександра Вишневецького». За народними переказами, пани, схопивши Косинського, замурували його в стовп в одному з католицьких кляшторів.

Смерть талановитого керівника була тяжкою втратою для повстанців, але вони не припинили облоги. Вишневецький, не діждавшись підходу коронного війська, мусив піти на переговори. За договором, укладеним у серпні 1593 р., реєстровцям надавалося право вільного виходу на Запоріжжя й звідти на волость; Вишневецький зобов'язувався повернути козакам забраці у них човни, коні та ін.; віднині майно, що лишалося після смерті козаків, мало передаватися їх родичам, а не старості, як було дотепер; козаки здобували право подавати київському воєводі скарги на утиски з боку старостинських урядників тощо.

Найважливішою поступкою на користь реєстровців було право вільних зносин із Січчю, хоч пани, як завжди, не думали дотримуватися умов договору. З цього приводу дуже ясно висловився київський біскуп Юзеф Верещинський. У своєму листі від 19 серпня 1593 р. канцлеру Замойському він писав: «угода з ними була вимушена умовами»,— і тут

же додав: «Краще, звичайно, якби їх [козаків] зовсім не було на Україні, але тепер не час говорити про це, до того ж і сили [у нас] для цього нема».

Договір не задовольнив жодної з сторін. Утиски селян і козаків тривали й далі. Восени 1593 р. знову спалахнув вогонь повстання. Повстанське військо вирушило цього разу з Низу Дніпра на Київ, щоб «доходити справедливості на провинниках». По дорозі до нього приставали селяни й міщани, так що невдовзі зібралось до чотирьох тисяч чоловік. Повстали були охоплені невгасимою ненавистю до віроломних панів. Коронний гетьман Станіслав Жолкевський писав: «Повстанці пройняті такою упертістю і свовільством, що не дивляться вже ні на бога, ні на короля, ні на щось інше; коли б це не потягло за собою найстрашніших наслідків, краще, гадаю, було б якимсь розумним способом уникнути цього».

Довідавшись про наближення до Києва козацько-селянських загонів, шляхта, що з'їхалася сюди на чергову судову сесію, зараз же вирядила до них депутатів — біскупа Ю. Верещинського і князя К. Ружинського. За півтори милі від Києва, депутати зустріли повстанців на марші, але ті відхилили пропозицію про переговори і, не спиняючись, продовжили рух на місто. Шляхта в паніці стала тікати з Києва, «не бажаючи, — як глузував біскуп Верещинський, — напитися з київськими урядниками того пива, якого вони наварили».

Почалася облога міста. Але вона тривала недовго, бо надійшла тривожна звістка: на Запоріжжя напали татари. Це був, імовірно, наслідок інтриг польських дипломатів, які не раз намовляли хана до цього. Хан і сам очікував слушного часу і, скориставшись з відсутності головних козацьких сил, вдерся на Запоріжжя і підступив із своїми загонами до Січі. Невелика козацька залога, залишена там, мужньо оборонялась, проте через брак продовольства змушена була відступити. Увірвавшись у Січ, татари зруйнували її.

Це примусило повстанців, серед яких було чимало запорожців, припинити облогу Києва; останні поспішили на Низ Дніпра. Але полум'я повстання на Наддніпрянщині й Брацлавщині продовжувало палати. Воно було таким грізним, що восени 1593 р. коронний гетьман С. Жолкевський просив у канцлера Замойського «заступництва, поради і порятунку, бо через упертість і обурення хлопів, — у розпачі писав він канцлеру, — не можу виконувати своїх обов'язків...»

Надзвичайно жорстокими заходами польській владі й місцевому панству вдалося все ж таки придушити селянсько-козацьке повстання. Та перемога ця була короткочасна.

Становище на Україні напередодні повстання 1594—1596 рр.

Нове, ще грізніше народне повстання на Україні спалахнуло в умовах, ускладнених подіями міжнародного характеру. В 1590 р. закінчилася тривала війна Туреччини з її східним суперником — Персією. Розв'язавши собі руки на сході, султан Мурад III (1574—1595) почав готуватися до війни з імперією Габсбургів. Правда, Османська Порта вже була не така могутня, як колись. Двадцять років перед тим (1571), виступивши проти панування Порти на Середземному морі, Іспанія і Венеція розгромили при Лепанто величезний турецький флот. Сяйво непереможності Туреччини було притьмарене. Але вона швидко загоїла цю рану. Стримати турецьку навалу можна було лише спільними зусиллями європейських держав. Проте спроби цісаря Рудольфа II (1576—1612) і папи Климента VIII (1592—1605) організувати

антитурецьку лігу, залучивши до неї, крім західних держав, також Польщу* й Росію, нагнали на великі труднощі. А Туреччина в 1593 р. розпочала воєнні дії. В такій тривожній ситуації Рудольф II вирішив звернутися по допомогу до запорізьких козаків. Доручення встановити контакт із Січчю і переконати запорожців виступити проти Туреччини було покладене на досвідченого дипломата Еріха Ляссота.

На Запоріжжі в цей час посилюлися суперечності між масою голоти (після поразки повстання Косинського тут зосередилося багато втікачів) і козацькою верхівкою. Тому старшина ладна була піти назустріч цісарському урядові, сподіваючись спровадити в похід проти турків голоту й дістати за це гроші. 10 червня 1594 р. на козацькій раді було оголошено цісарську грамоту: Рудольф II пропонував козакам вирушити через Молдавію на Дунай, переправитися на правий берег і вторгнутися в межі Туреччини; разом з цим цісар не брав на себе ніяких зобов'язань, думаючи, очевидно, обійтися подарунками старшині. Старшина, заінтересована надзвичайно у виході бурхливої козацької маси з Запоріжжя, домагалася прийняття радою пропозиції. Кошовий отаман раз і вдруге прочитав цісарську грамоту, але козаки не давали згоди — мовчали. Тоді козацька старшина, як пише Ляссота, вийшла з натовпу, і на січовому майдані утворилося «два кола: одне з старшини, друге з простого народу, що його вони називають черню». Козацьке коло відкинуло пропозицію про виступ у похід; більше того, козаки погрожували «кинути у воду і втопити кожного, хто не пристане на їх думку», — записав Ляссота. Старшина, зазначає він, удала, що погоджується з козацтвом, «не зважаючи на противитись черні, такій сильній і могутній, коли вона гнівається».

Тим часом на Брацлавщині утворилася напружена ситуація. Ще напровесні 1594 р. стало відомо, що на Поділля (за деякими даними, і далі — на Волинь та Галичину) мала вдертися татарська орда, що йшла за наказом султана в Молдавію на допомогу турецькому війську. Це викликало тривогу не тільки серед народу, а й в магнатсько-шляхетських колах. На пограниччя не було війська і зібрати його негайно здавалося неможливим. За таких умов сотник надвірної козацької корогви князя К. Острозького Северин Наливайко запропонував князю зібрати охоче козацьке військо і виступити з ним туди, де в цьому буде найбільша потреба, зокрема в Молдавію на боротьбу з турками.

Князь Острозький дав на це свою згоду, і Наливайко заходився набирати військо. Справа рухалася так швидко, що вже 9 березня польний коронний гетьман Жолкевський вдоволено писав канцлеру Я. Замойському, що «в наддніпрянських містечках і селах козаки спільно озброюються, готують собі списи». У Жолкевського, як і в Острозького, не було сумніву, що єдина мета у Наливайка — похід на татар і турків.

Наприкінці весни 1594 р. на Брацлавщині вже стояло охоче козацьке військо в кількa тисяч чоловік. Наливайко розташував його по шляхетських маєтках. Шляхта, зрозуміло, ремствувала, але мусила терпіти, бо нікому не хотілось опинитися на татарському аркані. На початку літа на Поділля вдерлися татари, однак, зустрівшись із загонами Наливайка, повернули на Молдавію. Козаки, переслідуючи їх, теж вступили в Молдавію. Під час походу вони взяли у татар значні трофеї, в тому числі

* Позицію Польщі щодо Туреччини давній ворог Габсбургів канцлер Я. Замойський визначив (у листі до вел. гетьмана литовського Криштофа Радзівілла від 21 червня 1590 р.) такими словами: «Зачинати самі (війну) не хочемо, хочемо оборонятися (як нас зачеплять) доти, доки нас стане».

близько 4 тис. коней. Поява козаків викликала велике піднесення у Молдавії і Валахії. В листопаді 1594 р. в Бухаресті і Яссах вибухнули антитурецькі повстання. Під тиском повстанців і війська волоського господаря Михайла Хороброго турки почали покидати окупований край.

Повернувшись на Брацлавщину, Наливайко знову поставив військо у панських маєтках. Тим часом (влітку 1594 р.) на Січ прибули його посланці. Від імені свого керівника й козацтва вони звернулися до запорожців із закликом спільно повстати проти польсько-шляхетського панування на Україні. Посланці привели з собою 1,5 тис. коней (з відбитих у татар табунів) — подарунок січовикам. Маса козацтва з великим співчуттям поставилася до пропозиції Наливайка. Але старшина вважала повстання несвоєчасним і, щоб відхилити пропозицію, посилалась на компрометуючі Наливайка чутки про те, що він у битві під П'яткою (під час повстання Косинського) був на боці панства. Спростовуючи ці закиди, посланці Наливайка заявили, що їх керівник сам з'явиться до запорожців, покладе перед ними свою шаблю і дасть усі необхідні пояснення, і якщо січовики все ж визнають за ним провину, то хай його ж власною шаблею і відрубують йому голову.

Незважаючи на опір старшини, запорожці ухвалили негайно вирушити на з'єднання із Наливайком. Їх підтримала й значна частина реєстровців, розташованих за порогами. Тоді старшина, щоб зберегти свій вплив серед козацтва, змінила тактику: погодилася з рішенням козацтва і поставила на чолі загону, що виряджався на допомогу Наливайкові, реєстрового старшину Григорія Лободу*.

Повстання під керівництвом Северина Наливайка

Поки вирішувалася ця справа, на Брацлавщині відбулися серйозні події. 5 жовтня козаки під проводом Наливайка разом із брацлавськими міщанами напали на шляхту, що з'їхалася до

Брацлава на «судові рочки», і погромили її. Це було початком повстання. Невдовзі прибули запорожці з Січі. Народний рух швидко набирив сили.

Через якийсь місяць, у листопаді 1594 р., як про це доповідав кременецький каштелян (він же теребовлянський староста) Я. Претвич, повстанці здобули м. Бар, центр староства. Повстанська рада у Барі ухвалила закликати український народ на боротьбу проти панів. Народні маси одразу відгукнулися на заклик: незабаром повстання поширилося не тільки на Барське староство, а й на Вінниччину. 15 листопада Я. Претвич писав Я. Замойському з Шаравців: «Який там (у Вінниці.— *Ред.*) жах, як люди (шляхта.— *Ред.*) тікають із своїх домівок, того і описати не могу». Претвич просив у канцлера дозволу покинути Теребовлю.

Народне повстання на Україні вибухнуло і стало розгортатися саме в ті місяці, коли увага польських магнатів була прикута до подій у Молдавії, де їх інтереси зіткнулися з претензіями угорських феодалів і Туреччини. Скориставшись із того, що волоський господар Михайло Хоробрий воював із Туреччиною, магнати вирішили посадити на молдавський трон свою людину — молдавського боярина Єремію Могилу** і стали збирати

* Лободу можна вважати типовим представником козацької реєстрової верхівки. Йому належало с. Сошники (в Київському Поліссі). Свої коштовності він зберігав у київських монастирях.

** Могили були тісно зв'язані з польськими й українськими магнатами. Одна дочка Єремії стала дружиною князя М. Вишневецького, друга — князя Корецького. третя — С. Жолкевського, польного, а пізніше великого коронного гетьмана. На початку XVII ст. Могили емігрували в Польщу. С. Жолкевський був опікуном племінника Єремії — Петра Могили, пізніше київського митрополита.

Северин Наливайко. *Офорт художника О. Г. Данченка (1962 р.).*

лощували себе козаками. За словами Іоахіма Бельського, повстанців у цей час налічувалося близько 12 тис. чоловік.

На Волині повстанське військо ще навесні 1595 р. поділилося на дві частини. Одна, під керівництвом Наливайка, вирушила на захід, на Луцьк, а потім повернула на північний схід, на Могильов на Дніпрі,— у Білорусію; друга, на чолі з Лободою,— на південний схід, у напрямку Черкас.

В Білорусії почалося повстання. Протягом літа 1595 р. повстанці здобули Слуцьк, Бобруйськ і, нарешті, при підтримці місцевих жителів — Могильов на Дніпрі. Падіння цього найбільшого білоруського міста й сильної фортеці з великою залогою піднесло на новий ступінь рух народних мас у Білорусії. Шляхта тікала до Мінська, під захист гетьмана Радзівілла.

Майже одночасно, в кінці 1595 р., почалися селянські повстання і в самій Польщі, зокрема в Мазовії. За словами магната Л. Сапєги, місцеві селянські загони налічували по кілька тисяч чоловік. Вони нападали на панів і погрожували «Низом», тобто заявляли, що чинитимуть так, як «низовці» (запорожці). Мабуть, це був натяк на козацьку сірому, яка не знала компромісів у боротьбі з шляхетством. Страх панів посилювався під впливом чуток, що українські та білоруські повстанці збираються об'єднатися з польськими селянами й рухатись на стару польську столицю. Пізніше С. Жолкевський так характеризував настрої повстанців: вони «думали про Краків..., про підкорення шляхетського стану».

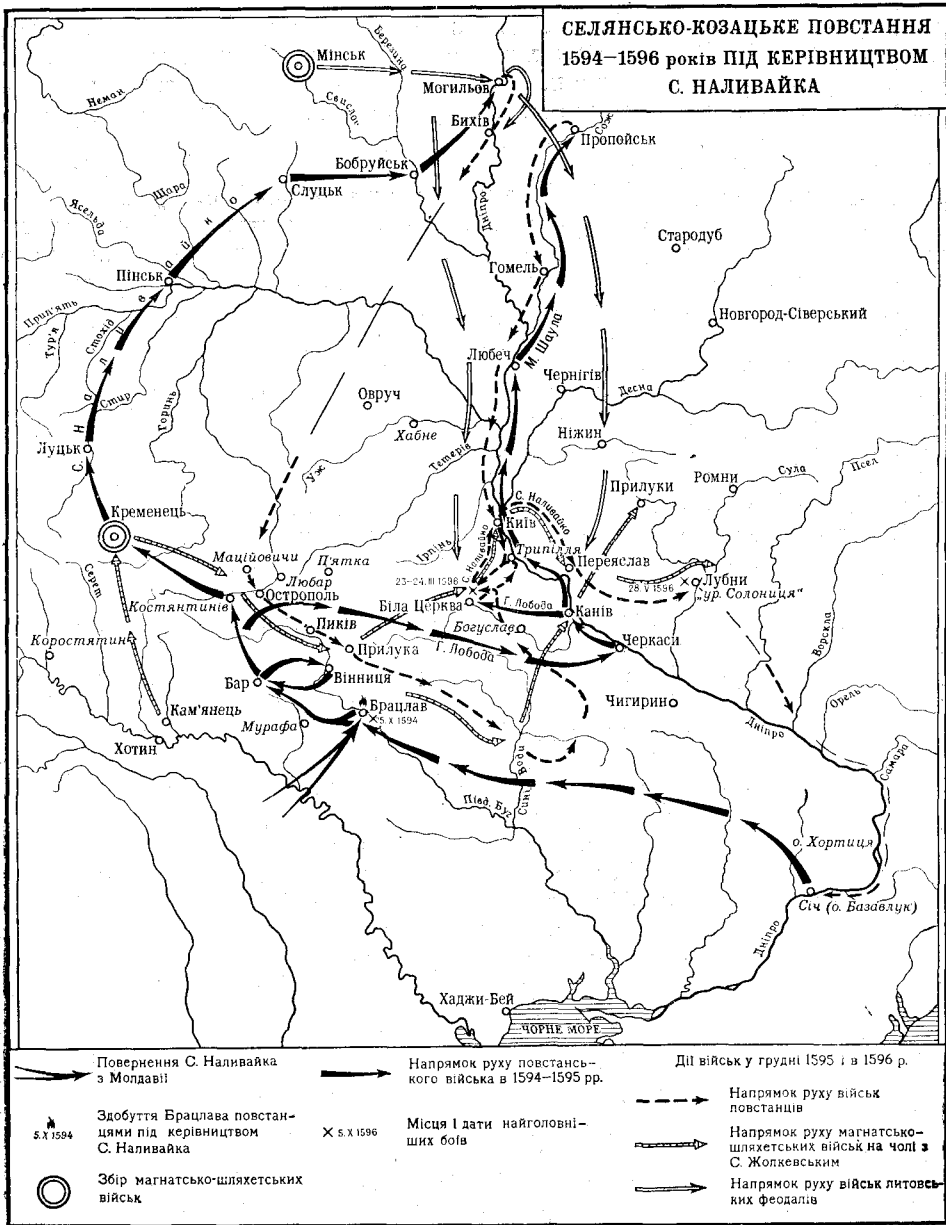
Інакше розгорталися події на Наддніпрянщині. Лобода діяв дуже мляво. Пізніше князь Острозький говорив, що його володіння тут мало потерпіли від повстанців, бо «пан Лобода [іх] щадив». Бездіяльність Лободи відбивала настрої тієї частини старшини, яка прагнула до угоди з панами.

З війська Лободи виділився загін козаків, на чолі якого став отаман Матвій Шаула, й вирушив (із запорізькими гарматами) по Дніпру вгору

військо. В лютому 1595 р. Острозький звернувся з листом до Лободи, запрошуючи його приєднатися до походу польського війська в Молдавію. Лобода прийняв цю пропозицію, але виконати обіцянку не міг через опір козаків. У серпні 1595 р. польське військо у складі частин, підлеглих магнатам Потоцьким, Зебжидовському, Тарлу та іншим, а також шляхетських загонів і коронного війська з великим коронним гетьманом та канцлером Я. Замоїським і польним гетьманом С. Жолкевським переправилося через Дністер і вступило в Молдавію.

Відхід польського війська сприяв розгортанню повстання. З Брацлавщини воно досить швидко поширилося на Наддніпрянщину й Волинь. Усюди залезні селяни і міщани піднімалися, ого-

**СЕЛЯНСЬКО-КОЗАЦЬКЕ ПОВСТАННЯ
1594–1596 РОКІВ ПІД КЕРІВНИЦТВОМ
С. НАЛИВАЙКА**

на з'єднання з Северином Наливайком. Але Шаулі вдалося дійти тільки до Пропойська (на р. Сож).

Тим часом магнатське військо розбило під Яссами Розвана, ставленика семиградського воеводи (турецького васала) Сигізмунда Баторія і посадило на молдавський трон Єремію Могилу. Такий кінець молдавської кампанії відразу ускладнив становище українських повстанців, бо тепер польський уряд міг усі сили кинути на Україну. На придушення повстання з Молдавії вирушили не тільки магнатські команди, а й частина коронного війська.

Дізнавшись про це, Наливайко (він був у Могильові) наказав спалити замок і на чолі війська з 20 гарматами вирушив назустріч карателям. Але сили його були вже значно слабші, ніж влітку та восени: частина повстанців через нестачу продовольства та настання холодів змушена була розійтися по домівках.

Марш Наливайка з Білорусії на Східну Україну

Похід Наливайка влітку 1595 р. у Білорусію був, можливо, складовою частиною його загального плану. Він хотів до повернення панського війська з Молдавії спільно з білоруськими повстанцями погромити литовських феодалів. Із цим задумом, очевидно, пов'язувалося й завдання, покладене на Лободу, — звільнити від панської влади Південне Подніпров'я, потім рушити вздовж Дніпра на Київ, а звідти у Білорусію на з'єднання з Наливайком. Якби план удався, то повстанці зайняли б величезну територію Східної України (між Дніпром і Дністром) та Білорусії. Проте вже повільність і бездіяльність Лободи поставили під сумнів реалізацію цього задуму. Повернення ж польського війська з Молдавії утруднило становище повстанців. Воно погіршилося далі, коли литовські пани, отямившись після перших ударів повстанців, почали під керівництвом воеводи Радзівілла стягувати сили. Саме за таких умов Наливайко йшов на Поділля, назустріч коронному гетьману. 15 лютого 1596 р. Жолкевський писав Замойському, що Наливайко вже наближається до Костянтинова.

Повстанське військо налічувало тепер щонайбільше 1,3 тис. чоловік, до того ж зморених переходом, без належних припасів, тоді як Жолкевський мав понад 3 тис. добірних вояків і значну артилерію. Наливайко вирішив уникнути бою з коронним гетьманом і вести військо на схід, на Подніпров'я, для з'єднання з Лободою. Щоб утруднити ворогові переслідування, він пішов найтяжчою, але найкоротшою дорогою — через так зване Дике Поле. Повстанці рухалися через Острополь на Пиків. Жолкевський з кіннотою кинувся слідом і наздогнав їх під Придукою. Але тут Наливайко затримав його артилерійським вогнем і незабаром, перейшовши Сині Води, вступив із своїми загонами в Дике поле.

Жолкевський не наважився на переслідування. Натомість він став «гамувати» край. Оскаженіле панство мстилося на населенні. Як висловився сучасник, пани чинили «окрутенства великие, а праве тиранские». Одночасно коронний гетьман просив у канцлера грошей для жовнірів і дозволу на скликання посполитого рушення. Однак, не чекаючи відповіді, сам видав відповідні універсали.

В березні 1596 р., зазнавши страшних злигоднів, загони Наливайка перейшли Дике Поле й уже рухалися в напрямку Білої Церкви, біля якої стояв Лобода з досить численним військом (понад 3 тис. чол.). Отже, повстанці (Шаула зимував у Пропойську) були роз'єднані. А між тим ще на початку березня Жолкевський з великими силами виступив у похід на Білу Церкву, відправивши до Лободи посланця з пропозицією відступитися від повстанців. Лобода, незважаючи на протести козаків, прийняв посланця, взявши його, за словами Жолкевського, під свій захист. Він не давав також наказу, всупереч вимогам козаків, атакувати Білу Церкву, хоч це й був важливий опорний пункт Польщі у Східній Україні. Все це свідчило, принаймні, про його нерішучість.

Діставши звістку про наближення Наливайка, Лобода, як доніс Жолкевському агент, зняв військо з-під Білої Церкви й швидко рушив на Трипілля. У цей час туди вже підходив Шаула (він ішов з Білорусії

на з'єднання з Наливайком). Після об'єднання з Шаулою козаки, невдоволені діями Лободи, усунули його від керівництва військом і обрали гетьманом Шаулу. Останній зараз же вирушив на Білу Церкву, щоб з'єднатися з Наливайком до приходу туди Жолкевського.

Жолкевський, з свого боку, прагнув не допустити повстанців до об'єднання і послав із Пикова, де збиралися його сили, у Білу Церкву великий загін на чолі з князем Ружинським. Той вступив до білоцерківського замку якраз перед появою Наливайка, слідом за яким до міста підійшов Шаула. Таким чином, повстанці встигли з'єднатися. Але до Білої Церкви вже наближався коронний гетьман з військом, що набагато переважало повстанців.

Наливайко і Шаула вирішили відступити до Дніпра, в район, який перебував ще в руках повстанців. Однак 23 березня, ледь встигли вони наблизитись до урочища Гострий Камінь, як їх став наздоганяти Жолкевський. Повстанці швидко отаборилися — оточили себе возами, поставленими в п'ять рядів. Почався жорстокий бій. Пробуючи розірвати кільце повстанського табору, коронний гетьман тиснув усіма силами. Бій вщух лише пізньої ночі. За словами Іоахіма Бельського, карателі втратили вбитими й пораненими понад 300 жовнірів і 60 шляхтичів. Наступного дня, 24 березня, Жолкевський писав Замойському: «Було багато шансів розірвати їхній (повстанський — *Ред.*) табір, але бог не зглянувся [на нас]». Серйозних втрат зазнали й повстанці. Поліг, серед інших, отаман Сасько, Шаулі ядром відірвало руку, був поранений і Наливайко. Тієї ж ночі повстанці покинули позиції й рушили далі, на Трипілля.

Знесилений босм, Жолкевський не зміг негайно розпочати переслідування. Він повернув назад, до Білої Церкви, і став тут нагромаджувати сили. В листі до канцлера Замойського коронний гетьман просив прислати нове військо й нагадати шляхті, що саме з'їжджалася на сейм до Варшави, «чого вона може чекати для себе, якщо повстання не буде придушене». Коронний гетьман благав канцлера якнайшвидше подати допомогу, бо вже, писав він, «вся Україна покозачилася» і, крім того, ходять чутки, що повстанці мають намір у разі невдачі «переїхати до Москви».

Діставши підмогу, Жолкевський рушив услід за повстанцями. По дорозі, довідавшись, що їх загони вже у Києві й повстанці відправляють свої родини у Переяслав, він наказав перетяти їм шлях до Росії. Тим часом військо Наливайка покинуло Київ і рушило на Переяслав.

У Переяславі, по приході туди повстанського війська, зосередилося близько 10—12 тис. чол. Босздатних, однак, було не більше 3 тис. Переважну більшість становили поранені, старі, жінки, діти. Всі стомилися, не вистачало продовольства. Раз у раз скликалися ради, але одностайності не було досягнуто. Меншість хотіла оборонятися на місці, більшість, навпаки, пропонувала перейти до Росії. Зрештою всі повстанці з родинами і майном вирушили на Лубни, звідки до російського кордону було приблизно 100 верст. Жолкевський відправив слідом за ними кінноту, щоб зайняти переправу через р. Сулу. Переслідуванці, однак, встигли перейти на лівий берег річки. Але зараз же туди переправилося й польське військо. Крім того, відступаючі зіткнулися із загоном Ю. Струся, посланим Жолкевським навперейми. Повстанці опинилися між двох вогнів, і вихід був один: боротися до кінця.

Повстанський табір на Солониці

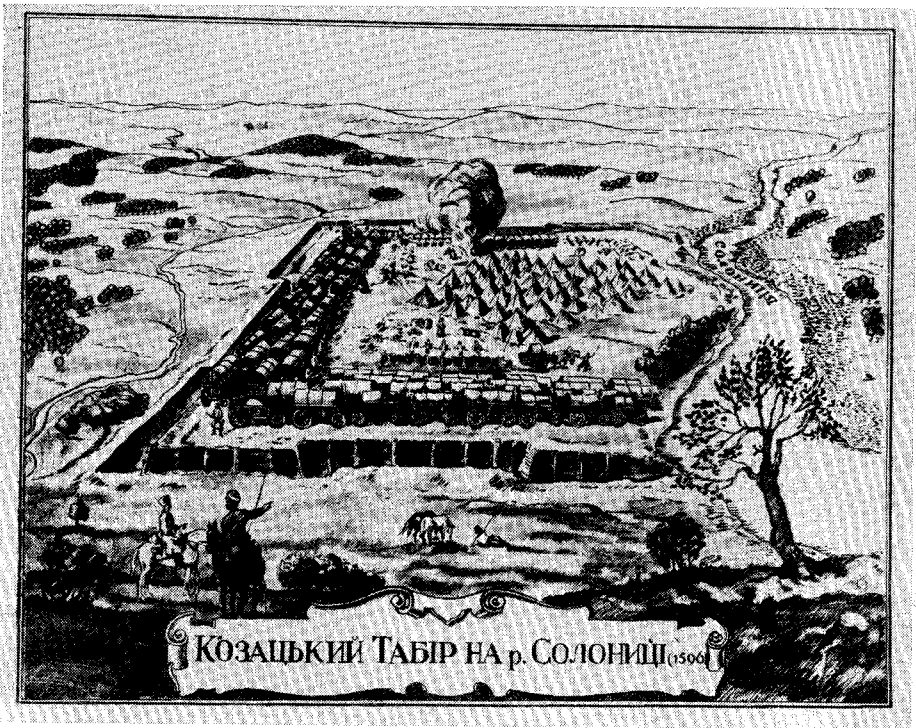
Повстанці отаборилися під Лубнами, в урочищі Солониця, яке панувало над околицями, з трьох сторін укріпили його возами, поставленими в чотири і п'ять рядів, та ровом з високим валом (вал приховував від ворога все, що діялося в таборі). До четвертої сторони табору прилягало непрохідне болото. Біля воріт і в інших місцях табору було поставлено зруби з землею і на них встановлено гармати (близько 30).

Хоч Жолкевський мав 5 тис. одних тільки жовнірів, не кажучи про шляхетські загони й магнатські команди, він, однак, не одразу наважився на штурм. Йому доводилося, за власними словами, мати справу з людьми відважними, які вирішили в своєму безвихідному становищі битися на смерть. Безперервними нападами польське військо виснажувало повстанців. Але останні мужньо відкидали жовнірів і робили сміливі вилазки.

Настала велика спека. В переповерхненому таборі не вистачало продовольства і води. Через брак кормів почався масовий падіж коней і худоби, трупи їх заражали повітря, що призвело до спалаху хвороб. Цими тяжкими умовами скористалася та частина старшини, яка шукала угоди з панами. Лобода зав'язав таємні переговори з Жолкевським. «Нарешті дозріло насіння ворожнечі... посіяної [мною] між Лободою, з одного боку, і Наливайком та його прихильниками — з другого», — зловтішно писав пізніше Жолкевський. Довідавшись про підлу зраду Лободи, козаки стратили його.

Настав останній акт драми. Повстанці відбивали приступи і самі нападали на ворога, не втрачаючи надії на підхід нових повстанських загонів. У тилу Жолкевського, справді, діяли запорожці на чолі з Підвисоцьким. Вони спробували навіть пробитися в Лубни на човнах. Коли ж це не вдалося, стали палити шляхетські маєтки, вважаючи, що цим відтягнуть від Солониці хоч частину сил Жолкевського. Проте останній готувався до вирішального штурму. З Києва йому везли гармати, надходили шляхетські загони, споруджувалися туруси (великі циліндричні корзини з землею, поставлені на колеса). 25 травня почався обстріл козацького табору. За два дні було вбито 200 повстанців і ще більше поранено. Тепер уже вони не могли виходити з табору навіть за водою та дровами і мусили копати колодязі на місці й вживати непридатну для пиття воду. Тут же, в страшенній тісноті, ховали померлих. У такі тяжкі години посилили свою ворожу діяльність зрадники. Вночі проти 28 травня вони схопили Наливайка та найближчих його помічників, зокрема Шаулу й Шостака, і видали їх Жолкевському. Запобігаючи панської ласки, зрадники хотіли видати також прапори та гармати й почали домовлятися про це з ним. Під час переговорів шляхетське військо зненацька увірвалося в табір. Кілька тисяч повстанців і їх рідних було вирізано. За словами Бельського, «на мило або більше труп лежав на трупі, бо в таборі разом з черню і жінками їх було до десяти тисяч». Тільки невеликій частині повстанців на чолі з полковником Кремським пощастило пробитися й відійти на Запоріжжя, «де, — зауважує той же Бельський, — їх лишилося на коні близько п'ятисот чоловік».

Скликаний невдовзі сейм оголосив Жолкевському подяку за те, що він «панства наши украинные волние и беспечние од них [повстанців] учинил и успокоил», і нагородив заради «его великих зацных и преважных заслуг» землями. Жолкевський дістав урочища Боршполь, Горошин, Сліпорід на Сулі, а також усі землі при «границе татарской и при рубежу московском лежачие». Одночасно була видана сеймова ухвала про кон-

Козацький табір на Солониці. З старовинного малюнка.

фіскацію земель у всіх козаків і надання коронному гетьману необмеженого права для «винищення дощенту тих своєвільників». 22 серпня 1596 р. з'явився королівський універсал. Шляхті й урядникам Київського, Брацлавського і Волинського воєводств наказувалося винищувати тих козаків, які й тепер ще «при замках, містах і містечках... господарських и шляхетських туляють се... и погрозки пуцають». Універсал закликав шляхту заборонити своїм підданам збиратися разом навіть по 5—10 чол. Шляхта повинна була також вжити всіх заходів, щоб розірвати зв'язки селян із Запоріжжям, а при появі запорожців на волості зустрічати їх як ворогів держави «конно и оружно». Отже, всі урядники й пани в будь-який час і в будь-якому місці мали право схопити й покарати кожного, кого вони вважали за «своєвільника», хоч би то був і рестровий козак. На Східній Україні запанував терор.

Наливайка привезли до Варшави й кинули у в'язницю. Цілих десять місяців його катували, але сила духу козака була незламною. 11 квітня 1597 р. Наливайка вивели на страту. Площу старої Варшави заповнив строкатий натовп. Коли на ешафоті з'явилася могутня постать народного українського героя, всі погляди зосередились на ньому. І. Бельський писав: «Був він чоловік видатної вроди і визначних здібностей... до того ж знаменитий артилерист». Стявши голову, кат четвертував його і виставив на ешафоті частини тіла.

Народні перекази про страту Наливайка переходили від покоління до покоління. Розповідали, наприклад, що, знуначаючись, кати наділи його на голову розпечений залізний вінець і посадили на такого ж коня.

За іншим переказом, його спалили у мідному бичу. Цю легенду запозичив, між іншим, автор «Истории русов».

Ім'я Наливайка стало символом боротьби проти кріпосництва й національного гніту на Україні: «наливайківцями» пани називали учасників і наступних селянсько-козацьких повстань. Слава про Наливайка вийшла за межі України. Через десять років, під час повстання Івана Болотникова, ватажок одного повстанського загону називав себе Наливайком. Пізніше, в похмуру добу панування кріпосницької реакції у нашій країні, революціонер-декабрист К. Рилєєв звернувся до образу українського героя в своїй знаменитій поемі «Наливайко», яка здобула велику популярність.

Селянсько-козацькі повстання кінця XVI ст. були відповіддю народних мас на посилення експлуатації і покріпачення селян, а також на експансію польських феодалів і католицької церкви.

Якщо повстання під керівництвом К. Косинського (1591—1593) обмежувалося Київщиною, Запоріжжям, частиною Брацлавщини та Волині, то повстання під проводом С. Наливайка (1594—1596) охопило також Поділля, Волинь, значну частину Білорусії і мало відгомін у Польщі. Повстанці завдали відчутних ударів спільним силам польських, литовських, українських і білоруських феодалів, але зазнали поразки. В цих масових народних виступах проявилися як слабкі сторони, властиві всім селянським повстанням доби феодалізму (стихійність, неорганізованість, локальність), так і особливості, характерні для селянсько-козацьких повстань на Україні: протидія тієї частини козацької реєстрової старшини, яка пристала до повстанців, розширенню антифеодального руху і схильність її до угоди з панами.

5. Суспільно-політичний рух

Реформаційні течії

У суспільно-політичному житті багатьох країн Європи XVI ст. велику роль відіграла Реформація. Цей могутній, антифеодальний в своїй основі, рух, зумовлений глибокими соціальними суперечностями тогочасного суспільства, проявлявся у формі нових релігійних вчень. В. І. Ленін вказував, що «вияв політичного протесту під релігійною оболонкою є явище, властиве всім народам, на певній стадії їх розвитку»¹.

У Реформації було багато напрямів, що відбивали інтереси різних класів та соціальних прошарків. Представники радикальних течій, виражаючи інтереси пригноблених сільських і міських низів, закликали до боротьби проти основ феодального ладу; середні міські верстви та міська верхівка виступали за обмеження сваволі феодалів, дешеву церкву і підпорядкування її своїм інтересам; частина світських феодалів також прагнула поставити церкву під свій контроль і збагатитися за рахунок її маєтків.

Реформаційний рух на Україні розгорнувся в той період, коли у Речі Посполитій вже почався наступ контрреформації. На Україні, як і всюди, реформація була зумовлена місцевими соціально-економічними й політичними відносинами. В той же час на її ідеологічному оформленні позначилися тісні культурні взаємини України з Росією та Білорусією, а також із Польщею і країнами Західної Європи. Так, у 70-х роках XVI ст.

¹ Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 4, с. 219.

на Волині оселилися найвизначніший представник російського плебейсько-селянського еретичного руху Феодосій Косой та його однодумець Ігнатій. Вони викривали церкву як захисника інтересів панівних класів, відкидали церковні догми й обряди. Погляди їх, за свідченням сучасників, користувалися на Волині значною популярністю. У XVI і першій половині XVII ст. в міщанських колах поширювалися твори західноєвропейських лютеранських і кальвіністських авторів та представників радикальної течії антитринітаріїв (тих, хто відкидав догму про троїстість бога).

У другій половині XVI — на початку XVII ст. частина українських, білоруських, литовських (магнатські й шляхетські родини Воловичів, Огінських, Сапег, Ходкевичів та ін.), а також тих польських і угорських феодалів, що мали маєтки на Україні, прийняли кальвінізм. Близько 1553 р. кальвінізм прийняв такий впливовий магнат, як литовський канцлер М. Радзивілл. В останній чверті XVI ст. український феодал князь О. Пронський перетворив у значний центр кальвінізму м. Берестечко на Волині. Брацлавський воєвода Ян Потоцький поширив кальвіністську релігію в містечку Панівцях на Поділлі, у м. Гвіздіці в Галичині та інших своїх маєтках. Громади кальвіністів виникли і в деяких інших місцевостях, зокрема в Перемишльській і Холмській землях Руського воєводства, Белзькому і Підляському воєводствах, на Закарпатті. Нерідко шляхта, зокрема на Закарпатті, пробувала силою повернути своїх кріпаків до «нової віри», але кальвінізм, чужий народним масам, не мав успіху серед селянства.

Феодали, здебільшого великі й середні, підтримували кальвінізм, бо він виступав проти католицизму й давав, отже, релігійну санкцію на захоплення земельних володінь католицької церкви, водночас не порушуючи основ феодально-кріпосницького ладу; крім того, сам устрій кальвіністської церкви — виборність із світських осіб старійшин та проповідників («міністрів»), що стояли на чолі кальвіністських громад, — відкривав перед феодальною аристократією широкі можливості для захоплення керівництва новою церквою з метою використання її, зокрема, у боротьбі проти посилення королівської влади.

Реформація на Україні була також однією з форм опозиції політиці насильного покатоличення й колонізації населення. Серед православних поширювалися протестантські переклади біблії, кальвіністський «Катехізіс» Симона Будного, опублікований у м. Несвіжі білоруською мовою, збірки протестантських проповідей. Серед освіченої частини православного духовництва знаходилася відгук ідея перекладу біблії зрозумілою народом мовою і критичного, раціоналістичного підходу до біблійних текстів. Протестантськими виданнями користувалися, зокрема, при перекладі на українську літературну мову Пересопницького євангелія (1556—1561), євангелія В. Негалевського (1581), Крехівського «Апостола» (60-ті роки XVI ст.). У цей же час на Закарпатті з'явилася така пам'ятка староукраїнської літературної мови другої половини XVI ст., як Нягівські повчання на євангельські теми. Автор її, не пориваючи з православ'ям, рід питань висвітлює з кальвіністських позицій.

Але вже наприкінці XVI — на початку XVII ст. більшість феодалів-кальвіністів повернулася до католицької віри, що пояснюється насамперед посиленням антифеодального руху. В таких умовах панству було не вигідно і навіть небезпечно нападати на католицтво, підпору феодальних порядків, зняряддя духовного поневолення народних мас. Відхід феодалів від кальвінізму супроводжувався посиленням наступу контрреформації і переслідуванням усіх некатоліків.

Особливо жорстокого переслідування зазнало ліве крило антитринітаріїв, що, відбиваючи інтереси міського плебсу й селян, висувало вимогу ліквідації кріпосництва. На початку XVII ст. в антитринітарському русі взяли гору більш помірковані соцініани — послідовники італійського гуманіста і реформаційного діяча Фавста Соціна. Соцініани з раціоналістичних позицій критичували церковні догми, виступали за свободу совісті як умову морального вдосконалення людини. Найбільшого поширення цей рух набув на Волині й частково в західній частині Київщини в другому — третьому десятиріччях XVII ст. У 30—40-х роках XVII ст. репресії проти соцініан посилилися, а в 1658 р. соцініанство було остаточно заборонене сеймом Речі Посполитої.

Критика кальвіністами й соцініанами вчення і практики католицизму, залучення ними світських людей до керівництва церковними громадами, проповідь раціоналізму, виступи представників лівих течій проти кріпосництва — все це сприяло активізації суспільно-політичного життя.

Діяльність братств

У 80-х роках XVI ст. в українських містах стали поширюватися громадські організації православного міщанства — братства. Їх виникнення зумовлювалося прагненням міського населення, передусім середніх його верств, об'єднатися для захисту своїх соціально-економічних інтересів і боротьби проти насильного покатоличення й колонізації. Статути братств передбачали прийняття вступаючими присяги, виборність старшин і їх звітування перед братчиками, регулярне проведення зборів. У ряді міст братства організовувалися на базі існуючих об'єднань міщан — наглядачів за церковним майном.

Наприкінці 1585 р. українські міщани Львова розробили статут своєї організації — Успенського братства. Незабаром воно вийшло з-під юрисдикції місцевої церковної ієрархії і стало ставропігійським (підпорядкованим безпосередньо вищій церковній ієрархії). Серед перших його керівників виділявся Юрій Рогатинець, ремісник-сідляр і публіцист, відомий в Речі Посполитій і за кордоном.

Подібні організації стали виникати в передмістях Львова, а також в інших містах. Наприкінці XVI — на початку XVII ст. вони з'явилися в більшості міст Галичини, Холмщини, Підляшшя. У 1589 р. організаційно оформилися братства в Рогатині та Красноставі, в 1591 р. — у Бресті та Городку, в 1592 р. — у Комарні, в 1594 р. — у Любліні, близько 1615 р. — у Києві (Богоявленське), а близько 1617 р. — у Луцьку (Чеснохрестське). На початку XVII ст. відзначалися активністю братства в Дрогобичі, Перемишлі, Більську, Холмі, Замості, Бережанах. Виникали братства також в окремих селах.

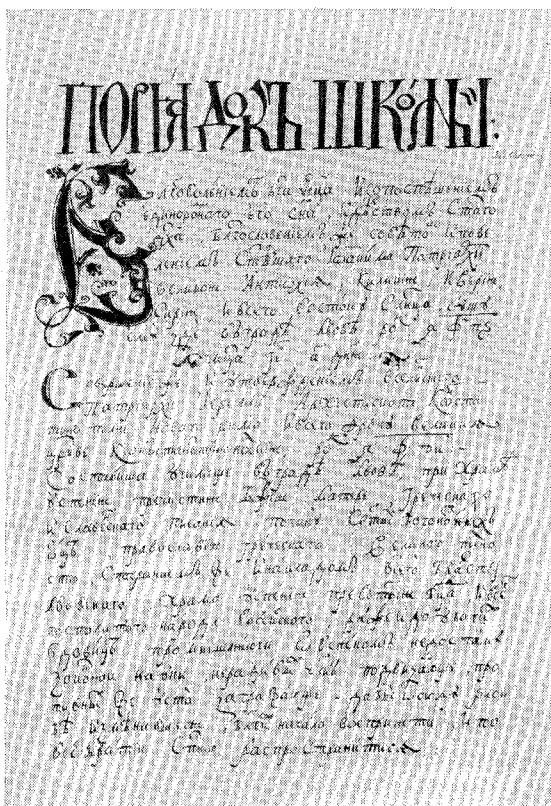
Львівське Успенське братство в період найбільшої активності (кінець XVI — початок XVII ст.) об'єднувало переважно цехових ремісників і крамарів. У другій чверті XVII ст. до керівництва в ньому прийшли найзаможніші українські та грецькі купці. Більшість братств не мала в своїх рядах духовних осіб і шляхтичів. Дещо іншим було становище у Київському і Луцькому братствах, де православні ченці й шляхтичі користувалися значним впливом. У Києві такі представники духовенства і шляхти, як ченці Захарія Кошистенський, Тарас Земка, Ісзекіїль Курцевич, шляхтянка Гальшка Гулевичівна, належали до числа засновників братства. Найактивніший діяч Київського братства — Іов Борецький (до чернецтва Іван), київський митрополит (з 1620), автор публіцистичних творів, спрямованих проти католицизму й унії, політичний

діяч — виступав за возз'єднання України з Росією.

Духівництво намагалося прибрати братства до своїх рук, у зв'язку з чим наприкінці XVI ст. спалахнув конфлікт між групою галицьких братств, з одного боку, і верхівкою православного духовенства на чолі з львівським єпископом Гедеоном Балабаном — з другого. Поширення братствами освіти серед «простого народу» єпископ вважав замахом на прерогативи церкви. Разом з тим братчики прагнули здобути право на участь в управлінні церковними справами, що ще більше загострило конфлікт. У цій боротьбі братства скористалися з суперечностей в колах православної ієрархії. Так, коли на Україну десь в кінці 1585 — на початку 1586 рр. прибув антиохійський патріарх Йоахим IV Доу, а в 1589 р. — константинопольський патріарх Єремія Транос, керівники Львівського братства домоглися від них грамот, які підтверджували статут останнього й право на ставропігію — виключення його з-під юрисдикції єпископа. Видаючи грамоти, патріархи намагалися використати конфлікт братств з єпископом для посилення свого контролю над церковною адміністрацією України. Однак, як визнавали пізніше самі представники церковної ієрархії, члени Львівського братства не слухалися «ні митрополита, ні патріарха».

Керівники ряду братств гостро критикували зловживання духівництва, особливо вищого. Долаючи опір церковної ієрархії, вони дедалі ширше запроваджували принцип виборності служителів церкви з числа світських людей — членів братств, прагнули встановити контроль над усією діяльністю церковників.

Визначним представником радикального крила братаєського руху був Степан Кукіль-Зизаній. Вихідець із невеликого українського міста Потелича, він виступав у Львові, Вільні й Молдавії як вчитель, проповідник і водночас активний учасник суспільно-політичного руху, виразник інтересів міських низів. Зизаній був прихильником рішучої боротьби проти католицизму і в той же час критикував деякі положення православної догматики. Під «царством Антихриста» він розумів існуючий суспільний лад. Брат С. Зизанія Лаврентій дотримувався більш поміркованих поглядів, але й він виступав, хоч не завжди послідовно, за право світського знання на самостійний розвиток, незалежно від богослов'я.

Сторінка статуту школи Львівського братства (1586 р.).

Яскраву пам'ятку, що відбиває ідеологію плебейсько-радикальної течії в суспільно-політичному русі, являють собою полемічні записи на полях одного з примірників Острозької біблії, зроблені невідомим автором, якого умовно називають «волинським вільнсьдумцем». У цілому вони утворюють блискучий трактат з питань ідеологічної боротьби. Автор різко критикує як офіційне православ'я, так і католицизм. Він заперечує поклоніння іконам і мощам, виступає проти сповіді, відкидає необхідність церковної ієрархії, висловлюючи реформаційні погляди. Ці ідеї знаходили сприятливий ґрунт серед частини діячів братств.

Братства відігравали важливу роль у боротьбі проти національно-релігійного гніту. Так, у першій половині XVII ст. Львівське братство виступило проти обмеження економічної діяльності українських цехових ремісників і торговців та заборони некатолікам брати участь у міському самоврядуванні. Братства чинили опір примусовому впровадженню церковної унії.

Українські братства мали тісні зв'язки з білоруськими, де при наявності деяких місцевих особливостей цей рух в основному вилився у ті ж форми, що й на Україні. В інтересах боротьби проти експансії католицизму братства підтримували також зв'язки з православною ієрархією Близького Сходу, Греції, південнослов'янських країн. Львівське братство отримувало значну матеріальну допомогу від уряду Молдавії, з якою у нього встановилися жваві економічні та культурні взаємини.

Особливо тісними були зв'язки братств із Росією. Так, у 1592 р. Львівське ставропігійське братство відправило до Москви своїх посланців з листами до царя Федора Івановича та боярина А. Я. Щелканова. Російський уряд не тільки прийняв посланців, а й дав значну субсидію на будівництво церкви та потреби її причту. Допомогу з Росії одержувало й Київське братство. Посилаючи в 1626 р. своїх представників до царя і патріарха Філарета з проханням про допомогу, воно заявляло, що мегу своїй діяльності вбачає у боротьбі проти наступу католицизму.

Діяльність братств проходила в складних умовах. Вона зустрічала різку протидію з боку міської влади й уніатського духовництва. Київський уніатський митрополит Йосип Рутський інкримінував противникам унії те, що вони в усіх містах створили братства, видали свої закони, поставили урядовців, наклали на себе загальний податок відповідно до можливостей кожного і в такий спосіб збирали великі кошти, хоч «до братств належать люди значно нижчого стану», ніж шляхта. Активних учасників братського руху звинувачували в тому, що вони «відмовляються коритися владі магістрату, самі собі чинять нові суди і карі, під страхом вічного прокляття не дозволяють звертатися до магістрату». Справді, статuti багатьох братств передбачали, що тільки виборна старшина має судити їх членів, і категорично забороняли останнім звертатися до державних судів. Отже, найактивніші братства прагнули створити органи місцевого самоврядування, протиставляючи при цьому їх установам державної влади. Така діяльність була для них одночасно певною школою політичної боротьби.

Брестська церковна унія. Боротьба проти католицької реакції

Після Тридентського собору (1545—1563), скликаного Ватиканом для визначення політики католицької церкви щодо Реформації, у Європі почався наступ контрреформації. Головною ударною силою її став орден єзуїтів. Захопивши впливові позиції у ряді країн Західної Європи, єзуїти невдовзі (1566) з'явилися у Польщі, де відразу

включились у боротьбу проти Реформації і гуманізму, за насильне пока-тоління й колонізацію українців і білорусів.

Одним із способів окатоличення й колонізації народних мас України і Білорусії, на який покладали надії католицька церква та правлячі кола Речі Посполитої, було підпорядкування Ватиканові української і білоруської православної церкви — церковна унія. Вони сподівалися розірвати споконвічні зв'язки українського та білоруського народів з російським, а також послабити антифеодальний рух, що став помітно зростати на Україні після Люблінської унії 1569 р.

Об'єднання гнобителів і пригноблених в одній церкві зміцнило б класові позиції феодалів-католиків. Різновір'я — це стосується насамперед Галичини й Західної Волині, де пані були здебільшого католиками, а їхні піддані дотримувалися православ'я, — загострювало соціальні конфлікти: селянин вбачав у панові не тільки експлуататора, а й відступника від «істинної» релігії.

План такої унії, складений католицькими церковниками і схвалений королем Сигізмундом III, вже з самого початку прихильно зустріло вище православне духовництво на Україні і в Білорусії. Православні владики прагнули стати такими ж привілейованими «князями церкви», як і єпископи католицькі, позбутися залежності від східних патріархів і покінчити з втручанням братств, взагалі світських осіб, у справі церковного управління й віри.

Найактивнішими прихильниками унії стали такі духовні феодали, як володимирський єпископ Іпатій Потій і луцький — Кирило Терлецький. 12 червня 1595 р. вони таємно підписали листи до короля і папи про умови переходу на унію. В зверненні до папи римського вони погоджувалися на прийняття догматів католицизму та визнання влади папи римського і одночасно, щоб обманути православне населення, в масі своїй далеке від богословських «премудростей», просили зберегти православну обрядність і церковнослов'янську мову в богослужінні. У зверненні до короля висувалося прохання звільнити уніатське духовництво від оподаткування й надати єпископам права сенаторів, а також поставити братства під єпископську юрисдикцію і заборонити органам державної влади втручатися в церковні справи. Як бачимо, православні духовні феодали йшли на угоду з Ватиканом і польським урядом для того, щоб забезпечити собі політичні й матеріальні привілеї.

План запровадження унії викликав невдоволення не тільки народних мас України і Білорусії, а й нижчого духовництва, частини шляхетства і навіть ряду магнатів, зокрема князя К. Острозького. Тому церковний собор, скликаний у Бресті 1596 р. для затвердження унії, відразу розколовся на два самостійні собори: православний і уніатський. Останній проголосив унію на умовах, ще раніше прийнятих групою єпископів. 8 жовтня 1596 р. грамоту про унію підписали митрополит, п'ять єпископів і три архієпископи. Православний собор, відбиваючи настрої основної маси населення України і Білорусії, навпаки, засудив відступників, відлучив їх від церкви й закликав населення не коритись уніатському духовництву.

Унію вдалося провести завдяки позиції, яку зайняла православна українська і білоруська шляхта. Боячись, у зв'язку з зростанням антифеодального руху, розірвати союз із польськими панами, вона відмовлялася від рішучих дій, замінивши їх скаргами, промовами на сеймиках, уклінними проханнями. Користуючись цим, польський уряд, а також феодали-католики тиснули на православне населення усією силою своєї

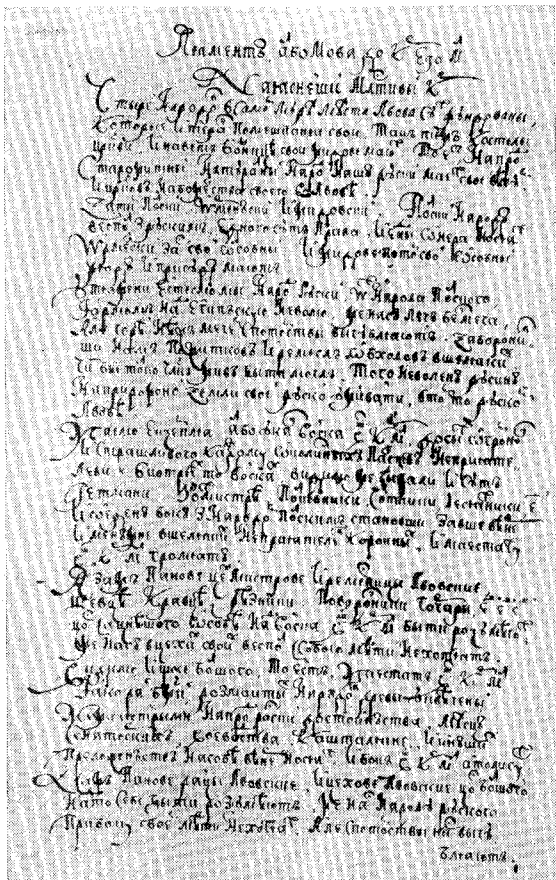

влади. Характеризуючи ті методи, до яких вдавалася влада, автор анонімного публіцистичного твору «Такими навітами» писав: «Тис ж ляхи заборонили русі православной, шляхті й міщанам, аби не били жодним урядом. Шляхта русь аби не була сенаторами, ані судьями, а міщане русь — войтами, ані бурмистрами, ані писарями, навет подвуйськими, аж би вперед отступил віри православної руської, а зостал ляхом, албо уніатом...»

На противагу феодальній верхівці народні маси активно боролися проти унії. Так, коли король у 1599 р. призначив уніатського митрополита Іпатія Потія архімандритом Києво-Печерської лаври, міщани й козаки не впустили його до монастиря. У 1609 р. населення Києва зі зброєю в руках напало на Видубицький монастир, де засів намісник уніатського митрополита А. Грекович. Незважаючи на підтримку державної влади, Грековичу не вдалося захопити головні церковні центри — кафедральний Софійський собор і Києво-Печерську лавру. В 1618 р. Грековича було втоплено в Дніпрі. У Перемишльській епархії населення, в тому числі міщани й дрібна шляхта, понад 40 років вело боротьбу проти призначеного королем у 1610 р. уніатського владики Крупецького. Йому не дали укріпитися в монастирі с. Спаса (поблизу Старого Самбора), а також поширити унію на Закарпатті — селяни з околиць Краснобрідського монастиря прогнали його. У 1614 р. виступи проти уніатського духовництва відбулися на Волині, в Галичині і т. д.

Польський уряд, офіційно визнавши Брестську унію, фактично поставив православну церкву поза законом. Не тільки нижче, а часто й вище духовництво позбавлялося посад; до рук уніатів переходили й церковні маєтки (єпископські та монастирські «добра»). Разом з тим обмежувалися в правах православні купці й цехові майстри. Різних утисків зазнавала також православна шляхта. Її скарги й петиції королю і сейму відхилялися. Незначні поступки, переважно на словах, допускалися лише в окремих випадках.

Так, у 1607 р., щоб відтягнути православну шляхту від участі у рокоші Зебжидовського (збройному виступі шляхти проти короля), сейм оголосив про припинення переслідування православних і обіцяв, що надалі церковні

Текст промови представників Львівського братства про утиски українського населення Львова.

посади будуть надаватись тільки шляхтичам «справжньої грецької віри». На практиці, однак, це не виконувалося. Король, зокрема, роздаючи єпископства уніатам, заявляв, що саме уніатство і є «справжньою грецькою вірою». Внаслідок такої політики польського уряду невдовзі в Речі Посполитій лишилося тільки дві православні єпископії — Львівська й Перемишльська.

У боротьбі проти наступу католицизму православне духовництво, спираючись на підтримку частини шляхетства, старшину козацького реєстрового війська й заможні кола міщанства, вирішило самовільно відновити православну ієрархію, що й було здійснено у 1620 р.

Польський уряд, враховуючи загальне невдоволення на Україні та в Білорусії політикою національно-релігійного гніту, не зважився заарештувати новопоставлених владик, однак поступово й неухильно тиснув на православних. Виступаючи проти унії, православне духовництво зверталося до допомогу до населення. Складена в 1621 р. з участю Борецького «Протестація», нагадуючи про давні традиції боротьби східнослов'янських народів проти чужоземного поневолення, закликала стати «твердо, без вагань, без тривоги на захист справедливої справи».

Православна шляхта апелювала до польського панства. В заяві, поданій сейму православними депутатами в 1623 р. і тоді ж надрукованій окремою брошурою, від імені українського й білоруського народів говорилося: «Терпимо великі кари без суду, терпимо страшні утиски: ніхто не хоче рятувати нас у нашій вітчизні. Видерли нам права, видерли свободи й вольності, велять нам служити собі тілом і душею ті, котрі не мають до нас жодного права, жодної влади, жодного приступу».

Однак протест православних світських і духовних феодалів, виражений у формі ламентатії, не мав ефекту. Сейм ухвалив відкласти розв'язання цього конфлікту до наступної сесії, а до того часу проголосити «релігійний спокій». Це означало, що православні повинні припинити виступи на захист своїх прав. За таких умов митрополит Борецький влітку 1624 р. послав у Москву лудького єпископа Ісаакія Борисковича; останній, прибувши в російську столицю, просив царя (лютий 1625) прийняти Україну «під свою високу руку».

Тим часом в країні зростав антифеодальний рух. Намагаючись зберегти свої станові привілеї, українські феодали стали щораз частіше відступати від православ'я. Протягом 1625—1627 рр. перейшли в унію й такі колишні його захисники, як Касіян Сакович і Кирило Транквіліон Ставровецький. Ті ж феодали, які ще залишалися православними, висунули проект угоди з уніатами. Однак спільний (православних і уніатів) собор, який мав виробити умови компромісу, не відбувся через незгоду сторін.

У 1632 р., після смерті Сигізмунда III, був скликаний сейм для обрання нового короля. Кандидат у королі, син Сигізмунда III Владислав, шукав підтримки в різних колах панівного класу. Цим скористалися православні депутати-шляхтичі й під загрозою зриву сейму вимагали від претендента обіцянки розв'язати релігійне питання. Їх підтримала козацька реєстрова старшина, представники якої прибули на сейм, щоб добитися права взяти участь у виборах короля. Владислав мусив піти на поступки. Було прийнято «Статті для заспокоєння руського народу», які легалізували православну церкву: їй мала бути повернута частина захопленого уніатами майна, уніатська церква відокремлювалася від православної, причому єпископство розділялося між обома церквами: одні підлягали владі православного митрополита, інші — уніатського.

Портрет Петра Могили. Фрагмент фрескового розпису в церкві Спаса на Берестові. 1640—1643 рр.

ховних феодалів з польськими панами. Лояльний до Речі Посполитої, Могила на посаді митрополита (1632—1647) зміцнив позиції православної церкви. Одночасно він як освітній діяч вніс певний вклад у розвиток української культури, хоч і намагався посилити вплив на неї клерикальних кіл.

У другій чверті XVII ст. боротьба проти контрреформації загострилася також на Закарпатті. Єзуїти, які протягом 1615—1646 рр. отаборилися в Гуменному, а з 1646 р. перейшли до Ужгорода, посилено займалися «навертанням на католицизм» православних та протестантів. У цьому їм сприяла частина вищого православного духовництва. В 1642 р. мукачівський православний єпископ Василь Тарасович, прибувши до замку Лаксенберг поблизу Відня, у присутності австрійського імператора та членів його родини прийняв католицизм. Але населення Закарпаття не пішло за ним, і Тарасович тому мусив повернутися до православ'я. Все ж таки у 1646 р. під тиском Анни Другет, власниці ужгородської латифундії, в Ужгороді було проголошено церковну унію на умовах, аналогічних Брестській унії. Акт про унію підписала незначна частина священників (63 із 650). Більша частина населення Закарпаття і на цей час не прийняла її. Лише в 1664 р. унію було поширено на Березьку та Ужанську жупи, а в 1713—1735 рр.— на Мараморош (Східне Закарпаття). Проте народ продовжував боротьбу проти намагань католицької

Ця угода була останнім, до того ж половинчастим успіхом українських і білоруських православних феодалів, яких ставало дедалі менше у зв'язку з прогресуючим покатоличенням магнатських і шляхетських родин. Крім того, польський уряд не збирався додержуватися своїх обіцянок. Так, при поверненні православним церков і церковних маєтків польська влада ставала на бік уніатів. Коли ж після смерті Борецького (1631) митрополитом було обрано без дозволу короля Ісайю Копинського, борця проти унії і прихильника ідеї возз'єднання України з Росією, то вибори його були скасовані. Православні депутати сейму мусили обрати митрополитом більш прийнятний для уряду православного магната Петра Могили, архімандрита Києво-Печерської лаври з 1627 р.

Тісно зв'язаний з польськими й українськими магнатами, Могила був фігурою, з допомогою якої польський уряд в той же час розраховував скріпити союз українських світських і ду-

верхівки ізолювати Закарпаття в релігійному відношенні від решти населення українських земель.

Як бачимо, в другій половині XVI ст. на українських землях пожвавився суспільно-політичний рух, який набирив різних форм. Серед феодалів поширювалися кальвінізм, соцініанство тощо. Магнати й шляхта приймають кальвінізм з метою використати його в своїх, у тому числі політичних, цілях. Кальвінізм, однак, був так само ворожий народним масам, і не мав успіху серед них. З посиленням в кінці XVI — на початку XVII ст. антифеодального руху й наступом контрреформації феодалі почали повертатися в лоно католицької церкви.

У 80-х роках XVI ст. в українських містах виникають братства — організації для захисту соціально-економічних інтересів середніх верств міщанства і боротьби проти національно-релігійної дискримінації. В діяльності братств Західної України ясно визначилися протестантські тенденції. Братства виступали також проти монополії православного духівництва в справах освіти, віри й управління церквою.

Наприкінці XVI ст., в умовах піднесення антифеодального й визвольного руху, на Україні посилюється контрреформація. Внаслідок Брестської унії 1596 р. православна церква формально ліквідується. Але в 30-х роках XVII ст. польський уряд мусив легалізувати її, залишивши, однак, уніатську церкву як знаряддя політики насильного покатоличення й політизації українського народу.

6. Боротьба українського народу проти панської Польщі та турецьких і татарських загарбників на початку XVII ст.

Антифеодальний і визвольний рух

У кінці XVI ст. в Росії у зв'язку з посиленням феодально-кріпосницького гніту в ряді місцевостей виникли заворушення. До дальшого загострення соціальних суперечностей спричинився й голод 1601—1603 рр. у центрі країни. Холопи і селяни тікали на південь, у тому числі Сіверську Україну, що з початку XVI ст. входила до складу Росії. У 1603 р. неподалік від Москви почалося антифеодальне повстання під керівництвом Хлопка.

Антифеодальний рух зростав. У червні 1606 р. в Путивлі, на Сіверській Україні, вибухнуло повстання холопів і селян, очолене Іваном Болотниковим*. З Путивля повстанці рушили на Москву. Народний рух швидко поширювався. Холопи, селяни, міська біднота боролися за знищення феодально-кріпосницького ладу. Нерідко антифеодальні виступи пригнобленого люду набирали форми показачення. За словами сучасника, «во всех городех паки казаков ис холопей и крестьян намножилось и в каждом городе поделали своих атаманов». Повстання скоро переросло у першу в історії Росії селянську війну.

З самого початку цього руху і до його трагічного завершення пліч-пліч з російськими холопами, селянами, міською біднотою, козаками,

* Іван Ісавич Болотников був воєнним слугою російського князя Андрія Телятєвського. Ще молодим утік в «Дике поле», до козаків, і в одній із сутичок з татарами потрапив у полон. Проданий у Туреччину на галери, Болотников, за деякими даними, був звільнений німецькими моряками й привезений до Венеції. Влітку 1606 р. він повертався із Західної Європи на батьківщину через Сіверську Україну.

в тому числі донськими й терськими, йшли українські селяни, міщани, козаки. Повстання на Сіверській Україні відразу знайшло підтримку на інших українських землях. На підвладній Польщі Україні ще напередодні виступу Болотникова спостерігалось пожвавлення народно-визвольного руху. Так, 1605 р. князь Януш Острозький говорив на сеймі, що запорожці розсилають по Україні універсали із закликами до повстання і збору грошей для купівлі зброї. Він домагався від сейму зобов'язати всіх східноукраїнських старост разом виступити проти повсталих. «Треба, — заявив він, — їх одразу придушити, бо вони швидко беруть гору».

У війську Болотникова було багато українців. Так, у літопису, складеному десь в 30-х роках XVII ст., зазначено: невдовзі після вступу Василя Шуйського на трон І. Болотников «собрався с воры з донскими козаки и северскими людьми и учал северские города заходить...» В іншому документі говориться, що Болотников вирушив на Москву «с украинцы и с рязанцы».

І пізніше, коли повстанці вже вели бої в Центральній Росії з царськими військами, на допомогу їм вирушили загони українських селян і козаків. У «Пискаревській літописці» згадується, що під час руху Болотникова на Москву «пошли ис Колуги [щоб охопити столицю з південного заходу] атаман Солома казак да Васька Шестаков, холоп Андрея Клешина». Пізніше отаман Солома виступає в документах уже як запорожець.

На початку грудня 1606 р. повстанське військо зазнало поразки, і Болотников відступив до Калуги, важливого стратегічного пункту, що забезпечував зв'язок із Сіверською Україною, звідки мала прийти допомога. І вона, справді, йшла. Як довідалися царські воеводи, «воры пан Кохановской да Юшко Беззубцов, собрався с северскими со многими людьми и с казаки, идут с Орла под Колугу на помощь к вору Ивашку Болотникову».

Повстанці з України брали активну участь і в пізніших воєнних діях. «Новий літописець» відмічає прихід «черкас» до війська Болотникова напередодні битви на р. Пчельні (початок травня 1607 р.), яка закінчилася розгромом воевод царя Шуйського.

Таким чином, під час Першої селянської війни в Росії народні маси України внесли свій вклад у справу боротьби проти феодально-кріпосницьких порядків.

Одночасно з виступом народних мас проти феодалів загострилася боротьба між боярством і дворянством. Піднесення антифеодального руху та незгоди всередині панівного класу погіршили зовнішньополітичне становище Російської держави, чим і поспішили скористатися правлячі кола Речі Посполитої. Ще під час Лівонської війни в оточенні Стефана Баторія розроблявся за участю Ватікану план захоплення західних земель Росії, позбавлення її політичної незалежності й поширення католицизму на всю Східну Європу. Але смерть польського короля й «безкоролів'я», загострення польсько-шведських відносин і війна Польщі з Швецією за Прибалтику, а також ряд інших обставин зробили в той час неможливим виступ проти Росії. Інтервенція Речі Посполитої почалася в 1604 р., але поки що в прихованій формі: в межі Росії вступило військо на чолі з Лжедмитрієм І.

Вторгнення польських феодалів завдало Росії величезних людських жертв і матеріальних втрат. Російський народ героїчно боровся проти загарбників.

У цей період на Україні не припинялася визвольна боротьба народних мас, набуваючи час від часу загрозливого для панування Речі Посполитої

характеру. Так, у листі з Острога від 27 серпня 1609 р. Януш Острозький писав королю (Сигізмунд III тоді саме повертався з Росії), що шляхта перебуває в стані розпачу; на неї безперервно нападають її власні піддані. Острозький додав, що радий був би «вгамувати козацьке самовільство, яке розлилося по Україні», але ні він, ні хто інший не має на те сили. Скликаний у 1609 р. сейм прийняв постанову «Про запорізьких козаків». Комісарам, яких призначив сейм, доручалося силами коронного війська разом з реєстровцями придушити народні виступи.

Але придушені коронним військом і магнатськими командами в одному місці, заворушення спалахували в іншому. Сейм видавав щораз нові постанови проти повсталих селян і козаків, оголошував їх поза законом. «Через те, що ці люди,— зазначалося, наприклад, в сеймовій ухвалі 1613 р.,— не визнають нашої влади і самовільно вийшли з-під юрисдикції своїх панів, вибравши собі старших і суддів, і не хочуть підлягати ніяким судам, крім своїх отаманських, ми касуємо їх юрисдикцію як противну загальному праву і зобов'язуємо підлягати владі за місцем проживання». Щоб підкріпити цю ухвалу реальною силою, було вирішено розташувати на Східній Україні нові коронні залоги. Начальниками їх сейм призначив місцевих магнатів: С. Жолкевського (який після смерті в 1608 р. К. Острозького став київським воєводою), Я. Острозького, В. Калиновського та ін. Восени 1613 р. ці начальники вирушили з військом з-під Житомира на Подніпров'я і поставили залоги «від Києва до самих Черкас».

Лише таким способом вдалося повернути деяку частину повсталого селянства під владу панів, та ненадовго. В кінці 1615 р. частину жовнірів було виведено з України в зв'язку з походом магнатів у Валахія, де вони хотіли повернути трон своєму ставленикові воєводі Костянтину*. В цей час (1615—1616) визвольний рух знову охопив значну частину Східної України. Король в інструкції сеймикам від 10 січня 1616 р. зазначав: «над Річчю Посполитою знову нависла велика небезпека від козацької сваволі». Число покочаних селян сягало 40 тис. чол. На сеймі у вересні 1616 р. було оповіщено, що під владою козаків опинилася значна частина Східної України, що повстанці не визнають польської влади, а «самі обирають урядників і керівників і ніби створюють у великій Речі Посполитій другу республіку». Сеймові послі говорили: «Одного ще не проголосили поки що козаки — Цезаревого «Divide et impera» («розділяй і владарюй»). Але скоро дійде і до цього, якщо не доберемо способу своєчасно покінчити з ними». Найкращим способом, на думку послів, мала бути смертна кара з конфіскацією майна для всіх, хто самовільно оголосить себе козаком.

У 1616 р. російський уряд послав військо звільнити захопленій польсько-шляхетськими інтервентами Смоленськ. У правлячих польських колах вирішили використати це як привід для відновлення воєнних дій. Сейм ухвалив набрати велике військо й вирушити його з королевичем Владиславом на Москву. Однак організацію походу на Росію утруднювало пожвавлення народного руху в Східній Україні.

У квітні 1617 р. одна частина війська на чолі з Владиславом рушила на Москву, а друга, з Жолкевським,— на Брацлавщину. По дорозі останній дістав звістку, що до Поділля наближається турецьке військо на

* Це був виступ проти Туреччини, яка підтримувала Томшу, Костянтинового суперника. Турецький посол, що прибув невдовзі після цього до Варшави, погрожував Польщі війною, якщо та й далі втручатиметься в справи придунайських князівств.

чолі з Іскандером-пашею. Жолкевський змінив маршрут і пішов до Дністра. Але він уникав сутичок з турками, зберігаючи сили для розгрому народного руху на Україні. Зрештою, 13 вересня під Яругою з Іскандером було укладено договір, і Жолкевський негайно повернув на Білу Церкву. До нього пристали надвірні команди Острозького, Збаразького і Даниловича. Під Паволочю й Трилісами збиралися загоны шляхти Київського воєводства. Жолкевський квапився, прагнучи розгромити повстанців до зими. «Старатимусь задушити свовілля, скільки вистачить сили, — писав він королю, — бо... воно страшне для Речі Посполитої».

Однак Жолкевський не дуже-то вірив у можливість розбити повстанців своїм військом. Виходячи з того, що до них приєдналася значна частина реєстровців (осередком повстання був головним чином район Канева і Черкас), він намагався внести розлад у козацьке середовище, використати суперечності між верхівкою реєстру й козацькими низами. «Я, — хвалився він перед королем, — вже посіяв між ними зерна розбрату: старші в незгоді з черню, бо вони з радістю завели б інші порядки».

Від Білої Церкви Жолкевський пішов вздовж р. Росі. Повстанці рушили йому назустріч. Але в їхньому таборі не було єдності, бо реєстрова старшина схилилася до компромісу з панами. Під тиском старшини й заможного козацтва гетьманом реєстру було знову обрано Петра Конашевича-Сагайдачного, усунутого перед тим повстанцями з цієї посади. Сагайдачний розпочав переговори з Жолкевським. 18 жовтня 1617 р. в урочищі Суха Ольшанка, під Білою Церквою, реєстрова старшина прийняла поставлені Жолкевським умови і підписала відповідну декларацію, за якою зобов'язувалася розігнати всіх, хто, не належачи до реєстру, називає себе козаком. Такі повстанці мали повернутися під владу своїх панів. Реєстровці, як і раніше, мусили тримати залогу біля Дніпровських порогів і наглядати, щоб до запорожців не довозили припаси ні по Дніпру, ні сухоходом. Всі «свовільники», які не визнавали цих умов, підлягали смертній карі. Разом з тим старшина діставала право звертатися, на випадок потреби, до сейму з проханням про збільшення реєстру тощо.

Тим часом невдачі Речі Посполитої у війні з Росією і зміна її міжнародного становища в зв'язку з початком у Європі Тридцятилітньої війни (1618—1648) примусили уряд Сигізмунда III піти на переговори. 1 грудня 1618 р. в с. Деуліно під Москвою між Росією і Річчю Посполитою було укладене перемир'я на 14,5 року. Річ Посполита утримала захоплені під час інтервенції Смоленську й Чернігово-Сіверську землі.

Народно-визвольний рух на Україні під час інтервенції Речі Посполитої в Росію послаблював сили польських феодалів і тим полегшував російському народові боротьбу за національну незалежність.

Боротьба з турецько-татарською агресією

У перші десятиріччя XVII ст. посилювався соціально-економічний і політичний занепад Туреччини. Уповільнився розвиток міст, ремесел, торгівлі. Зростали феодальне гноблення, експлуатація і безправ'я селянства та міської бідноти. Національний гніт, що тяжів над підкореними народами, гальмував їх економічний і культурний розвиток. Внаслідок заострення класових і національних суперечностей в різних частинах імперії спалахували народні повстання. Авторитет султана підупав. Окремі феодальні угруповання в боротьбі за владу садовили на трон своїх кандидатів. Яничари, раніше добірне військо, стали перетворюватися

в руках феодалних клік на знаряддя двірцевих переворотів. Усе це підірвало міць Османської Порти.

Однак Туреччина ще залишалася могутньою воєнною державою і продовжувала політику загарбання чужих земель. Протягом перших двох десятиріч XVII ст. вона двічі воювала (1602—1612 і 1616—1618) з своїм суперником на сході — Іраном (за Вірменію, Грузію, Нахічевань, Азербайджан) і являла собою постійну небезпеку для країн Західної і Східної Європи. Її васал, кримський хан, іноді по кілька разів на рік вдирався на територію Речі Посполитої. Найбільше від таких нападів терпів український народ. У 1616 р. кримська орда вдерлася на Поділля, «умиваючи по лікті руки в нашій крові, — писав сучасник, — і плюндруючи все вогнем і мечем». Цього разу татарська орда, як хвалився кримський хан в листі польському королю, знищила 200 сіл і містечок, а кожний татарин — учасник цього нападу захопив сім і більше невольників.

Битва козаків з турками. Гравюра Ю. Г. Логвина (1975 р.).

Весь тягар оборони південно-східних кордонів Речі Посполитої лягав на плечі населення і, в першу чергу, козаків. Це пограниччя майже не мало державних фортець і залог. Обороняючи свою країну від загарбників, козаки, тобто в масі своїй покозачені селяни й міщани, об'єднувалися з реєстровими, запорізькими й донськими козаками і виряджались в походи на Крим і Туреччину, руйнували ворожі фортеці, пустошили маєтки турецьких і татарських феодалів, визволяли бранців, допомагали пригнобленим верствам Османської Порти боротися із своїми поневолювачами. Між українськими й російськими козаками здавна існував братерський бойовий союз. «А у нас де, — розповідали в 1632 р. донці, — у Донських казаков, с Запороскими черкасы приговор учинен таков: как приходу откуда чаят каких... людей многих на Дон или в Запороги и Запороским черкасом на Дону нам, казаком, помогать, а нам, Донським казаком, помогать Запороским черкасом».

Велике враження на сучасників справило здобуття в 1606 р. козаками Варни, найбільшої турецької фортеці на західному узбережжі Чорного моря, яку вважали неприступною.

Безстрашність і воєнний хист російських та українських козаків, їх роль у боротьбі з султанською Туреччиною визнавали й іноземці. Італієць д'Асколі (він довго жив у Криму) писав: «Козаки такі завзяті, що не тільки при рівних силах, а й 20 чайок не побоятся 30 галер падишаха, як це видно щороку на ділі». Інший сучасник, польський біскуп Павло Пясецький, зазначав: «Можна б без кінця обчислювати вигоди... міліції [козацької], котра підкопує силу турків... За словами самих турків, вони нікого не бояться так, як козаків». Справді, турецький хроніст Наїма

Здобуття Кафи запорожцями. *Дереворит* (1622 р.).

писав про морські походи козаків: «Можна з упевненістю сказати, що не знайти у всьому світі людей, які б менше думали про життя або менше б боялися смерті. Як оповідають люди, обізнані з військовою справою, ця голота своїм хистом і хоробрістю в морських битвах перевершує всі інші народи».

Турки вживали різних заходів, щоб покласти край цим набігам. У турецько-польських взаєминах, наприклад, майже не було випадку, коли б Порта не вимагала від Польщі винищити або суворо покарати козаків. Султан Мурад III (кінець XVI ст.), дорікаючи польським послам в Константинополі за те, що Польща не може стримати козаків від походів на турецькі володіння, кричав: «Збожеволіли ви чи що? Хто і коли міг мені протистояти? Мене страшились Персія, венеціанці, у мене просять пощади іспанці, німці мусять давати все, що скажу... увесь світ тремтить переді мною». Султан вимагав від польського уряду суворої кари для «провинників». Але дістав таку відповідь: козаки — вихідці різних народів: українці, молдавани, угорці, поляки і навіть турки й татари, вони не визнають над собою влади ні короля, ні Речі Посполитої. «Якщо ви їх винищите, — говорили польські представники, — з нашого боку не матимете жодних заперечень».

Боротьба народних мас проти загарбників посилювалась. У 1608 р. «дивовижними хитрощами» козаками було здобуто, зруйновано й спалено Перекоп. У 1609 р. вони напали на придунайські турецькі фортеці Ізмаїл і Кілію, а також на Білгород (Дністровський). У 1614 р. козаки з'явилися навіть перед Трапезундом, куди, як говорили сучасники, ще

не доходив ніхто з того часу, як турки оволоділи Малою Азією. Того ж року вони здобули Синоп, спалили арсенал і всі кораблі в гавані.

Навесні 1615 р. вже сама «непрístupна» турецька столиця, де, крім флоту, завжди стояла султанська гвардія в 30 тис. чол. (24 тис. яничарів і 6 тис. сипахів), на власні очі побачила козаків: у Босфор увійшло 80 чайок. Сміливці підпалили портові споруди й повернули назад. Турецька ескадра зараз же вирушила навздогін. Біля Очакова зав'язався бій. Козаки взяли на абордаж декілька галер, в тому числі й ту, на якій знаходився начальник ескадри. Решта галер повернула назад. Захоплені судна козаки спалили на очах у очаківської залози.

Але найбільшою, мабуть, на той час експедицією був морський похід на Кафу в 1616 р., коли козацький флот під проводом гетьмана Сагайдачного здобув і спалив цю турецьку твердиню, символ панування Османської Порти на північному узбережжі Чорного моря, і визволив з полону кілька тисяч бранців.

Заслуги козаків у боротьбі з загарбниками мусили визнавати навіть представники польського панівного класу. «Не маючи від вас жодної допомоги, — писав, звертаючись до польського панства, шляхтич Б. Папроцький, — вони [селяни й козаки] забезпечують вам такий спокій, як поставленим на відгодівлю волам, а ви ставите себе над ними і випрошуєте собі в цих [українських] краях мастки». Коли султанська Туреччина відкріє, як звір, говорить далі Папроцький, на Польщу свою пашу, то козаки без страху кладуть туди свою руку. Вони кидаються в безодню війни, нехтуючи будь-якою небезпекою, «і коли зроблять щось корисне, — пише він на закінчення, — зростає ваша слава».

Героїчна боротьба козацтва проти агресії ханського Криму й султанської Туреччини не тільки захищала Україну і Польщу, а й підтримувала визвольний рух підкорених Портою народів.

Народний рух на Україні напередодні Хотинської війни

Народний рух на Україні тривав. Як і раніше, «своєвільників», що домагалися козацьких прав, підтримували рядові реєстрові козаки. Верхівка реєстру на чолі з гетьманом Петром Конашевичем-Сагайдачним, навпаки, противилася масовому покозаченню пригнобленого люду. Разом з тим вона виступала проти порушень привілеїв реєстру, а також проти національного гніту.

Влітку 1619 р. в районі Білої Церкви зібралося понад 10 тис. «своєвільних» козаків. Проти них на початку осені вирушили Жолкевський з коронним військом і призначені королем комісари із своїми командами. Вони зустрілися з повстанцями на р. Узені, однак, не зважившись розпочати бій, зав'язали переговори. Але тут же виникла затримка: повстанці вимагали вести переговори на раді, відкрито, а пани — лише з козацькою депутацією. Зрештою у переговори вступив Сагайдачний із старшиною. В результаті лише деякі з вимог повсталих були прийняті. Жолкевський і комісари згодилися збільшити реєстр до 3 тис. козаків з платнею в 40 тис. злотих на рік, проте із застереженням, що цей пункт набере чинності лише після затвердження його сеймом. У питанні, де саме мають право проживати реєстрові козаки, було постановлено, що вони можуть жити лише в королівщинах, а не в приватних володіннях. Але, і це найголовніше, старшина погодилася, щоб усі селяни й козаки, яких не впишуть у новий реєстр, повернулися у підданство до своїх панів. Умови договору до такої міри суперечили прагненням селян і нерєєстрових козаків, що оголосити їх було небезпечно. Тому пани й старшина вирішили оповістити про

Портрет гетьмана Петра Конашевича Сагайдачного. Дереворит (1622 р.).

поширення козацьких прав на всіх повстанців з тим, щоб, коли ті розійдуться по домівках, скласти 3-тисячний козацький реєстр. Договір цей, підписаний 7 жовтня 1619 р., викликав масове невдоволення. Розповідаючи про дії старшини, яка заради особистих вигід нехтувала інтересами народних мас, літописець зауважує: «Конашевич (Сагайдачний) завжди з панами у згоді жив, за те козакам (реєстровим) і добре було, тільки поспільство дуже терпіло». Тому наприкінці 1619 р., коли Сагайдачний з більшою частиною реєстрових козаків вирушив на Крим, на Україні вибухнуло повстання не включених у реєстр селян і міщан. Повстанці оголосили Сагайдачного усунутим з посади й обрали гетьманом Яцька Неродича Бородавку, «самого незнатного і найбільш бунтівливого серед них», як висловився Жолкевський.

До повстанців приєдналися реєстрова залога на Запоріжжі й запорізькі козаки. Прихильники Сагайдачного утримували Трахтемирів з округою, Бородавка — південну частину Східної України з Запоріжжям. Утворилися два ворогуючі козацькі табори. Один, очолений верхівкою реєстру і визнаний польським урядом, стояв за Сагайдачного; другий, повстанський, з яким, однак, уряд теж мусив рахуватися з огляду на небезпеку війни з Туреччиною, — за Бородавку.

Тим часом закінчився недовгий похід реєстровців у Крим. На початку 1620 р. Сагайдачний відрядив до Москви посланців на чолі з отаманом Петром Одинцем. В Посольському приказі вони заявили, що «прислали их все Запорожское Войско, гетман Саадачной с товарищи, бити челом государю... служить головами своими попрежнему, как оне служили прежним великим росийским государем, и в их государских повелениях были, и на недругов их ходили, и крымские улусы гродили...» В Москві посланців обдарували грішми, дорогими тканинами й шапками, а війську послали «лехкое жалованье» — 300 крб. В грамоті П. Сагайдачному і війську від 21 квітня 1620 р. цар писав: «А вперед вас в нашем жалованье забвенных не учиним, смотря по вашей службе. И ты б, гетман Петр, и все Запорожское Войско наше жалованье приняли». Звернення Сагайдачного відбивало зростаюче невдоволення народних мас України гнітом Речі Посполитої і, насамперед, прагнення їх до возз'єднання з Росією.

Сагайдачний враховував і складне міжнародне становище. У Європі тривала Тридцятилітня війна, початок якій поклав вибух національно-визвольної боротьби чеського народу проти австрійських Габсбургів у 1618 р. Поступово майже всі європейські держави включилися у війну.

Чехам і їх союзникові семиградському князеві Бетлену Габору загрожувала небезпека як з боку Польщі*, так і з боку її ставленика, молдавського воєводи Граціані. Щоб нейтралізувати останнього, Бетлен Габор звернувся до свого сюзерена, турецького султана, по допомогу. Туреччина, не бажаючи посилення впливу Польщі в Молдавії, прагнула замінити Граціані своїм ставлеником Радулом. Таким чином, події, викликані Тридцятилітньою війною, прискорювали воєнний конфлікт між Туреччиною і Річчю Посполитою.

**Поразка польського
війська під Цецорою
та її наслідки**

У зв'язку з наближенням війни Туреччини з Польщею зростала небезпека й для України. Влітку 1620 р. велике (близько 60 тис. чол.) турецьке військо, що складалося з яничарів і кінноти, з Іскандером-пашею на чолі вступило в Молдавію. На з'єднання з турками йшов Кантемір-мурза з Білгородською (Буджацькою) ордою в 20 тис. чол. Діставши про це звістку, Жолкевський з коронним військом і магнатськими командами швидко пішов на допомогу Граціані, військо якого тим часом розбіглося при наближенні ворога. Коли коронний гетьман, перейшовши молдавський кордон, рухався в напрямку Ясс, Граціані прибув до нього з одним невеликим загоном. За таких умов Жолкевський вирішив оборонятися й зайняв позиції над Прутом, біля с. Цецори (під Яссами). Після битви 10 вересня, зазнавши втрат, він став відступати. 27 вересня його військо було вщент розбите поблизу Могилева на Дністрі. При цьому загинув і сам коронний гетьман. Стяту голову Жолкевського вороги настромили на спис і виставили перед наметом воєначальника-переможця, а потім відправили в Стамбул. Буджацькі татари вдерлися на Поділля, спустошуючи все на своєму шляху, захоплюючи в полон незліченну кількість людей. Їхні загоны з'явилися навіть в околицях Львова.

У турецькій столиці з подій під Цецорою й Могилевом зробили висновок, що настав слушний час завдати Польщі вирішального удару. Почалися приготування до великого походу. Перед султанським палацом поставили бунчук. Це означало, що військо поведе сам падишах Осман II.

Польський уряд не мав війська, щоб протистояти ворогові. Наприкінці жовтня у Варшаві зібрався сейм. Обговорення найголовнішого питання — про оборону країни від турецької навали — відразу набуло надзвичайно бурхливого характеру. У воєнній катастрофі сеймові послі звинувачували уряд, особливо коронного гетьмана: Жолкевський, мовляв, не бажаючи ділити з козаками лаври майбутньої перемоги, не закликав їх до походу («Не хочу я з Грицями воювати, нехай ідуть до ріллі або свині пасти», — говорив він). Засліплений пихою і ненавистю до козацтва, як нарікали, зокрема, послі, Жолкевський прирік своє військо на загибель.

Хоч ситуація була дуже тривожна, шляхта, однак, не хотіла йти ні на які жертви. Вона з обуренням відкидала пропозиції про нові податки, потрібні для набору війська, і про скликання посполитого рушення. Замість цього шляхетство устами своїх послів пропонувало сформувати охоче козацьке військо. Як відомо, «охочі» найчастіше набиралися з числа магнатських підданих і населення королівщини Східної України. Таким

---

* Польща відправила на допомогу австрійським Габсбургам, ворогам чехів і семиградців, банди лісовчиків, які повернулися з Росії, де зажили горезвісної слави.

способом завжди старалася охороняти свої інтереси шляхта Центральної Польщі. Охочих козаків, мовляв, можна легко набрати тисяч двадцять, а що найголовніше — «ім'я їх [у турків і татар] користується славою і попаною». Для набору війська пропонувалося відрядити на Україну особу, «яка могла б вселити [в козаків] довір'я», — сенатора, щоб від імені короля обіцяти козацькій старшині роздачу маєтків, козакам-добровільцям — підвищену платню й різні пільги, а всім православним — поступки в релігійному питанні. Крім того, він мав умовити авторитетну в очах українського населення людину — єрусалимського патріарха Феофана, який, повертаючись із Москви, саме тоді зупинився у Києві, сприяти набору козацького війська (напередодні польська влада збиралася його заарештувати).

Опинившись перед перспективою турецької навали, сейм і уряд Речі Посполитої знову вдалися до обіцянок. Якщо, однак, обіцянкам, зверненим до реєстру, було надано конкретної форми (роздача маєтків старшині, збільшена платня очочим козакам, що в якійсь мірі задовольняло реєстрову верхівку), то обіцянки піти на поступки в релігійному, а значить, і в національному питанні мали суто абстрактний характер. Такі обіцянки й раніше щедро давав польський уряд, але їм мало йняли віри. Тому реєстрова старшина на чолі з Сагайдачним ще до сейму почала відновлення православної ієрархії, ліквідованої на Україні після Брестської унії 1596 р.

Весною 1620 р. Сагайдачний зустрів з почесним козацьким ескортом єрусалимського патріарха Феофана й пильно охороняв його від польських урядників. На початку жовтня 1620 р. Феофан висвятив у Києві Іова Борецького на київського митрополита, а на перемишльського єпископа — Ісаію Копинського. Згодом було висвячено ще чотирьох єпископів на українські й білоруські єпархії, серед них на луцьку — Ісаакія Борисковича. Характерно, що як Іов Борецький, так само й Ісаія Копинський та Ісаакій Борискович виступали не тільки енергійними борцями проти політики покатоличення і колонізації, але й поборниками ідеї возз'єднання України з Росією.

Висвячення православних ієрархів було ворожим польському урядові актом, і тому, коли патріарх Феофан на початку наступного 1621 р. вирушив на батьківщину, Сагайдачний з трьома тисячами козаків супроводжував його до м. Буші на польському кордоні.

Приблизно в той же час відбулася й друга важлива подія: гетьман Сагайдачний разом з усім реєстровим військом вступив у Київське братство.

Таким чином, реєстрова старшина прагнула зміцнити союз із православною церквою, а також із заможним міщанством, представленим братствами. В очах реєстрової верхівки це було важливою передумовою для зміцнення свого становища в Наддніпрянщині, з одного боку, і для боротьби з грізним антифеодальним рухом, на чолі якого стояв гетьман Бородавка, — з другого.

Вплив останнього серед народних мас зумовлювався тим, що він вимагав визнати козацькі права за всім покозаченим людом. Бородавку підтримували селяни й міщани, які сподівались вибитися з-під панської влади. Вони забирали в шляхетських маєтках коней, зброю, різні припаси і йшли до Бородавки. За словами путівельських воєвод (реляція від 30 червня 1621 р.), що пильно стежили за подіями на Україні, між Ржищевом і Білою Церквою зібралося близько 50 тис. козаків (покозачених селян). Повстанці, як писали в Москву воєводи, мали намір звільнити

Київ, а також інші українські міста, що відійшли до Польщі після Люблінської унії, і потім просити російського царя про прийняття тих міст під владу Росії.

Проте небезпека турецької навали, що загрожувала передусім Україні, спонукала Бородавку піти на тимчасову угоду з існуючою частиною козацтва, керованою Сагайдачним. Об'єднання обох козацьких військ відбулося десь навесні 1621 р., коли передові частини турків підійшли вже до гирла Дністра. Слідом за ними мали прибути головні турецькі сили на чолі з султаном Османом II.

5—7 червня обидва козацькі війська — одне з Сагайдачним, друге з Бородавкою на чолі — зішлись на раду в урочищі Суха (інакше Черняхова) Діброва між Ржищевом і Білою Церквою. Тут зібралося, за словами очевидця, ксьондза Оборницького, близько 40 тис. чоловік. На раду прибули також митрополит Іов Борецький з численним духовенством і королівські посланці, які й оголосили козакам сеймову ухвалу, додавши до неї різні обіцянки. В своїм слові на раді гетьман Бородавка нагадав козакам, що вони — грізна сила, перед якою тремтять і земля польська, і земля турецька. Маса озброєного «хлопства» й бурхлива атмосфера козацької ради справили величезне враження на ксьондза Оборницького. «Треба боятись, — писав він, — якби не дійшло до повстання, до селянської війни. Дуже вже вони розійшлися тут, побачивши себе в такім зборі й силі... Боронь, боже, тутешніх католиків (панів)... їм нікуди буде тікати... Все живе піднялося в козацтво».

Рада ухвалила прийняти пропозицію сейму про виступ у похід проти турків і відправила своїх представників до короля. Ними були Сагайдачний, володимирський єпископ Курцевич і ще дві особи. Козацьке військо на чолі з Бородавкою рушило в Молдавію, назустріч Осману II, а козацькі представники — у Варшаву, куди й прибули в липні 1621 р., під час чергового сейму. В липні козацьких представників кілька разів прийняв король, очевидно для обговорення планів воєнних дій проти турків і усунення від гетьманства Бородавки, в якому польський уряд вбачав проводиря козацьких низів.

Хотинська війна

Турецький султан, що цілу зиму 1620—1621 рр., а також весну 1621 р. напружено готувався до походу на Польщу, зібрав величезне військо. Були витрачені колосальні кошти на озброєння й припаси. Велику кількість військового майна мав нести караван з 6 тис. верблюдів, частину вантажили на судна, щоб переправити до гирла Дністра. Зрештою приготування закінчилися, і десь у травні (або на початку червня) султан з військом виступив із столиці. Остерігаючись нападу козаків з моря, турецькі воєначальники посилили охорону західного узбережжя Чорного моря й Стамбула. Але це не допомогло. Козацька флотилія, яка несподівано з'явилася на морі, захопила кораблі, що йшли на Білгород з облоговими гарматами, потім напала на один із стамбульських фортів, зруйнувала його й повернула назад. Турки вислали погоню, але змогли захопити лише двох козаків і зараз же відправили їх у похідну квартиру Османа II (під Адріанополь). Оскаженілий султан звелів посадити бранців на палю. Однак вісті про напад запорожців на столицю й про те, що вони палять прибережні міста, посяли тривогу в турецькому війську. Воєначальники настійно радили султану повернути назад, у Стамбул.

Запорожці, між тим, продовжували свої напади. Коли турецька армія перейшла Дунай, вони поділилися на дві частини: одна напала

на Трапезунд, друга — на білгородських татар. Останні з худобою кинулися в Ізмаїл, під захист турків. Проти козаків були відряджені галери на чолі з Галілом-пашею (вони стояли в гирлі Дунаю і стерегли тут міст). Але козаки потопили галери, знявши з них 15 великих гармат.

У липні турецька армія вже наближалася до Білгорода. Турецькі сили вражали сучасників своєю чисельністю. За словами Ованеса Каменецького, вони налічували 250 тис. турків і 210 тис. татар. Польські сучасники подають більш правдоподібні цифри. Юрій Воротський, наприклад, називає 162 тис.: 75 тис. турків, 30 тис. арабів, 47 тис. балканських християн і 10 тис. султанської гвардії — яничарів (не згадуючи про татар). Турки мали численну артилерію. Щоб настрахати «невірних», Осман II вів з собою невідомих у цих місцях тварин — 4 бойові слони.

Хоч ворог уже наближався до кордонів Речі Посполитої, польське військо збиралося дуже повільно. Польський уряд звернувся по допомогу до Рима й Відня. Але папа обмежився співчуттям «благочестивій ревності Сигізмунда III в справі захисту християнства», не давши жодного гроша; австрійський цісар, на якого польський уряд, як писав біскуп П. Пясецький, покладав найбільші надії, не дозволив навіть вербувати в своїй країні жовнірів для польського війська. Не краще були справи і в самій Польщі. Жовніри всіма способами зволікали. Начальники скаржилися: якщо одних «не тільки королівським універсалом, а й ким не виженеш, [то] другі... розбігаються з-під корогов». Хоч почали збирати військо ще зимою, але реальних сил не було навіть у квітні. Новопризначений коронний гетьман Ходкевич, який стояв із своїми загонами у Львові, в листі литовському канцлеру Л. Сапезі нарікав: ворог близько, а війська не надходять, що ж до артилерії, то про неї не тільки нічого не чуто, а й невідомо навіть, до кого звертатися, щоб довідатись. «Якщо так йдуть справи спочатку, — песимістично закінчив Ходкевич, — то що ж буде далі?» Зрештою військо таки зібрали ідесь у серпні вирудили під Хотин. Воно налічувало близько 40 тис. чол. при 38 гарматах. Характерно, що магнати ухилилися від участі в поході: до Ходкевича прибули лише князь Д. Заславський з 600 чол. та белзький воєвода Р. Лещинський із своєю надвірною сотнею.

Хоч Ходкевич мав значні сили, він, дійшовши до Дністра, спинився на лівому березі біля с. Браги проти Хотина. Коронний гетьман боявся переправитись на правий берег, щоб не опинитися сам на сам з турецьким військом, і чекав Бородавку з козаками. Але гетьман Бородавка, з свого боку, не хотів присьднатися до коронного війська доти, доки воно не перейде на правий берег, в Молдавію. Зрештою польське військо близько 6 серпня перейшло по мосту на правий берег ріки і зайняло позиції під Хотином, що охоронявся невеликою польською залогою.

У цей час турецька армія була вже не так далеко від Хотина. Однак турки ще не мали плану операцій. Воєначальники сперечались. Одні пропонували переправитись на лівий берег Дністра й напасти на Ходкевича з тилу, поки не з'єдналися з ним козаки. План цей здавався привабливим, але, як говорили інші, мав одну істотну хибу: козаки могли прибути до польського війська в дуже небезпечний для турків момент, і в такому разі останні опинилися б між двох вогнів. Кінець кінцем було вирішено швидко рухатися на Хотин і знайти спосіб розгромити поляків до з'єднання їх з козаками.

Але турки зустрілися з козацьким військом на чолі з Бородавкою раніше. 40-тисячне козацьке військо з 20 мідними й 3 чавунними гарматами, переправившись через Дністер, зруйнувало фортецю Сороки в Молдавії і

рушило назустріч туркам. Наляканий несподіваною появою козаків, молдавський господар Томша, турецький ставленик, покинув Ясси і втік до султана. Невдовзі козаки розпочали бої з передовими частинами турецького війська. Хоч турки й мали чисельну перевагу, козаки, як писав королівський комісар при польському війську Яків Собеський, «щасливо і з славою билися з турками». Це підтверджував інший сучасник, Ованес Каменецький. Зустрівшись у Молдавії з турками й татарами, козаки, говорить він, «8 днів вели великі бої з ними, поки не вбили силістрійського пашу Гуссейна і багатьох інших». Військо Бородавки з боями повільно наближалось до Хотина.

Польське військо зайняло вигідні позиції. Табір Ходкевича був звернутий своїм фронтом на південний схід, упираючись флангами в крутий берег Дністра. Хотинська фортеця, таким чином, лишалася в його тилу. Ходкевич хотів поставити під короги обозну челядь. Але шхата шляхта запротестувала. Через кілька днів під Хотин прибув з 16-тисячною армією королевич Владислав.

У польському таборі нетерпляче чекали козаків, бо, як висловився очевидець, «кожний і найменший [у війську] знав, як нам потрібні козаки». Одного разу, пише Я. Собеський, «пройшла чутка, ніби запорожці зовсім не прийдуть; на обличчях жовнірів і начальників виднілася розпука; голови опустилися; коли цю сумну новину переказували по наметах, чулося тихе нарікання».

Невдовзі в польській табір прямо з Варшави прибув Сагайдачний. Коронний гетьман радо зустрів його, щедро обдарував і негайно вирядив до козацького війська, щоб прискорити з'єднання останнього з головними польськими силами. Щойно, однак, Сагайдачний виїхав, як з'явився посланий Бородавкою полковник Дорошенко із звісткою, що козаки вже біля Могилева (близько 150 верст від Хотина).

Прибувши до козацького війська, Сагайдачний зробив усе, щоб якнайшвидше усунути Бородавку. На марші, коли козаки були вже недалеко від коронного війська, Сагайдачний при підтримці своїх прихильників схопив Бородавку, звинуватив «у багатьох злочинах» і через кілька днів стратив. Козацькі низи втратили мужнього ватажка.

22 серпня козацьке військо*, на чолі якого тепер стояв Сагайдачний, зайняло відведені йому позиції на лівому крилі польського табору, де було також 200, а за іншими даними, — 700 донських козаків.

Другого дня до Хотина підійшла турецька армія і розташувалася на горі, за милою від поляків, татари — поблизу неї. Над табором височіла ставка Османа. Вона була така велика й розкішна, що, як каже очевидець, нагадувала «радше цілий ряд палаців, споруджених кількома монархами в спокійний і квітучий час, ніж воєнне житло одного султана». Навколо табору, який, до речі, не мав польових укріплень, стояли гармати. Одні сучасники свідчили, що їх було 200, інші — 500. Турки мали як польові, так і облогові гармати з ядрами до 55 кг.

Коронний гетьман Ходкевич, завжди рухливий і енергійний, коли йшлося про придушення народних повстань, тепер несподівано став прихильником оборонної тактики. Він вирішив, каже Собеський, «за всяку ціну триматися в оборонному стані й обережно очікувати воєнного щастя». Великі надії Ходкевич покладав на свої шанці, «з-за яких він наміряв-

---

* В одному офіційному списку козацьке військо визначено числом 41 520 чол. (3 кінних і 10 піших полків): кінноти 6 920, піхоти — 31,9 тис., решта — обслуга артилерії та обозу.

ся, — означає той же Собеський, — обстрілювати ворога... [і] стримувати їх [турків] приступи».

24 серпня, на другий день після приходу під Хотин, не давши своєму війську перепочити, султан повів його на польський табір. Він самовпевнено заявив, що обідатиме тільки там. Усю силу свого удару турки спрямували на козаків з тим, щоб розгромити спочатку їх, а потім уже покінчити з коронним військом. Почався жорстокий бій. Військо султана зустріло таку могутню відсіч, що мусило повернути назад. Козаки переслідували ворога.

Після першої невдачі турки змінили тактику. Тепер основний удар скеровувався на позиції, зайняті польською шляхтою. Вдосвіта 26 серпня, перегрупувавши військо, султан напав на польський табір з кількох сторін одночасно. Серед шляхти сталося замішання. Дорогу ворогові заступила обозна челядь, тобто ті, кого панство завжди зневажало. Турків не тільки відтіснили, а й погналися за ними й увірвалися у ворожий табір. Їх підтримали козаки, які, пише очевидець, «відбили кілька турецьких гармат, але, не маючи можливості везти їх, бо гармати були скуті ланцюгами, порубали під ними колеса»*. Заслуга в успіхові й цього разу належала не шляхетству, а рядовим воїнам. Собеський говорить: «Натовп черні..., а не зброя могутнього рицарства захитала грізну турецьку силу».

Увечері 30 серпня несподівано для ворога козаки, разом з кількома польськими загонами увірвалися в табір Османа. Серед турків почалася паніка. Осман з двома обозами втік із табору й спинився лише за три милі. Але замість того, щоб подати козакам і польським загонам допомогу й досягти остаточного розгрому турецьких військ, коронний гетьман під приводом настання темноти наказав припинити бій.

Після несподіваного вторгнення запорожців у табір Османа, за словами Собеського, турків охопила паніка — люди всіх звань і станів були в тривозі, яку не можна передати словами. Сам Осман, котрий ще так недавно думав, що нема нікого в світі могутнішого від нього, тепер на власні очі побачив усю непевність свого становища.

Султан поклявся, що не буде ні їсти, ні пити доти, доки не покінчить із козаками. В безсилій люті він нарікав на своїх воєначальників: «Ті, хто присягав мені битися як леви, самі безсоромно тікали з ляку». За кожную доставлену йому козацьку голову Осман обіцяв видавати нагороду в 50 злотих**.

Переконавшись врешті-решт, що польські воєначальники уникають наступальних дій, султан вирішив перейти до облоги польського табору. Тим часом відряджені на Україну татарські орди плюндрували Поділля, Буковину, Брацлавщину, Волинь і дійшли до Галичини. Захоплених там людей приганяли під Хотин. З татарського табору чувся стогін цих нещасних. Злочини татар і бездіяльність польських воєначальників викликали обурення у козаків. «Нарікання і ремство, — зазначав Собеський, — з кожним днем зростало серед козаків». Щодня приходили вони з скаргами до Петра Конашевича Сагайдачного. Незабаром протест став набувати відкритого характеру. Сагайдачний повідомив Ходкевича

* Ходкевичеві доповіли, що, крім 50 тис. турецьких вояків, убито трьох наших і двох забрано в полон, захоплено більше десяти гармат і знищено 16 наметів.

** Молдавський літописець Мирон Костін (1633—1691) пише в цьому зв'язку: «І стали татари нападати на навколишні селища, на селян..., привозили цілі гори селянських голів до султанських наметів, видаючи їх за козацькі».

й комісарів* про це і просив заздалегідь допомогти йому, щоб не допустити бунту у війську. Представники Ходкевича, відправлені до козаків, благали їх битися й далі з ворогом, обіцяючи, що за всіма, хто зараз у війську, будуть визнані козацькі права й т. ін.

Після 30 серпня, протягом майже трьох тижнів воєнні дії обмежувалися зовсім невеликими сутичками. Лише по приході підмоги — 25-тисячного війська Каракаша-паші — султан зважився на штурм. Від 11 год. ранку до самого вечора гриміли турецькі гармати. На козацькі й польські позиції безперервним потоком сунули ворожі сили. Козаки завдали наступаючому ворогові несподіваного удару в тил. Вдертися в польський табір туркам так і не вдалося.

Хоч усі атаки ворога були відбиті, становище в польському таборі весь час погіршувалося. Бракувало продовольства. свинцю для куль, ядер, доброго пороху. Спалахнула дизентерія. Військо стало танути. Невдовзі помер великий коронний гетьман Карл Ходкевич, і його булава перейшла польному гетьману Станіславу Любомирському. А про посполите рушення, яке король збирав у Польщі, не було жодних звісток**.

Усе це примусило польських воєначальників розпочати переговори. Любомирський відправив своїх представників до султана з пропозицією укласти мир. Турки, зазнавши під час війни величезних втрат, теж прагнули до цього. 29 вересня було укладено мирний договір. Першим найважливішим пунктом, на якому особливо наполягав султан, було зобов'язання Польщі заборонити козакам нападати на турецькі володіння і карати їх за це. Польський король повинен був також платити кримському хану «упоминки» (данину). Султан, з свого боку, зобов'язувався стримувати білгородських, кримських та інших татар від нападів на Польщу, а також призначати на молдавський трон лише дружніх польському урядові осіб.

У Хотинській війні турецький султан фактично зазнав поразки, не досягнувши найголовнішої мети, яку ставив перед собою, — загарбання польських і українських земель. Престиж Речі Посполитої значно зріс. Поневолені Туреччиною народи, а також ті, кому загрожувало поневолення, вітали переможців.

У Хотинській війні українське козацтво своєю мужністю і військовою майстерністю вписало нову славу сторінку в історію спільної боротьби свободолюбних слов'янських та інших народів проти турецької і татарської агресії.

Участь у війні взяло також місцеве українське й молдавське населення. В околицях Кам'янця і в інших місцях селяни й міщани винищували татарські загони. Вони ж групами по 100—200 чол. зі зброєю в руках і припасами пробивалися на Хотин.

Для Османської імперії поразка в Хотинській війні не пройшла безслідно. Похитнулися позиції Туреччини як на міжнародній арені, так і в підвладних їй країнах. Ознаки занепаду Османської імперії, що проявилися ще наприкінці XVI ст., тепер стали виразнішими. Загострилися соціально-політичні суперечності. Невдовзі після повернення Османа II з походу в столиці почалися заворушення. Яничари і сипахи оголосили, що причина поразки у війні — поведінка Османа та його

* Сейм 1621 р. призначив дев'ять комісарів (у їх числі був і Я. Собеський), які при Ходкевичі виконували обов'язки радників.

** Тільки наприкінці літа король виїхав з Варшави до Львова, де почав збирати посполите рушення. Але до нього прибула, як пише біскуп Пясецький, лише шляхта чотирьох воеводств.

оточення. До яничарів приєдналися міські низи, обурені непосильними податками. Невдоволені обложили султанський палац. Осман спробував придушити повстання, та було вже пізно. В травні 1622 р. повстали, увірвавшись у палац, вбили великого візира Делавера-пашу й багато іншої знаті. Самого Османа II з мотузкою на шиї вивели по вулицях Стамбула, а потім убили. Вороже Осману II феодальне угруповання посадило на трон вже раз позбавленого влади слабоумного Мустафу I. Заворухення в столиці мали відгук у різних частинах імперії і посилили боротьбу за незалежність Молдавії, Валахії і т. д. Таким становищем скористалася також Персія і, порушивши перемир'я, у 1623 р. розпочала з Туреччиною війну.

На початку XVII ст. на Україні поживався антифеодальний і визвольний рух. Народні маси виступали проти феодально-кріпосницьких порядків як на Україні, так і в Росії. У роки селянської війни під керівництвом І. Болотникова українські селяни, міщани і козаки спільно з російськими повстанцями боролися за знищення феодально-кріпосницького гніту.

Антифеодальні й визвольні рухи на Україні набули значної сили під час вторгнення в Росію польських інтервентів і турецько-татарської агресії. Виступи народних мас проти панської Польщі послаблювали натиск її на Російську державу і полегшували російському народові боротьбу за національну незалежність, а походи на Кримське ханство і Туреччину сприяли поживавленню визвольних рухів.

7. Селянсько-козацькі повстання в 20—30-х роках XVII ст.

Повстання 1625 р.

20—30-ті роки XVII ст. були періодом нового піднесення антифеодального і визвольного руху, викликаного дальшим посиленням експлуатації і безправ'я народних мас, а також політикою національно-релігійної дискримінації. Частина невдоволених селян і міщан, як і завжди в подібних умовах, тікала на Запоріжжя.

Народний рух став розгортатися особливо після Хотинської війни. Виступи селян і міщан підтримувалися козацтвом. Ще перед своїм поверненням з-під Хотина ті козаки, що брали участь у війні, але не були вписані в реєстр, тобто в масі своїй колишні панські й королівські селяни, вирядили до короля своїх посланців. Козаки вимагали визнати за ними козацькі вольності, право проживати не тільки в королівських, а й у приватновласницьких маєтках, право освоювати нові угіддя, збільшити жалування. Проте уже в жовтні 1621 р. уряд наказав залишити в реєстрі тільки 3 тис. чол., а всіх інших негайно повернути до старих панів і старост. Одночасно призначеним урядом комісарам наказувалося вжити найсуворіших заходів, аж до смертної кари включно, щоб припинити всі зв'язки населення з Запоріжжям.

Здійснити, однак, постанову про повернення не вписаних в реєстр козаків панам влада не могла. Значна частина козаків після повернення з війни розташувалася «на лежкі» в панських маєтках Київського воєводства і зберігала військовий устрій. Накази королівських урядників не виконувались козаками.

Таке становище посилювало антифеодальний рух. Селяни приватновласницьких і королівських маєтків масами оголошували себе козаками.

До «самовільного» козацтва почали приставати реєстровці. Ще під час боїв під Хотиним пани розоряли господарства козаків, які, не шкодуючи життя, захищали країну. Після повернення з війни Сагайдачний писав королю, що, коли військо вирушило під Хотин, слуги («старостки») магнатів Вишневецьких, Конєцпольських, Потоцьких, Калиновських та інших панів «зараз козачок бідних зачали на всякія роботизни, без жадного обзору й призрінія, часто вигонити, бити вязенями неслухаючих мордовати, що тяжко и жалостно козакам, з служби Вашей монаршей военной з ранами еще неугоєнными и червей полными, повернувшими, било от жен и матерей слышати, и слезы с очес их точащияся видіти...». Гетьман просив короля стримати панів, «а козаков бідних от... насильств, напастей и тяжестей защитити и освободити...» Разом з тим він попереджав, що невдоволення народних мас на Україні легко може перерости у велике повстання: «Кгдыж они козаки не получат в том ваш. найєнші. корол. вел-ва призрінія і респекту, то же бы що новое от них: (яко уже и пошемяют) не уродилося, и огня гнївного (чого не дай боже) не запалило; в який час уже не на козаков, але сами на себе и на своих пьяниц старосток вельможных их милость панове польскіи нарікати и жалкувати мусіли би».

Становище польського уряду в умовах наростання народного руху ускладнилось у зв'язку зі смертю (10 квітня 1622) гетьмана Пєтра Сагайдачного. Смерть Сагайдачного була з тривогою зустрінута в польських правлячих колах. Юрій Збараський, відомий волинський магнат, писав королю: «...Вчора дістав звістку — помер Сагайдачний, такий вірний і відданий вашій королівській милості і Рєчі Посполитій гетьман запо-різький; легко зрозуміти, наскільки легше було б домовитися з козаками за його влади. Бог знає, кого вони оберуть собі на гетьмана: дуже правдо-подібно, що, за своїм звичаєм, найсвоєвільнішого». Збараський рекомендував з великою обережністю підійти до кандидатури нового гетьмана реєстрового козацького війська і радив обміркувати це важливе питання з відданою урядові старшиною. Гетьманом реєстру було обрано Олифера Голуба, котрий, хоч і належав до заможного козацтва, зберігав зв'язок з козацькими низами. «Перемогла, як бачимо, — писав король київському єпискупу, — сильна чернь».

Рух народних мас, що набирив форму масового покаяння, розгортався з новою силою. Як поясняв пізніше Ю. Збараський у листі до короля, сила козаків полягає передусім в тому, що їх «явно і тайно підтримують мало не вся Київська земля і Біла Русь». Народний рух охоплював нові райони Східної України. В королівській інструкції, виданій в кінці 1625 р., перед новим сеймом, говорилося, що повстанці «створюють собі окрему Річ Посполиту (рєспубліку. — *Ред.*), зазіхають на життя і маєтки невинних людей (панів. — *Ред.*). Вся Україна підкорена ними, шляхтич в домі своїм не вільний, в містах і містечках його королівської милості вся управа, вся влада у козаків, [вони] впроваджують свої закони». На підтвердження створення козаками «окремої рєспубліки» в інструкції говорилося, що повстанці мають стосунки «з Москвою» через послів* і оголошують війну та мир на свій розсуд.

Улітку 1625 р. польський уряд зібрав каральне військо. У вересні воно на чолі з новим коронним гетьманом Станіславом Конєцпольським вирушило з Бара на Поділлі — його головної квартири. До коронного

* Йдеться про козацького полковника Івана Гирю, відправленого козаками до Москви в лютому 1625 р.

Печатка коша Війська Запорізького. XVII ст.

стина козацької старшини наполягала на припиненні боротьби. З особливою силою соціальні суперечності проявилися в реєстровій залозі, що стояла на Запоріжжі. Тих, хто стояв за угоду з панами, очолював реєстровий полковник Михайло Дорошенко. Противників такої угоди, тобто основну масу козацтва, репрезентував запорожець Марко Жмайло. В ході боротьби мінялися й гетьмани. У 1625 р. гетьманом реєстрового козацтва було обрано Дорошенка, пізніше, того ж року, на час появи на Подніпров'ї війська Конєцпольського, — Жмайла. На Запоріжжі зібралося 6 тис. чол. Запорожці закликали на допомогу донських козаків. У разі невдачі козаки мали намір перейти в Росію.

При наближенні коронного війська до Подніпров'я повстанці з Канева, Черкас та інших місць рушили на південь, в напрямку Запоріжжя, і в гирлі р. Цибульника, правої притоки Дніпра, в с. Таборище, зустрілися із запорожцями, які йшли на з'єднання з ними під проводом Жмайла. Тут, біля Таборища, за милю від містечка Крилова, об'єднані загони стали табором. Разом вони мали близько 20 тис. чол.

14 жовтня коронне війська підійшло до Крилова. Конєцпольський зараз же відправив до повстанців комісарів з вимогою визнати сеймову ухвалу від 1623 р. про скорочення реєстру до 5 тис. чол. і повернення решти покаянених під владу своїх панів. Увечері до нього прибули козацькі посланці з відповіддю: «Козаки не бажають «виконати жодного пункту з запропонованих умов». «Ви скоро відчуете силу наших шабель на своїх головах», — закричав розлючений коронний гетьман і наказав їх затримати.

Удосвіта другого дня, наблизившись до повстанського табору, польське війська всією своєю масою ринуло на нього. Одночасно артилерія відкрила шалений вогонь. Повстанці не тільки встояли, а й відповіли ударом на удар. Схована в балці кіннота, несподівано атакувавши правий фланг ворога, завдала йому великих втрат. Неодноразові спроби Конєцпольського вдертися в повстанський табір не мали успіху.

Бій стих лише пізно увечері. Конєцпольський відвів своє війська на старі позиції і став готуватися до нового штурму. Довідавшись про це,

війська приєдналися магнати Заславський, Замойський, Потоцький, Калиновський, Данилович, Вишневецький, Тишкевич, Казановський із своїми командами та посполите рушення українських воеводств (загалом близько 30 тис. чол.), тобто саме те панство, яке ухилилося від походу 1621 р. під Хотин. Отже, польський уряд кинув на повстанців такі приблизно сили, які чотири роки тому послав на боротьбу з турецькою армією. Польське війська переправилося через Південний Буг і взяло напрям на Білу Церкву.

Коронне війська з'явилося вже на р. Росі, а повстанці, між тим, ще не були об'єднані. Ча-

повстанці тієї ж ночі покинули табір і пішли на схід, до озера Розсохового. Переправившись через нього, вони спинилися біля озера Курукового. Конєцпольський не дав їм укріпитися. Перейшовши вброд Розсоховате, він з ходу кинувся в атаку, але під самим табором козаків потрапив у мочарі. З великими втратами, під згубним вогнем, польське військо вибралося з багна. «Від козацьких самопалів,— пише Пясецький,— полягло чимало кінноти, а особливо іноземної піхоти».

Тим часом дуже похолодало, випав сніг. Перспектива зимової кампанії при значних втратах у війську спонукала Конєцпольського розпочати переговори. Становище повстанців було теж тяжке. І не тільки від нестачі зброї та припасів. У їх таборі знову спалахнула боротьба між прихильниками угоди з панами й основною масою повсталих. 26 жовтня це призвело до перевороту. Від Жмайла було відібрано булаву (дальша доля його невідома) і передано знову Михайлу Дорошенку. Другого дня Дорошенко з усією старшиною прибув до Конєцпольського й прийняв умови польської сторони. Укладений тут Куруківський договір передбачав розширення до 6 тис. козацького реєстру, який мав бути складений протягом шести тижнів і лише після того, як повстанці розійдуться по домівках. Старшині збільшувалася платня, і вона зобов'язувалась «не допускати зборищ і не приймати в реєстр виписників», а також негайно придушувати всяке «своєвільство». Реєстровці, що проживали в приватновласницьких володіннях, повинні були покинути їх протягом дванадцяти тижнів. Куруківський договір, як бачимо, передбачав лише незначні поступки козацтву — збільшення реєстру вдвоє порівняно з квотою, що існувала до Хотинської війни. Разом з тим польський уряд відверто заявляв, що буде приймати до реєстру тільки надійних і заможних людей — «більш заслужених і придатних до служби Речі Посполитій».

Для забезпечення «порядку» та складання нового реєстру Конєцпольський залишив на Подніпров'ї 15-тисячне військо під начальством Казановського. Воно мало розташовуватися у Києві, Василькові, Трипіллі, Ржищеві, Стайках і Ставові і стояти доти, «щокаместа козаки розберутца в 6 000», — писали у своїй реляції в Москву путивльські воєводи.

Отже, основна маса повстанців не мала найменшої надії потрапити в реєстр, але й не бажала повертатися до панів. У таких скрутних умовах повстанці сподівалися на допомогу з боку Росії. Посланець київського митрополита Іова Борецького священник Пилип, відправлений наприкінці 1625 р. до Москви, розповідав царським воєводам: «А которых де... людей от козачества отставливают, и те козаки все мыслят посылати бить челом тебе, государю... чтоб ты, государь, пожаловал их, велел им помочь учинить своими государевыми людьми на поляков. И оне де, козаки, станут служить тебе, государю, и города литовские станут очищать в твое государство имя».

Реєстр склали в назначений термін. Майже одночасно реєстрове військо було поділене на шість полків (округ) — Київський, Переяславський, Білоцерківський, Корсунський, Канівський і Черкаський. Центром полку було певне місто (воно й давало йому назву), де перебувала полкова старшина. Полки ділилися на сотні. Артилерія реєстру з обслугою і військова музика (сурмачі, барабанщики) розташовувалися в Каневі. Над усім цим стояла військова старшина з гетьманом на чолі. Місцевій старшині в межах полків і сотень, а військовій — на всій території реєстру надавалася відповідна компетенція. Така адміністративно-територіальна система впорядковувала управління реєстровим військом і одночасно посилювала роль у ньому старшини.

Після Куруківського договору магнати і шляхта посилили наступ на народні маси, а у відповідь на їх опір виряджали каральні війська, які чинили різні насильства. Пограбовані й переслідвані панами селяни та міщани тікали на Запоріжжя. У травні 1629 р. урядовий комісар реєстру Хмелецький писав королю: «На Запоріжжі зібралось козаків майже стільки, скільки їх було під Хотином або навіть більше». До запорожців приставали і козаки тієї реєстрової залоги, що стояла за порогами.

Повстання 1630—
1631 рр.

У кінці 1629 — на початку 1630 р. на Україні почалося нове народне повстання. Його прискорило повернення в кінці 1629 р. польського війська, виведеного в 1626 р. у Прибалтику в зв'язку з польсько-шведською війною. Прихід жовнірів супроводжувався різними насильствами, а разом з тим і виступами проти них місцевого населення.

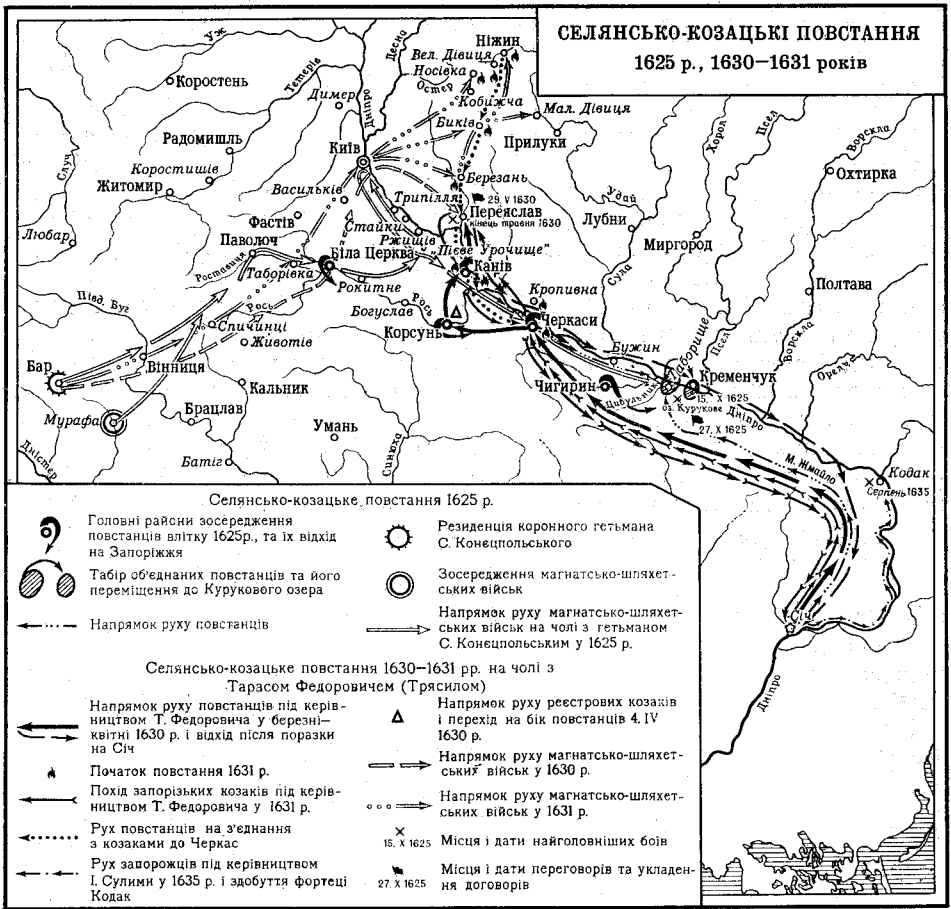
Одночасно загострилася внутрішня боротьба серед козацтва. У 1628 р. на місце померлого під час походу в Крим Михайла Дорошенка гетьманом реєстру став Григорій Чорний, котрий почав жорстоко придушувати будь-який прояв «своєвільства». Частина реєстрових козаків, приєднавшись до запорожців, оголосила Чорного (1629) позбавленим булави. Останній виключив цих козаків з реєстру, прийняв унію і приєднався використати «своєвільне» козацтво.

У відповідь на це запорізькі козаки обрали гетьманом енергійного й талановитого ватажка Тараса Федорівича (Трясила). В березні 1630 р. 10-тисячне кінне й піше повстанське військо на чолі з гетьманом виступило з Січі на волость. В універсалі, зверненому до народу, він закликав піднятися проти гнобителів і вигнати шляхту. До війська, що йшло із Запоріжжя на Черкаси, приставали селяни, міщани й козаки з різних місць. Севські воєводи писали в Москву: «А в котрих... городках запороские козаки жили по домам, и ныне... те все козаки ис тех городков идут в сход к гетману к Тарасу и х козаком в город в Черкасы».

Рухаючись далі, повстанці підступили до Черкас — резиденції реєстрового гетьмана. Послані в місто лазутчики схопили Чорного. Його старшина втікла з Черкас до Корсуня під захист жовнірів. Туди ж стали прибувати з різних місць загоны реєстрових козаків. Невдовзі тут зосередилося близько 3 тис. війська.

Коли 25 березня повстанці підступили до Корсуня, у місті спалахнуло повстання. Міщани стріляли в шляхту з вікон і горниць. Реєстрові козаки покинули свою старшину і перейшли на бік повстанців. Старшина й польські офіцери з частиною жовнірів утікли в Бар — головну квартиру коронного гетьмана. Однак з тими силами, що були у нього, Конєцпольський не зважився негайно вирушити в похід. 28 березня він звернувся з відозвою до магнатів і шляхти українських воєводств: «Прошу вас, моїх милостивих панів, котрі найбільшчі до цієї пожежі і вже раніше зазнали, що таке хлопське своєвільство, добровільно прибути до війська його королівської милості, щоб гасити цей вогонь хлопською кров'ю». В Бар потяглися загоны шляхти й жовнірів. По дорозі карателі погрожували населенню: «гды ся вернемо [з походу на Подніпров'я], вшитких вас в пясти мети будемо [потовчемо в ступі]».

Тим часом повстанці вступили в Канів, а потім у Переяслав. Вогонь повстання, таким чином, перекинувся на Задніпрянщину. Конєцпольський, діставши про це вісті, став поспішати. Вперед він послав шляхетський загін з відомим своєю жорстокістю коронним стражником Самуїлом Лашом. Банда Лаша нищила всіх, «былебы тилко Русин», — писав львів-

ський літописець. По дорозі лащівці вирізували населення цілих містечок, незважаючи на стать і вік. Так було, зокрема, в Лисянці й Димері. За Лацом йшла купка реєстровців із старшиною, а слідом за ними вирушив на Переяслав Конєцпольський.

Виходячи з даних, зібраних російськими воєводами, військо коронного гетьмана налічувало 12 тис. чол. Він ішов на Поділля з тим «інтендом [наміром], аби, — як зазначав львівський літописець, — впрод козаков, а затым в вшиткой [в усій] Україні Русь вистинали, аж до Москвы». Переправившись під Києвом через Дніпро, коронне військо підійшло до Переяслава і зайняло позиції під містом.

Хоч військо Конєцпольського переважало повстанців озброєнням, кіннотою і артилерією, він не наважувався штурмувати Переяслав, чекаючи підходу нових польських частин. Одночасно гетьман намагався повністю заблокувати місто.

Під Переяславом раз у раз відбувалися сутички. Одна з них сталася в травні. Вночі невеликий козацький загін непомітно проник в ту частину польського табору, де стояв штаб Конєцпольського з вартовою короґвою — Золотою ротою, в якій налічувалося 150 шляхтичів із «найзнатніших» родин. Захоплена зненацька, Золота рота була цілком знищена.

Від таких сутичок ряди коронного війська швидко ріділи. Крім того, у нього в тилу успішно діяли повстанські загони. Так, між Боришполем і Буржанами вони розгромили півторатисячний загін жовнірів, що йшов до Конєцпольського. Подібне сталося в Копачеві, Димері й Білгородці. Нарешті, наприкінці травня зосереджені в Переяславі повстанці завдали Конєцпольському вирішального удару. За словами Пясецького, під Переяславом полягло жовнірів і шляхти набагато більше, «ніж за всю останню пруську [польсько-шведську] війну». Тільки одні знаті загинуло близько 300 чол. Разом же коронне військо втратило близько 10 тис. чол. Жовніри нарікали на Конєцпольського за те, що «їх так багато загинуло і гине». Хоч до коронного гетьмана невдовзі й прибула підмога, він уже втратив надію на успіх і пішов на переговори.

Під Переяславом перемога схилилася на бік повстанців. Але вони не змогли закріпити її. Причиною цього були, як і під час попередніх повстань, суперечності в їхньому таборі. Старшина й частина колишніх реєстровців вимагали угоди з панами. Їм вдалося усунути Тараса Федоровича від гетьманства й поставити на його місце свою людину — А. Конашевича Бута. Тарас Федорович з 10 тис. козаків, противників угоди, відійшов на Запоріжжя. 29 травня, уже без них, було укладено компромісний договір. Козацький реєстр збільшувався до 8 тис. Не вписані в нього повстанці мали знову повернутися до своїх панів. Реєстровці зобов'язувалися утримувати на Запоріжжі залогу в 2 тис. чол. (раніше там була тільки тисяча), негайно повернути гармати, захоплені у коронного війська, а також виступати за першим наказом короля на захист Речі Посполитої.

Поневолений люд з обуренням зустрів Переяславський договір. До того ж Конєцпольський порушив його: повернувшись у Бар, він заявив, що козаки повинні виконувати умови Куруківського договору, і на початку 1631 р. відправив військові частини «на лежі» в Київ, Ніжин, Бихів, Березань, Носівку, Дівицю й інші міста. Це викликало нову хвилю невдоволення. Так, ніжинські міщани й околицьні селяни відмовилися впустити в місто два полки жовнірів, а коли ті спробували вдертися силою, населення зуміло відбити всі напади ворога й примусило його відступити. Повстання почалися й на Правобережжі — в Кавіньському й Черкаському старостах.

До повстанців, як писали путивльські воеводи, звернувся «із Запорог гетман черкаскої Тарас» із закликом, щоб вони «против поляков стояли все, а на шесть тысяч не выписывались». Услід за тим Тарас Федорович знову рушив з запорожцями на допомогу повсталим.

Проте козацькій старшині різними способами вдалося не допустити основну масу реєстровців до участі в народному русі й вони мусили повернутися в Січ. Разом із ними на Запоріжжя пішов і полковник Дацько Білоцерковець з частиною реєстрових козаків.

Незважаючи на все це, події 20—30-х років переконливо довели, що запорізьке козацтво відіграло видатну роль у визвольній боротьбі українського народу. Тому сейм, скликаний на початку 1635 р. у Варшаві, підтвердив знову всі попередні ухвали про заходи, які мали на меті розрив зв'язків українського населення з Запоріжжям. Особливо заінтересовані були в цьому магнати й шляхта Східної України, звідки втечі селян набували великих масштабів.

Сейм визнав також конче потрібним спорудити фортецю на Дніпрі і поставити там залогу з піхоти та кінноти, забезпечивши її військовим спорядженням. Для цього із скарбу виділили 100 тис. злотих. Отже,

панська Польща, втративши надію на реєстрову залогу, збиралася тепер поставити свій форпост біля самого Запоріжжя.

Місце для фортеці вибрали на високому правому березі Дніпра, біля першого, Кодацького, порога, де ріка круто повертає на південний захід. У липні 1635 р. фортечні роботи вже були закінчені. Кодак грізно височів над Дніпром і являв собою серйозну твердиню.

Запорожці прекрасно розуміли значення Кодака в планах польсько-го уряду. Близько середини серпня 1635 р., тобто одразу по закінченні будівництва фортеці, несподівано біля неї з'явився загін на чолі з Іваном Сулимою (документи називають його гетьманом) і захопив Кодак.

Польські урядові кола дуже стривожилися, бо, як зазначив пізніше Адам Кисіль (він тимчасово заступав коронного гетьмана), виступ Сулими міг би стати сигналом до такого повстання, яке «охопило б, напевно, всю Україну». До того ж, коронне військо Конєцпольського з весни 1635 р. стояло в Інфлянтах (Ліфляндії), де передбачалися воєнні дії проти Швеції. Кисіль швидко склав план дій проти Сулими, щоб наявними силами у самому зародку придушити повстання.

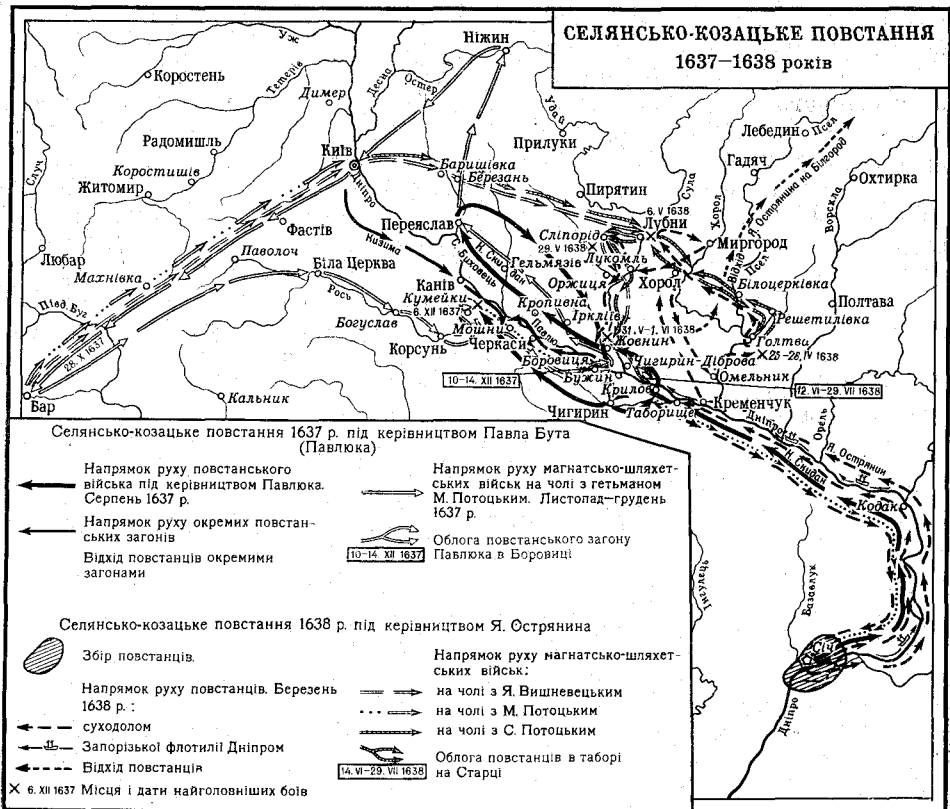
За цим планом передбачалося підступне захоплення Кодака. Кисілю вдалося, скориставшись довірливістю залоги у фортеці, заслати туди своїх людей, серед них і загін реєстровців, завербований за допомогою підкупу й обіцянок. Під час тяжкої для запорожців облоги зрадники організували змову і схопили Сулиму з п'ятьма його помічниками. Кодак десь наприкінці 1635 р. знов опинився у ворожих руках.

Початок повстання 1637—1638 рр.

Придушуючи народні рухи на Україні, магнати намагалися одночасно ліквідувати реєстрове військо. На сеймі, скликаному на початку 1636 р., вони відверто домагалися його розпуску. «Різні польські пани, — писав біскуп Пясецький, — ставши в київських землях — головному осередку козацтва — володільцями величезних маєтків..., бажаючи збільшити свої доходи, старалися умовити сенат і короля скасувати рештки козацьких прав, котрі, як їм здавалося, заважали здійсненню їх намірів».

Але король і уряд не бажали, з одного боку, втратити таке дешеве, майже дарове, військо, як реєстр, а з другого — боялися дальшого посилення магнатів. Домагання останніх були відхилені. Тоді магнати стали по-своєму приводити до «втихомиренья» не тільки селян і міщан, а й реєстровців. Наприклад, Я. Данилович, син руського воєводи й родич Жолкевських, прибувши з великим загоном жовнірів і шляхти (700 чол.) у віддані йому Корсунське й Чигиринське староства, почав жорстоко карати всіх, хто чинив найменший опір його свавілля. На протест реєстровців він глузливо відповів: «Що мені до вас? У мене є рицарі набагато кращі від вас!». Такі дії лише прискорили нове повстання. Весною 1637 р. частина реєстровців на чолі з Павлом Михновичем Бутом — Павлюком вийшла на Запоріжжя (Павлюк належав до заможного козацтва, але брав участь у поході Сулими на Кодак і разом з ним був відправлений до Варшави; тільки щасливий випадок врятував його від страти).

Занепокоєні становищем у реєстрі, його комісар Адам Кисіль і польний гетьман Микола Потоцький наприкінці квітня 1637 р. скликали козацьку раду на р. Росаві й провели там «чистку» козацтва. В реєстрі лишилися тільки ті, за кого ручилися старости і підстарости. Там же козакам була роздана платня, яку вони давно вже не одержували. «Нарешті, — писав Кисіль, — військо очищене і зведене в реєстрі». Однак ледве Кисіль

і Потоцький повернувся з ради, як надійшла звістка: «очищене» рєстрове козацтво хоче скинути старшину і вийти на Запоріжжя, а населення продає робочу худобу і купує зброю.

Павлюк звернувся з універсалом до українського народу, закликаючи його до повстання. У перших числах серпня 1637 р. повстанське військо з'явилося на волості. План Павлюка полягав у тому, щоб якнайшвидше розгромити відданих польському урядові рєстровців і розгорнути повстання на Східній Україні до підходу туди коронного війська. Лишившись у Крилові, Павлюк «з дозволу і за наказом війська» вирядив на Задніпрянщині полковників Карша Скидана й Семена Биховця з 2 чи 3 тис. чол., доручивши їм заарештувати рєстрову старшину, яка в цей час перебувала в Переяславі, об'єднати навколо себе місцеві повстанські загони і прибути з ними в Чигирин.

Поява Скидана й Биховця на Задніпрянщині сприяла посиленню тут повстанського руху. З допомогою місцевих жителів посланці Павлюка вступили в Переяслав, схопили тодішнього старшого рєстру Кононовича, військового писаря Онушкевича та багато інших старшин і повернулися в Чигирин. За ухвалою повстанської ради заарештованих стратили. Серед старшин, яким вдалося втекти, був запеклий ворог повсталих Іляш Караїмович. З'явившись у Барі, він повідав короному гетьманові про те, що трапилося, і додав на закінчення: «Повстали наміряються з'єднатися з донськими козаками й татарами [і] визнати владу московського царя».

Конєцпольський зараз же, 24 серпня, попередив усіх урядників і шляхту про небезпеку нового народного повстання і наказав мститися на рідинах тих, хто пристав до «бунту»: «карати їх жінок і дітей, а хаги нищити». Було вжито заходів до негайного збору війська, але жовніри не квапилися. Як пише патер С. Окольський (домініканський монах, служив військовим капеланом при Конєцпольському, автор відомого щоденника кампанії 1637—1638 рр.), вони «дивилися на новий похід не зовсім доброзичливим оком». Лише 28 жовтня 1637 р., тобто приблизно через два-три місяці, коронне військо вирушило з Бара. Разом з надвірними магнатськими командами й шляхетськими загонами воно налічувало близько 6 тис. чол. Начальство над ними Конєцпольський доручив Миколі Потоцькому. Військо рухалося чотирма колонами на північний схід, щоб зійтися в Білій Церкві, поблизу району повстання. Першим виїхав Караїмович, маючи на меті зібрати реєстрових козаків для боротьби проти повсталих.

Повстання тим часом охопило досить велику територію в Східній Україні. Особливо успішно воно розгорталось на Задніпрянщині, значна частина якої належала князю Вишневецькому. Шляхта тікала на захід. Зустрічаючи на сільських дорогах юрми такого панства, патер Окольський глузував: утікачі виходили з того святого принципу, що «краще ликове життя, ніж шовкова смерть». Вказуючи на розмах повстання, М. Потоцький писав у листопаді: «Все до останнього показалося. Князівські [Вишневецького] міста — Ромни і всі інші — дають величезні юрби своєвільників, і мій Ніжин приєднався до них». Трохи пізніше він знову писав: «Гультяйство дуже посилюється на Задніпрянщині; справді, тут як хлоп — то й козак».

Наприкінці листопада Потоцький підійшов до Білої Церкви, де його зустріла лише купка реєстровців (200 чол.) з полковником Клишею. Між верхівкою реєстру і «своєвільниками» всюди точилася гостра боротьба. Кореунська старшина, наприклад, в листі Потоцькому так писала про свої настрої: «Тільки ледарі... прагнуть до своєвільства, ми ж, реєстрові, пам'ятаємо свою присягу», і тут же просила Потоцького прискорити «наступ (на повстанців.— *Ред.*) для того, щоб наші сподівання не були зруйновані».

Потоцький і сам квапився не допустити об'єднання чигиринських повстанців із задніпрянськими (тут, згідно з реляціями севських воєвод, їх було 8 тис.), щоб розбити їх поодиноці. «Це правило,— зазначав патер Окольський, добре обізнаний з військовими справами і близький до штабу польного гетьмана,— особливо важливе у боротьбі з козацькими повстаннями, які швидко розливаються і охоплюють усю Україну й Задніпрянщину... на війні взагалі, а особливо у війні з козаками, потрібні майстерність і рухливість».

Проте рушити негайно на Чигирин Потоцький не міг. Жовніри не хотіли йти далі й вимагали платні. Марно офіцери умовляли їх більше думати про безсмертну славу, ніж про скороминущі гроші; марно умовляв їх «з плачем» і Потоцький. Перебороти страх жовнірів перед повстанцями й примусити їх виступити в похід вдалося лише в листопаді, коли до Потоцького прибула підмога — Лука Жолкевський та інші пани з своїми загонами, а також коронна артилерія.

Але в той час як Потоцький чекав підмоги, Скидан з військом вирушив з Чигирин на північний захід, на Мошни (на р. Ольшанці, за 15 км від впадіння її в Дніпро). Сюди мали прийти підмога з Задніпрянщини і запорожці, а також загони канівських, стеблівських та корсунських

повстанців — селян і реєстрових козаків. Отже, Скидан, вирушивши назустріч Потоцькому, взяв ініціативу до своїх рук.

Потоцький, зібравши відомості через лазутчиків, ішов на Мошни двома колонами. Одну, невелику, під начальством Лаща, він послав прямо на Мошни, а сам із другою пішов у обхід, на Кумейки. Лащ спробував було розпочати бій з козаками до підходу Потоцького, але наразився на сильний опір. Довідавшись, що на з'єднання із Скиданом йде Павлюк з артилерією, він поспішив приєднатися до Потоцького.

5 грудня Павлюк з'єднався із Скиданом в Мошнах, привівши туди загін запорожців з 8 гарматами. Тепер повстанське військо налічувало близько 10 тис. чол. Для об'єднання з ним із Задніпрянщини мав прийти Яцько Острянин з 8 тис. чол., а з-під Києва — отаман Кизима. Але вони затримувалися. Російські пограничні вояводи, що дуже уважно стежили за подіями на Україні, поясняли це тим, що Дніпро шойно почав замерзати і переправа була дуже небезпечна. Але, крім усього іншого, слід зважати й на те, що селянським повстанням властиві риси локальності: повстанці воліли триматися якомога ближче до своїх рідних місць.

Основну масу повстанського війська становили селяни й міщани. Реєстровців разом із запорожцями нараховувалось не більше як 4 тис. Повстанці були дуже погано озброєні. «Не всі мають рушниці, — записував Окоцький, — інші озброєні рогатинами, косами, сокирами». Бракувало й продовольства. На Подніпров'ї протягом кількох років була посуха, вигоріли збіжжя й трави. Однак, незважаючи на все це, у повстанському таборі панувало піднесення.

Бій під Кумейками

Удосвіта 6 грудня повстанське військо рушило на Кумейки. Павлюк і Скидан вирішили першими розпочати бій. Під Кумейками Потоцький зайняв вигідні позиції. Польський табір, розташований на узвишші, прикривався з одного боку болотом і річкою, а з трьох інших — возами, поставленими в десять рядів. За возами стояли піші полки й артилерія, а за ними — кіннота. Військо Потоцького налічувало 15 тис. чол.

Наблизившись до ворожого табору, повстанське військо з ходу рушило на ту його частину, що прилягала до болота. Окоцький писав: «Козаки йшли табором в шість рядів, з чотирма гарматами на чолі, двома по боках і двома на кінці, а в середині між возами йшло військо... правильно поділене на полки і сотні». Повстанцям, зазначає Окоцький, не можна було закинути в недостачі кмітливості й майстерності. Але біля самого польського табору вони наразилися на болото й спинилися. Від підпалених Кумейок дув сильний вітер і ніс їм в очі густий дим та гарячий попіл. Прикриваючись вогнем з гармат і самопалів, повстанці почали відступати.

Потоцький кинув на них кінноту. Спинившись на рівному місці й нашвидкоруч оточивши себе возами, поставленими в шість рядів, повстанці тричі відбили шалений штурм польської кінноти, підтриманої піхотою й артилерією. «Хлопство показувало таке завзяття і таку зятість, — писав Потоцький, — що всі як один відмовлялися від миру»; ті, «у кого не було зброї, били жовнірів голоблями і дшпалями». Тільки на четвертий раз, уже вночі, частині польського війська під начальством Петра Потоцького, сина польного гетьмана, вдалось вдертися в табір. Але повсталі швидко закрили прорив, і П. Потоцький опинився в оточенні. Микола Потоцький почав визволяти сина. Жовніри П. Потоцького, з свого боку, підпалили в таборі вози з сіном і соломою.

Полум'я освітило місце бою. Почувся страшний гуркіт — у козацькому таборі вибухнули бочки з порохом. Але й після цього повстанці відстоювали свої позиції. Однак втрати їх були дуже тяжкі, не вистачало пороху, перевага була на боці противника. Зважаючи на це, Павлюк ще ввечері, під час бою, з невеликим загonom покинув табір і пішов на Чигирин (в околицях його були селітряні варниці). З ним вирушив і Скидан для збору нових повстанських загонів. Після їх відходу начальство над військом прийняв Дмитро Гуня. Під його керівництвом бій тривав до третьої години ночі. Ймовірно, малось на меті затримати ворога й запобігти переслідуванню Павлюка та Скидана. На світанку повстанці почали відступати на Мошни. Отже, під Кумейками вони зазнали поразки.

Деякі польські воєначальники радили польному гетьману переслідувати повсталих. Але М. Потоцький не наважився з огляду на величезні втрати у своєму війську. Лише через добу, 7 грудня, він рушив на Мошни, вже залишені селянсько-козацькими загонами. 9 грудня він підійшов до Черкас і тут одержав звістку, що передовий полк Лаща обложив Павлюка в містечку Боровиця. 10 грудня Потоцький вже був під Боровицею. Містечко горіло. Однак повстанці боронилися з такою відвагою, що польний гетьман запропонував їм вступити в переговори. До польського табору прибули Павлюк, Томиленко й ще троє старшин. М. Потоцький і А. Кисіль, комісар у козацьких справах, обіцяли усім життя і свободу, якщо вони припинять опір. Старшина погодилася на капітуляцію. Але щойно повстанці вийшли з містечка, як їх оточило коронне військо. Павлюк і ще кілька старшин, учасників переговорів, були схоплені і в кайданах відправлені до Варшави.

14 грудня оточеним повстанцям оголосили умови Потоцького: беззаперечно виступати в похід за першим же наказом коронних гетьманів, вигнати із Запорізької Січі «чернь» і т. ін. Таким чином, в умовах капітуляції польська влада в особі М. Потоцького і А. Кисіля демонстративно підкреслювала, що визнає тільки реєстровців, а «самовільних» козаків цілком ігнорує. Тут же Потоцький призначив нову реєстрову старшину: старшим реєстру — Іляша Караїмовича, військовим писарем — Богдана Хмельницького (брав участь у попередньому і в цьому повстаннях), судьями — Богдана і Кушу, осавулами — Федора Лютая і Левка Бубновського, а також шість полковників. Нова старшина, за винятком Іляша Караїмовича та деяких подібних до нього, значною мірою була з числа осіб, що так чи інакше брали участь у повстанні. Таким способом Потоцький хотів виділити на інших повстанців, щоб спонукати їх скласти зброю.

З цього Потоцький почав «паціфікацію» Східної України. Поділивши коронне військо на кілька частин, він розіслав його у різні місцевості, а сам пішов на Надніпрянщину, де були його маєтки. По дорозі польний гетьман сіяв страх і смерть, «а за його прикладом, — зазначає Окольський, — і самі пани карали своїх непокірливих підданих то смертю, то позбавленням майна». Вступивши в Ніжин, центр свого старства, Потоцький звелів на всіх дорогах, що вели в місто, розставити шибениці й палі із страченими. «Тепер слухна хвилина, — злорадно говорив він, — щоб ліпити з них, як з воску, все, що заманеться, аби це зло не гніздилося більше в лоні Речі Посполитої». Українське населення, рятуючись від панської помсти, тікало в Росію. Потоцький наполягав на видачі втікачів, але російська влада відхиляла такі вимоги.

Тортури і страти не могли зламати волю народу до боротьби. Селяни і міщани битими шляхами й манівцями йшли за пороги. Туди ж відступали

й розбиті повстанські загони. Вже у лютому 1638 р. на Запоріжжі під начальством Скидана зібралося 5—6 тис. чол.

Конецпольський, сподіваючись задушити повстання в самому зародку, вирішив послати за пороги реєстрове військо, а щоб воно не з'єдналося із повстанцями, — провести нову «чистку». Адам Кисіль та Іляш Караїмович скликали в Трахтемирові реєстрову раду і почали перегляд реєстру, скоротивши заодно його склад фактично до 5 тис. Кожного козака примушували складати присягу окремо (раніше присягали усім військом). На чолі цих реєстровців Караїмович і виступив у похід.

Щоб відвернути запорожців від участі в новому повстанні, попереду Караїмовича за пороги вирушив загін жовнірів (500 чол.) на чолі з ротмістром Мелецьким. Останній мав оголосити, що польський уряд визнає за всіма повстанцями права реєстровців і, щоб не викликати сумніву, на очах у них скласти фіктивний реєстр, а в разі опору розгромити Січ з допомогою війська, яке йшло з Караїмовичем. Мелецький прибув на Запоріжжя, однак всі його пропозиції козаки з обуренням відкинули, а спроба підняти зброю кінчилася для нього повним розгромом. Мелецький, який сам ледве втік, пояснив такий фінал, між іншим, небажанням реєстровців битися з січовиками і, більше того, переходом частини їх на бік останніх. Польський сучасник так визначав позицію козацтва: «Легше вовком орати, ніж козаками проти їх же народу воювати».

Другий етап повстання Довідавшись про результат експедиції на Січ, Конецпольський наказав зараз же поставити в Кременчуці й Чигирині великі залоги, а частину коронного війська (під начальством Станіслава Потоцького, брата польного гетьмана) перевести ще далі на південь, ближче до Запоріжжя. Але запорожці опередили коронного гетьмана, виступивши на волость у березні 1638 р. Почався другий етап повстання.

Ще на початку 1638 р. повстанці обрали в Січі нового гетьмана — Яцька Острянина, який 1637 р. очолював повстанські загони на Задніпрянщині. Одночасно вони відправили на Дон посланців просити допомоги. У березні 1638 р., напередодні походу, Острянин звернувся з універсалом до українського народу, оповіщаючи, що йде «з войском на Украину Малороссийскую для выдвигенья [визволення] вас, народа нашего православного, от ярма порабощения и мучительства тиранского ляховского и для отмщения починеных обид, разорений и мучительских ругательств... всему посольству рода Русского в Малой России, по обоим сторонам Днепра мешкающего». Універсал малював страхітливу картину знуцання панів з народу. В ньому говорилося, що запорожці пильно прислухаються до стогону народного і вже не можуть більше бачити «отцов и матерей своих всегда ругаемых и бесчестимых, также братьев, сестер и жен тиранско забиваемых, розкрываемых и мордуемых, по ломках ледовых в тряскую морозы понуряемых и обливаемых, в плуг акы волов (чого под слонцем неслыхано) запрягаемых... бичуемых и погоняемых... аби добре тягли... на одно посмевишко и ругание». Острянин закликав населення приставати до повстанців, щойно вони з'являться на території староств, а поки що потай готуватися до війни і дуже остерігатися реєстровців (він мав на увазі реєстрову верхівку). «Однак тот прибор [приготування] свой, — говорилося далі, — чините скритно и неведомо, а сіи листи наши между собою вчитуйте под присягою, тайно... А козаком реєстрових отродков и отщепенцов наших, для власних користей и приват своих о упадок отчизни недбающих, яко ядовитой ехидни стережитесь

и крїтися». Універсали ширилися по Україні і доходили аж до Покуття. Їх розвозили й розносили старці-бандуристи, підлітки і, за словами Окоцького, навіть черниці. Поневолений люд уважно прислухався до них і, як свідчить той же Окоцький, готувався до повстання: одні йшли на Запоріжжя, інші відправляли туди продовольство, гроші, порох тощо.

У березні 1638 р. повстанці розгорнули активні дії. Вони розділилися на три частини. Перша з них, під проводом Острянина, просуваючись лівим берегом Дніпра, зайняла Кременчук і повернула на Хорол та Омельник. Запорізька флотилія на чолі з Гунею піднялася по Дніпру і зайняла перевози в Кременчуці, Максимівці, Бужині й Чигирин-Діброві. Скидан з рештою війська пішов правим берегом Дніпра і зайняв Чигирин. Найближча мета, яку поставили перед собою повстанці, полягала, очевидно, у винищенні частини коронного війська, що стояли на Лівобережжі під начальством С. Потоцького. Це складне завдання мав розв'язати Острянин з головними повстанськими силами. А щоб позбавити противника можливості переправитись на правий берег, Гуня ставив на перевозах охорону. Скидан мав затримувати й розбивати ті війська, які йтимуть на допомогу Потоцькому.

Хоч Острянин рухався з великою обережністю, Потоцький дістав відомості про повстанців і рушив їм назустріч. За ним ішов Караїмович з реєстровцями. Отже, з самого початку головне повстанське військо опинилося перед переважаючими силами ворога. За свідченням Окоцького, сили у Острянина «були ще малі». В такій ситуації він вершив оборонятися, зайняв найближчий придатний для цього пункт — Голтву й став чекати там підмоги. Голтва стояла на узвишші лівого берега одноіменної річки при впадінні її в Псьол — у півколі, утвореному двома цими річками. Місто, огорожене частоколом, мало замок, від якого до правого берега Псла, де були болота й ліси, тягнувся вузький довгий міст. Повстанці укріпили Голтву. Відкритий бік півкола — від одного берега до другого — загородили земляним валом, а високу могилу перед ним перетворили на редут.

На початку травня С. Потоцький вже зайняв позиції під Голтвою. Свій табір він також обвів валом, що тягнувся від одного берега річки до другого. 25 квітня Потоцький відправив на правий берег Псла два полки іноземної піхоти й кілька тисяч реєстровців під начальством Караїмовича з завданням здобути замок з протилежної сторони — від мосту. Острянин розгадав цей план і послав у тил цьому загонові досить значні сили повстанців. Перейшовши річку, Караїмович намагався по мосту підступити до замкової брами, але був зустрінутий сильним вогнем. Втративши багато вбитими й пораненими (був поранений і сам Караїмович), загін спробував повернутися до переправи, щоб перейти на лівий берег. Однак повстанці вже завалили дорогу деревами і звідти відкрили згубний вогонь. Вороги мусили шукати порятунку в лісовому болоті і були майже цілком знищені. За словами російського сучасника, «тех де немец и листровых казаков запорожские черкасы побии всех наголову, только ушло немец в ляцкой табур 18 человек».

Штурм повстанського табору, розпочатий наступного дня Потоцьким, також був відбитий з великими втратами для останнього. Більше того, в тил польському війську вдарила повстанська піхота, заздалегідь послана в обхід. Вона відкинула й кінноту Потоцького, коли та заступила їй дорогу.

Зазнавши поразки, Потоцький 1 травня відійшов на Лубни, дуже вигідний для оборони пункт, і послав до коронного гетьмана в Бар гінців

з проханням про допомогу. Він також чекав свого брата Миколу Потоцького та Ярему Вишневецького з військом. Остриянин рушив слідом за С. Потоцьким на Лубни, маючи на меті розбити противника до одержання ним підмоги. Сам він теж не покидав надії на прибуття нових повстанських загонів. І справді — військо його швидко зросло приблизно до 12 тис. чол.

6 травня під Лубнами між повстанцями і польським військом (Потоцький мав близько 6 тис. чол.) почався жорстокий бій. «Поле, — писав Окольський, — вже було густо полите кров'ю, давно перейшло за південь, вже минула вечірня, а битва все ще тривала, лишаючись невіршеною». Надвечір повстанці дужим ударом примусили ворога повернути назад. Військо Потоцького кинулося на міст, що вів у Лубни; міст завалився і поховав під собою багато жовнірів та реєстровців.

Битва під Лубнами послабила обидві сторони, не давши жодній з них переваги. Але все ж таки Потоцький був у кращому становищі: він замкнувся в Лубнах, а Остриянин лишився в полі. Ось чому повстанський гетьман тієї ж ночі почав відходити на північний схід, а потім повернув на Миргород. Перед тим, як штурмувати Лубни, він хотів зміцнити за рахунок місцевих повстанських загонів свої ослаблені сили й поповнити запаси продовольства та пороху, значна кількість якого зберігалася в Миргороді. Але по прибутті туди Остриянин довідався, що на допомогу С. Потоцькому вже виступили М. Потоцький і Я. Вишневецький. Тоді він, обійшовши Лубни з півдня, рушив через Лукомль на Сліпорід. На дорогу, яка вела з Пирятина в Лубни, Остриянин послав полк отамана Сокирявого (1,5 тис. чол.) із завданням ударити звідти на Лубни в момент, коли на них наступатиме Остриянин з головними силами.

Але цьому плану Остриянина не судилося збутись. У Лубни 29 травня прибув Я. Вишневецький з приблизно 2 тис. воїнів і 12 гарматами. Коли Остриянин наблизився до Сліпорода, на нього вдарили всіма силами С. Потоцький і Я. Вишневецький. Бій тривав цілий день. Вночі Остриянин відійшов до Лукомля, а звідти — вздовж Сули на Жовнин.

Позиції, зайняті Остриянином під Жовнином, поблизу впадіння Сули в Дніпро, були невідповідні. 31 травня, діждавшись підходу інших частин, С. Потоцький почав штурм повстанських позицій, переважаючими силами прорвав у кількох місцях оборону, захопивши 8 гармат і багато пороху. Вважаючи дальший опір недоцільним, Остриянин з невеликою частиною війська переправився через Сулу і потім перейшов у Росію. По дорозі до нього приєдналися інші повстанці з своїми родинами. В Белгород дісталася понад тисячу козаків.

Після відходу Остриянина повстанці вирішили обрати гетьманом Дмитра Гуню. Наступного дня почалися нові жорстокі бої, в ході яких обидві сторони зазнали великих втрат.

Героїчна оборона повстанців при Старці 10 червня у Жовнині стало відомо, що в Переяслав з великим військом, значною мірою кінним, прибув польний гетьман М. Потоцький. За кілька днів він міг з'явитися під Жовнином (від Переяслава до Жовнина близько 180 верст). Гуня вирішив зайняти більш вигідні позиції і тієї ж ночі (проти 11 червня), перейшовши з військом Сулу, попрямував до гирла р. Старця*.

* Місцезнаходження цього Старця (іх багато на Дніпрі) невідоме; ймовірно, він був за 15—20 км на південь від гирла Сули, поблизу с. Градизька.

Тут його 12 червня наздогнала кіннота М. Потоцького. Повстанцям довелося укріпляти табір уже під вогнем противника. Вночі до Старця надійшли частини С. Потоцького і Я. Вишневецького.

Почалася тривала облога повстанського табору. До польного гетьмана весь час надходили підкріплення. Окольський злорадно писав: «Бунтівливі селяни щодня спостерігали з окопа прихід (до М. Потоцького. — *Ред.*) нових полків, тим часом як самі вони не мали жодної підмоги». Знаючи стійкість повстанців, М. Потоцький вирішив виснажити їх фізичні й моральні сили. Він розіслав у різні місця каральні загони під начальством С. Лаща і йому подібних. Карателі, як цинічно пише Окольський, «очищали дороги від бунтівливих юрм, запроваджуючи в полях такий лад, як у впорядженому місті». Марно Гуня вимагав від панів припинити злодіяння. «Хай би вже, — писав він Потоцькому, — вели війну з нами, з військом Запорізьким... тільки б дали спокій бідним, невинним і пригнобленим людям, котрих голоси і безвинно пролита кров благають у бога відплати».

Повстанці мужньо боронилися. 25 червня, військо повів у атаку сам Гуня. Гарматним ядром було вбито козака, що ніс бунчук над гетьманом. Гуня підхопив бунчук і кинувся вперед. І хоч ні тоді, ні пізніше повстанцям не вдалося прорвати ворожі укріплення, все ж пани не могли подолати їх опір. 1 липня Потоцький відправив до Гуні для переговорів своїх представників з копіями сеймових ухвал (сейм відбувся у березні—квітні 1638 р.), які передбачали збереження реєстру в попередньому розмірі. Цим польний гетьман розраховував викликати розбрат у війську Гуні, де було чимало колишніх реєстровців, — відколоти їх від основної маси. Але козаки одностайно відкинули сеймові ухвали. Характеризуючи настрої повстанців, Окольський заявляє, що вони «над усе ставили селянські претензії».

Наприкінці липня М. Потоцький розпочав генеральний штурм повстанського табору.

Тим часом там кінчалися запаси продовольства і пороху. Спроба козацького полковника Філоненка з двотисячним загonom прорватися до Гуні й доставити продовольство не мала успіху: пробилося всього кілька сот чоловік із запасом продовольства приблизно на два дні.

Кільце облоги ще більше стиснулось. Оточені вграчали останню надію на допомогу. Цим і скористалася найменш стійка частина реєстрових старшин. Як це бувало й раніше в подібних ситуаціях, прихильники угоди з панами почали умовляти повстанців прийняти пропозиції Потоцького і відправили до нього депутацію з трьох старшин — Романа Пешти, Івана Боярина і Василя Сакуна. Ті, хто не пристав на угоду з панами, на чолі з Гунею та Філоненком тієї ж ночі покинули табір біля Старця і відійшли на Запоріжжя.

Угода була укладена 29 липня. М. Потоцький, за словами біскупа Пясецького, особисто запевняв повстанців, що на найближчому сеймі їм повернуть давні вольності. Повстанцям обіцялася особиста недоторканність. Коли ж вони почали невеликими групами розходитись по домівках, панські й жовнірські загони їх нещадно винищували.

Посилення польсько- шляхетського гніту

30 серпня 1638 р. М. Потоцький скликав у Києві «загальну раду» реєстрових козаків, у якій, однак, крім старшини, мали право взяти участь

лише кілька чоловік від кожного з шести полків. На «раді» була оголошена так звана Ординація війська Запорізького реєстрового, ухвалена сеймом у березні 1638 р. Вона скасовувала «на вічні часи всі пільги, до-

ходи, право на самосуд (козацькі суди) і вибори старшини», призначала замість гетьмана реєстру (або старшого) комісара, обраного сеймом за рекомендацією коронних гетьманів і неодмінно з осіб шляхетського походження. Комісару, резиденцією якого мав стати Трахтемирів, віддавалась уся військова і судова влада в реєстрі й доручалося рішуче придумувати будь-яке «своєвільство козацьке». Реєстр мав складатися з 6 полків, по тисячі козаків у кожному. Військові осавули й полковники також призначалися польською владою «з шляхтичів, досвідчених у військовій справі і відомих непохитною відданістю». Реєстровці мали право оселятися лише в Черкаському, Канівському й Корсунському старостах та «інших пограничних містах».

Решта пунктів Ординації спрямовувалась проти Запорізької Січі. Реєстрова залога на Запоріжжі повинна була розганяти «самовільні зборища на островах і річках». Не тільки населення, а й реєстровці не мали права під страхом смертної кари з'являтися без спеціального письмового дозволу за порогами.

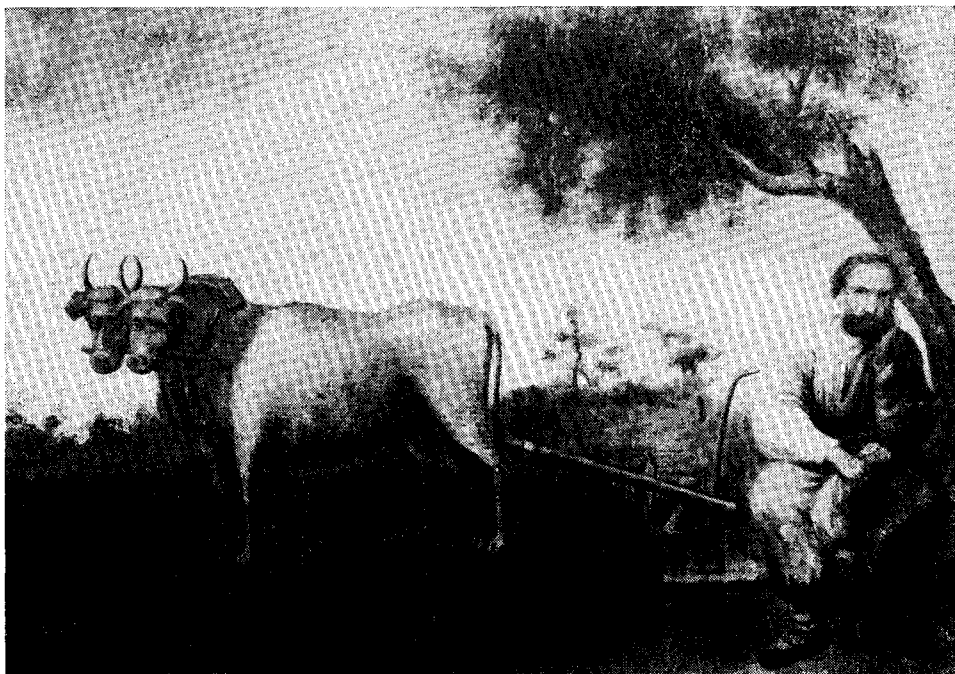
Таким чином, Ординація 1638 р. позбавляла реєстровців усіх наданих раніше прав, у всякому разі формально, й віддавала їх на розсуд поставлених сеймом і польським урядом начальників.

24 листопада 1638 р. в урочищі Маслів Став відбулася «остаточна комісія з козаками», на якій у присутності М. Потоцького й інших панів була оголошена ухвала. В ній говорилося, зокрема, що козаки «покірно приймають заслужене ярмо на свої шиї». Комісаром реєстру призначався шляхтич П. Комаровський, військовими осавулами І. Караїмович і Л. Бубновський. Полкових осавулів і сотників дозволялося обирати самим козакам. Серед обраних бачимо двох сотників, майбутніх діячів визвольної війни 1648—1654 рр.— чигиринського Богдана Хмельницького і переяславського Федора Лютая.

На підкріплення актів, спрямованих проти Запорізької Січі, було наказано негайно відбудувати Кодак згідно з усіма правилами так званої голландської фортифікаційної техніки і втриє збільшити залогу цієї фортеці.

Після поразки повстання 1637—1638 рр. на Україні запанував терор. Пани жорстоко гасили «дух своєвільства». Як доповідав у 1638 р. белгородський воєвода, пани «их [козаків] крестьянскую веру нарушают и церкви божии разрушают, и их побивают и жен их и детей, збирая в хоромы, пожигают и пищальное зелье, насылав им в пазуху, зажигают, и сосцы у жен их резали, и двory их и всякое строение розоряли и пограбили». Серед шляхетських катів, що в жорстокості й зухвальстві змагалися один з одним, на «пальму першості» претендував коронний стражник Самуїл Лац. З найманцями загонами він раз у раз нападав на села й містечка. Його найманці, пройдисвіти і волоцюги з-за кордону, «драгуни на крадених кобилах», як висловився сучасник, відомий польський публіцист Старовольський, нещадно грабували, мордували й винищували населення.

Посилилися також утиски реєстрових козаків з боку володільців маєтків і старост. Як пише Самовидець, козаків приневолювали «панщини робити», чистити панських коней, «в дворах грубу, тоєсть печи палити, псов хандожити, дворі змітати і до інших незносних діл приставляти». Для маси козацтва тяжкою була й сваволя реєстрових полковників-шляхтичів, зокрема, вони «плату, которая постановлена была на козаки от короля.., на себе отбірали, з сотниками ділячися, бо сотников не козаки оббырали и настановляли (всупереч Ординації.— *Ред.*), але пол-

Селянська біда. *Невідомий художник.*

ковники, кого хотіли з своєї руки, жебы оным зичливими были». Старшина примушувала козаків працювати в її господарствах, брала данину від полювання й інших промислів. Через це «до великого убозства козацтво прийшло».

Уряд пильно стежив за тим, щоб «козацькими правами» ні в якому разі не користувалися не вписані в шеститисячний реєстр навіть козацькі сини. «Хоча и син козацькій,— свідчить Самовидець,— тую ж панщину мусіл робити и плату давати». Ще більш детальну картину кривд, яких зазнавали реєстрові козаки, намалював Богдан Хмельницький в своєму листі до польського короля Владислава IV влітку 1648 р. Королівські старости й володільці «старинныя поля и выробленныя нивы, отчизны, гумна, мельницы и все козацкое, що єсть в уподобаню, видирают отбирают быдло; одесятствуют пчолы; коні послідніи, которыми в войску служили, отыі-муют, а скаржитися не годиться: прозьби за гордыню, жалобы и слезы за бунты иміют. Полны козаков темницы. Иные явные терпят узы на тілі».

В той же час посилилась магнатська сваволя. Феодальна анархія, здавалося, досягла апогею. Ярема Вишневецький, наприклад, в 1643 р. захопив у городельського старости А. Харлезького городище Грайворон з групою сіл, приєднавши їх до своїх величезних задніпрянських володінь. Наступного року він відібрав у надвірного маршалка А. Казановського м. Ромни з «волостю», а «різними часами» зайняв землі над річками Хоролом і Оржицею «наймней 36 миль» і т. д.

У боротьбі за землю магнати нехтували законами Речі Посполитої і добивалися у короля підтверджувальних грамот на захоплені ними «добра». Під їх тиском король давав і касував, залежно від ситуації,

такі грамоти, вкрай заплутуючи взаємини як між самими «королев'ятами», так і між ними й собою.

Від магнатського розгулу найбільше терпів поневолений люд. Але сваволя можновладців давалася взнаки й шляхті, передусім дрібній. За словами сучасника, українського пана Єрліча, лашівці, наприклад, не тільки грабували шляхетські маєтки, а й «брали гвалтом пани і (панських) удів». За такі вчинки Лаща 236 разів засудили на банніцію (вигнання) і 37 разів до інфамії (позбавлення честі). Але він до самої смерті свого могутнього покровителя С. Конєцпольського уникав покарання. Одного разу, глузуючи з панської юстиції, Лащ навіть з'явився при королівському дворі в одязі, обшитій оголошеними йому судовими вирокami.

Десятиріччя (1638—1648) магнатського терору на Україні польські пани назвали часом «золотого спокою». Але це була тиша перед бурєю. Нова соціальна буря неминуче насувалася, незважаючи на те, що всі попередні повстання були жорстоко придушені.

Значення народних повстань

Однією з характерних рис повстань кінця XVI — першої половини XVII ст. на Україні було те, що повстанці — селяни, міщани, запорізькі та реєстрові козаки — шукали підтримки й захисту в Росії, більше того — прагнули перейти під владу Російської держави. Тяжіння народних мас до Росії зумовлювалося глибокими причинами. Український народ, близький до російського мовою, побутом і культурою, був також зв'язаний з ним спільністю походження й релігії. Велике значення для зміцнення дружніх зв'язків між обома народами мала перша в історії Росії селянська війна 1606—1607 рр. під проводом І. Болотникова, в якій пліч-о-пліч з російськими селянами, міщанами, козаками проти поміщиків, бояр та царських воевод виступали також українські селяни, міщани та козаки. Українські й російські козаки спільно боролися проти татарської і турецької агресії. Багато російських селян і козаків брало участь у визвольній боротьбі українського народу в XVI — першій половині XVII ст. З XVI ст., рятуючись від утисків з боку панів, українське населення переселялося в суміжну з Україною смугу російської території — Слобожанщину*.

Тяжіння народних мас України до Росії підтримувалося також політикою російського уряду й особливостями соціально-політичного устрою Російської держави. Українці, що переселялися в Росію, зустрічали вселяку підтримку. Російський уряд, дбаючи про колонізацію цієї південно-західної окраїни й охорону державного кордону від татарських нападів, заохочував переселенців: наділяв землею, звільняв від податків, визнавав за багатьма козацькі права. На Слобідській Україні виникла козацька організація, що деякими рисами свого економічного і правового становища нагадувала реєстрове військо.

На відміну від Польщі, де кріпосне право цілком оформилося вже в другій половині XVI ст., в Росії селяни ще не були остаточно покрі-

---

* Масовий перехід українського населення на Слобожанщину почався вже в XVI ст. Ще 1546 р. путивльський воевода М. Троскуров писав у Москву: «Ныне, государь, казаков на поле много, и черкасов, и киян и твоих государевых людей». Потік переселенців до Росії зростав після поразки повстань 1620—30-х років. Так, у челобитній старшини В. Іванкієва від 18 липня 1639 р. читаємо: «выехал я... из Запорог на твоє государево имя на Путивль, а со мною... выехало... черкас и всяких служилых людей 10 000».

пачені. Більше того, там існували цілі краї, передусім Дон і Яїк, що не знали в цей час кріпосництва (на Слобожанщині воно теж було мало розвинуте) і користувалися самоврядуванням.

До Росії поряд з міськими низами тяжіла й середня верства українського міщанства. В своїй боротьбі проти політики економічного й національно-релігійного гніту, яку проводила польська влада, міщанство і його організації — братства зустрічали підтримку з боку Росії. Зміцнювалися економічні, передусім торговельні, зв'язки українських міст з Росією.

Для православного духовенства жорстоке гоніння на православ'я поставило питання руба: або розірвати з своїм народом і прийняти унію, як це й зробила купка православних прелатів, або боротися далі. В останньому випадку єдиною опорою могла бути лише Росія. В 1625 р., коли на Україні ще тільки назрівало селянсько-козацьке повстання, в Москву прибув посланець київського митрополита Іова Борецького — луцький єпископ Ісаакій Борискович. Він приїхав, як свідчить розмова з ним боярина Черкаського і дяка Грамотіна 14 січня 1625 р., «с представлением государю царю Михайлу Федоровичу и патриарху Филарету... о принятии Малороссии и запорожских козаков в покровительство».

Це прохання, але в більш виразній формі, було повторено під час повстання Тараса Федоровича. 4 серпня 1630 р. нові посланці митрополита Іова Борецького, його син Андрій і небіж Павло Путивльський, заявили, що «их (повстанців.— *Ред.*) де мочи не будет против поляков стоять, и оне де хотят бить челом... государю царю... всеа Русии, чтобы... пожаловал их велел им быть в своем государеве повеленье». Як бачимо, на цей раз митрополит ставив таке важливе питання вже від імені усіх повстанців, від усіх тих, хто боровся за визволення України від польсько-шляхетського ярма.

Поразка повстання 1637—1638 рр. і Ординація не послабили, а укріпили волю народних мас до визволення й одночасно остаточно розділили реєстрову старшину та близькі до неї верстви, передусім дрібне українське шляхетство, на два угруповання. Одне все ще трималося старої, угодовської політики, друге вважало, що національно-релігійний гніт і всі пов'язані з ним утиски й обмеження можна ліквідувати, лише визволившись з-під влади панської Польщі, і що це можливо здійснити тільки при активній участі народних мас і підтримці Росії — держави, де сильна царська влада спиралася на середнє й дрібне дворянство, близьке за своєю соціальною природою козацькій старшині та українському шляхетству. Найбільш послідовним і талановитим представником останнього угруповання був учасник повстань 1630-х років Богдан Хмельницький.

* * *

У другій половині XVI ст. посилилася експансія польських феодалів. Польща захопила Волинь, Київщину, Брацлавщину (Люблінська унія 1569 р.). На Україні зростав феодально-кріпосницький і національно-релігійний гніт. В результаті загострення соціальних і національних суперечностей наприкінці XVI ст. на українських землях спалахували народні повстання — у 1591—1593 рр. під керівництвом К. Косинського, у 1594—1596 рр. — С. Наливайка, які були жорстоко придушені.

Після поразки перших селянсько-козацьких повстань експансія феодальної Польщі і католицької церкви продовжувала розширяться.

Внаслідок масового загарбання селянських і козацьких земель на Східній Україні швидко зростало магнатське землеволодіння. У 1596 р. відбувся Брестський церковний собор і уніатська церква стала знаряддям політики насильного покатоличення та колонізації українського народу.

Одночасно посилилася турецько-татарська агресія, проти якої завжди виступало українське козацтво. Спільно з російським козацтвом воно внесло великий вклад у героїчну боротьбу народних мас Росії та України проти експансії Туреччини і її васала — Кримського ханства.

Жорстока феодальна експлуатація і національно-релігійний гніт зумовили новий вибух народного протесту. Народні повстання 1625, 1630—1631, 1637—1638 рр. охопили майже всю Східну Україну. Вони мали важливі історичні наслідки. Виступаючи проти феодально-кріпосницького й національного гніту, селяни та широкі маси міщанства й козацтва прагнули стати під захист і владу Росії. Тяжіння до Російської держави посилювалося також серед козацької старшини, дрібного українського шляхетства, заможного міщанства й православного духовенства. Народні повстання кінця XVI — першої половини XVII ст. стали провідником визвольної війни, яка розгорнулася в 1648—1654 рр. під проводом Богдана Хмельницького.

1. Освіта. Наука

Шкільна освіта

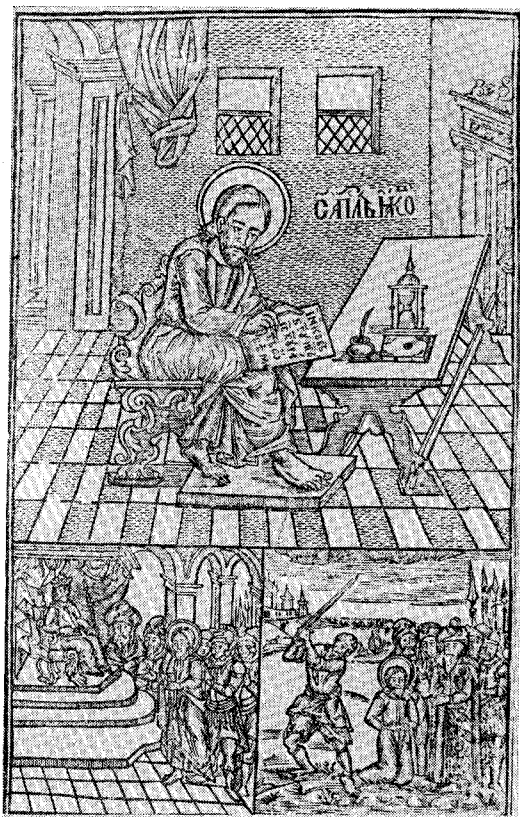
Соціально-економічний прогрес в другій половині XVI — першій половині XVII ст. зумовив дальший розвиток культури. Поширювалася, хоч і дуже повільно, освіта. З тих небагатьох згадок, які збереглися в історичних джерелах, довідуємося про існування шкіл у багатьох містах і деяких селах. Школа була навіть в такому невеликому місті, як Красностав у Руському воєводстві (1550), а також у с. Порац Спишського комітату на Закарпатті (1593). Багаті люди мали домашніх вчителів. У заповіті волинського шляхтича Василя Загоровського (1577) передбачалася, наприклад, певна сума грошей на платню дякові, який мав мешкати «у білій кімнаті напроти чорної шпитальної кімнати» і навчати дітей, а у вільний час переписувати книжки.

Незважаючи на засилля схоластики, в школу під впливом Реформації починають проникати гуманістичні настрої та ідеї. Так, у кальвіністській школі (1559—1562) в Дубецьку (західна частина Руського воєводства), якою керував разом з Григорієм Оршаком відомий діяч реформаційного руху Франческо Станкар, головна увага приділялася вивченню латинської мови, давньоримської літератури й риторики. Ця перша на тогочасній Україні середня школа, що мала, як і тодішні західноєвропейські гімназії, чотири класи, була організована згідно з засадами гуманістичної педагогіки.

Першу школу вищого ступеня було засновано в 1578 р. у м. Острозі на Волині князем К. К. Острозьким. Мета її полягала в тому, щоб в умовах наступу контрреформації обстоювати українську й білоруську культури. В Острозькій «греко-слов'яно-латинській» колегії мали викладатися так звані «сім вільних мистецтв»: граматики, риторика, діалектика, логіка, арифметика, музика, астрономія. Викладали в Острозі, писав пізніше Захарія Копистенський, славнозвісні вчені — знавці грецької, старослов'янської та латинської мов, математики й астрономії. Першим ректором колегії був Герасим Смотрицький — колишній міський писар у Кам'янці, запрошений до Острога для підготовки до друку Біблії. Виступаючи проти католицької експансії, Г. Смотрицький у творі «Ключ царства небесного...», написаному в Острозі, викривав політику царського престолу й гостро картає національно-релігійне ренегатство. Співробітником, а пізніше продовжувачем справи Смотрицького був священник однієї з острозьких церков Дем'ян Наливайко. В Острозі й Дермані він робив переклади з церковнослов'янської на українську мову, укладав рукописні збірники, писав вірші та передмови до друкованих видань.

В Острозі працювали також українські публіцисти й філологи Василь Суразький і Тимофій Михайлович, польський математик Ян Лятош, відомий грецький політичний діяч Кирило Лукаріс і ще кілька вчених

Гравер «В. Ф. З.». Дереворит з «Апостола» М. Сльозки. Львів. 1639 р.

Результатом діяльності гуртка став вихід публіцистичних творів, що викривали підступи апологетів католицької реакції. Справі боротьби проти ідеологічного наступу католицизму мали служити й переклади праць візантійських церковних діячів, підготовлені та видані в Острозі. Тут був складений навчальний посібник, видрукований в 1586 р. у Вільні в Мамоничів, який включав граматику старослов'янської мови і перероблений переклад на старослов'янську мову уривка з «Діалектики» Йогана Спангенберга.

В Острозі вдосконалювали свої знання й окремі діячі культури. Наприклад, Гаврило Дорофієвич, відомий своєю літературно-перекладацькою діяльністю, вивчав там в оригіналі «Органон» Арістотеля та «Ісагогіку» Порфирія. В колегії навчалися, зокрема, такі письменники і вчені, як Іов Княгиницький і Мелетій Смотрицький, а також, як припускають, гетьман реєстрового козацького війська Петро Сагайдачний.

Діяльність Острозької колегії та гуртка, однак, скоро припинилася. Після смерті К. К. Острозького (1608) вони, позбавлені підтримки, почали занепадати, а за онуки К. К. Острозького, Анни Алоїзи Ходкевич, ревної послідовниці єзуїтів, перестали існувати.

Другу на Україні школу вищого типу створили близько 1585 р. львівські заможні міщани, організатори й керівники братства. Тут викладали брати Лаврентій та Стефан Зизанії, Кирило Транквіліон Ставро-

з Греції. До цього острозького гуртка К. К. Острозький запросив також Івана Федорова, доручивши йому організувати друкарню. Друкарня мала видавати навчальні посібники для школи, а школа — готувати освічених людей, потрібних як автори, перекладачі, коректори видань.

Острозький гурток не був однорідним за своїм складом. Сам князь К. К. Острозький, під патронатом якого він діяв, очолював магнатсько-князівську опозицію. Представники її дотримувалися поміркованих, консервативних поглядів. Боячись антифеодального руху, вони не виступали проти влади панської Польщі, а лише легальними засобами домагалися розширення адміністративної і культурно-релігійної автономії України. Разом з тим до гуртка належали й такі особи, як Дем'ян Наливайко (учасник селянсько-козацького повстання під керівництвом С. Наливайка, а пізніше — організатор у Острозі виступів міщан проти католицького духовництва).

вещький, пізніше — Іов Борецький, Памво Беринда, Іоанікій Волкович та ін. Учнів нижчих класів навчали грамоти й церковного співу, вищих («спудеїв») — граматики, елементів риторики, поезики, філософії. Латинській освіченості, прищеплюваній в католицьких школах, організатори Львівської братської школи протиставляли вивчення давньогрецької мови й літератури та церковнослов'янської (старослов'янської) мови — цього важливого знаряддя культурного єднання з Росією, Білорусією і південними слов'янами.

На статуті братської школи — «Порядку шкільному» (1586) — позначився вплив гуманістичних поглядів. Учитель повинен був являти зразок високоморальної поведінки; на почесних перших лавах у школі рекомендувалося садовити найкращих учнів, «навіть коли б вони були дуже вбогі». Обмежувалося застосування тілесних покарань.

З Львівської братської школи вийшли вчителі шкіл у Рогатині, Бересті, Перемишлі й навіть у Вільні. Під її впливом виникли або реорганізувалися школи в Городку, Комарні, Вільську та інших містах. А, скажімо, статут Луцької братської школи повторював текст львівського «Порядку шкільного».

Після короткого періоду піднесення (кінець XVI — початок XVII ст.) Львівська братська школа поступово опустилася до рівня початкового шкільного закладу. Це зумовлювалося посиленням переслідувань української культури польською адміністрацією й католицькою церквою. Зі Львова культурно-освітні діячі один за одним перебиралися до Києва, де умови для розвитку культури були більш сприятливими.

Братські школи вже на початку свого існування зіткнулися з лютим ворогом в особі Товариства Ісуса. Єзуїти ще в 1570 р. відкрили у Вільні свою школу, яка незабаром отримала права академії, у 1575 р. — єзуїтську колегію у Ярославі, в 1608 р. — у Луцьку й Львові (останню в 1661 р. проголошено академією). Єзуїтські школи з'явилися також в Ужгороді (відкрита 1615 р. в Гумennomу, а 1646 р. переведена до Ужгорода), Кам'янці, Вінниці, Фастові та інших містах. У цих схоластичних за своїм характером закладах велика увага приділялася прищепленню салонних манер, різних зовнішніх ознак освіченості, а також вмінню виголошувати промови латинською мовою, складати панегірики. Вся система навчання переслідувала головну мету — виховання фанатичних католиків. Некатоликів усіяло намагалися повернути до католицизму. Василіанські школи в Бересті, Володимирі, Холмі організувалися за зразком єзуїтських.

Сторінка рукописної книги, переписаної в Стрию Василем Богоносіком, 1611 р.

Певну роль у розвитку освіти на Україні відіграли протестантські школи. Кальвіністам у кінці XVI — на початку XVII ст. належали гімназії в Панівцях (поблизу Кам'янця) і в Крилові (на межі Белзького воєводства і Холмської землі). Школа в Кисилині на Волині з 1638 р. стала головним навчальним закладом протестантів-социніан. Один з її викладачів, Остап Кисіль, виступив у 1632 р. з публіцистичним трактатом на захист православної ієрархії, переслідуваної польським урядом. У протестантських школах в Гощі й Берестечку на Волині та в Хмільнику на Поділлі чимала увага приділялася викладанню математики й мов, навчанню етики в раціоналістичному тлумаченні.

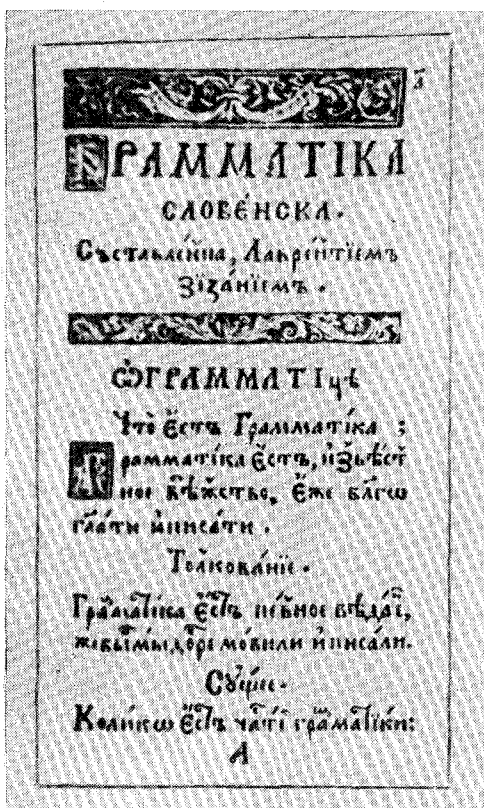
Протестантські школи на Україні виступали тимчасовими союзниками православних у боротьбі проти наступу католицької реакції.

Київська братська школа. Заснування Київської колегії

Київська братська школа, заснована в 1615 р., справила великий вплив на розвиток культури на Україні. В організації її діяльну участь брали Іов Борецький, Єлисей Плетенецький, Захарія Копистенський, Тарас Земка та ін. Посаду ректора займали спочатку Борецький, а пізніше — Мелетій Смотрицький, Касіян Сакович, Хома Євлевич. Наприкінці 20-х років XVII ст. у школі працювали світські викладачі росіянин Федор, білорус (із Могильова) Сава Андрєвич, українці Яків Мемлевич, Сава Березецький.

«Школи київські», як називався цей навчальний заклад, склалися з чотирьох «шкіл» (класів з окремим учителем): «фара» (початкова) і три «граматичні» (інфіма, граматика, синтаксима). Серед шкільних дисциплін виділялися старослов'янська, грецька і латинська мови, риторика, піїтика, філософія. В увазі до риторики і піїтики слід вбачати вплив гуманізму. Педагоги-гуманісти дивилися на красномовство як на засіб розвитку розумових здібностей і моральних якостей людини.

З самого початку існування братська школа знала тиску духівництва. Петро Могила (у 1627 р. архимандрит Києво-Печерської лаври) задумав заснувати у лаврі школу, яка була б під контролем церковників. Це викликало протидію не тільки керівників братської школи, але й впливових міщан. Тоді Могила 11 березня 1631 р. записався до братства як «старший брат і опікун». Запросивши з Львова до Києва на посади вчителів Ісайю Козловського і Сильвестра Косова, він восени

«Грамматика словенска...» Лаврентія Зизанія. Львів. 1596 р.

1631 р. відкрив у Києво-Печерській лаврі «гімназіон». Програма його наближалася до програм західноєвропейських колегій. Однак братство, підтримане старшиною реєстрового козацького війська, різко висловлювало невдоволення діями Могили. Конфлікт закінчився компромісом: об'єднанням у 1632 р. лаврської школи з братською. Керівництво нею фактично перейшло до рук церковників. З цього часу серед викладачів більшість становили не світські люди, а ченці Богоявленського братського монастиря—ігумен монастиря займав і посаду ректора. Школу згодом стали називати Києво-Могилянською колегією, пізніше — Києво-Могилянською академією.

З самого початку колегія, крім чотирьох вищих класів (фари, інфіми, граматики, синтаксими), мала класи поетики, риторики, філософії. Лекційні курси читалися, в основному, латинською мовою, як і в тогочасних західноєвропейських колегіумах та університетах. Польська влада вороже ставилася до колегії в Києві. Король Владислав IV уже в 1633 р. наказав ліквідувати там «латинські школи», а сейм у 1635 р. заборонив викладати філософію (дозволялися лише діалектика й логіка як вступ у філософію). Однак, всупереч урядовим заборонам, в колегії і далі викладали повний філософський курс (3-річний наприкінці 30-х років, потім 2-річний), а також елементи теології. Теологія як «цариця наук» в добу середньовіччя вважалася неодмінним атрибутом вищого навчального закладу.

Як і тогочасні європейські університети, Києво-Могилянська колегія мала у своєму підпорядкуванні школи, що працювали за її програмою: у Вінниці (заснована 1634 р., а в 1639 р. перенесена до Гощі, де раніше діяла аріанська школа) і у Кременці (відкрита в 1636 р. за участю організаторів Кременецького братства Лаврентія Древинського та Данила Малинського).

Зосередження в Києві діячів культури сприяло перетворенню його на культурний центр, значення якого виходило за межі України. Так, за зразком Київської була реорганізована школа Могильовського братства у Білорусії. В 1640 р. вихованець Київської братської школи, а пізніше викладач і ректор колегії Софоній Почаський був посланий до Молдавського князівства для організації там школи за київським зразком.

В результаті діяльності провідних братських шкіл, особливо ж Київської колегії, зростала кількість освічених людей, учителів початкових шкіл, «мандрованих спудеїв» — учителів. Сірієць Павло Алеппський, що проїздив у 1654 і 1657 рр. через Україну, відзначав, що тут чимало чоловіків і навіть жінок уміли читати. В іншому місці він пише:

«Лексіконъ славеноросскій...» П. Беринди. Київ. 1627 р.

«У країні козаків усі діти вміють читати, навіть сироти». Це, безумовно, перебільшення.

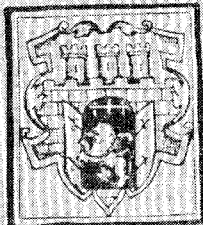
Вихідці з України виїжджали для продовження освіти у Краків, у протестантські університети Гейдельберга, Кенігсберга, Лейпціга та в Італію — у Падую. Студенти з України були також в Римі, Парижі (Сорбонні), Відні. Деякі з них здобували за кордоном наукові ступені.

Праці з природничих і гуманітарних наук ² Розвиток шкільної освіти сприяв появі наукових праць (компілятивних і оригінальних) з різних галузей науки. Так, Мартин Король, родом з с. Журавиці в Галичині, написав трактат з математики; львів'янин доктор Еразм Сікет опублікував латинською мовою медичний коментар до творів Сенеки і трактат про мінеральну воду з с. Шкло — перше на Україні дослідження з бальнеології.

Пожвавився розвиток географічних наук. Вивчається географія України та інших країн. Так, львів'янин Михайло Бойм (1614—1659) після відвідання Китаю видав ряд праць про його географію та природу. Значну роль відіграли «Опис України» французького інженера Г. Левассера де Боплана і складена ним карта України. З'явилися також праці, де узагальнювався досвід ведення сільського господарства на Україні (наприклад, у книзі з бджільництва, опублікованій в 1614 р.).

Вченим доби Відродження властива особлива увага до філології, насамперед з огляду на роль мови у суспільно-політичній боротьбі, літературній творчості й науці. На Україні піднесення філологічних наук в кінці XVI — першій половині XVII ст. зумовлювалося роботою над перекладами різноманітних творів з грецької мови на старослов'янську і з старослов'янської на тодішню літературну українську. В процесі перекладання розроблялася методика текстологічних досліджень, складалися граматики. У східних слов'ян першими ґрунтовними друкованими граmaticами були «Адельфотес» (підручник граматики старослов'янської і грецької мов, 1591), складений студентами Львівської братської школи під керівництвом Арсенія Еласонського, і «Грамматика словенска...» Лаврентія Зизанія (1596), що справили великий вплив на дальшу розробку питань граматики на Україні, в Білорусії і Росії. Важливим етапом у розвитку вітчизняного мовознав-

ДНМ БДУТЪ ВАШН ЛН
БВН . ПРНМФТЕ СІ СІА
БОВІУ . АА НОННУХЪ ПН
САМНУХЪ БЛГОУГОДНІ СЪ
ВОЖДСАБНІЕ ПОТРУДІТН
СА ХОЩІ . АЩЕ БЛГОВАІН
БГЪ , ВАШНМН СЪТІМН
МОЛІТВАМН
АМІНЬ .

ВІДРУКОВАНО ВОЛВОВЧЪ,
РОКЪ , А , ФОД .

Остання сторінка букваря, видрукованого І. Федоровим у Львові (1574 р.).

ства стала граматика Мелетія Смотрицького (1619), яка довгий час служила посібником при вивченні старослов'янської мови. У 1643 р. студент Паризького університету Іван Ужєвич уклав латинською мовою граматику української літературної мови XVI—XVII ст. Це свідчить про прагнення українських вчених популяризувати рідну мову за кордоном.

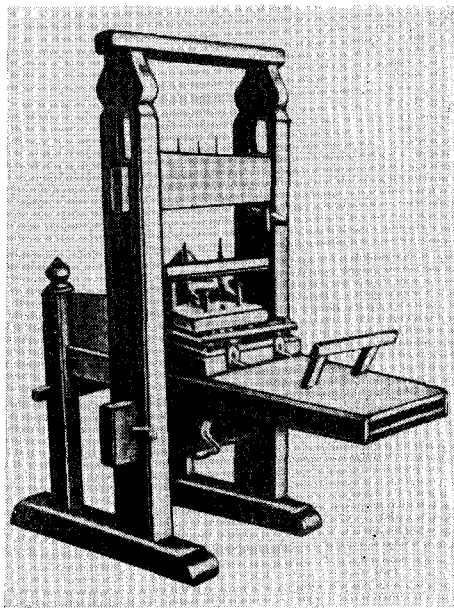
Значних успіхів досягла українська лексикографія. В 1596 р. у Вільні вийшов з друку «Лексис» Л. Зизанія — церковнослов'янсько-український словник, який став джерелом для ряду пізніших лексикографічних праць. Продовжувач Зизанія Памво Беринда склав славнозвісний «Лексіконъ словеноросскій и именъ тлъкованіє» (Київ, 1627), що містив близько 7 тис. словникових статей. У першій частині подано переклад старослов'янських слів на українську мову, в другій — тлумачення іншомовних слів і термінів,

енциклопедичні довідки про осіб і місцевості. Словник Беринди, що користувався великим авторитетом на Україні, в Росії і Білорусії, став також зразком для ряду праць із східнороманської лексикографії.

Наукова діяльність київського гуртка в галузі філологічної критики літургічних текстів і догматики здобула значний авторитет у Росії та в балканських країнах, високо оцінювалася західноєвропейськими фахівцями. Наприкінці 40-х років російський уряд прохав київського митрополита Сильвестра Косова прислати вчених перекладачів для виправлення текстів біблії та інших книг. До Москви виїхали Єпифаній Славинецький і Арсен Сатановський, а згодом — Дамаскин Птицький, які розгорнули там значну культурно-освітню роботу.

Києво-Могилянська колегія була не лише освітнім, а й науковим центром. Професори, як це видно з записів лекцій Йосипа Кононовича-Горбацького 1639—1640 рр. («Підручник логіки») та Інокентія Гізеля 1645—1647 рр. («Загальний нарис філософії»), не обмежувалися викладом концепцій, загальноприйнятих у тогочасній європейській науці, а самостійно розробляли проблеми логіки, психології та інших галузей знання. У Кононовича-Горбацького при висвітленні діалектики простежуються риси номіналізму. На його думку, логіка має вивчати терміни як знаки речей і понять, що відображають об'єктивний світ. Інокентій Гізель, хоч і не зміг вийти за межі об'єктивного ідеалізму, в деяких питаннях наближався до ідей матеріалістичного сенсуалізму. Він визнавав вічність матерії, виступав проти сліпого поклоніння авторитетам, вважав конче необхідним робити наукові висновки з допомогою раціональних аргументів і вивчення явищ природи.

Таким чином, хоч в тогочасній науці ще дуже сильними були традиції середньовічної схоластики, в окремих галузях її дедалі відчутнішим ставав вплив передових ідейних течій доби Відродження.

Старовинний друкарський верстат.
(Реконструкція.)

2. Виникнення друкарства

Діяльність Івана Федорова на Україні

У зв'язку з розвитком культури зростав попит на книги. Як і раніше, в монастирях, зокрема в Києво-Печерській лаврі, переписувалися книги і збиралися рукописи. Цінні зібрання рукописних книг були при Перемишльській єпископській кафедрі, в монастирях Лівобережжя, Волині, Галичини, Закарпаття, Буковини. У другій половині XVI — на початку XVII ст. щораз частіше переписуванням книг займалися також світські люди, зокрема вчителі, студенти. Однак розмножування книг переписуванням уже не могло задовольнити потреб суспільства. Це й зумовило поширення друкарства — однієї з найважливіших передумов прискорення дальшого культурно-наукового і технічного розвитку.

Виникнення друкарства на Україні — яскравий приклад російсько-українських культурних зв'язків. У середині XVI ст. в Москві було засновано друкарню, яку тепер називають анонімною, оскільки ні на одному з кількох її видань не вказано місце й час видання. Першою російською точно датованою друкованою книгою став «Апостол», виготовлений Іваном Федоровим і його помічником білорусом Петром Мстиславцем у Москві (1564).

Невдовзі після видання «Апостола» Іван Федоров і Петро Мстиславець були змушені виїхати з Москви. У 1569—1570 рр. вони видали дві книжки («Учительное евангеліє» і «Псалтир з часословцем») у білоруському містечку Заблудові на кошти православного магната Григорія Ходкевича. Звідти Федоров переїхав до Львова.

Як згадував сам І. Федоров, у Львові він отримав допомогу від людей вбогих, «неславних в мирі». Серед тих, хто підтримав першодрукаря, були ремісник-сідляр Сенько Каленикович, маляр Лаврентій Пилипович Пухала, а також ігумен Онуфріївського монастиря Леонтій. До-

лаючи численні труднощі, І. Федоров організував у Львові друкарню, в якій протягом року (25 лютого 1573 — 15 лютого 1574) видрукував книгу «Апостол» — первісток друкарства на Україні. Книжка вийшла церковнослов'янською мовою, яка залишалася засобом міжслов'янських культурних взаємин. Львівський «Апостол» за текстом повторює московське видання. У післямові до книги Федоров підкреслює свою відданість друкарству як служінню народові «мистецтвом рук своїх». На останній сторінці вміщено видавничу марку — особистий знак І. Федорова і герб міста Львова в оточенні пишного ренесансного орнаменту.

У 1574 р. І. Федоров видав ще одну книжку — перший у східнослов'янських народів друкований буквар. Зміст цього букваря подекуди виходить за межі початкового навчання грамоти; що ж до орнаменталь-

Нагробна плита І. Федорова.
(Реконструкція.)

ного оформлення, то в ньому відчувається певний вплив українського декоративного мистецтва.

Із Львова І. Федоров переїхав до Острога, де 1578 р. в друкарні К. К. Острозького видрукував буквар із короткою хрестоматією церковнослов'янських і грецьких текстів, застосувавши поряд із шрифтами старого зразка новий кириличний напівкурсивний шрифт, що має спільні риси з тогочасним українським скорописом. Зробив цей шрифт, ймовірно, учень І. Федорова Гриць Іванович. Повністю новим шрифтом було надруковано 1580 р. книгу Нового завіту з предметно-тематичним покажчиком, який склав приятель першодрукаря український вчений Тимофій Михайлович. Це видання вважається первістком вітчизняної бібліографії та інформатики.

І. Федоров видав не церковнослов'янською, а тогочасною українсько-білоруською літературною мовою «Хронологію» білоруського поета-кальвініста Андрія Римші, яка за формою нагадує віршований твір, а за змістом — хронологічний перелік найважливіших, на погляд автора, подій біблійної історії.

Вінцем друкарської майстерності І. Федорова стала Острозька біблія (1581) — перше у східнослов'янських і південнослов'янських народів видання повного церковнослов'янського тексту біблійних книг. Для нього було відредаговано і звірено з грецькою біблією церковнослов'янський текст, підготований у Новгороді в кінці XV ст. під керівництвом єпископа Геннадія. Острозька біблія мала стати зброєю у боротьбі проти наступу католицизму. Це видання довго вважалось зразковим не лише на Україні, а й далеко за її межами, передусім у Росії.

Іван Федоров був не лише друкарем, але й визначним культурно-освітнім діячем. Він вніс значний вклад у розвиток друкарства і зміцнення культурних зв'язків України з Росією та Білорусією.

Друкарство кінця XVI — першої половини XVII ст.

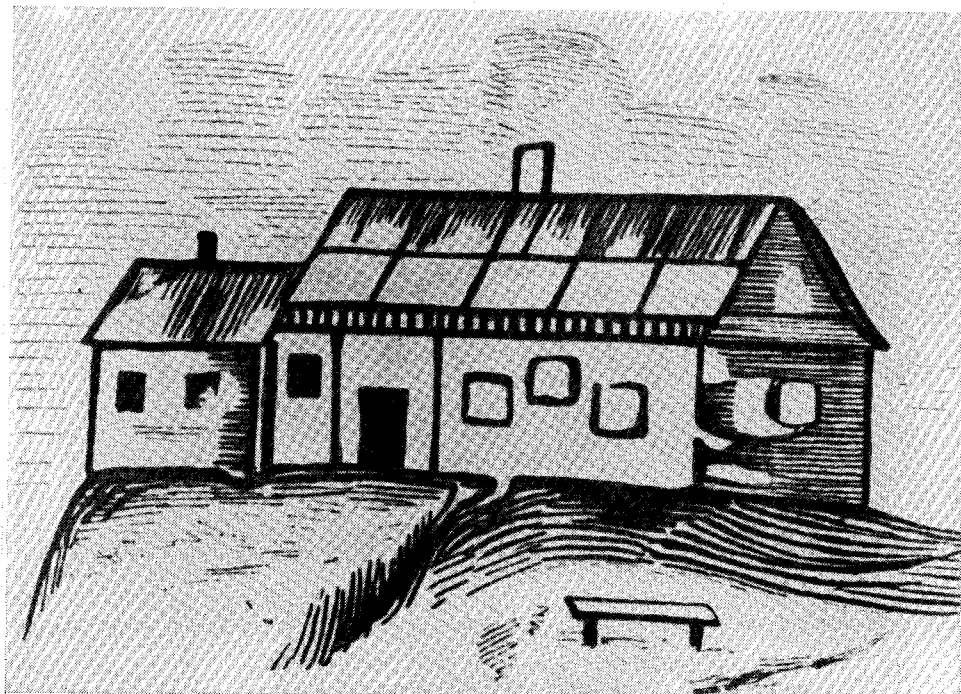
XVII ст. братська друкарня опублікувала граматику грецької і церковнослов'янської мов та ряд віршів і драматичних творів українською мовою. Вона перетворилася на справжню школу для цілої плеяди традиційних друкарських справи на Україні. Уже в перших її виданнях були спроби застосувати, щоправда лише в заголовках, спрощений, подібний до сучасного українського і російського, шрифт, який нау-

Іван Федоров. *Невідомий художник.*
XIX ст.

Після смерті Федорова (1583) його друкарське обладнання, що потрапило до лихварів, викупило Львівське Успенське братство і заснувало свою друкарню. Від 1591 р. до середини

Будинок друкарні Києво-Печерської лаври. *Гравюра*. 1638 р.

ковці вважають одним із головних джерел «гражданських» шрифтів, які виникли значно пізніше.

У другій половині 80-х років XVI ст. відновилася діяльність Острозької друкарні. Крім навчальних і богословських книг, там було видано ряд публіцистичних творів, спрямованих проти ідеологічної експансії католицизму. Протягом деякого часу Острозька друкарня працювала в Дерманському монастирі, де видавничою справою керував Дем'ян Наливайко.

В 1604—1606 рр. у Стрятині (поблизу Рогатина) і в Крилосі (поблизу Галича) діяли друкарні Федора та Гедеона Балабанів. У Стрятинській друкарні, заснованій майстром Семеном Будзиною, уперше в практиці східнослов'янського книгодрукування з'явилися сюжетні ілюстрації, вмонтовані в текст книги (перед тим уживались лише орнаментальні прикраси й нечисленні портретні гравюри на всю сторінку).

Після закриття Стрятинської друкарні її «припале пилом» обладнання купив Єлисей Плетенецький, архімандрит Києво-Печерської лаври. Він же для потреб вивезеної до лаври друкарні заснував папірню в м. Радомислі. Незабаром після заснування Києво-Печерська друкарня стала найбільшою на Україні. Першими її виданнями були «Часослов» (1616—1617), твір Олександра Митури «Візерунок цют» — панегірик на честь Плетенецького, а також збірник святкових служб — «Анфологіон» (1619), над перекладом якого з грецької мови й редагуванням працювали Іов Борецький, Захарія Копистенський, Памво Беринда. Ця книга, ретельно оформлена й насичена матеріалами про свята і традиції православної церкви, мала антикатолицьке спрямування.

Лаврська друкарня не була єдиною в Києві. В 1624—1628 рр. тут працювала ще друкарня київського міщанина і реєстрового козака Тимофія Вербицького, а в 1628—1630 рр. — друкарня Спиридона Соболя.

Цікаве явище в культурному житті України — мандрівні друкарні. Так, Кирило Транквіліон Ставровецький, надрукувавши одну свою книгу у власній друкарні в Почаєві (1618), переїхав разом із друкарнею до Рохманова (1619), а потім (1646) відкрив друкарню у Чернігові. Подібне спостерігалося й в інших місцях.

Усього протягом 1574—1648 рр. на Україні діяло понад 20 друкарень, у яких виготовлялися, головним чином, книги антикатолицького спрямування. Власникам цих друкарень вдавалося успішно протидіяти спробам церкви поставити під свій повний контроль видавничу діяльність.

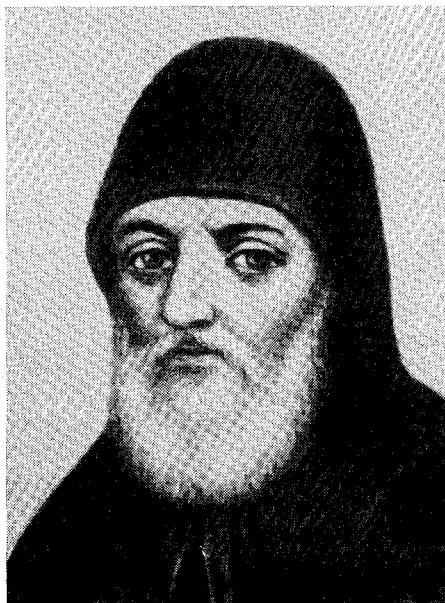
У першій половині XVII ст. зросла кількість книжок, надрукованих не церковнослов'янською, а українською літературною мовою. Навіть до богослужбових книг на церковнослов'янській мові додавалися українські передмови світського змісту, де нерідко цитувалися твори античних письменників і філософів, а також інших авторів. Наукові й публіцистичні праці виходили в супроводі алфавітних предметних покажчиків.

При редагуванні текстів для публікації українські видавці часто користувалися рукописними та друкowanими книгами з Росії. Прийнятий у Росії правопис мав значний вплив на вироблення орфографічних норм тих видань, які друкувалися на Україні старослов'янською мовою. З другого боку, починаючи з 40-х років XVII ст. ряд українських книг перевидано в Росії, деякі з них у перекладі на «слов'яноруську» і російську мови.

Крім продукції українських друкарень, на Україні поширювалися видання Московського Друкарського двору, а також різноманітна література, що виходила в Білорусії, Польщі, країнах Західної Європи. Не тільки діячі культури, але й окремі освічені міщани (ремісники і купці) мали досить великі бібліотеки, в яких значне місце займала світська література, в тому числі твори Петрарки, Кампанелли, Еразма Роттердамського та інших діячів епохи Ренесансу, а також наукові праці з медицини, юриспруденції, філософії.

Розвиток друкарства й книжкової торгівлі сприяв пошвавленню культурного життя, зміцненню міжнародних культурних зв'язків.

Роль друкарень, передусім Острозької, Львівської братської, Києво-Печерської, у той час не обмежувалася розмноженням літературної і наукової продукції. Навколо них об'єднувалися гуртки вчених та інших високоосвічених людей. Друкарні були важливими осередками освіти й культури.

С. Плетенецький.

3. Фольклор. Література

Усна народна творчість

Фольклор і література другої половини XVI — першої половини XVII ст. розвивалися в процесі дальшого формування української народності, в умовах зростання боротьби народних мас проти феодально-кріпосницького й національного гніту.

Так, словесно-музична творчість супроводжувала людину протягом усього її життя. Праця в усі пори року, відносини між людьми, ставлення до інших суспільних верств, до сусідніх народів, оточуючої природи тощо — все це відобразила народна творчість під кутом зору неписаного звичаєвого кодексу народу даної доби. Морально-дидактична сила, закладена у звичаях та усній творчості, певною мірою сприяла згуртуванню трудових мас, зокрема у їх боротьбі проти покатоличення та насильницької асиміляції (полонізації, мадяризації) і відіграла важливу роль у виробленні й становленні психічного складу українського народу.

Тому не тільки традиційна поезія громадських, родинних та інших звичаїв і обрядів яскраво позначена моральною спрямованістю. Народнопоетичні твори оспівують працьовитість, волелюбність, справедливість, чесність, повагу до старших, любов до рідного краю, життєвий оптимізм; вони сповнені ненависті до гнобителів, засуджують будь-які порушення узвичаєних норм побуту та етики народних мас. Тут проявляються ті риси характеру народу, які стають визначальними для його психічного складу, хоч останній в ході історичного розвитку і зазнає значних змін.

Важлива ідейна роль у XVI—XVII ст. належала народному епосу, розвиток якого пов'язаний з історичною обстановкою на Україні в той період. Думи, наприклад, несли в собі важливе ідеологічне навантаження, формуючи кодекс моралі, виховуючи почуття патріотизму. Тому в творах цього жанру, складених у XVI ст., велику питому вагу мав моральний елемент. Зокрема, це властиво думам про Олексія Поповича та бурю на Чорному морі, про втечу трьох братів із Азова, про Самійла Кішку, про Івася Коновченка, про Марусю Богуславку та ін. Так, лейтмотив думи про Самійла Кішку — сувора кара за зраду. Дума про Олексія Поповича обстоює високу громадянську й родинну мораль козака, засуджуючи всі її порушення:

«Як з города Пирятина виїжджав,
То я від отця й від матусі прощення не прохав!
І отця й матусі не почитав і не поважав,
А на старшого брата гнів великий покладав,
Сусіду ближню безвинно хлібом і сіллю оставляв;
Та ще і на свого доброго коня сідав,
По вулицях проїжджав,
Малих дітей тоштал,
А старих людей стременами в груди штовхав...»

Тема боротьби з татаро-турецькими нападниками та польсько-шляхетськими загарбниками — одна з провідних патріотичних тем українського фольклору. Під свіжими враженнями воєнних подій виникали думи та історичні пісні, співані кобзарями козацькому війську та на масових громадських зібраннях, ярмарках, базарах, храмових святах і т. п. Головний збірний герой цих творів — козак-воїн, патріот, захисник рідної землі, мужній, незламний лицар. Змальований із епічним розмахом, таким він виступає і в бою, і в далеких морських чи степових походах, і в турецькій неволі, на галерах. Глибоким ліризмом пройняті

картини прощання козака з родиною, його смерть у степу. Зміст дум цього періоду не можна зв'язувати з якимись певними історичними подіями чи особами, історичні особи в них згадуються зовсім випадково. Це стоєть і знаменитої думи про козака Байду. Головне в ній — високе патріотичне звучання, апофеоз мужності народного героя, який навіть у полоні відмовляється служити ворогові:

«Цар турецький к ньому прислає,
Байду к собі підмовляє:
— Ой ти, Байдо, та славнесенький,
Будь мені лицар та вірнесенький,
Візьми в мене царівночку,
Будеш паном на всю Україночку!
«Твоя, царю, віра проклятая,
Твоя царівночка поганая!»

А повішений турками за ребро на гак, палкий патріот Байда знаходить спосіб розправитися із своїми ворогами.

Уже в XVI ст. народна поезія фіксує назву «Україна» в етнічно-територіальному значенні, що й бачимо в цитованих куплетах пісні про Байду або в колядці про боротьбу з турками, яка в цей давній жанр вносила тему, підказану дійсністю того часу:

«Гречний молодче, Сергійку-хлопче!
Ти п'єш, гуляєш, гадки не маєш,
Що твою Україну турки зайняли,
Турки зайняли, в полон забрали.
— Ой дайте мені кося косача,
Коя косача, гострого меча,
Гострого меча, пучечок свічечок,
То я тих турків конем дожену,
Мечем висічу, огнем випечу,
Свою Україну назад заверну,
Назад заверну, краще обсажу».

Суспільно-побутова творчість народу цієї доби відобразила соціальні зміни в суспільстві; в піснях, переказах, прислів'ях та окремих казках з'являються нові персонажі. Поряд із воїнами-козаками в цілому циклі пісень виступають чумаки — суспільна верства, породжена розвитком торгівлі.

Закріпачення селян у другій половині XVI ст. теж відобразилося в пісенності новими темами й персонажами. Експансія польських феодалів і загарбання Київщини, Волині та Брацлавщини знайшли чітку негативну оцінку в творчості українського народу:

«Ой до Вісли та до Києва
Пробиті шляхи.
Завладіли та несправедливо
Краєм нашим ляхи».

У народній творчості зустрічається й відгомін інших історичних подій та соціальних змін, що відбувалися в XVI — першій половині XVII ст. Фольклор доніс до наших днів погляди і настрої мас, сучасників та учасників соціального і політичного життя тієї доби, загальну оцінку тогочасної дійсності. В цьому — виняткове історично-пізнавальне значення народної творчості.

Письмових свідчень про фольклорний процес того періоду збереглося дуже мало. Але й вони дають підстави говорити про багатство жан-

рів і тематики тодішньої творчості, про її важливу духовну функцію в житті трудового народу і навіть про вплив на художню літературу.

Певне уявлення про побут українського народу, зміст усної пісенності та народну хореографію другої половини XVI ст. дає поема С. Кльоновича з 1584 р. «Roxolania» («Русь»), писана латинською мовою, зокрема такий опис дозволя карпатських верховинських чабанів:

«Є тут з чого пастухові сопілку собі змайструвати,
Щоб вигравати на ній просту мелодію міг.
Так розважає пастух довгу скуку сопілкою в лісі,
І виграє він на ній різні свої пісеньки.
Давні бої він оспіває в них, про кохання співає,
Переплітає сумне з радісним простим ладом,
Бачив я, як гайдуки танцювали свій швидкісний танець,
Живо в метелиці тій били ногами вони.
Ніж у правій він держить, під такт вибиває ногами,
У танцюристів гурті зброя ясна миготить».

У цьому ж творі переказана віршами пісня про чабана, який під впливом чарів дівчини прилітає до неї на побачення.

У польській брошурі 1625 р. надруковано українську пісню про козака й дівчину. Пісня про цехмістра Купер'яна, що виникла в ремісничому середовищі, «приповідки», оповідання та інші твори показують, як поруч з епічним та ліричним струменями в українському фольклорі в той час посідав значне місце й гумор. Він своєрідно відображає оптимізм народу як одну з якостей його психічного складу — тих якостей, що допомагали йому жити й боротись.

Початки нової літератури

Протягом другої половини XVI ст. в українській літературі відбувалися такі істотні зміни, які дають змогу говорити про початок нового етапу її розвитку, підготовленого всім ходом історичних подій, специфікою соціально-економічного й політичного життя України. Важливу роль у піднесенні духовного життя українського народу відігравали його багатогранні зв'язки з російським та білоруським народами, постійне спілкування прогресивних діячів трьох братніх народів. Крім того, культура східних слов'ян, у тому числі й українська, мала багатотіпові розгалужені зв'язки з європейською культурою в цілому, отже, закономірно, що зрушення, які переживала Європа в період Відродження і Реформації, не могли не позначитися тією чи іншою мірою на духовному поступі України.

Однією з найвиразніших рис українського літературного процесу другої половини XVI — першої половини XVII ст. є активна орієнтація на поетичні традиції Київської Русі. Творчо переосмислюючи ідеї, теми, мотиви, образи давньоруської літератури, українські письменники підкреслювали спільність походження трьох східнослов'янських народів, розглядали Київську Русь як їхню спільну прабатьківщину. Разом з тим передові українські діячі сприйняли досягнення російської культури та ідеї Відродження і Реформації, що сприяло розширенню й зміцненню їхніх світоглядних позицій, виробленню нової ідейно-естетичної концепції бачення й відображення світу. Саме ця нова, в багатьох своїх елементах ренесансна концепція і визначила дальші шляхи розвитку української літератури.

Ф. Енгельс, розкриваючи історичну суть епохи Відродження, писав, що вона являла собою «найбільший прогресивний переворот з усіх пережитих до того часу людством»¹. Марксистське положення про виникнення

¹ Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 20, с. 326.

в цю грандіозну історичну епоху нових літератур дає ключ для розуміння того складного літературного процесу, який відбувався на Україні в другій половині XVI — першій половині XVII ст.

Нові гуманістичні морально-етичні позиції впливали на підхід до суспільно-політичних проблем, активізували громадську думку. Дедалі частіше відображаючи тяжке становище гноблених і гостро тавруючи гнобителів, письменники стали пов'язувати здійснення своїх суспільних ідеалів з поширенням освіти.

Суспільно-політичні рухи другої половини XVI — першої половини XVII ст. справляли вплив на розширення тематики літературних творів, наближали їх до життя, література почала активно втручатися у злободенні події.

Зрушення в світогляді й естетичних смаках письменників викликали зміни в характері художніх засобів. Хоча усталені літературні формули, вироблені та засвоєні попередниками протягом віків, довго ще залишалися в активі українських письменників, — як прозаїків, так і поетів, — проте вони помітно видозмінювалися, а часом набирали нового змісту. Абстрактні середньовічні, переважно релігійні, символіка й алегорика дедалі частіше поступалися місцем перед тропами, що виникали під впливом життєвих асоціацій або запозичувалися письменниками з народної словесності. Опосередковане зображення дійсності, типове для середньовічної поетики, починало відступати перед конкретним описом з урахуванням життєвоправдивих деталей, що свідчить про наростання реалістичних тенденцій.

У зв'язку з розвитком на Україні друкарства виникла специфічна жанрова галузь книжкових присвят, передмов та післямов (у тому числі й віршових) — зародки літературної критики. Твори цього жанру (вони з'являлися як своєрідне продовження насамперед видавничої манери Франциска Скорини) містять важливу історичну інформацію, а більшість з них цікава ще й з огляду на літературну форму.

Полемічна література

Наприкінці XVI ст. на Україні бурхливо розвивався новий тип письменства — полемічна література. Українські полемісти вступали в ідеологічний бій з католицькою церквою, наступ якої на український народ, його релігію, права й мову особливо посилювався після Люблінської унії 1569 р., а в часи підготовки

Іконописець Алімпій. Гравюра Іллі з «Киево-Печерського патерика». 1661 р.

і запровадження церковної Брестської унії 1596 р. досяг кульмінації. Протягом останньої чверті XVI — першої половини XVII ст. було створено цілий ряд різних за жанрами літературних пам'яток антикатолицької спрямованості: відкритих листів, послань, памфлетів, богословських трактатів, підбірок документальних матеріалів.

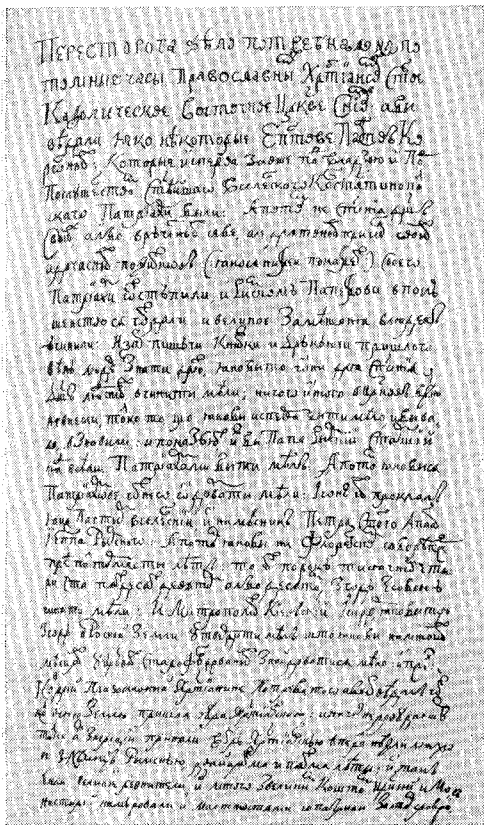
Українські полемісти зверталися й до старої зброї — полемічних пам'яток минулих століть: переробляли і доповнювали їх. Так виникла нова редакція (і під новою назвою) першого оригінального полемічного твору Київської Русі: «Вопрошеніє князя Изяслава, сына Ярославля, внука Володимірова, игумена Печерскаго великаго Феодосія о латинѣ». Переписувалися й редагувалися «Поученіє (от) седми сбор на латину» київського митрополита Іоанна II (XI ст.), «Посланіє от Никифора митрополита кьєвського к Ярославу князю Святополчицю» (XII ст.).

Поряд з новими редакціями старих полемічних творів з'являлися компіляції, автори яких, використовуючи наявний літературний матеріал, надавали йому злободенного звучання.

Один з найбільш відомих письменників-полемістів останньої чверті XVI ст. Герасим Смотрицький у 1587 р. видав у Острозі книжку, що складається з двох публіцистично-полемічних статей: «Ключ царства небесного и нашеє християнское духовное власти нерешимый узел» та «Каленъдар римски новий» у супроводі передмови «До народов руских» і присвяти.

«Ключ царства небесного...» — відповідь на брошуру єзуїта Б. Гербеста «Віри церкви римської висновки» (Краків, 1586, польською мовою). Г. Смотрицький виступає тут як полум'яний патріот, блискучий публіцист, письменник-сатирик. Він розуміє спільність інтересів українського, білоруського і російського народів, усвідомлює небезпеку, яка загрожує їм з боку Ватикану, закликає співвітчизників до боротьби проти поневолювачів: «Повстанте, почувтеся і поднесьте очи душ ваших».

У статті «Каленъдар римски новий» Г. Смотрицький показує, як навіть календарною реформою, проведеною папою Григорієм XIII у 1582 р., католицьке духовництво прагнуло ослабити й розірвати зв'язки між українським, російським та білоруським народами й тим самим підготувати ґрунт для унії. Із співчуттям він говорить про селянина: «Человѣкъ бѣднйй, убогий, который от працы рук своих и в потѣ лица мусит ясти хлѣб свой и с тоєж працы и поту мусит досыть чинити и давати пану». Г. Смотрицький майстерно

Сторінка з «Перестороги...» (1605—1606 р.).

розгортає антипапську тему, наголошуючи в основному на соціально-моральних аспектах. Його гостра сатира, втілена в дотепні афоризми, часто рифмовані, б'є влучно й дошкульно; мова багата на фразеологічні вирази, прислів'я та приказки. Г. Смотрицький підкреслює, що успішність боротьби проти наступу католицизму залежить і від активності полемічного слова.

На кінець XVI — початок XVII ст. припадає творчість видатних полемістів Івана Вишенського, Василя Суразького та ін. Іван Вишенський, спираючись на кращий доробок попередньої східнослов'янської полемічної літератури і публіцистично-теологічні твори своїх сучасників, українських і російських письменників, виступає з гострими за своєю соціальною насиченістю «обличеннями», «извѣщеніями», «порадами», «писаніями», таврує весь суспільний лад Речі Посполитої. На сьогодні відомо 16 творів письменника, написаних у період 1588—1616 рр.

Значне місце в світогляді Івана Вишенського займала ідея рівності людей перед богом. Для нього знатність походження, високий сан, багатство — не мають ніякого значення. Лише особисті якості людини надають їй цінну, тому чесний «кожемяка» від єпископів «лѣпший і цвотливіший». Вишенський ставив усіх феодалів, польських і українських, світських і духовного стану, католицького чи православного віросповідання на один щабель — як безжалісних гнобителів підлеглих їм «убогих русинцев». Він ненавидів експлуататорів і попереджав народ, що від них марно добра чекати: «На панов же ваших руского роду, на сыны челоувѣческия, не надѣйтеся!»

Вишенський спрямував свій сатиричний таланти зокрема проти римсько-католицької церкви та її найактивнішого в Речі Посполитій ідеолога — «фарисея гордаго, возносливаго, хвалящагося и сам собою от всѣх лѣпшим разумѣющася» — єзуїта Петра Скарги.

Викривальне слово письменника — «публіциста в великім стилю», як пише І. Франко, справляло величезне враження на громадськість, у тому числі й на «простих безкнижних слухачів». виховувало почуття любові й поваги до трудової людини, ненависті до гнобителів, закликало до боротьби за соціальну справедливість.

Більшість творів Вишенського належить до послань і листів — жанрів, поширених ще в літературі Київської Русі. У Вишенського вони набувають своєрідності завдяки великому публіцистичному таланту, високоемоційному художньо-образному мисленню та винятково гострому почуттю слова. Характерною рисою його стилю є поєднання «приземлених», знайдених в реальній буденності тропів з піднесеними риторичними фігурами.

Вишенський з глибокою повагою ставився до давньої слов'янської (слов'яно-руської) мови, що була носієм культурно-релігійних традицій слов'янських народів, мовою їх єднання. «Пойди, Скарго, в Великую Россию,— гнівно кидає Вишенський своєму постійному опоненту, який зневажав слов'янську мову,— и прочитай истории житий оных святых мужей... А навет, если не хочеш плодоносия спасительнаго языка словенскаго от великой России доведоватися, доступи в Киевѣ в монастырь Печерский...» Захищаючи слов'янську мову від постійних нападів з боку представників католицького табору, він писав: «Словенский язык пред богом честиѣйший ест и от еллинскаго и от латинскаго». В той же час Вишенський розумів, що давня слов'янська мова не завжди зрозуміла для народу і тому радив після богослужіння тлумачити церковні книги

простою народною мовою: «По литургии ж для зрозуменя людского попросту толкуйте и выкладайте».

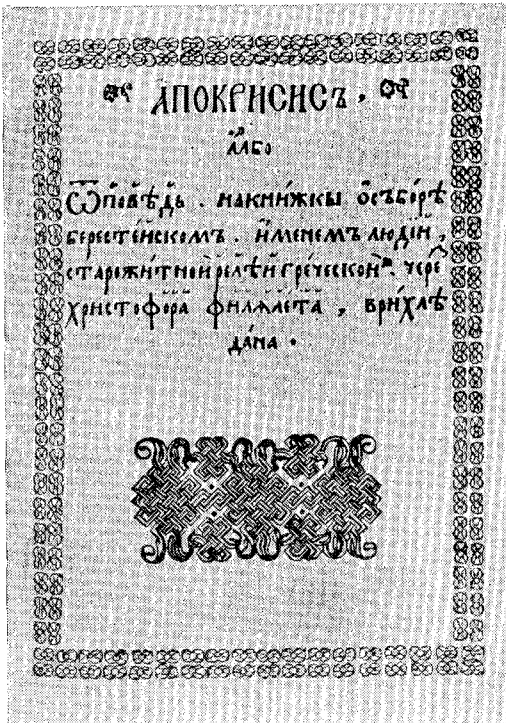
Таке чітке розмежування письменником призначення мов, які функціонували за тих часів, знайшло відбиття і в його власних творах. Звертаючись до богословсько-догматичних тем, він писав «словенською мовою» («о латинской прелести», «о єретиках», про «позорище мысленное»). Коли ж хотів, щоб його зрозуміли всі, то звертався до «простої мови», вживав розмовну, протонародну лексику. Цього принципу Вишенський дотримувався і в межах одного твору.

Така двомовність була типовою не лише для творів, що виходили з-під пера сучасників Вишенського. Вона довго залишалася провідним принципом і для пізніших письменників як українських, так і російських та білоруських, знаходила теоретичне обґрунтування в шкільних підручниках, риториках і, нарешті, вилилася в учення Ломоносова про три стилі, котре поставило на твердий ґрунт мовне розмежування літературних стилів і жанрів у російському письменстві XVIII ст.

Серед тих українських полемістів, які відзначалися релігійним і суспільно-політичним радикалізмом, виділяється постать Стефана Зизанія, учителя Львівської братської школи, а з 1593 р.— учителя і проповідника у Вільні, полум'яного борця проти унії. Написаний ним «Катехізис» (1595) знищили єзуїти, і до нас він не дійшов. У 1596 р. С. Зизаній видав у Вільні «Казанье святого Кирилла, патріарха ієрусалимського, о антихристѣ и знаках его». В своїй книзі автор прагне довести тезу «папа є антихрист» тим, що пов'язує євангельські ознаки приходу антихриста із сваволею і злочинами католицької церкви в Речі Посполитій. Водно-

час С. Зизаній, подібно до І. Вишенського, протиставляючи «убогих и от свѣта взгоршенных», «змордованных и обтяженных» «гордым, вывышеним, богатым», таврує тих українських православних духовних і світських феодалів, котрі приймають унію, «квалтом всѣх за собою тягнуци, сами долегливостей не терпячи, всѣм бѣды задаючи...». «Казанье» С. Зизанія в Росії було перекладене на церковнослов'янську мову і увійшло в «Кирилову книгу» (Москва, 1644).

Видатним твором полемічної літератури був «Апокрисисъ, albo Отповѣдь на книжки о съборѣ Берестейском именованной старожитной релѣи греческой через Христофора Филялета врехль дана» (вийшов у Кракові наприкінці 1597 р. польською, а в Острозі в 1598 р.— українською мовою). Автор приховав своє ім'я під псевдонімом Христофор Філалет. Існує

Титульна сторінка твору «Апокрисисъ...».

М. Смотрицький.

З. Копистенський.

думка, що це був шляхтич-протестант Мартин Броневський, один з діячів острозького гуртка.

«Апокрисисъ» спрямований проти нової книги Скарги «Собор Брестський» (1597). Але зміст його виходить за рамки історико-теологічної полеміки. Всебічно критикуючи уію, Філалет залучає найрізноманітніший літературно-оповідний та фольклорний матеріал. Іронія, сарказм, їдке осміювання противника — типові прийоми цієї критики.

На початку XVII ст. з'явився визначний історико-полемічний памфлет — «Пересторога». Анонімний автор яскраво змальовує переслідування православного населення католицьким і уніатським духовництвом. Основний засіб боротьби проти покатоличення і полонізації українського народу він вбачає в поширенні шкільної освіти, знань, книгодрукування і з великою прихильністю ставиться до культурно-освітньої діяльності братств.

На першу чверть XVII ст. припадає розквіт діяльності Мелетія Смотрицького (сина Герасима Смотрицького), вихованця Острозької школи, педагога, перекладача, автора славнозвісної слов'янської граматики, письменника-публіциста, церковно-політичного діяча. Серед його полемічних творів перше місце посідає «Тренос» («Плач»), виданий в 1610 р. у Вільні під псевдонімом Теофіл Ортолог. Цей блискучий літературний твір відтворює реальну картину життя поневолених українського й білоруського народів. В образі скривдженої матері-вдови показано тяжке становище народу під подвійним, феодальним та національним, гнітом.

М. Смотрицький викриває соціально-політичні зв'язки католицько-уніатського вищого духовництва і українських та польських світських феодалів, їх ворожість простому люду. В той же час, захищаючи інтереси українських духовних і світських панів, він засуджує антифеодальну

боротьбу народних мас і закликає панів бути милосердними, а простих людей — миритися із своєю долею. Однак те краще, що створив М. Смотрицький у першій чверті XVII ст. як вчений і письменник, є цінним здобутком східнослов'янських культур.

Визначним твором полемічної літератури є «Палінодія, или Книга обороны...» Захарії Копистенського, одного з найактивніших діячів кийвського гуртка вчених, а з 1624 р. — архімандрита Києво-Печерської лаври. «Палінодія» писалася в 1620—1622 рр., але надрукована не була, лише уривки з неї публікувалися в різних виданнях. Академічна розповідь історика-богослова, який дивиться на події «з відстані років», час від часу переривається сповненими іронії і сарказму критичними зауваженнями на адресу прихильників католицизму. Автор розуміє спільність інтересів російського, українського і білоруського народів і проповідує дружбу між ними. Одночасно з гордістю патріота протиставляє він «латинникам» учених-співвітчизників і «учителей новых... в народѣ російском». «В Россіи нашей, — заявляє він, — дидакалов много» і виділяє серед них двох: російського письменника-публіциста «преподобного Артемія» і українського «мужа учоного велце» Стефана Зизанія. Говорячи про Москву, Копистенський підкреслює: там «суть люде мудріи и богослове православнии, язык греческій знаючі...». Що ж до минулого, говорить письменник, то й тоді ніколи не переривалися багатосторонні зв'язки між народами-братами. «Москва, — пише полеміст, — Росію нашою, на Москву пріѣзжающею, як і послове московскіи, в Литвѣ и в Коронѣ бываючіи, сполечность церковную в собѣ мѣвали».

Становлення полемічно-публіцистичної прози припадає на період загострення соціальних антагонізмів. Незважаючи на свою ідейно-художню неоднорідність, вона мала велике значення для духовного життя України другої половини XVI — початку XVII ст. Відіграючи важливу роль у пробудженні соціальної і національної свідомості народу, полемічна проза несла виразні риси народності й виявляла щораз міцніші реалістичні тенденції, що мало величезне значення для справи дальшого розвитку української літератури.

Ораторська проза і паломницька література

З кінця XVI ст. на Україні з'являються нові форми ораторсько-проповідницької прози, хоч потреба в цій літературі продовжує частково задовольнятися збірниками перекладних та оригінальних повчань і «слів», запозичених чи створених на Русі в XI—XV ст. («Златоструй», «Маргарит», «Златоуст», «Ізмарад», «Торжественник» та ін.). Повчання і «слова» візантійських та давніх південнослов'янських і східнослов'янських ораторів поширювалися як у збірниках, так і в окремих списках, а пізніше з'являлися і друковані збірники повчань «отців церкви». Водночас було розпочато видання так званих учительних евангелій, що містили проповіді на недільні й річні свята — тип збірника повчань, який виник у Болгарії в IX ст., але у східних слов'ян не набув тоді популярності. Укладачі цих збірників проповідей, де тлумачилися відповідні евангельські тексти та викладалися моралістичні повчання, прагнули до простоти і ясності викладу, писали зрозумілою для широких верств мовою і тим самим утверджували її як мову писемну, літературну.

Найвидатнішим проповідником першої половини XVII ст. був Кирило Гранквіліон Ставровецький, автор трактату «Зерцало богословія» (Почаїв, 1618), збірки повчань «Евангеліє учительное» (Рахманів, 1619)

і збірки віршів та прозових творів «Перло многоцѣнное» (Чернігів, 1646). Його проповіді містять елементи соціально-моральної критики тогочасного суспільства: таврують немилостивих скнар, сріблολюбців, розбійників; викривають розкішне й розгульне життя панства; показують приниженість, пригніченість простого люду; докоряють тим, хто цурається свого роду, спокушується «суєтними іменами і непотрібними назвиськами» та заради титулів зрікається батьківської віри; картають тих, хто підкупам здобуває духовний сан. Стиль проповідей Ставровецького відзначається образністю, картинністю описів, нагромадженням епітетів, метафор. Письменник вдається до патетично-ліричних інтонацій і досягає певного драматизму. Матеріал для порівняння він запозичує як з літератури, так і з народних уст. Виступаючи прихильником освіти, Ставровецький закликає засновувати школи, організовувати друкарні, видавати книжки.

Звертаючись до паломницької літератури цього періоду, не можна обійти білорусько-українську «Книгу бесѣды о пути ієрусалимском...» Данила Корсунського, який перебував у Палестині між 1590 і 1594 рр. Твір цей великою мірою ґрунтується на староруському «Хождені» Данила Паломника (XII ст.). Але відомості свого попередника Данило Корсунський доповнив власними спостереженнями, переказами, виписками з грецьких апокрифів. «Книгу бесѣды» писано слов'яноруською мовою, яку пізніші українські переписувачі (XVIII ст.) українізували. У першій половині XVIII ст. «Книга бесѣды» була перекладена в Росії, де почала своє друге життя.

З 20-х років XVII ст. поживилася робота українських книжників у галузі агіографії, серед яких виділявся Сильвестр Косов.

Літописання і мемуарна проза

На межі XVI—XVII ст. набувало нових рис літописання, розвиваючи далі історичну думку на Україні. Традиційні літописні оповідання витіснялися стислими порічними записами, котрі, як правило, охоплюють сучасні авторові події та виявляють ставлення до них хроніста.

Однією з найцікавіших пам'яток історичної прози є літопис, який називають Густинським за місцем створення його єдиної збереженої копії, переписаної в 1670 р. ієромонахом Густинського монастиря Михайлом Лосицьким. Як припускають, літопис складено близько 1623—1627 рр. визначним тогочасним письменником Захарією Копистенським. Перша частина його становить компіляцію з давньоруських літописів і польських хронік. Поряд із загальновідомими літописами (Київським XII ст., Галицько-Волинським XIII ст.) автор використав і твори, які до наших днів не збереглися. Наприкінці вміщено три окремі історичні розповіді: «Про початок козацтва», «Про запровадження нового календаря», «Про унію, як вона почалася в Руській землі», що за змістом і емоційною наснаженістю стилу наближаються до полемічної літератури.

До збірки літописних оповідань і заміток «Літописці Волині і України» входить більш традиційний Київський літопис. У першу його частину включені виписки з літописів і польських хронік про події з історії стародавньої Русі. Автор, відбиваючи погляди заможних київських міщан, особливо цікавиться зовнішньою політикою, а також історією Києва. Власні спостереження літописця подані в заключній частині, присвяченій подіям 1608—1621 рр. у Києві. В цій же збірці вміщено список місцевого Смоленського літопису (1162—1492), що свідчить про зростаючий інтерес українських читачів до пам'яток російської історіографії.

Острозький літопис за 1500—1636 рр. складено невідомим автором в Острозі. У першій його частині (до 1597) на основі хроніки Бельського коротко висвітлюються факти з політичної історії Росії, України, Польщі. З 1598 р. у творі дедалі більше епізодів, описаних на основі власних спостережень автора. Народно-розмовні інтонації з'являються при згадках про події щоденного життя, які цікавили трудовий люд. Яскраво, з публіцистичним пафосом охарактеризовано Острозьку трагедію 1636 р., коли власниця половини міста, ревна католичка княжна Анна Алоїза Ходкевич, «розмаїтими способами примушувала до унії». Острозький літопис зберігся у складі збірника, що містить також численні матеріали з історії Росії — «Из книги гранографа Великого Новагорода», «Из книги летописца или кройника российскийского о зачале града Пскова» та багато інших.

Народністю мови, образністю викладу відзначається Львівський літопис (1498—1649), який зберігся у збірнику різних творів і матеріалів, переписаному Михайлом Гунашевським, який, імовірно, був і автором пам'ятки (походив із Східного Поділля, початкову освіту здобув у Межибожі, пізніше жив у Ярославі й Львові, вчився у Замойській академії). Гунашевського цікавили події не лише місцевого, але й загальноукраїнського значення. Найбільше місця відведено історії України з 1630 р., зокрема селянсько-козацькому повстанню 1630 р. З обуренням пише автор про злочини шляхетських загонів, що «кривди незносії чинили, людей без данія причини забиваючи». Численні подробиці про хід повстання показують, що автор спирався на свідчення очевидців. Узагальнено-умовний виклад дедалі більше витісняється реалістичним описом. Літописець-мемуарист вміло користується художньо місткими деталями, щоб вірогідно відтворити характер епохи.

Невеликий літопис за 1636—1650 рр., складений у Хмільнику на Поділлі, свідчить про дальше проникнення в літописання фольклорних образів, живої мови. Про селянсько-козацьке повстання 1637 р. автор пише: «И серпы и косы ковали на оружие, и не дармо земля траслася... На Украинь рьки зафарбовалися од криви людской, повны были болота трупы ляцкого, а повны пали трупы козацкого по мѣстах».

У ряді монастирів — Густинському, Межигірському та інших — велися літописні записи, де поряд з подіями монастирського життя нерідко наводилися факти про суспільно-політичний рух, про російсько-українські культурні зв'язки тощо.

Відбиваючи характерне для тієї епохи зростання почуття індивідуальності, в українську літературу входить також мемуарна проза. Цікавою пам'яткою цього жанру є «Тестамент» (заповіт) 1577 р. брацлавського каштеляна Василя Загоровського своїм синам Василю та Максиму. На початку XVII ст. з'являються спогади киянина Богдана Балики «О Москвѣ и о Дмитрію, царіку московском ложном».

Переклади світських повістей

У другій половині XVI — першій половині XVII ст. на східнослов'янських землях зростає попит на перекладні повісті, легенди, апологи, новели, фацеції (жарти), що переходили із Західної Європи через польське, чеське та німецьке посередництво.

У XVI ст. в Білорусії і на Україні поширюються романи про Тристана і про Бову, а також «История о Атыли, королі угорьском» — твір примаса Угорщини Миколи Олага. Суто світський авантюрний характер цих повістей, увага до людських почуттів, інтерес до побутових деталей —

усе це ознаки літератури нового типу, прикмети нового літературного стилю.

Наприкінці XVI ст. з'являється український переклад західної версії індійсько-арабської повісті про Калілу і Дімну — твору, що за допомогою оповідань-притч, по суті байок, навчає людей, як треба жити і «справити» державою.

На початку XVII ст. поширювалася українська переробка однієї з версій російської повісті про Мамаєве побоїще, яка свідчить про усвідомлення тодішніми українцями загального східнослов'янського значення цієї перемоги над татарами.

Поезія

Поряд з публіцистично-полемічною прозою в кінці XVI — на початку XVII ст. в українській літературі активно утверджується й поемічна поезія. Прикладом її може бути «Скарга нищих на бога» і вірші, що входять до Загорівського та Києво-Михайлівського рукописів і являють собою частини редакції не знайденого досі величезного поемічного комплексу з п'яти тисяч віршових рядків. Твір вийшов з-під пера невідомого поета-патріота і складався з трьох самостійних частин, органічно пов'язаних між собою спільною ідеєю боротьби проти окатоличення та колонізації. Автор віршів виступає як проти послідовників радикальних реформаційних течій, так і проти православної української та білоруської церковної верхівки, яка запродалась римському папі й дала згоду на унію.

З поемічною літературою пов'язується і «Лямент о пригодѣ нещасной... мещан острожких» (1636) — один з найскравіших творів тогочасної української поезії, автор якого, схований під криптонімом «М. Н.», зумів показати, що народні виступи під релігійною оболонкою були формою гострого соціального протесту.

Друкарство сприяло також поширенню на українських землях так званої епіграматичної поезії, віршованих геральдичних епіграм (гербових віршів), присвят, передмов, кінцівок.

Засновником цього жанру на Україні був Герасим Смотрицький. Ідеї патріотизму, гуманізму і єдності східних слов'ян, які знайшли відбиття у віршах Г. Смотрицького, стали визначальними для всієї української літератури кінця XVI — першої половини XVII ст. Твори його мали великий резонанс в усій пізнішій східнослов'янській поезії. Їх переписували, наслідували, на них орієнтувалися.

Серед поетів-епіграмістів, крім Герасима Смотрицького, відомі Андрій Римша, Дем'ян Наливайко, Памво і Степан Беринди, Лаврентій Зизаній, Гаврило Дорофесвич, Тарасій Земка, Кирило Транквіліон Ставровецький. Безпосередньо причетні до видавничої справи (одночасно як письменники, редактори, коректори, друкарі), вони періодично «орнаментували» віршами свої ж великі прозові твори, відбиваючи гостру ідеологічну боротьбу в тогочасному суспільстві, пропагували патріотичні ідеї. Славлячи громадських діячів, меценатів, поети приписували їм ті найкращі риси, які хотіли б бачити у державних діячах, зокрема відданість батьківщині, висловлювали вдячність за участь у піднесенні культурного життя країни.

З перших кроків становлення друкарської справи на Україні почали з'являтися самостійні видання віршових творів, насамперед декламації, написані спеціально для виконання школярами під час урочистої події чи свята (анонімна «Просфонима», 1591; «На рожество... вѣршѣ» Памво Беринди, 1616). Серед них виділяються «Вършъ на жалостный погреб

Петра Конашевича Сагайдачного» Касіяна Саковича (1622). У чіткій композиції твору, багатстві поетичного синтаксису, досконалому володінні технікою віршування виявився неабиякий поетичний хист автора. Улюблений прийом Саковича — введення «прикладів», переважно з античної літератури, якими він підтверджує роздуми про швидкоплинність земного життя, рівність усіх перед смертю, необхідність повсякчас про це пам'ятати. Хоч цей твір написаний у зв'язку із смертю гетьмана, загальний настрій його — життєстверджуючий: хвала воїнам — захисникам вітчизни і Петру Конашевичу Сагайдачному, в ідеалізованому образі якого поет втілює хоробрість і мужність воїна-патріота у боротьбі з ворогами.

Окремими виданнями з'являються панегірики і ляменти (плачі): «Плач альбо Лямент по zestю з свѣта...» Григорія Желиборського (1615), написаний О. Митурою «Вѣзерунок цют... Єлисея Плетенецкого» (1618), «Лямент по... отцу Іоаннѣ Василовичу» (1628) тощо. Привертає до себе увагу панегірик на честь львів'янина Григорія Кирицького, який, залишивши домівку «без сумту, без достатку», рушив шукати щастя в світі і здобув у Падуї ступінь доктора філософії (автор — Яків Седовський, земляк Кирицького; надруковано у Венеції в 1641 р.).

У багатьох творах виразно простежуються риси нового, барокового стилю, що набуває в цей час панівного становища в європейській культурі й згодом посяде провідні позиції в українському літературному процесі другої половини XVII ст.

З розвитком театрального мистецтва пов'язана поява інтермедій — комедійно-сатиричних сцен, написаних народною мовою.

Отже, остання чверть XVI — перша половина XVII ст. в українському літературному процесі була періодом становлення літератури нової ідейно-естетичної якості. В ній все гостріше ставилися суспільно-політичні, гуманістичні проблеми, а система середньовічних художніх засобів поступово витіснялася ренесансно-бароковою поетикою, в якій певну роль уже почали відігравати реалістичні тенденції.

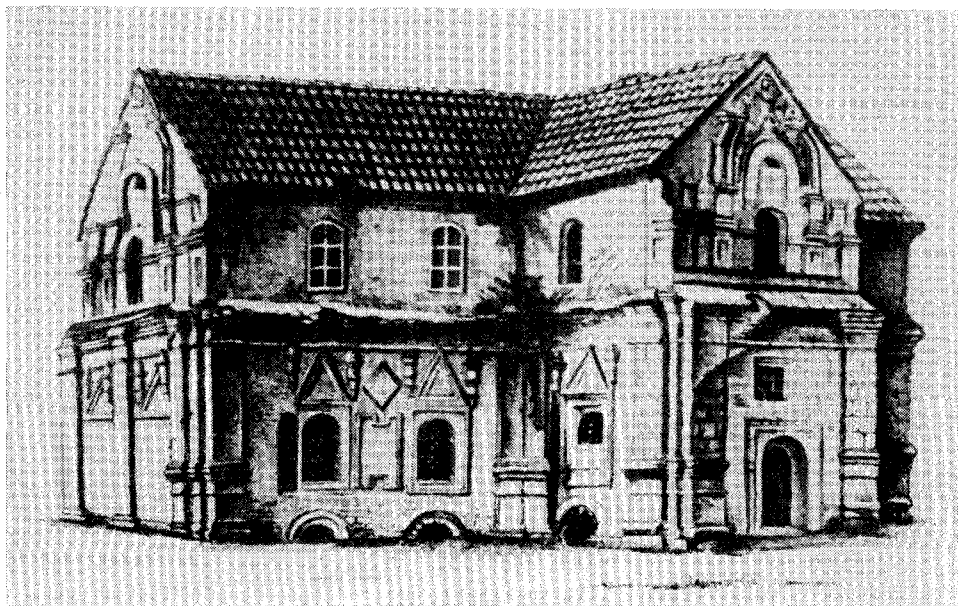
4. Архітектура.

Образотворче мистецтво

Зрушення в культурі, зокрема в мистецтві, ґрунтувалися на змінах у соціально-економічному житті. Хоч мистецтво ще не звільнилося від складної релігійної символіки, догматичності й умовності, воно дедалі частіше зверталося до життя, що наповнювало його новим змістом, конкретністю. У живопису виникали такі світські жанри, як батальний портрет і пейзаж. Розвивалася скульптура. Збагачуючись здобутками світової культури, мистецтво на Україні набувало дедалі більш виразно окреслених національних рис.

Будівництво і архітектура

З середини XVI ст. в українській архітектурі виразніше виступали основні тенденції загальноєвропейського архітектурного процесу, поширювалися архітектурні прийоми Відродження, що, зокрема, знайшло свій вияв у застосуванні класичних архітектурних ордерних форм. Масштаб споруд ніби наближався до людини. Поява нового напрямку була підготовлена попереднім економічним розвитком, пов'язана з мистецтвом західних та східних слов'ян і балканських народів. Як і в попередній

Будинок Артемихи на Подолі. Київ. XVII ст.

період, українське мистецтво XVI — першої половини XVII ст. розвивалося у плідних взаємозв'язках і взаємовпливах з російським та білоруським.

З початком XVII ст. у зодчестві дедалі активніше застосовувалися елементи барокко, які в районах Середнього Подніпров'я, злившись із традиціями місцевого народного будівництва та російської архітектури, створили умови для розквіту своєрідного стилю, названого умовно українським барокко.

Незважаючи на несприятливі політичні й соціально-економічні умови, іноземне панування та феодальний гніт, українські міста в XVI ст. продовжували розвиватись, що знайшло свій відбиток і в прийомах їх забудови та вдосконалення укріплень.

У більшості міст того часу були замки — резиденції феодалів, представників державної влади. Замкові укріплення передбачали також оборону від городян. Кожне місто мало свої оборонні укріплення, які найчастіше складалися з валів, ровів та дерев'яних стін. Французький мандрівник П'єр Шевальє в своїй книзі «Історія війни козаків проти Польщі» свідчить, що на Україні було чимало містечок та селищ, обведених стіною і забезпечених принаймні ровом для захисту від нападів татар. Міські укріплення захищали населення також під час безперервних феодальних чвар.

У Києві на Подолі створився торгово-ремісничий центр з ратушею та комплексом споруд Київського братства. Після пожежі 1527 р. центр Львова був протягом сторіччя забудований кам'яними спорудами і зберіг своє середньовічне планування. Регулярне планування з прямокутником площі Ринку мав і Кам'янець, як і більшість інших старих українських міст. Навколо них створювалися або розширялися системи мурованих укріплень з використанням рельєфу. Поступово в оборонних укріпленнях починали застосовувати бастионну систему.

Будівничі нових міст намагалися поєднати шахову сітку розташування вулиць, характерну для попередніх часів, з раціональними регулярними у плані обрисами стінових (Жовква, Тернопіль) чи бастионних укріплень (Броди, Станіслав, Полонне).

Фортеці, зокрема в Кам'янці, Язлівці, Львові, Луцьку, Острозі, зазнавали значних переробок. Їх укріплення доповнювалися вежами, стіни надбудовувалися та потовщувалися. Будувалося багато нових дерев'яних і мурованих замків. Великі дерев'яні замки виникли у Києві, Володимирі, Вінниці. Нові муровані фортеці часто мали регулярне планування у вигляді квадратів (Жовква, Золотий Потік та ін.), прямокутників (Звягель, Свірж), трикутників (Токи, Зіньків, Олексинці). В першій половині XVII ст. замість стінових замків часто споруджувалися бастиони з розкішними магнатськими палацами. Замки з бастионами як основою укріплення будувалися у формі квадрата (Золочів, Чернелиця, Підгірці) або п'ятикутника (Броди). Отже, у створенні міських та позаміських ансамблів, до яких, крім фортець, можна віднести й укріплені монастирі (Межиріч Острозький, Почаїв, Підкам'янь), поступово утверджувалася регулярність планів, рівноваженість та симетрія об'ємів, тобто риси, властиві архітектурі доби Відродження і фактично барокко.

Зміцнення економічного становища міст і їх ремісничо-купецької верхівки вплинуло на архітектуру будинків. У другій половині XVI ст. міське житло, поряд із замками та культовими спорудами, перетворювалося на провідний об'єкт архітектурної творчості. Заможне міщанство, світські та церковні магнати і багата шляхта ставали замовниками монументальних житлових споруд, охоче користуючись послугами іноземних майстрів, які активно сприяли утвердженню ренесансних форм.

У великих містах на середньовічній основі склався новий тип

Успенська церква. Львів. (1591—1631 рр.).
(Сучасне фото).

П'ятиницька церква. Львів. XIV ст.
Перебудована 1644 р.

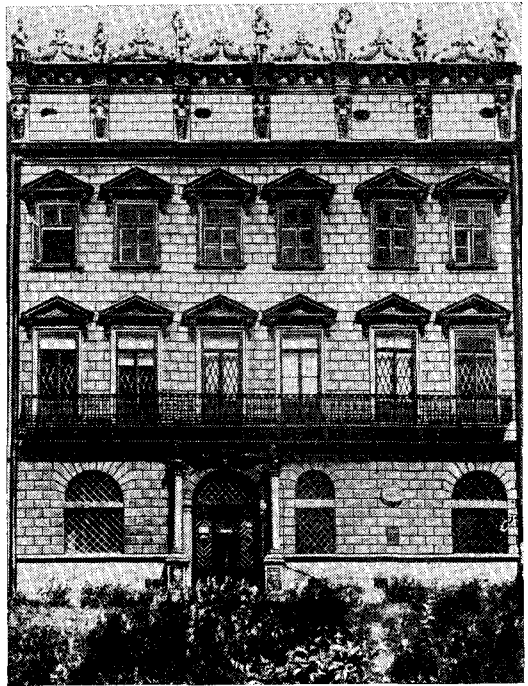
кам'яниці, добре пристосованої як для ремісничої чи торговельної справи, так і для проживання. У підвалах та на першому поверсі розміщувалися крамниці й контори, на другому поверсі, а згодом і на третьому — житло. Склепіння на першому поверсі прикрашалося різьбленням на замкових каменях та консольних капітелях, балочні перекриття верхніх приміщень покривалися різьбленням і розписувалися, стіни оббивалися тканиною або шкірою, в світлицях — все міжвіконня оброблялося складною ордерною композицією, вкритою орнаментальним різьбленням. Поверхню фасадів членували горизонтальні тяги, а завершував аттік з фігурним гребенем, за яким ховалася покрівля зі схилом до середини споруди, щоб запобігти пожежі. Ордерні портали та обрамлення вікон створювалися як самостійні композиції, щоб прикрасити несиметрично розміщені отвори. Такі кам'яниці є у Львові, Кам'янці, Луцьку та ін.

Намагаючись розширити свої будинки, багаті купці споруджували кам'яниці з більш вільним плануванням — тричастинним в ширину, з просторим подвір'ям, прикрашаючи їх, як у кам'яниці купця Корнякта у Львові (1580), багатоповерховими відкритими галереями з арками.

В архітектурі культових споруд з'явилися риси, властиві світському будівництву. Від середини XVI ст. збереглися, крім мурованих, і дерев'яні церкви; між архітектурою перших і других можна встановити типологічну та стильову спорідненість і взаємовплив.

Найбільшого поширення в XVI ст. набуло спорудження тридільних церков, особливо в їх триконховому варіанті. В ньому, крім вівтарної абсиди, до центральної нави прибудовували з півдня і півночі ще по одній абсиді — консі. Розміщений із заходу бабінець часто увінчували дзвіницею. В дерев'яних храмах влаштовували верхи, звужені догори шляхом чергування прямокутних та зрізаних зрубів. Цей прийом, що, напевно, склався ще в давнину при будівництві оборонних веж, відкрив великі можливості для об'ємно-просторових виразних композицій і надовго став неодмінною ознакою українських дерев'яних церков. Триверхі дерев'яні храми вплинули на архітектуру мурованих. В той же час членування мурованих храмів, особливості їх просторової організації (наприклад, триконхових церков) та окремі деталі знаходили відбиття у дерев'яних спорудах (Дрогобич, Дусівці).

Така тридільність була використана при спорудженні головного храму в ансамблі будов Львівського братства — Успенської церкви (1590—1631, архітектори П. Римлянин, В. Капинос та А. Прихильний). Цей ансамбль,

Фасад будинку Корнякта. Львів.
1571—1580 рр.

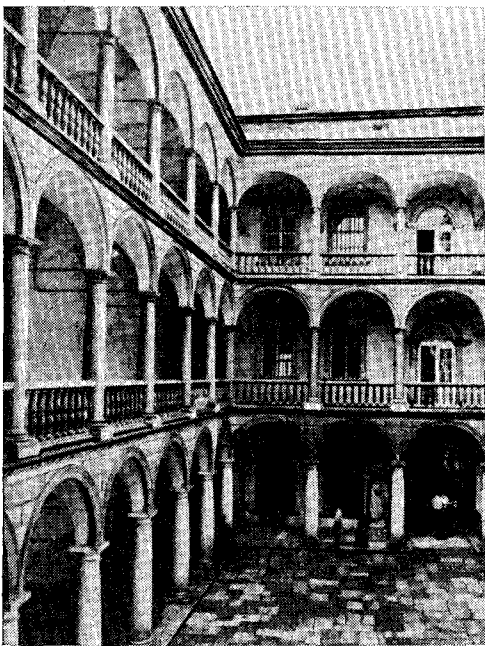
до якого входили також так звана вежа Корнякта (архітектор П. Барбон) та каплиця Трьох Святителів (автор невідомий), розмістився в житловій забудові на Руській вулиці й відзначається довершеністю класичних форм. В об'ємно-просторовій організації використано місцеві традиції будівництва церков та дзвіниць, але трактовано їх відповідно до смаків часу — в ренесансних формах. Інтер'єри церкви й каплиці наповнені спокійним світлом і відзначаються стриманістю й благородством форм цілком світського характеру.

У XVI — першій половині XVII ст. в українських містах будувалося чимало усипальниць феодалів та заможних міщан. Більшість їх має вигляд кубічних об'ємів, перекритих півсферичними куполами (Львів, Кам'янець). Особливо багатий скульптурний декор головного фасаду та інтер'єру в каплиці Боїмів у Львові (1609—1615).

У 30-х роках XVII ст. в архітектурі мурованих споруд поряд із ренесансними з'являються риси барокко. В будівництві дерев'яних церков тією чи іншою мірою також проникає бароккове розуміння пластики та силуету. Зруби дедалі частіше набували форми вісімки, видовжувалися їх пропорції, наметові верхи змінювалися грушовидними банями.

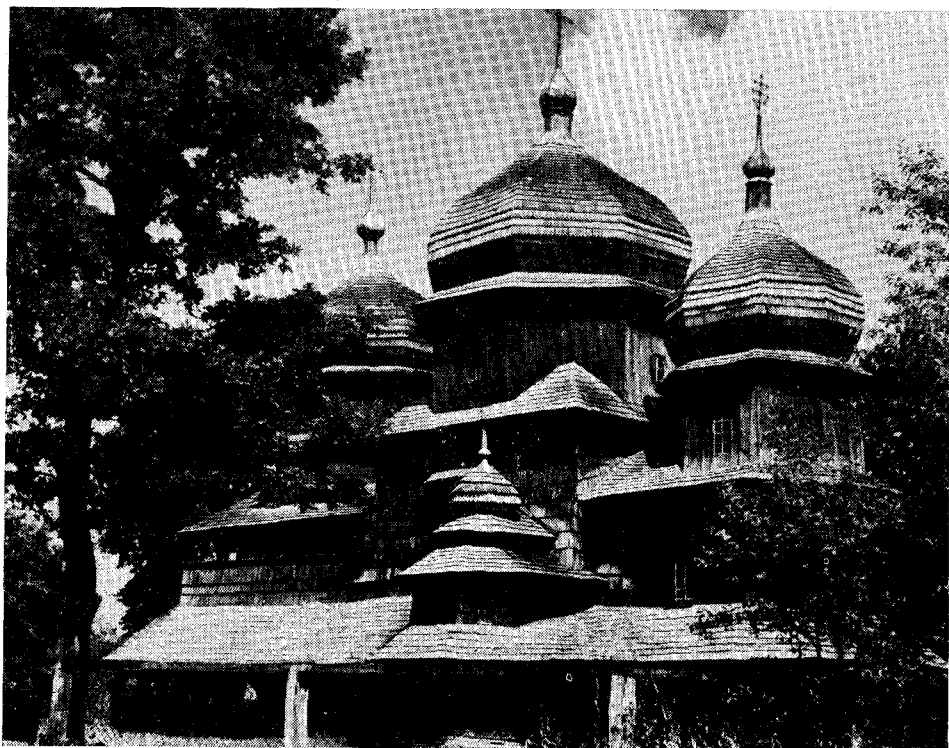
У Павла Алеппського є описи п'ятизрубних церков — Троїцького собору Гусинського монастиря та церкви Успіння в Переяславі. Вони мали п'ять верхів і восьмигранні зруби. Оточували їх відкриті галереї.

Прояви бароккового розуміння форми споруди можна бачати і в характері архітектури відбудованих в 30-х роках XVII ст. давньоруських храмів Києва й Чернігова, хоча в них, як і в дерев'яних храмах, зберігається чіткість структури, ясність просторової організації, рівномірність в освітленні внутрішнього простору, тобто риси, притаманні радше

Внутрішній дворик будинку Корнякта. Львів. Петро Барбон (1574—1580 рр.)

Церква Миколая. Бучач (Тернопільщина). 1606 р.

Церква Юра. Дрогобич. XVII ст. (Сучасне фото).

ренесансному підходу до вирішення основних формальних та ідейно-образних завдань архітектури. Відновлені давні споруди Києва (Софійський собор, Києво-Печерська лавра, Михайлівський собор) мали характерні цибулясті форми верхів або п'ятиверху структуру (Успенська церква на Подолі, церква Спаса на Берестові). Успенську церкву на Подолі відбудував італієць Себастьян Брачі, на відбудові Софійського собору працював Октавіан Манчіні. Ці зодчі, виконуючи волю замовників, надали спорудам звичних для східних слов'ян форм.

У багатьох спорудах Путивля, Новгород-Сіверського, Чернігова помітно виступають риси російського мистецтва того часу, які пізніше, злившись із прийомами народного дерев'яного будівництва, стануть основою для створення цілого ряду пам'яток українського барокко.

Скульптура

Нові гуманістичні ідеї в мистецтві вплинули й на розвиток української скульптури, тісно пов'язаної з архітектурою. Так, у Львові в зв'язку з розширенням в другій половині XVI ст. будівництва широко використовувалася декоративна скульптура. На фасадах, порталах, в інтер'єрах львівських ренесансних будинків з'являлися скульптурні рельєфи та пишні різьблення, яким прикрашалися палаци, церкви, іконостаси (Чорна кам'яниця, будинок Корнякта, Успенська церква, каплиця Боїмів та ін.). Серед орнаментальних мотивів різьблення примхливо переплітаються листя аканту, різні квіти, виноградні грона. Ці характерні для доби Відродження мотиви органічно доповнюють ордерні архітектурні форми.

Різьблення по дереву. Путивль. XVII ст.

портретованого. Таким є поколінний надгробок київського воєводи Адама Кисіля, встановлений у церкві-усипальниці в с. Низкиничі на Волині.

У другій половині XVI — на початку XVII ст. скульптурні зображення стають пластичнішими. В них наявні світські мотиви, елементи реалістичних форм, звеличення образу людини.

Живопис і графіка

Період, що включає XVI — початок XVII ст., — доба важливих змін і пошуків у живопису. Основними його видами залишаються настінні розписи та іконопис, для яких характерне зображення елементів реального світу, деталей навколишнього оточення. На розвиток живопису впливала визвольна боротьба народних мас, їх естетичні уявлення та прагнення. Це позначилося, зокрема, на розписі дерев'яних сільських церков. Тут з великою силою розкривався самотунній художній талант народних майстрів, своєрідний світ народної фантазії.

Цілісним ансамблем, що майже повністю зберігся до наших днів, є стінопис церкви Святого Духа в с. Потелич. У ньому знайшли відображення ідеї самопожертви у боротьбі з ворогами. Муки міфічного Христа в її розписах викликали певні асоціації з стражданнями, що їх зазнавав український народ від феодалів-гнобителів та іноземних поневолювачів. Цим і пояснюється звертання художників до теми «страстей», близької і зрозумілої їм. У невеликому притворі (бабинці) Потеличської церкви розміщено найбільш виразну сцену «Оплакування». Горю матері, що тужить за сином, — вічна тема, яка знаходила гарячий відгук у тих, хто оплакував своїх рідних.

Тісно пов'язаний з епохою Відродження і скульптурний портрет, що набув поширення у вигляді надгробних пам'яток. У XVI ст. на Україні виробилася певна схема монумента — скульптурне зображення померлого на кам'яному ложі або в саркофазі, обрамленому складними архітектурними ордерними композиціями. У 1579 р. в Успенському соборі Києво-Печерської лаври встановлено надгробок князя К. Острозького. Одягнений у рицарський обладунок, князь немов відпочиває на ложі, тримаючи в правій руці залізну рукавицю. Монумент спирається на трьох скульптурних левів з світлого мармуру. Пізніше він дістав пишні барокове обрамлення. Подібними рисами позначені також надгробки Олександра-Ванька Лагодовського (1573) в Уневі, Катерини Рамултової (1572) у Дрогобичі та ін.

На початку XVII ст. композиція надгробкового портрета ускладнилась й урізноманітнилась, поглибилась психологічна характеристика

Настінні розписи відомі переважно в дерев'яних церквах Галичини і Закарпаття XVI—XVII ст. Добре збереглися величні ансамблі розписів дрогибицьких храмів — Воздвиженської та Юріївської церков. Різноманітні декоративно-орнаментальні мотиви позначені високою мистецькою довершеністю. Настінне малювання теж набувало демократичних рис, в ньому відчутні елементи самотуності.

Іконопис того часу також набував ознак реалізму, народного забарвлення. Крізь пануючу ще умовність проступають риси живого спостереження навколишнього світу. Святі на іконах дедалі більше нагадують простих людей, селян, а не аскетів-мучеників, набирають певних індивідуальних рис. В зображеннях богоматері відчутне властиве тій добі розуміння жіночої вроди. Архітектурні елементи на іконах виступають у більш реальній перспективі. В релігійних сюжетах відтворювалися сцени оточуючого життя з конкретними побутовими деталями.

На іконах «Преображення» з Яблунева, «Різдво» з Лопушанки, «Воскресіння» з Рави Руської відтворено риси рідної природи: знімаються гірські пасма з струнками смереками й синіми схилами, від них ніби віє свіжим подихом полів і лісів. Столи в композиціях «Трійці» заставлені стравами, прикрашені квітами, як це робилося в святкові дні. Вишивки та одяг також свідчать про наявність в іконопису народних рис.

Однією з тем, в яких ставилися морально-етичні питання, були ікони на сюжет «Страшного суду». Тема «Страшного суду» давала можливість художникам виразити своє ставлення до подій, дати свою моральну оцінку життєвим явищам. Не дивно, що саме вона захоплювала народних митців. На Україні, особливо в XVI ст., у період розгортання визвольної боротьби, картини «Страшного суду» набували соціального, антифеодального спрямування. Це, поряд із «Страстями Христовими», — обов'язкова й поширена тема настінного малювання та іконопису. Народна фантазія найбільше виразилася у зображенні раю та пекла. Дія найчастіше переноситься в тогочасну обстановку, і тут іконописці карають грішників, примушуючи їх приймати страшні муки в пеклі за свої земні гріхи. До пекла, де господарюють чорти й сатана, вони відправляють панів, що «були немилостиві», суддю неправедного, пана-економа й мельника, який обдурював людей. В обійми чортів потрапляють і лихварі та шинкарі. Не уникають кари й злодії, п'яниці, картярі, легковажні жінки — їх місце серед грішників, серед пекельного вогню.

У великих іконах «Страшного суду» кінця XVI ст. з Багноватого, Кам'янки-Струмилової (Кам'янка-Буська) зникає трагічна безвихідність, так відчутна в ранніх зображеннях. Сцени «Страшного суду» стають лише повчальною ілюстрацією канонічного сюжету, де значне місце відведене земним справам.

В останній чверті XVI ст. у Львові виникли цехові організації художників та будівничих. Діяльність цеху художників сприяла розвитку світських жанрів мистецтва, вимагала високої професійної підготовки майстрів. В українському живопису поширюється портрет, з'являються історична та батальна картина, краєвид. На перший план виступає портретний живопис. Саме в цьому цілком світському жанрі прокладалися шляхи до реалістичного мистецтва, до пізнання й утвердження образу людини. Ранні портрети другої половини XVI — початку XVII ст. — історика Яна Гербурта, польського короля Стефана Баторія (цензля В. Стефановича), князя К. Острозького, львівського купця К. Корнякта, львівського старости Мнішека — позначені впливами європейського урочистого портрета з його композиційною побудовою та світлотіпльовим

Портрет Варвари Лангиш. Олія. Художник М. Петрахович (1635 р.).

об'ємним моделюванням. Полотна, створені львівськими митцями, разом з тим відзначалися декоративністю трактування.

Портрет Варвари Лангиш, дочки львівського кушця, приписують відомому живописцеві Миколі Петраховичу, який часто виконував також замовлення Львівського братства. Це найпривабливіший жіночий образ в українському живопису того часу. Виразність обличчю надають м'якість світлотіньової гри і злагожденість гармонійних тонів.

З діяльністю львівського цеху художників пов'язані імена кращих живописців того часу — Федора Сеньковича, Лавриша Пилиповича, Миколи Петраховича, Себастяна Корунки та ін. Вони виконували замовлення світських осіб, польських магнатів, а також, як це видно з міських актів, працювали для братств та церков. Великі іконостасні ансамблі середини XVII ст. — П'ятницький, Гривовицький, Рогатинський — та-

кож приписують пензлю цих провідних митців. Творчості львівських художників притаманна висока професійна культура, обізнаність з досягненнями західноєвропейського мистецтва.

Видатні пам'ятки живопису створили тогочасні художники Київщини, Чернігівщини, Поділля та інших українських земель.

Рукописні книги у другій половині XVI ст. оздоблювалися мініатюрами й малюнками, в яких відбиті нові художні тенденції, що з'явилися у мистецтві того часу. Книжкові мініатюри пройшли еволюцію від схематичних форм зображення життя до реалістичного тлумачення людських образів. У них з'явилися ренесансні елементи оздоблення. Одним з перших новаторів був Андрійчина, який ілюстрував багато рукописних книг, зокрема «Службник», «Євангеліє» (Новгородський історико-художній музей), «Холмське євангеліє», «Євангеліє» (Львівський музей українського мистецтва), послідовно впроваджуючи в мистецтво новий художній світогляд, прагнення до реального трактування образу людини.

Багато книг, прикрашених чудовими мініатюрами, наприклад славнописне «Пересопницьке євангеліє», що має 480 сторінок тексту на пергамені, походять із значного центру книгописання — Волині. Крім чотирьох орнаментальних розгортків з мініатюрами, книгу прикрашено заставками, кінцівками, ініціалами, багатьма декоративними орнаментами. Художник сміливо вводив різноманітні ренесансні мотиви та композиції, котрі широко використовувалися в архітектурі того часу. Вони свідчать про його обізнаність із західноєвропейським мистецтвом.

З діяльністю Івана Федорова пов'язаний розвиток на Україні друкованої книжкової графіки. Його львівські й острозькі видання відкрили новий етап у художньому оформленні книг. Воно характеризується

Кахля. XV ст.

Потир. Зразок золотарства. 1-ша половина XVII ст.

своєрідним графічним стилем, який використовували українські друкарі протягом століть. Художній рівень українських першодрукарів, як і російських, — надзвичайно високий. Вміщені в них гравюри значно глибше розкривали сюжети книг.

Перші цілком світські гравюри з'явилися в 1622 р. як ілюстрації до «Віршів на жалосний погреб...» гетьмана Петра Конашевича Сагайдачного, написаних ректором Київської братської школи Касіяном Саковичем. Серед них є зображення гетьмана на коні — один з ранніх портретів у гравюрі та «Здобуття Кафи» — батальна сцена, що відображає історичну подію. Релігійні книги також прикрашалися гравюрами повчального, моралізуючого змісту. В «Учительному євангелії» (1637) вміщено гравюру «Притча про багача і смерть»: на подвір'ї багача працюють селяни, вони віють жито, засипають хліб для господаря, який стоїть поруч, бундючний та пихатий.

Один із видатних граверів того часу майстер Ілія працював спочатку в Львові, а пізніше, у 1636 р., на запрошення митрополита Петра Могили переїхав до Києва. Його творчості притаманне звернення до народних декоративних традицій, до побутових сцен, часто відтворюваних у гумористичному плані. Найкращі гравюри Ілії до «Біблії» (не були видані), «Требника» Петра Могили, «Печерського патерика» відзначаються ясністю й оригінальністю художньої мови.

Загальний напрям у розвитку мистецтва яскраво позначився і на творох декоративно-вжиткового мистецтва, у формах та прикрасах його виробів. Поступово на місце давньоруського й готичного мистецтва, зокрема орнаменту, приходив ренесанс, створювалися своєрідні витвори, що мали виразно місцеве, національне забарвлення. Цьому сприяв розвиток цехового виробництва, праця безлічі народних майстрів.

Важливого значення набувала художня обробка металу. Посуд, зброя, предмети культури, ювелірні вироби багатьох осередків виробництва відомі своєю якістю та художньою довершеністю. Розширилося виробництво кераміки, зокрема посуду та кахлів з рослинним орнаментом, зображеннями вершників і воїнів. Різьбленням по дереву й каменю прикрашалися архітектурні споруди. Дальшого розвитку набуло килимарство. Підкресленою декоративністю та монументальністю форм, близьких до монументальних розписів, відзначалися численні витвори сюжетного вишивання, зокрема плащаниці.

Гравюра з «Євангелія». Львів. 1636 р.

Прогрес економіки й культури, посилення визвольного руху, зміцнення зв'язків з російським і білоруським мистецтвом, а також із митцями Західної та Центральної Європи сприяли розвитку українського мистецтва наприкінці XVI — в першій половині XVII ст., його виходу на шлях реалістичного відтворення дійсності, опануванню нових, як на той час, засобів художньої виразності.

5

5. Театр. Музика

Театр

У другій половині XVI ст. на українських землях виник шкільний театр, перші кроки до створення якого були зроблені в Острозькій греко-слов'янській та Львівській братській школах. На уроках граматики в них викладалися, хоч і коротко, правила не тільки писання, а й виголошування віршів, на уроках риторики — правила створення й виголошування промов. Учителі писали вірші у формі декламацій — панегірики, ляменти (плачі) тощо на світські й духовні теми, а учні були їх виконавцями на церковних подвір'ях і в школах на різдвяні, великодні, зелені та інші свята, під час урочистих зустрічей іменитих осіб тощо. Виконавці один за одним виходили перед глядачами і декламували текст, об'єднаний спільною темою. Згодом стали з'являтися й виконуватися твори, витримані в діалогічній формі.

Першим зразком українського твору для шкільної декламації з тих, що дійшли до нас, є «Просфонима» (Львів, 1591) — привітання новому київському митрополиту Михайлові Рогозі з нагоди його приїзду до Львова.

Анонімний «Лямент дому княжат Острозских...» (Острог, 1603) являє собою декламацію з елементами діалогу — плач вдови, звертання небіжчика до жінки, синів, друзів, слуг, до всієї громади, розмови живого брата з померлим.

У 1616 р. було видано у Львові й поставлено обробку матеріалу традиційної різдвяної містерії. «На рожство господа бога і спаса нашего Ісуса Христа вѣршѣ, для утѣхи православным христіаном» П. Беринди.

У перших двох десятиліттях XVII ст. декламації поширилися також у Київській і Луцькій братських та інших школах.

До початку 30-х років XVII ст. належить кілька визначних пам'яток української шкільної драматургії і театру, що виникли в середовищі Львівської братської і Київської лаврської шкіл.

У 1630 р. з друкарні Львівського братства виходять «Вѣршѣ з трагедіи «Христос пасхон» Григорія Богослова». «Христос пасхон» — єдина відома візантійська містерія, створена оригiнiвно в XI—XII ст., яка являла собою компіляцію уривків з трагедій Есхіла, Евріпіда і Ликофрона, біблїї, євангелїя, апокрифів та інших творів. Львівський друкар А. Скульський досить вільно переклав окремі частини цієї містерії для декламації в Успенській церкві Львівського братства. У 1631 р. проповідник Успенської церкви і вчитель Львівської братської школи Іоаникій Волкович видав «Розмишляне о муцѣ Христа Спасителя нашего, притым Веселая радость з триумфального его воскресенїа», яке побудував теж на матеріалі згаданої містерії. Його твір — не декламація, а діалог і через це вважається першою з відомих досі датованою спробою української великодньої драми.

Панегірик «Евхаристеріон, або Вдячність... Петру Могилѣ» (Київ, 1632) мав форму декламації і був виголошений двадцятьма трьома студен-

тами класу риторики Київської лаврської школи. Викладача класу риторики С. Почаського, який підписав прозову присвяту, вважають можливим автором усього твору. У панегірику тема пошани до науки перенітається з темою любові до батьківщини.

Програми класів поезики й риторики Києво-Могилянської колеції сприяли розвитку шкільного театру. На жаль, зразки декламацій і діалогів, створених тут в 30—40-х роках XVII ст., до нас не дійшли, хоч у листах та творах Лазаря Барановича, Іова Кононовича-Горбацького, Кирила Транквіліона Ставровецького залишилися свідчення про шкільні вистави, які виконувалися студентами у цей період.

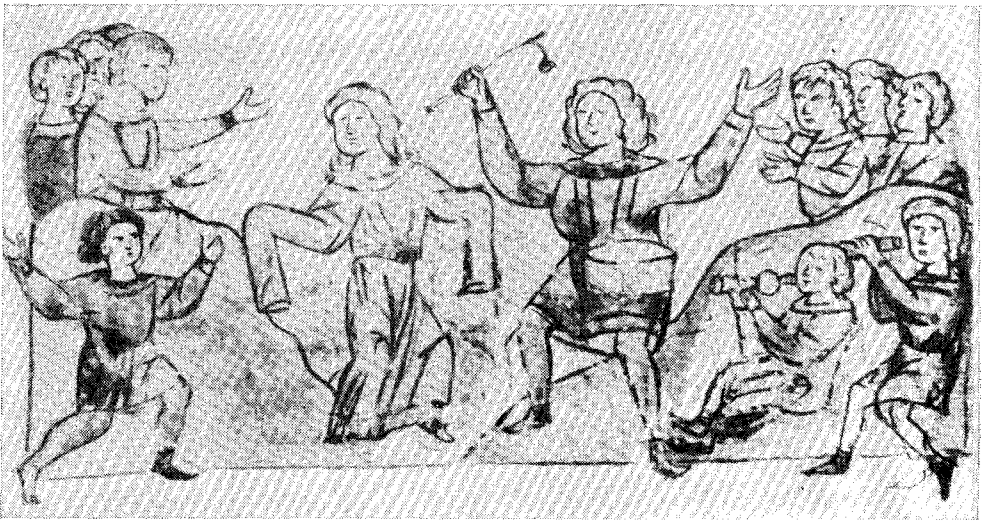
Перша половина XVII ст. дала українському театрові також зразки духовної драми — містерії, не пов'язаної з поезикою шкільної драми. До нас дійшли уривки різдвяної і великодньої містерії, знайдені в рукописних збірниках пізніших часів, а також відкрите І. Франком «Слово о збуреню пекла», створене десь на Волині або в Галичині у першій половині XVII ст. Цей твір, написаний народною мовою, — один із ранніх зразків української драми, який уже справляє враження справжнього народного театру.

На перші десятиліття XVII ст. припадають початки української побутової драми. Нещодавно знайдено унікальне видання «Трагедії руської», надрукованої латинською транскрипцією (готикою) без зазначення автора, місця і часу виходу в світ. На основі аналізу філіграней паперу і шрифту встановлено, що видана ця п'єса між 1609 і 1619 рр. аріанською друкарнею в м. Ракові (тепер Келецьке воєводство у Польщі). «Трагедія руська» складається з прологу, трьох дій, названих «кафізмами», й епілогу. Дійові особи розмовляють народною українською мовою із значною кількістю полонізмів. Зміст цієї комедії ріднить її з численними зразками української народної творчості, в яких висміюються хтивий піп і зла попадя. Бурлескний стиль п'єси вказує на близькість її до народного театру та інтермедій, що виникли в західноєвропейському середньовічному театрі й розігрувалися між діями містерії, а згодом шкільної драми.

До першої половини XVII ст. належать також інші зразки української побутової драми-інтермедії. Тут в комедійних сценах, побудованих здебільшого на анекдотичних сюжетах, значне місце посідала імпровізація з її необмеженими можливостями для виявлення акторської майстерності.

З відомих зразків українських інтермедій першої половини XVII ст. дві найраніші пов'язані з польським театром: 29 серпня 1619 р. на ярмарку в Кам'янці-Струмиловій обидві українські інтермедії виконувалися після другої і третьої дій польської містерії Якуба Гаватовича «Трагедія, або Образ смерті пресвятого Івана Хрестителя, посланця божого». Сюжет комедійних сцен тут ґрунтується на матеріалі української народної творчості й побуту: в першій з них є мотив народної приказки «купив kota в мішку», елементи народних голосінь тощо; в основі другої лежить народне оповідання про найкращий сон. Герої обох інтермедій — прості селяни, які розмовляють народною мовою з елементами західноукраїнських говорів. Високий художній рівень цих інтермедій забезпечив їм місце серед найкращих зразків інтермедійного жанру в старовинному театрі слов'янських народів і популярність, що вийшла за межі слов'янських земель.

Таким чином, наприкінці XVI — у першій половині XVII ст. на Україні виник шкільний театр у вигляді декламацій і діалогів. До першої половини XVII ст. належать зразки українського народно-площад-

Ігрища. Мініатюра з Радзівілівського літопису. XV ст.

ного театру (містерії, інтермедії). У другій половині XVI — першій половині XVII ст. серед українського народу широко побутували ігри, які містили в собі значний елемент театралізації. На цьому ґрунті розвивався український старовинний театр наступного періоду.

Музичне мистецтво Еволюція українського музичного мистецтва тісно пов'язана з загальним процесом формування української культури. У другій половині XVI ст. почався новий етап розвитку, що характеризувався поступовою кристалізацією основних рис національного стилю українського музичного мистецтва. В той час закладалися підвалини музичної освіти й теоретичної думки на Україні, виникали все нові осередки, форми, жанри і види народної та професійної творчості.

У галузі музичного фольклору, зазнаючи певних змін, зумовлених новою епохою і соціально-економічними відносинами, розвивалися пісенні та інструментальні жанри, що побутували в народі у попередні сторіччя (календарні, родинно-побутові, епічні, ліричні, жартівливі, танцювальні). В ліричних піснях відобразилося тяжке життя українського трудового народу, посилилась їх соціальна загостреність.

Дальшого розвитку набули епічні жанри. Виник цілий ряд глибоко драматичних пісень про татарські набіги («За річкою огні горять», «Ох у неділеньку рано-пораненьку»). Серед відомих історичних пісень про героїв боротьби з татарами й турками в кінці XVI — на початку XVII ст. слід назвати пісню про Байду.

Центральним явищем в українській музичній культурі того часу стали історичні думи — самобутній епічний вокально-інструментальний жанр, де органічно поєднуються трагедійність з героїчним пафосом та проникливим ліризмом, глибина змісту — з неповторністю художньої форми, епічно-оповідальний характер слова — з емоційністю музичного вислову. Їм властива вільна побудова поетичних і музичних фраз (в основі лежить довільна кількість складів), імпровізаційність речитативного викладу, наявність розгорненого інструментального супроводу. В думах

закладені специфічні риси української народної музично-поетичної творчості. Їх стиль виражає стиль цілої епохи. Він не міг не позначитися й на інших жанрах фольклору та професійної творчості не тільки на Україні, але й за її межами.

Велику роль у процесі становлення української музики відіграла музична освіта, яка спочатку розповсюджувалась серед міського населення, через братства і братські школи, де, поряд із загальноосвітніми дисциплінами й церковним співом по нотах, знайомили з елементами теорії музики, а подекуди й композиції. Для цього братські школи користувалися західноєвропейськими книгами (підручник Шпангенберга та ін.), але головними посібниками при навчанні співу були рукописні ірмології, що містили пісенспіви православної церкви. Співу по нотах навчали досвідчені регенти хорів, музиканти.

У другій половині XVI ст. багатоголосий спів з нот без супроводу досяг такої досконалості, що православна церква вирішила використати його на противагу католицькій церковній службі, де спів посднувався з грою на органі. Високий рівень хорової професійної музики сприяв розвиткові музично-теоретичної та естетичної думки. На Україні з'явилися трактати з музичної грамоти й початків композиції за правилами партесного багатоголосся. Найдавнішим збереженим посібником з цих питань є відомий рукопис «Наука всяя музыкїі, аще хоцєци, чоловіче, розумїти кїївськое знамя і пініє чинно сочинєнное».

Із введенням багатоголосного співу докорінно змінився запис церковних наспівів. Замість крюкової нотації впроваджується нова система — різновид нотолінійного письма, відомий під назвою «кїївського знаменї», що давало змогу точніше фіксувати багатоголосні музичні твори. Нотні ірмології кінця XVI ст. показують, що вже на той час така нотація була цілком сформованою, отже, зародилася вона раніше. На ранніх етапах формування нового стилю (XVI—XVII ст.) виникли прості форми гармонічного багатоголосся (переважно три- або чотириголосся), які згодом розвинулися до складних гармоніко-поліфонічних форм віртуозно-концертного характеру.

У XVI — першій половині XVII ст. виникли такі жанри світської музики, як побутова пісня для триголосного ансамбля або хору (кант), сольна пісня із супроводом, а також цехова інструментальна музика.

Канти (світські й релігійні) склалися на основі віршової поезії, написаної слов'яноруською або староукраїнською мовою. В багатьох із них домінує тема соціальної нерівності та несправедливості. Існували канти моралістично-повчальні, урочисто-поздоровчі, антирелігійні, жартівливі, сатиричні тощо.

Сольна пісня із супроводом, як жанр світської вокальної музики, в порівнянні з кантом, безпосередніше й еластичніше відображала внутрішній світ людини, її особисте життя, ставлення до різних явищ суспільного порядку.

Розвиток інструментальної музики пов'язаний з музичними цехами, які з'явилися в деяких містах на зразок ремісничих. Спершу вони виникли в Кам'янці (1578), у Львові (1580), в Степані на Волині (1614), а потім на Лівобережжі. Основне їх завдання полягало в побутовому обслуговуванні музикою населення (гра на весіллях, хрестинах, похоронах, супровід до танців на народних гулянках). Вони виконували народні та звичаєві в міському побуті танці, марші тощо.

Музичні цехи мали велике значення для розвитку народної професійної інструментальної музики. Тут зароджувалися характерні склади

Побутові сценки та оранка землі.
Гравюра з «Учительного євангелія» (1637 р.).

Провідна тенденція в розвитку світського професійного мистецтва на Україні в кінці XVI — першій половині XVII ст. полягала, насамперед, у творчому поєднанні його прогресивних форм із кращими зразками народного мистецтва усіх жанрів.

6. Побут і звичаї

У побуті й звичаях знайшла концентроване відображення суспільна психологія народних мас, сформована насамперед під безпосереднім впливом їх соціально-економічного і політичного становища, географічних умов, релігійних, правових, морально-етичних поглядів. Побут і звичаї міняються дуже повільно, пережитки їх часто існують навіть тоді, коли соціальні умови, що їх породили, вже зникли. Природно, що протягом століть відбулися певні зміни в побуті і звичаях, але фрагментарність існуючих джерел дозволяє встановити лише деякі риси змін, характерних для українських земель.

Побут і звичаї українського народу дуже схожі з побутом і звичаями російського та білоруського народів, що пояснюється передусім спільністю походження східнослов'янських народів, близькістю їх культур і мов, постійністю економічних зв'язків.

Основні риси господарського побуту

Більшість українського населення в період другої половини XIII — початку XVII ст. займалася землеробством. Частина орної землі засівалася житом і пшеницею, причому на останню припадало значно менше посівної площі. З інших злаків були поширеними ячмінь, овес, горох, гречка, просо; з технічних культур — коноплі, льон; з городньо-баштанних — ріпа, цибуля, часник, капуста, гарбузи, буряки, кавуни, дині, морква, огірки, редька, боби, мак, сочевиця; з садових — яблука, груші, вишні, сливи, черешні, а також виноград, особливо на Закарпатті. З XVI ст. на Україні став поширюватися тютюн.

Феодално-кріпосницький гніт гальмував розвиток господарства, зокрема уповільнював поліпшення землеробських знарядь праці. Дещо удосконалений зберігався плуг із залізними частинами, відомий на території України з VIII—IX ст., а також соха, рало, мотика, борона, волокуша, заступ, сапа, коса-горбуша, граблі, серп. У лісостеповій і степовій зонах основними знаряддями обробітку ґрунту були плуг, рало, соха; на Поліссі — переважно соха. На Буковині часто застосовувалася й мотика. При порівняно розвинутій трипільній системі продовжували існувати переліг (у степових місцевостях), а подекуди й вирубне землеробство. Тягловою силою залишалися воли та коні.

При молотьбі користувалися ціпом (складався з ударної частини — бича та держака-ціпилна); в деяких місцях зерна з колосся витоптували тваринами або витискували возом. У найбіднішому селянському господарстві поширеною була молотьба і об драбину (биття сніпом об щаблі). Віяли зерно з допомогою лопати, решета, сита, мірки тощо; мололи на вітряних і водяних млинах, а також ручними жорнами. Для роздрібнення зерна на крупу застосовували ступу. Тканину виготовляли на ткацькому верстаті.

Народний календар   Господарство селянина майже цілком залежало від стихійних сил природи, тому потрібно було хоч приблизно знати час настання певної пори року, щоб розпочати відповідну роботу. Ще в дохристиянський період східні слов'яни виробили свій календар, позначивши певними датами — святами найважливіші періоди в своїй трудовій діяльності та події в суспільному житті. З прийняттям християнства (988) церква стала вводити свята свого календаря, пристосовуючи їх до традиційних народних. Релігійні свята, імена святих сприймалися в суто практичному плані і пов'язувалися перш за все із сільськогосподарськими роботами: від «Семена» (1 вересня) до «Івана Богослова» (24 вересня) сіяли озимину («Хто не посіяв до Богослова, той не варт доброго слова»); «Покрова» (1 жовтня) припадала на завершення праці в полі і початок молотьби та домашніх робіт; «Спиридон-Сонцеворот» (12 грудня) — поворот із зими на літо; «Стрітєння» (2 лютого) — зустріч зими з весною, початок підготовки до сільськогосподарських робіт («На стрітєнні зима з літом зустрічається»); «Теплий Олекса» (17 березня) — початок сівиби ярини; «Івана Купала» (24 червня) — підготовка до жнив; з свята «Бориса і Гліба» (24 липня) починалися жнива («На Бориса і Гліба бериса до хліба») і т. д.

В основу народного календаря була покладена трудова діяльність людей. Весь господарський рік, пори якого (весна, літо, осінь, зима) не визначалися точними межами, розпадався на окремі сезони. Причому кожна галузь господарства мала свої сезони, так, хліборобський період поділявся на оранку, посів яровини, сходи, дозрівання хліба, жнива, возовиця, молотьба. Свята, звичаї, обряди господарського річного циклу у народній суспільно-трудовій практиці відображали фактичне переважання раціональних, стихійно-матеріалістичних елементів над релігійно-фантастичними та забобонами.

Поселення, житло

До кінця XV ст. основною складовою частиною поселення в центральних районах України було займище — двориче з кількох осель, які найчастіше належали близьким родичам. Група таких дворич становила громаду (селище — село). Якщо частина дворич відокремлювалась від села, таке нове поселення називалося «висілком», «присілком», іноді «кутком», «землями».

Часто сільські поселення склалися з однієї або кількох вулиць. Зустрічалися й такі, що являли собою групу розкиданих, на перший погляд без усякого порядку, осель. Це пояснювалось в одних випадках — у рівнинних місцевостях — звичайною для середніх віків складністю в користуванні земельними ділянками, череззужжям. У гірських районах Західної України, наприклад у гуцулів, розкиданість осель зумовлювалась характером рельєфу. У лемків, на відміну від гуцулів, село становило більш-менш компактну масу осель, розкиданих «громадками», розташованими вздовж потоку чи річки. У районах, які часто зазнавали нападу зовнішніх ворогів, поширеним був так званий круговий тип поселень: між двома рядами забудов пролягала одна замкнута вулиця або кілька концентричних рядів таких забудов утворювали відповідно ряд кругових вулиць.

Будівельний досвід, професійні навички, художня майстерність передавалися від покоління до покоління. На типи жител, садиб в цілому, безпосередньо впливали особливості історичного й соціально-економічного становища окремих регіонів, обставини заселення, природно-географічні умови тощо. Найбільш поширеним на Україні здавна був відкритий тип садиби (розміщення забудови біля вулиці). У ряді районів будівлі споруджувалися на непридатних для землеробства ділянках; в такому разі городи прилягали до вулиці, як це було, наприклад, на Поділлі. У відкритому типі садиби кожна будівля ставилась окремо. Для деяких районів України був характерним замкнений тип садиби: чотирикутник, утворений рядом будівель під однією покрівлею. Разом з тим існували садиби перехідного типу (від замкненого до відкритого), де окремі будівлі — клуні, комори, хліви — виносилися з-під спільного даху.

Найпоширенішим типом селянського житла із зрубу в лісовій та лісостеповій зонах була хата, і мазанка — в степових місцевостях. Житло бідного селянина було однокамерним, іноді хата мала одну кімнату і сіни, що служили одночасно й коморою. В таких приміщеннях іноді жило дві родини. У заможних селян, які мали хату з двох кімнат, сіни були посередині: з одного боку від них розташовувалася кімната-світлиця, з другого — менша кімната, іноді комірчина. Дах був переважно чотирихилий, критий соломою, дракною. Стіни й долівка змазувалися жовтою глиною, стіни зовні й зсередини білилися розчином білої глини, крейди чи вапна. Але і в цьому на всіх етапах історичного розвитку спостерігаються відмінності, зокрема, запершу стіни білились тільки зсередини в кімнаті, в бідняків же часто-густо хата була небіленою тощо. Двері навішувалися на бігуни — дерев'яні осі, пізніше — на залізни завіси. В хатах могло бути декілька вікон (у бідних селян — одне-два). Шибку часто заміняв натягнутий на раму міхур або проолісне полотно. Майже до XIX ст. в лісових та лісостепових районах хати найбіднішого селянства були курними (без димаря), опалювалися глинобитними печами. Димарі, найчастіше плетені з хмизу, лози і обмазані глиною, стали (крім деяких районів, наприклад Закарпаття, Галицького Прикарпаття, Полісся) невід'ємною частиною всіх жител. Але не кожен селянин мав власну хату. Так, частина халупників, комірників жили у «хлівках», «стодолах» чужих господ.

Загалом селянські хати були подібні одна до одної: приземкуваті, з низькими зовнішніми дверима й високим порогом. У сінях зберігалися знаряддя праці — лопати, граблі та ін. Упорядження хати було дуже просте: піл (вздовж задньої стіни, між пічю й боковою стіною), стіл,

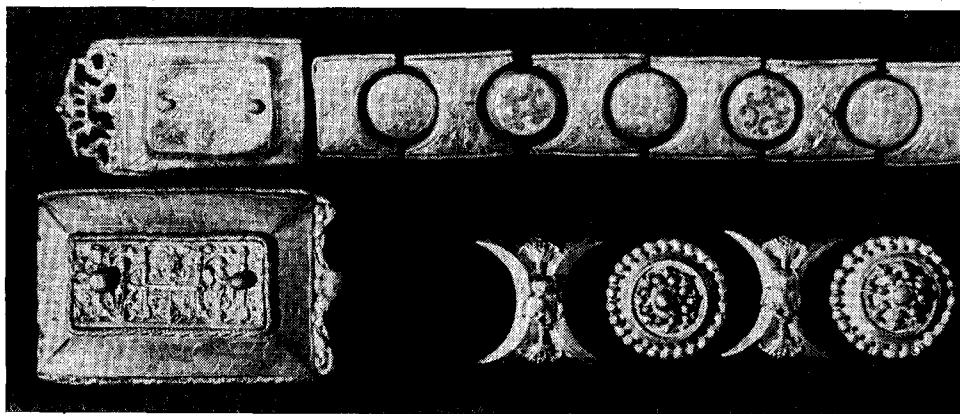
ослін, одна — дві лави, колиска, мисник із простим глиняним посудом, інколи ткацький верстат, на стінах — божниця, рушники. Освітлювалася хата найчастіше каганцем (мисочка або черепок з лоєм — баранячим жиром). Іноді стіни, піч, сволок, двері, мисник прикрашалися рослинним орнаментом, зображеннями казкових птахів, сцен побутового характеру тощо.

Українські сільські житла можна поділити на постійні (дерев'яні, кам'яні, глинобитні) й тимчасові (курені, хижі, халупи, колиби — конусоподібні, пірамідальні, зроблені з колод, лози, хмизу, соломи, очерету), де жили переважно пастухи, рибалки, мисливці, козацька сірома.

Одяг, їжа

Збереглося дуже мало даних про одяг та їжу населення до XV ст. Але деякі вказівки літописів, фрески, малюнки, а також матеріали усної народної творчості певною мірою допомагають відтворити ці елементи побуту. Серед селянського одягу найбільш поширеними були свита, сіряк, каптан, кожух, сорочка, штани (ногавиці) суконні й полотняні, а також гуні, гачі, плащі. До верхнього одягу належали також сердаки, що були одним з архаїчних типів свити. У гуцулів, наприклад, сердак шився з червоного або чорного сукна, прикрашався шнурками, обшивками, китицями. Селянський одяг шили з домотканого полотна (конопляного або лляного), сукна, смухів. Із чоловічих головних уборів слід назвати солom'яний бриль, сукняну та баранячу шапки. Для жіночого вбрання характерними були вишиті сорочки, поясим одягом служили плахта (груба тканина, якою обгортали стан поверх сорочки), запаска та фартух, на голову одягали хустку, опанчу. Серед жіночих прикрас відомі намисто з коралів і янтарю, персні, хрестики, стрічки. Заміжні жінки на голову надівали очіпок, поверх якого пов'язувалися наміткою. Дівчата заплітали волосся в одну або дві коси, укладаючи їх навколо голови. Із взуття відомі постоли (ходаки) з шкіри, лапті (личаки) з липової кори, чоботи.

Одяг феодальної верхівки, на відміну від селянського і бідного міщанського, виготовлявся з дорогого хутра, парчі, оксамиту й атласу, шовку, гаптованої китайки, тонкого сукна та ін., прикрашався золотими й срібними бляхами, перлами та іншим коштовним камінням. Поширеними в цих верствах були соболіні шуби, жупани, кунтуші з позументом

Пояси козацької старшини. Срібло. Робота українських майстрів. XVII ст.

і вигаптованими різнобарвними візерунками, виткані з м'якої золотистої тканини пояси, чоботи із шкіри зеленого, жовтого й червоного кольору. За словами літописця, князь Данило Галицький, наприклад, одягався в кожух з греч'яного оловіра, обшитий золотим мереживом, носив чоботи з зеленого сап'янцю, вишиті золотом.

Такими ж багатими і розкішними були одяг та взуття козацької старшини. Зовсім інший вигляд мало вбрання козацької голоти, яскраво відтворене у народній думі:

«Правда, на козакові шати дорогії —
Три семирязі лихії:
Одна недобра, друга негожа,
А третя й на хлів незгожа.
А ще, правда, на козакові
Постоли в'язові,
А онучі китайчані —
Щирі жіноцькі рядняні;
Волоки шовкові —
Удвоє жіноцькі щирі валові.
Правда, на козакові шапка-бирка —
Зверху дїрка, травною пошита,
Вітром підбита, куди віс,
Туди й повівас, козака молодого прохолоджав.»

(З думи «Козак Голота»).

Від соціально-економічного становища різних груп селянства та природно-географічних умов залежало й харчування. Основну їжу широких народних мас становили хліб — буханці, паляниці, книші, пампушки, гречаники тощо; страви з борошна — галушки, вареники, лемішка, затїрка (розтерте тісто, зварене у воді), кисло-солodka кваша (з просяного, гречаного й житнього борошна), каша (з пшона та гречаних, вівсяних, ячмінних круп). Хліб випікали переважно житній, рідше — пшеничний, в часи неуроду й голоду в борошно додавали суміші із проса, гречки, ячменю, а також лободу, кору. Поряд із цими стравами поширеними були поливка, куліш, різні суші (юшка), молочні продукти, сире сало, риба, овочі. М'ясо вживалося рідко, переважно у великі свята.

Із напоїв найчастіше вживали квас (буряковий, хлібний, фруктовий), з алкогольних — житню горілку, наливки, брагу, мед, пиво, вино. Один із найвидатніших українських письменників, визначний культурний і громадський діяч кінця XVI — початку XVII ст. Іван Вишенський вдало підкреслював, що харчування людини залежало від її класової приналежності, соціально-економічного становища. Зокрема, якщо бідному селянинові «неборакови в місяц раз трафится напитися и то без браку: што знайдет, горкое ли или квасное пиво альбо мед, тое глощет, толко бы тую поганку-утробу насытити и утїшити могл; а по насыченю зас трїпит», то в шляхтича, пана «што середа — рождество череву, а што пятница, то великдень, весїля празнованя».

Сімейні звичаї та обряди

Звичаї і обряди регулюють поведінку людей у сімейному й громадському житті; багато з них своїм корінням сягає доби первіснообщинного ладу. Значний вплив на сімейні й громадські звичаї та обряди справили фантастичні уявлення про природу і людське суспільство — марновір'я і забобони. Звичаї та обряди українського народу доби розвинутого феодалізму простежуються особливо чітко на таких побутових явищах, як шлюб, родини, похорон, розваги.

Весіллям здавна відзначали появу нової сім'ї; весільна обрядовість, отже, виконувала соціальну функцію, вона по суті стверджувала акт вінчання. Справляли весілля у вільний від польових робіт час: від великодня до трійці — весною, від жовтня до середини листопада — восени, на м'ясиці — взимку, тобто від різдва (25 грудня) до кінця лютого. Як більшість інших обрядів, українське весілля виникло на основі давньоруського. Так, викрадення нареченої, що відбувалося за згодою дівчини, як одна з найдавніших форм одруження (згадується ще в «Повісті временних літ»), побутувало на Україні і в XVII ст. Одним із давніх обрядів було укладення угоди про шлюб, домовленість про «віно» (посаг), обряд викупу молодії, замінений пізніше договором батьків.

Основні обряди, якими супроводжувався шлюб, склалися із сватання, заручин і весілля. Зміст сватання полягав в укладенні попередньої угоди між представниками молодого — старостами й батьками молодії (траплялися також випадки, коли сватів засилала дівчина до хлопця). Після сватання, якому часто передували оглядини, відбувалися заручини з участю родичів наречених і в більш урочистій обстановці.

Центральним моментом шлюбного обряду було весілля, яке складалося з викупу молодії, відрізання в неї коси, відтак йому на зміну прийшло розплітання, покривання голови, посаду, розподілу короваю тощо. Однією з особливостей шлюбу за українським звичаєм було вільне розлучення, з чим довго боролися як церква, так і світська влада.

Урочистість весільного обряду підкреслювалася численним почтом при молодих — старостами, свахами, боярами, друзями, світільками і такими яскраво вираженими залицяками язичеського шлюбного ритуалу, як гільце, коровай, різного роду ігрища, обсмалювання за селом на вогнищі живого півня, призначеного для весільної учти.

Урочисто відзначалися також родини, хрестини, новосілля. Якщо на родини спеціально ніхто не запрошувався, то в хрестинах брало участь більш широке коло родичів і сусідів. Для хрестин вибирали кумів; особливу роль виконували баби-повитухи. Хрестини мали народну й церковну частини. Народна, або звичаєва, включала ряд обрядів, пов'язаних із побажанням здоров'я, щастя новонародженому. Його загортали у вивернутий кожух і клали на почесному місці (покуті). Відзначалася і річниця з дня народження (пострижини) — вистригання хрещеним батьком навхрест на голові дитини волосся. На Закарпатті справлявся й обряд «заплітання» дівчинки у п'ятирічному віці.

Основний тягар обов'язків, пов'язаних із вихованням дітей, падав на жінку, причому ідеалом, якого прагнули досягти, була людина працьовита, гостра розумом, смілива, сповнена почуття людської гідності, віддана народові, вітчизні. Якщо у російського народу таким ідеалом (про нього матері-трудівниці співали й розповідали своїм дітям) був «добрий молодець», то в українського народу з XVI ст. — «козак».

В основі найважливіших принципів народної педагогіки лежало насамперед трудове та моральне виховання, що їх міжпоколінна інформація передавала у багатьох звичаєвих і обрядових формах. Визначну роль у вихованні дитини грали казки, прислів'я, приказки і, особливо, пісня. «Українська народна пісня, — пише М. Стельмах, — ввібравши в себе і грозивий, і барвінковий ласкавий світ, історію й побут, болючі роздуми і найніжніші почуття, воістину геніально поєднала пристрасне й емоційне слово з незбагненим чаром... І тому не дивно, що наша пісня супроводить людей-трудівників — своїх творців і хранителів — протягом усього їхнього віку, від колиски до могили».

«Великий требник» П. Могили. Київ (1646 р.).

Смерть людини народ тісно пов'язував із самим її життям («яке життя, така й смерть»). Похоронний ритуал, однаковий для всіх у своїй основі, різнився деталями відповідно до того, кого ховали. Так, похорон багатой людини відзначався, звичайно, більшою урочистістю; про це говорили: «Як умре багатир, то зійдеться весь мир, а як умре бідняк — тільки піп та дяк». На кладовище нерідко везли, незалежно від пори року, на санях. Велике значення надавалося оплакуванню померлих — речитативному голосінню, в якому звучали слова похвали небіжчиків і жалю. Голосільниці були в кожному селі, на основі давньоруських традицій вони втворили самобутню поетичну форму цього обряду. Зміст голо-сіння залежав від того, хто помер: батько, мати, син, дочка, жінка чи чоловік. Наприклад, при похороні брата сестра або та, що заступала її, голосила:

«Братіку, мов сонечко,
 Братіку, мій місяцю ясный,
 Соколику ріднесенський,
 Чом ти не обізвишся,
 Чом не розмовляєш?
 Де ж твої ніженьки ходили,
 Де ж твої рученьки робили,
 На що не поглянемо,
 Тебе споминати будемо...»

Існував звичай, згідно з яким при похороні вбитого оголошувалося у супроводі прокльонів та заклинань ім'я вбивці (коли воно було відоме),

що мало значення громадського вироку, який засуджував винуватця на смерть (родова помста). Похоронний обряд неодруженої молоді мав свої особливості: померлих одягали у весільне вбрання, як наречених, небіжницю несли тільки хлопці, небіжчика — дівчата. Виконувалися й суто весільні обряди: в похоронному почті йшли світилки, бояри, дружки, перев'язані рушниками і хустками, несли коровай.

Кожний похорон закінчувався поминальним обідом. Церковний обряд поминання померлих також був густо оплетений звичаями давніх, язичницьких часів.

Козацький похоронний ритуал мав свої особливості. У думі «Смерть козака в долині Кодимі» читаємо:

«Козака постріляного, порубаного знаходили,
Шаблями, наділками яму копали,
В семи'ядну пищаль продзвонили,
Славу козацьку учинили.
Шапками, приполами семикінну висипали,
На могилі прапорок устромили,
Славу козацьку учинили».

При похороні старшин, знатних і заможних козаків труну накривали червоною китайкою і везли на гарбі, при опусканні в домовину стріляли з рушниць і гармат. Довго зберігався звичай справляти обряд похорону знатних людей деякий час по смерті. Так ховали князя Костянтина Острозького, гетьмана Богдана Хмельницького, наказного гетьмана Василя Золотаренка та ін. Б. Хмельницький, наприклад, помер 27 липня 1657 р., а тільки 23 серпня відбувся похорон.

Форми громадського побуту

Життя селянина регулювалося цілою системою традиційних норм, багато з яких лишилося від стародавнього звичаєвого права. Зокрема, до XVI ст. зберігався народний копний суд — суд селянського сходу, громади — коши, або обраних нею мужів. Більшість угод про купівлю-продаж і обмін рухомого майна складалося усно — на базарах, ярмарках, у корчмах і скріплювалося рукобиттям та могоричем; однак купівля-продаж землі й нерухомого майна обов'язково оформлялися письмовими актами. Поширеними були форми трудової взаємодопомоги, наприклад, супряга — об'єднання кількох селянських дворів для обробітку поля, толока — гуртова допомога при будівництві житла, господарських приміщень, збиранні хліба.

Неодмінним елементом селянського побуту вважалися «вулиці», вечорниці, досвітки, ігрища. Участь у них повнолітньої чоловічої молоді називалася «парубкуванням», жіночої — «дівуванням». На вулицях молодь збиралася весною і літом — у будні дні завжди увечері, в неділю й свята — і серед дня, на вечорниці — восени і взимку — по хатах, причому в будні не тільки для розваг (співів, танців), а й для праці (прядіння, вишивання). Крім вечорниць, побутовали також «досвітки», на які збиралися лише дівчата й передусім для роботи.

Цікавими були вечорниці у святкові дні. У день релігійного свята Андрія дівчата ворожили на женихів. На перший день різдва колядували, а під новий рік хлопці щедрували, а дівчата маланкували. Колядки й щедрівки пережили велику еволюцію, міняючи помалу, під тиском церкви, свій первісний, язичницький характер, але, незважаючи на це, в них збереглося багато дохристиянських мотивів. У дітей,

парубків і дівчат були свої ігри, більшість яких мала спортивний характер: у квача, тісну бабу, матку (гра з м'ячем), хрещика. Ряд специфічних ігор приурочено до свят, закінчення польових робіт та ін. (масниця, колядування, посівання, щедрування, обжинки).

Народні свята й обряди, які їх супроводжували, були радісною, світлою сторінкою у тяжкому житті народних мас, вони відображали одвічні пориви й прагнення до щастя і краси людського життя.

Народні повір'я

Народні повір'я і забобони, породжені вірою у надприродні сили та різні чудодійства, довго жили в народі, передавалися із покоління в покоління і мали великий вплив на народну психологію.

В обрядовості, віруваннях та повір'ях українців важливу роль відігравав хліб, він супроводив людину від дня народження до смерті. «В житті — хліб усьому голова», — говорили в народі. З хлібом батько запрошував на хрестини, з хлібом йшли свататися, запрошували на весілля, коровай у весільному обряді грав одну з основних ролей, хлібом мати благословляла молодих до вінця і ним зустрічала, хлібом і сіллям вітали гостей, на домовині померлого клали загорнутий в рушник хліб прощання. У перший день сівби господар клав хліб із сіллям на межі, щоб був добрий урожай. При переході до нової хати на ніч клали в ній хліб, сіль і жито. У перший день новосілля в хату вносили діжу з тістом. На Бойківщині був звичай класти хліб у фундамент при закладанні підвалин нової хати (для забезпечення добробуту).

Ряд повір'їв стосувався новосілля і спорудження житла. Перед тим, як увійти в нову хату, впускали туди курку й півня або собаку і kota (щоб першою сконала та істота, яка першою переступить поріг нової хати). При будівництві житла не використовували поваленого бурею дерева (за повір'ям, буря — дія злих духів, і повалене дерево приносить лихо).

Частина народних повір'їв пов'язувалася з хатнім порогом, піччю, покуттю тощо. Так, через поріг не можна було вітатися. Піч вважалася місцем перебування домовика. Покуть — це почесне місце, і на нього садовили завжди поважну особу, гостя; в різдвяну ніч на покуті залишали кутю, вечерю.

Українська демонологія розвивалася у тісному зв'язку з демонологією сусідніх народів. Наприклад, в українському фольклорі, як і в російському, білоруському та молдавському, чорт завжди волохатий, рогатий, хвостатий, чорний, живе в кущах або руїнах будов; він часто буває об'єктом глузувань.

Росіяни, білоруси й молдавани, як і українці, вірили в існування русалок. Русалками (нявками, мавками) вважалися дівчата-утопленіці, а в деяких місцевостях і ті, що померли на трійцю або не охрещеними. Мешкали вони у воді, а в певні часи збиралися на берегах річок та озер і принаджували людей, щоб залоскотати й утопити їх.

Існувало також чимало повір'їв про вовкулаків (людей-перевертнів), нечисту силу, мару, домовиків, водяників, відьом, перелесників, злиднів, упирів. Вірили, наприклад, що упирі виходять уночі з могил, нападають на людей, висмоктують із них кров. Віра в можливість не тільки стосунків людини з нечистою силою, а й керування нею була настільки поширена, що навіть офіційні судові установи на підставі припущень щодо цього нерідко виносили відповідні вирoki.

Захист від ворожих сил, зокрема при лікуванні, вбачали в різних магічних діях, шептанні, заклинанні, виконавцями яких виступали чародії (чарівники й чарівниці), тобто ті, хто спілкувався з нечистою силою. Близько до чарівників і чарівниць стояли знахарі й знахарки, що разом із раціональними методами лікування вдавалися й до магічних прийомів.

Соціальні умови життя народних мас зумовлювали різні хвороби. Поширеними були: гризъ (грижа), ревматизм, подагра, переляк, сухота (туберкульоз), куряча сліпота, бишиха (рожа), пропасниця, грудна жаба, телій (сибірська язва), падуча (епілепсія), запаморочення голови (підвищення кров'яного тиску). Якщо, з одного боку, хворих «лікували» на основі забобонів: шептанням, замовлянням, «оберігали» від хвороб з допомогою різних амулетів — хрестиків, ікон, вовчих зубів, жаб'ячої кістки, ракових очей, то, з другого, — на основі досвіду, нагромадженого протягом багатьох поколінь: використовували цілющі властивості дикорослих рослин (звіробій, полинь, м'ята, шавлія, подорожник, кропива, горицвіт, молочай та ін.), городніх (мак, петрушка, малина, чорнослив, часник, хрін, цибуля, смородина та ін.), дерев (калина, липа, дуб, береза, черемшина), ліки тваринного походження (сало барсуку, їжаків, гусей, курей і т. д.). Лікарські трави збирали в певний час і в певні дні, переважно в травні, на свято Семена Зілото (10 травня), якого вважали покровителем цих трав. Серед народних лікарів були костоправи. Відома на той час і ампутація. Використовувалися й інші хірургічні методи лікування, кровопускання. Подібні методи застосовувалися також при лікуванні тварин. Акушерські обов'язки виконували бабки-повитухи (бабки-бранки, пупорізки).

Поряд з повір'ями існувало чимало прикмет, оснований на досвіді, пов'язаному з господарською діяльністю і повсякденним життям селянина, наприклад: «коли руки або ноги ламає, то буде переміна погоди»; «бджоли не вилітають за взятком, павук ховається, мурахи закривають більшість ходів у мурашнику — буде дощ»; «квіти сильніше пахнуть перед дощем»; «дощу не буває, коли вітер вночі стихає»; «зима без снігу — літо без хліба», а також: «рано прилітають жайворонки — рання весна»; «весною багато березового соку — буде дощове літо»; «влітку на деревах з'являється жовте листя — буде рання осінь»; «багато жолудів на дубах — тепла зима йде».

На побуті, звичаях і повір'ях народних мас України відбився тяжкий феодально-кріпосницький та національний гніт. Всім своїм тягарем він лягав на основного виробника — селянина, стримуючи його енергію, сковуючи духовні сили, гальмуючи загальний суспільний прогрес. Але соціальне й національне гноблення, якого зазнавали трудящі маси, не могло знищити їх творчі сили, патріотичні почуття, віру в майбутнє.

ВИСНОВКИ

Після монголо-татарської навали у Південно-Західній Русі настали часи кривавого золотоординського іга. Ослабленням руських земель скористалися сусідні феодальні держави. Близько середини XIV ст. більшу частину Південно-Західної Русі захопили Литва і Польща.

Таким чином, протягом чотирьох століть — від середини XIII до середини XVII — соціально-економічний, політичний і культурний розвиток південно-західних руських (українських) земель відбувався в умовах не тільки феодального, а й національного гніту. Йшов безперервний процес захоплення феодалами селянських земель, посилення експлуатації і феодальної залежності селянства. З XV ст., у зв'язку з початком переходу феодалів до фільваркової системи господарства, економічне й правове становище селян помітно погіршилося.

Посилення визиску і безправ'я викликало різні форми антифеодального протесту. Частішали збройні виступи селян. Найбільшим з них було повстання під проводом Мухи 1490—1492 рр. Почавшись на українських землях в Молдавському князівстві, воно поширилося на сусідню Галичину й було придушене лише спільними силами шляхетства й прибулих на допомогу йому німецьких феодальних дружин. Наступ феодалів на селян викликав масову селянську колонізацію південно-східних окраїн і виникнення козацтва. Слідом за селянами рухалися пани, в результаті чого вже в перші десятиріччя XVI ст. на південному сході України склалося шляхетське землеволодіння і посилвся феодальний гніт. Народна колонізація відіграла важливу роль у розвитку землеробства, скотарства і промислів на нових землях, у зміцненні економічних зв'язків окраїн з центральними районами України, у піднесенні антифеодального руху.

Одночасно відбувався процес дальшого поглиблення суспільного поділу праці — відокремлення ремесла від сільського господарства, виникнення нових і розширення старих міст, центрів ремесла й торгівлі. Населення приватновласницьких, державних і церковних міст відбувало на користь своїх володільців різні феодальні повинності і сплачувало грошові збори. Виступаючи проти сваволі феодалів, міщанство боролось за самоврядування. У XIV—XV ст. в українських містах стало поширюватися так зване магдебурзьке право. Послаблюючи залежність міст від держави й окремих володільців, воно сприяло їх розвитку. Магдебурзьке право захищало інтереси заможного міського населення. Широкі верстви міщанства, передусім біднота, експлуатована заможними міщанами, не користувалася привілеями, пов'язаними з магдебурзьким правом. Наростаючий соціальний гніт в містах тісно переплітався з національно-релігійною дискримінацією: українське міщанство обмежувалося

в праві вступати в цехи, торгувати, брати участь в органах міського самоврядування тощо.

Друга половина XVI — перша половина XVII ст. позначилася ще більшими зрушеннями в соціально-економічних відносинах, культурі, піднесенням антифеодальної і визвольної боротьби. Розвиток продуктивних сил проявився в дальшій еволюції основної галузі економіки — сільського господарства: розширилися площі оброблюваних земель, поширювалося трипільля, частішало застосування добрив, розведення породистої худоби. Великі фільварки стали поступово перетворюватися на багатогалузеві господарства, значна частина продукції яких призначалася на продаж. Одночасно різко скорочувалися селянські ділянки й збільшувалося число сільської бідноти. Зростала панщина. У другій половині XVI ст. кріпосне право вже поширилося на основну масу селянства.

У містах збільшувалося число ремісників і ремісничих професій. Посилювалися суперечності як у самих цехах, так і між цеховими й позацеховими ремісниками. Разом з тим розвиток ремесла й торгівлі затримували численні привілеї феодалів й сваволя володільців міст та державної адміністрації. Загострювався протест міського населення проти феодального й національно-релігійного гніту. Міський плебс боровся за ліквідацію феодальних порядків і підтримував селянські повстання, помірковані верстви міщанства виступали лише проти крайностей феодальної системи.

Розвиток міст як ремісничо-торговельних центрів у другій половині XVI — першій половині XVII ст. й поглиблення територіального поділу праці означали не тільки появу нових дрібних місцевих ринків, а й виникнення передумов для утворення єдиного внутрішнього ринку. Важливу роль у цьому процесі відігравали передусім такі міста, як Київ, Львів, Луцьк, Кам'янець.

Із зміцненням економічних зв'язків між окремими землями України посилювалась єдність в мові, культурі, звичаях населення — формувалася українська народність, близька за господарським побутом, культурою, мовою російській і білоруській народностям і зв'язана з ними спільністю походження і релігії. Важливим фактором у формуванні української народності була боротьба проти політики феодального покатоличення, колонізації і мадяризації, а також проти турецько-татарської агресії.

Разом з формуванням української народності розвивалася її культура. Збагачувалася народна творчість, з'являлися нові фольклорні жанри, зокрема історичні пісні й думи. Продовжувало розвиватися літописання. Помітних успіхів досягла антикатолицька й антиуніатська полемічна література. Хоч література в цілому ще зберігала релігійний характер, окремі твори — полемічні трактати, вірші на соціальні й історичні теми, інтермедії — набували світського спрямування, відбиваючи реальне життя народу і його визвольну боротьбу. Певний крок вперед зробили освіта й наука. Чималих успіхів було досягнуто в будівництві та архітектурі, образотворчому й театральному мистецтві, музиці тощо. Українська культура розвивалася в тісних зв'язках з культурами братніх російського та білоруського народів.

З середини XVI ст. посилилась експансія Польщі. Польське світське і духовне панство намагалось поширити свою владу на Східну Україну. Після Люблінської унії 1569 р. на захоплених Польщею землях різко розширилося велике землеволодіння, значно зріс феодально-кріпосни-

цький і національно-релігійний гніт. Підтримувані австрійськими Габсбургами і Ватиканом, польські магнати намагалися шляхом покатоличення й полонізації українського населення розірвати його споконвічні релігійні та культурні зв'язки з російським і білоруським народами. Така політика зустрічала опір не тільки народних мас України і Білорусії, а й українського та білоруського шляхетства. Невдоволене засиллям магнатів, шляхетство прихильно ставилося до політичного устрою Російської держави, де інтереси середніх і дрібних поміщиків захищала сильна царська влада.

У другій половині XVI ст. проти національно-релігійного гніту починають виступати братства — організації середніх верств міщанства. Важливою особливістю братств була також боротьба проти монополії православного духовенства в церковних справах, у керуванні освітою, культурою.

У відповідь на безперервне зростання феодално-кріпосницького й національно-релігійного гніту протягом майже півстоліття — від 1591 до 1638 рр. — на Україні спалахують народні повстання, важливу роль у яких відіграло козацтво. Найбільшими серед них були очолювані К. Косинським, С. Наливайком, М. Жмайлом, Т. Федоровичем, П. Павлюком і Я. Острянином. Повстання стали для народних мас великою школою боротьби й посилили тяжіння їх до Росії. Разом з тим посилилося тяжіння до Росії також серед козацької старшини й близьких до неї кіл українського шляхетства, заможного міщанства й православного духовенства.

Магнатсько-шляхетський терор після придушення селянсько-козацького повстання 1637—1638 рр. вкрай загострив усі соціальні й національні суперечності і прискорив вибух загальнонародного гніву, який поклав початок визвольній війні українського народу за знищення влади польських феодалів і возз'єднання України з Росією.

ХРОНОЛОГІЯ

- Грудень 1240*
17 серпня 1245
- Здобуття ордою Батія Києва.
  - Розгром руськими військами на чолі з Данилом Романовичем угорських та польських загарбників під Ярославом (на р. Сан).
- Кінець 40-х—початок 70-х років XIII ст. XIII ст.*
- Боротьба Галицько-Волинського князівства з Великим князівством Литовським.
- Початок 50-х років XIII ст. 1252—1254*
- Загарбання Закарпаття угорськими феодалами.
  - Спільний похід руських та литовських військ на чолі з князем Данилом Романовичем проти німецьких рицарів.
  - Вторгнення в Південно-Західну Русь монголо-татарських військ Куремси.
- 1254—1255*
- Визволення від монголо-татар земель по Південному Бугу, Случі й Тетереві військами князя Данила Романовича.
- 1254*
- Приєднання Чорної Русі до Галицько-Волинського князівства.
- 1256*
1258—1260
- Перша згадка в джерелах про м. Львів.
  - Походи монголо-татарської орди на чолі з Бурундаєм у Галицько-Волинське князівство.
- 1263—1264*
- Розгром литовських феодалів руськими військами князя Романа Михайловича на Дніпрі.
- 1264*
1275, 1277
- Смерть князя Данила Романовича.
  - Походи князів Лева Даниловича Галицького та Володимира Васильковича Волинського на Литву.
- Близько 1280*
- Приєднання Левом Даниловичем до Галицького князівства частини Закарпаття з Мукачевим.
- Близько 1292*
- Приєднання Левом Даниловичем до Галицького князівства Люблінської землі.
- 1299*
Кінець XIII ст. 1301—1308
- Зруйнування татарськими ордами Херсонеса, Судака і Кафі.
  - Завоювання татарськими феодалами Західного Криму.
- 1303*
1308—1323
- Князювання Юрія Львовича.
  - Створення православної митрополії в Галичині.
  - Князювання Андрія і Лева Юрійовичів у Галицько-Волинській землі.
- 1321—1322*
- Походи литовського князя Гедиміна на Галицько-Волинське князівство. Загарбання литовськими феодалами Берестейської і Дорогочинської земель.
- 1325—1340*
- Князювання Юрія-Болеслава II в Галицько-Волинській землі.
- 1324*
- Перша згадка про магдебурзьке право на Україні (Володимир).
- Квітень 1340*
- Вторгнення в Південно-Західну Русь військ польського короля Казимира III.
- Червень 1340*
1340—1385
- Похід галицько-волинського війська в Польщу.
  - Розпад Галицько-Волинського князівства.
  - Князювання Любарта (сина литовського князя Гедиміна) на Волині.
- 1344—1345*
1347
- Загарбання польськими феодалами Саноцької землі.
  - Скасування Галицької православної митрополії і приєднання її до Київської.
- 1349, 1387*
1352
- Загарбання польськими феодалами Галичини.
  - Призначення угорським королем намісників у Шипинську землю.

- 1353 — Вторгнення військ литовських феодалів у Галичину.
1357—1433 — Спорудження фортеці в Чембало.
1359 — Приєднання Шипинської землі до Молдавського князівства.
60—70-ті роки — Загарбання Великим князівством Литовським Чернігово-Сіверської землі.
XIV ст. — Приєднання Київщини, Переяславщини і Поділля до Великого князівства Литовського.
1362—1363 — Перемога литовських і українських військ над татарами в урочищі Синя Вода.
1362 — Князювання Володимира Ольгердовича в Київській землі.
1363—1394 — Загарбання Судака генуезцями.
1365 — Загарбання Польщею Галичини і більшої частини Волині.
1366 — Загарбання Волині литовськими феодалами.
1370 — Загарбання Галичини угорськими феодалами.
1370—1385 — Спорудження фортеці в Судаку.
1371—1414 — Відновлення Галицької православної митрополії.
1371 — Ягайло Ольгердович — великий князь Литви.
1377—1392 — Загарбання польськими феодалами частини Західної Волині (Холм і Белз).
1377 — Куликівська битва.
8 вересня 1380 — Напад литовських феодалів на Галицьку землю.
1382 — Кривська унія.
14 серпня 1385 — Перші звістки про діяльність цехів на Україні (Львів, Перемишль).
5 серпня 1392 — Захоплення Польщею Галичини.
1392—1394 — Островська угода між Польщею і Литвою.
— Народні повстання на Україні і в Білорусії проти панування литовських феодалів.
— Ліквідація великим князем литовським Новгород-Сіверського, Володимирського, Подільського і Київського удільних князівств.
1393 — Поразка військ новгород-сіверського князя під Докудовим.
— Захоплення польсько-литовськими військами Овруча та Житомира.
1395 — Навала орди Тамерлана на Русь.
1397—1398 — Походи військ литовського князя Вітовта на татар у Причорномор'я.
12 серпня 1399 — Розгром татарами військ князя Вітовта на Ворсклі.
1399 — Вторгнення золотоординських військ на Київщину та Волинь.
18 січня 1401 — Віленська унія Польщі й Литви.
1406—1408 — Війна Росії з Великим князівством Литовським.
1407—1408 — Боротьба подільського і новгород-сіверського князя Свидригайла за владу
— Грюнвальдська битва.
15 липня 1410 — Городельська унія Литви з Польщею.
2 жовтня 1413 — Церковний собор в м. Новоградку.
1415 — Напад татар на чолі з мурзою Едигесом на Київщину.
Липень 1416 — Боротьба населення Поділля і Волині проти польсько-шляхетської агресії.
1418 — Гуситські війни в Чехії та участь в них українських повстанців.
1419—1434 — Загарбання шляхетською Польщею Західного Поділля.
1430 — Народні рухи на Україні та в Білорусії проти польсько-литовської феодально-католицької агресії.
1431 — Вторгнення польсько-шляхетських військ на Волинь.
1431—1434 — Повстання селян на Поділлі.
1431 — Селянське повстання в Белзькій землі.
1433—1434 — Створення Руського і Подільського воєводств.
1434—1435 — Впровадження в Галичині та на Західному Поділлі польсько-шляхетського адміністративного й судового устрою.
1435 — Постанова шляхти в Галичині про обмеження права переходу селян від одного феодала до іншого.
1 вересня 1435 — Поразка військ Свидригайла на р. Свента.
31 грудня 1435 — «Вічний мир» шляхетської Польщі з тевтонськими та лівонськими хрестоносцями.

- 1440—1492 — Казимир IV Ягайлович — великий князь литовський (і польський король з 1445 р.).
- 1440 — Народні заворушення проти литовського панування на Україні. Відновлення Київського й Волинського удільних князівств.
- 40-ві роки XV ст. — Утворення Кримського ханства.
- 1447 — Привілей великого князя литовського Казимира про обмеження переходу селян та підтвердження й розширення прав і вольностей феодалів.
- Близько 1450—1491 — Життя та діяльність Юрія Котермака (Юрія Дрогобича).
- 1452 — Остаточна ліквідація Волинського князівства й перетворення його в «провінцію» Великого князівства Литовського.
- 1455 — Повстання міської бідноти в Монкастро.
- 1457 — Селянське антифеодальне повстання на Буковині.
- 1462 — Створення Белзького воєводства.
- 1469 — Антифеодальне повстання селян у Галичині.
- Пограбування Кафи турецькими військами.
- 1471 — Остаточна ліквідація Київського князівства.
- 1475 — Початок васальної залежності Кримського ханства від Османської імперії.
- 1477 — Постанова шляхти Холмської землі про обмеження переходу селян і встановлення одноденної (на тиждень) панщини.
- 1480 — Остаточна ліквідація золотоординського іґа у Північно-Східній Русі.
- Вересень 1482 — Спустошення Києва кримським ханом Менґлі-Гіресем*.
- 1491 — Видання першодруків кирилицею у Кракові Швайпольтом Фіолем.
- 1489 — Напад кримських татар на Поділля.
- Перша звістка про українських козаків на Поділлі.
- 1490—1492 — Селянське повстання на Буковині й у Галичині на чолі з Мухою.
- 1498 — Перший напад турецьких військ з участю кримських татар на Поділля та Галичину.
- Перша згадка в офіційних документах «Буковини».
- Утворення Російської централізованої держави.
- Захоплення турецькими загарбниками Молдавії і Буковини.
- 1499 — Напад кримських татар на Поділля.
- 1500 — Напад кримських татар на Київщину, Волинь, Холмську і Белзьку землі.
- 1500—1503 — Війна Російської держави з Великим князівством Литовським.
- Початок XVI ст. — Виникнення Запорізької Січі.
- Виникнення опришківства.
- Спільний рух «збуйників» та опришків у Руському воєводстві.
- 1502 — Напад кримських татар на Поділля та Галичину.
- 1503 — Возз'єднання Чернігово-Сіверської землі з Росією.
- 1507—1508 — Війна Росії з Великим князівством Литовським.
- 1508 — Збройний виступ українських і білоруських феодалів на чолі з князем Михайлом Глинським проти литовського панування.
- «Вічний мир» між Великим князівством Литовським і Російською державою.
- 1508, 1509 — Напади кримських татар на Поділля, Галичину і Волинь.
- 1512—1522 — Війна Росії з Великим князівством Литовським.
- 1512 — Напад кримських татар на Волинь.
- 1514 — Участь населення Закарпаття у Селянській війні в Угорщині.
- 1517 — Видання Франциском Скоріною «Псалтиря» та «Біблії» у Празі.
- Напад кримських татар на Волинь.
- 1518 — Урядова заборона селянам Польщі й Галичини подавати скарги на феодалів.

* В хронологічний покажчик включені найбільш спустошливі набіги кримських татар.

- 1523—1525 — Видавнича діяльність Ф. Скорини у Вільні.
 1524 — Напад кримських татар на Поділля і Львівщину.
 Близько 1525 — 15 грудня 1583 — Життя та діяльність першодрукаря Івана Федорова.
 1529 — 1-й (Старий) Литовський статут.
 1534—1537 — Війна Росії з Великим князівством Литовським.
 1534 — Напад кримських татар на Волинь.
 1536 — Антифеодальне повстання міського населення в Черкасах і Каневі.
 1541—1545 — Напади орд кримських татар на Україну.
 1541 — Повстання міщан і козаків у Брацлаві та Вінниці проти польсько-литовської адміністрації.
 1545—1563 — Тридентський собор.
 1547 — Угода між Польщею і Молдавією про боротьбу з опришками.
 1549 — Напад кримських татар на Волинь.
 Середина XVI ст. — Завоювання Буковини та Молдавії султанською Туреччиною.
 1554 — Постанова Віленського сейму про заборону приймати й переховувати селян-втікачів.
 1557 — «Устава на волоки».
 1558—1583 — Лівонська війна.
 1566 — 2-й (Волинський) Литовський статут.
 1 липня 1569 — Люблінська унія. Загарбання шляхетською Польщею Підляшшя, Київщини, Брацлавщини й Волині.
 1569 — Перші відомості про скляні гути на Волині.
 1571 — Петиція української шляхти з Київщини до польського короля про збереження прав «руської» української мови.
 1572 — Утворення козацького реєстрового війська.
 1573 — Заснування І. Федоровим у Львові першої друкарні на Україні.
 1574 — Видання І. Федоровим у Львові перших книг на Україні — «Апостола» і букваря.
 1575 — Напад татарської орди на Поділля.
 1577—1578 — Напади кримських татар на Україну.
 Близько 1578 — 27 грудня 1633 — Життя і діяльність Мелетія Герасимовича Смотрицького.
 1578 — Заснування в Острозі школи (колегії) та друкарні.
 1578—1581 — Видавнича діяльність І. Федорова в Острозі.
 1581 — Вихід з друку Острозької біблії.
 1582 — Введення в Польщі григоріанського календаря.
 1586 — Заснування при Львівському братстві школи й друкарні.
 1587 — Видрукування в Острозі Г. Смотрицьким першої друкованої пам'ятки полемічної літератури «Ключ царства небесного...» і твору «Календар римски новы».
 1588 — 3-й (Новий) Литовський статут; остаточне закріпачення селян.
 1589—1590 — Антифеодальне повстання в Білій Церкві.
 Кінець XVI ст. — початок XVII ст. 1590 — Літературно-полемічна діяльність Івана Вишенського.
 1591 — Прийняття сеймом постанови «Порядок щодо низовців й України».
 Грудень 1591 — Вихід з друку «Адельфотеса» — першого на Україні підручника граматики старослов'янської і грецької мов.
 травень 1593 — Селянсько-козацьке повстання під керівництвом Криштофа Косинського.
 23 січня 1593 — Битва під П'яткою (Житомирщина).
 1594—1596 — Селянсько-козацький рух під керівництвом Северіана Наливайка
 Близько 1595 — Життя та діяльність Богдана Хмельницького.
 27 липня 1657 — Похід повстанців на чолі з С. Наливайком у Білорусію.
 1595 — Вихід з друку у Вільні «Граматики словенської...» Лаврентія Зизанія.
 1596 — Вихід у Вільні твору С. Зизанія «Казанье святого Кирилла...».
 23—24 березня 1596 — Битва українських повстанців з польсько-шляхетським каральним військом під Гострим Каменем (поблизу Трипілля на Київщині).

- 25—28 травня 1596 — Облога польсько-шляхетським військом повстанського табору в урочищі Солонича на Сулі.
- 1596 — Брестська церковна унія.
- 1597—1598 — Вихід у світ в Острозі антиуніатського полемічного твору Христофора Фіلالета «Апокрисис».
- 1598 — Василь Суразький видрукував в Острозі «Правило істинного живота...» і «Псалтир з возслідуванням».
- Кінець XVI ст. — Відкриття братських шкіл в Галичі, Красноставі, Володимирі, Тісмениці, Холмі, Немирові.
- 1604—1606 — Діяльність друкарні Федора та Гедеона Балабанів у Стрятині й Крилосі.
- 1606—1607 — Участь українського населення у Селянській війні в Росії під керівництвом Івана Болотникова.
- 1606 — Надруковано «Учительное євангеліє» в с. Крилосі.
- 1607 — Повстання міщан та козаків Брацлава й Корсуня проти польсько-шляхетського гніту.
- Ухвали польського сейму «О корсунській і брацлавській сваволі» та «Про міста українські».
- 1610 — Видавання у Вільні твору М. Смотрицького «Тренос».
- 1612 — Напад татар на Україну.
- 1615 — Заснування Київського братства й школи при ньому.
- Напад татарських орд на Волинь і Поділля.
- 1616 — Заснування в Києво-Печерській лаврі друкарні Єлїсеєм Плетенецьким.
- Здобуття українськими козаками під проводом гетьмана Петра Конашевича Сагайдачного турецької фортеці Кафи.
- Напад татарських орд на Україну.
- 1616—1618 — Масові селянсько-козацькі виступи на Україні проти польсько-шляхетського гніту.
- 1617 — В друкарні Києво-Печерської лаври видано «Часослов» та твір О. Митури «Візерунок цнот».
- 28 жовтня 1617 — Вільшанська угода між козацькою старшиною і польською шляхтою.
- 1617—1618 — Польсько-російська війна.
- 1618 — Виступ населення Києва проти уніатського намісника А. Грековича.
- 1619 — Вихід у світ граматики М. Смотрицького.
- 1618, 1 грудня — Деулінське перемир'я на 14,5 років між Польщею і Росією.
- 1619 — Загарбання Чернігово-Сіверщини і Смоленщини Польщею.
- Надрукування у Яворі найдавніших відомих українських інтермедій мандрівною друкарнею Я. Шелігі.
- Видавання в друкарні Києво-Печерської лаври твору «Анфологон».
- 1619—1629 — Протестантський рух на Ужанщині.
- 29 серпня 1619 — Перша відома вистава українських інтермедій (у Кам'яні-Струмиловій).
- 7 жовтня 1619 — Роставицька угода між козацькою старшиною і польською шляхтою.
- Кінець 1619 — — Похід козаків на чолі з П. Сагайдачним проти Кримського ханства.
- початок 1620 — Посольство від Запорізького реєстрового війська і гетьмана П. Сагайдачного в Москву.
- 1620 — Заснування школи при Луцькому братстві.
- Відновлення православної ієрархії на Україні.
- Вересень 1620 — Битва під Цепорою.
- 1621 — Написання Захарієм Кошистенським антиуніатського твору «Палінодія».
- Хотинська війна.
- 5—7 червня 1621 — Козацька рада в урочищі Суха Діброва. Прийняття рішення про участь козаків у війні Польщі з Туреччиною.
- 29 вересня 1621 — Хотинський мирний договір між Польщею і Туреччиною.
- 1623—1628 — Селянські повстання на Буковині.
- 1624 — Звернення київського митрополита Іова Борецького до російського уряду про возз'єднання України з Росією.
- 1624—1628 — Діяльність у Києві друкарні Тимофія Вербицького.

- 1625 — Виступ київських міщан проти уніатів.
— Селянсько-козацьке повстання під керівництвом Марка Жмайла.
- 27 жовтня 1625 — Куруківська угода між козацькою старшиною та польсько-шляхетським урядом.
- 1627 — Видання у Києво-Печерській лаврі книги Памво Беринди «Лексіконь славенороскій і именъ тлъкованіє».
— Перша згадка про рудні на Лівобережній Україні.
— Діяльність у Києві друкарні Спиридона Соболя.
- 1628—1630 — Селянсько-козацьке повстання під керівництвом Тараса Федорівича (Трясила).
- 1630—1631 — Розгром повстанцями польсько-шляхетського війська поблизу Переяслава.
- 25 травня 1630 — Переяславська угода між козацькою старшиною і польсько-шляхетським урядом.
- 29 травня 1630 — Відкриття у Києво-Печерській лаврі «гімназіона» (школи).
— Заснування колегії при Київському братстві.
- 1631 — Російсько-польська війна.
- 1632 — Затвердження польським сеймом «Статей для заспокоєння руського народу».
- 1632 — Поляновський мир між Росією і Польщею.
- 1632—1634 — Спорудження польським урядом фортеці Кодак.
- Січень 1633 — Здобуття Кодака запорізькими козаками під керівництвом Івана Сулими.
- 1634 — Ухвала польського сейму про заборону православним мати на Україні вищі школи.
- 1635 — Заснування школи при Кременецькому братстві.
- Серпень 1635 — Затвердження польським урядом статуту ремісничих цехів у Переяславі.
- 1635 — Селянсько-козацьке повстання під керівництвом Павла Михновича Бута (Павлюка).
- 1636 — Битва між повстанцями й польським каральним військом під Кумейками на Черкащині.
- 1637 — Ухвала польським сеймом «Ординації війська запорізького реєстрового».
- 1637 — Селянсько-козацьке повстання під керівництвом Яцька Остринина, Дмитра Тимошовича Гуні й Карла Павловича Скидана.
- 6 грудня 1637 — Заснування школи при Вінницькому братстві.
- 1638 — Битва повстанських загонів Я. Остринина з польсько-шляхетськими військами під Лубнами.
— Битва повстанців з польським каральним військом під Жовнином.
— Переселення частини повстанців на чолі з Я. Остринином на територію Російської держави.
- 6 травня 1638 — Облога польським каральним військом повстанського табору на Старці.
— Козацькі ради в Києві й Масловому Ставі.
- 31 травня —
1 червня 1638 — Відбудова польським урядом Кодацької фортеці.
— Антифеодалні виступи селян на Волині.
- 1638 — Введення на Буковині «Уложення В. Луцу».
— Відкриття Кирилом Транквіліоном Ставровецьким першої друкарні в Чернігові.
— Видання в Чернігові збірки віршів та прозових творів Кирила Транквіліона Ставровецького «Перло многоцѣнное».
- 30 серпня,
24 листопада 1638
- 1639
- 1643
- 1646

ТВОРИ ОСНОВОПОЛОЖНИКІВ МАРКСИЗМУ-ЛЕНІНІЗМУ

- Маркс К., Енгельс Ф.* Німецька ідеологія. Критика новітньої німецької філософії в особі її представників Фейєрбаха, Б. Бауера і Штірнера і німецького соціалізму в особі його різних пророків.—Твори. (Пер. з 2-го рос. вид.). Т. 3. с. 7—521.
- Маркс К., Енгельс Ф.* Маніфест Комуністичної партії.— Там же, Т. 4, с. 405—441.
- Маркс К.* До критики політичної економії.— Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 13, с. 1—152.
- Маркс К.* Капітал.— Там же. Т. 23—25, ч. 1 і 2.
- Маркс К.* Лист Ф. Енгельсу, 5 березня 1856 р.— Там же. Т. 29, с. 15—22.
- Маркс К.* Хронологические выписки. (Архив Маркса и Энгельса. В 15-ти т. Т. 5—9). М., Госполитиздат, 1938—1946.
- Marx K.* Secret Diplomatic History of Eighteenth Century. Ed. by Eleonor Marx. London, 1899.
- Енгельс Ф.* Дебати з приводу польського питання у Франкфурті.— Маркс К., Енгельс Ф. Твори. Т. 5, с. 323—356.
- Енгельс Ф.* Селянська війна в Німеччині.— Там же. Т. 7, с. 327—415.
- Енгельс Ф.* Яке діло робітничому класові до Польщі? — Там же. Т. 16, с. 152—162.
- Енгельс Ф.* Марка.— Там же. Т. 19, с. 317—333.
- Енгельс Ф.* До історії стародавніх германців.— Там же, с. 425—473.
- Енгельс Ф.* Анти-Дюрінг.— Там же. Т. 20, с. 17—318.
- Енгельс Ф.* Походження сім'ї, приватної власності і держави.— Там же. Т. 21, с. 23—171.
- Енгельс Ф.* До історії пруського селянства.— Там же, с. 234—244.
- Енгельс Ф.* Про розклад феодалізму і виникнення національних держав.— Там же, с. 388—397.
- Енгельс Ф.* До «селянської війни».— Там же, с. 398—399.
- Енгельс Ф.* Зовнішня політика російського царизму.— Там же. Т. 22, с. 11—48.
- Ленін В. І.* Що таке «друзі народу» і як вони воюють проти соціал-демократів?— Повне збір. творів. (Пер. з 5-го рос. вид.). Т. 1, с. 117—322.
- Ленін В. І.* Розвиток капіталізму в Росії.— Там же. Т. 3, с. 1—576.
- Ленін В. І.* Проект програми нашої партії.— Там же. Т. 4, с. 203—229.
- Ленін В. І.* Аграрна програма російської соціал-демократії.— Там же. Т. 6, с. 285—327.
- Ленін В. І.* Соціалізм і релігія.— Там же. Т. 12, с. 132—136.
- Ленін В. І.* Як соціалісти-революціонери підбивають підсумки революції і як революція підбила підсумки соціалістам-революціонерам.— Там же. Т. 17, с. 319—332.
- Ленін В. І.* Соціалізм і війна.— Там же. Т. 26, с. 289—330.
- Ленін В. І.* Держава і революція.— Там же. Т. 33, с. 1—115.
- Ленін В. І.* Про державу.— Там же. Т. 39, с. 60—78.
- В. І. Ленін про Україну.* В 2-х ч. Ч. 1—2. К., Політвидав України, 1977.

ДОКУМЕНТИ ВИЩИХ ПАРТІЙНИХ І ДЕРЖАВНИХ ОРГАНІВ

- Програма Комуністичної партії Радянського Союзу. Прийнята XXII з'їздом КПРС. К., Політвидав України, 1968. 126 с.
- Комуністична партія Радянського Союзу в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. 1898—1954. (Пер. з 7-го рос. вид.). Ч. 1—3. К., Держполітвидав УРСР, 1954.
- Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. В 2-х т. Т. 1—2. Політвидав України, 1976—1977.

- Матеріали XXIV з'їзду КПРС. К., Політвидав України, 1971. 360 с.
 Матеріали XXIV з'їзду Комуністичної партії України. К., Політвидав України, 1971. 126 с.
 Матеріали XXV з'їзду КПРС. К., Політвидав України, 1976. 288 с.
 Матеріали XXV з'їзду Комуністичної партії України. К., Політвидав України, 1976. 132 с.
 Матеріали спільного урочистого засідання ЦК КП України і Верховної Ради Української РСР, присвяченого 50-річчю утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік. 15 грудня 1972 року. К., Політвидав України, 1972. 69 с.
 Тези про 300-річчя возз'єднання України з Росією (1654—1954 рр.). Схвалені ЦК КПРС. К., Політвидав України, 1954. 125 с.
 До 100-річчя з дня народження Володимира Ілліча Леніна. Тези ЦК КПРС. К., Політвидав України, 1970. 56 с.
 Про підготовку до 50-річчя утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік. Постанова ЦК КПРС від 21 лютого 1972 р. К., Політвидав України, 1972. 29 с.
 Про 60-у річницю Великої Жовтневої соціалістичної революції. Постанова ЦК КПРС від 31 січня 1977 р. К., Політвидав України, 1977. 32 с.

ТВОРИ ДІЯЧІВ КОМУНІСТИЧНОЇ ПАРТІЇ І РАДЯНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ

- Брежнев Л. І.* Ленінським курсом. Промови і статті. Т. 1—6. К., Політвидав України, 1974—1978.
Брежнев Л. І. Історичний рубіж на шляху до комунізму. К., Політвидав України, 1977. 27 с.
Щербицький В. В. Міжнародне значення досвіду національних відносин в СРСР. К., Політвидав України, 1974. 22 с.
Щербицький В. В. Могутня сила віковичної дружби, монолітної єдності народів-братів. — «Комуніст України», 1979, № 3, с. 15—28.

ПИСЕМНІ ДЖЕРЕЛА

- Акты, издаваемые Виленскою археографическою комиссиею. В 36-ти т. Т. 1—36. Вильно, 1865—1912.
 Акты исторические, собранные и изданные Археографическою комиссиею. В 5-ти т. Т. 1—5. Спб., 1841—1843.
 Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археографическою комиссиею. В 5-ти т. Т. 1—5. Спб., 1851—1853.
 Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографическою комиссиею. В 15-ти т. Т. 1—15. Спб., 1863—1892.
 Архив Юго-Западной России, издаваемый Комиссией для разбора древних актов, состоящей при Киевском, Подольском и Волынском генерал-губернаторе. В 35-ти т., 8-ми ч. Т. 1—35, ч. 1—8. К., 1859—1914.
 Белоруссия в эпоху феодализма. Сборник документов и материалов. В 3-х т. Т. 1—3. Минск, Изд-во АН БССР, 1959.
Боплан Г. Л. Описание Украины от пределов Московии до границ Трансильвании, составленное Гильомом Левассер-де-Боплан. К., 1901. 37 с.
Величко С. Летопись событий в Юго-Западной Росии в XVII-м веке. В 4-х т. Т. 1—4. К., 1848—1864.
Вишневский И. Сочинения. М.-Л., Изд-во АН СССР, 1955. 372 с.
 Гісторія Беларусі у документах і матеріалах. В 2-х т. Т. 1. Менск, Изд-во АН БССР, 1936. XVI, 678 с.
Грабянка Г. Действия презельной и от начала поляков кравшей небывалой брани Богдана Хмельницкого, гетмана Запорожского, с поляки... Року 1710. К., 1854. 374 с.
 Документы на половецком языке XVI в. (Судебные акты Каменец-Подольской арм. общины). Транскрип. и пер. Т. И. Грунина. М., «Наука», 1967. 430 с.
 Документы, объясняющие историю Западно-Русского края и его отношение к России и Польше. Спб., 1865. ССIII 658 с.
 Дополнения к Актам историческим, собранные и изданные Археографическою комиссиею (1613—1645 гг.). В 12-ти т. Т. 1—12. Спб., 1846.
 Жерела до історії України—Руси. В 11-ти т. Т. 1—11. Львів, 1895—1924.
 Жизнь князя Андрея Курбского в Литве и на Волыни. В 2-х т. Т. 1—2. К., 1849.
 Исторические связи народов СССР и Румынии в XV — начале XVIII вв. Документы и материалы. В 3-х т. Т. 1—2. М., «Наука», 1965—1968.
 Історичні пісні. К., Вид-во АН УРСР, 1961. 4067 с.

- Історія України в документах і матеріалах. В 3-х т. Т. 1, 3. К., Вид-во АН УРСР, 1939—1946.
- Киевский синопис или краткое собрание от различных летописцев о начале славяно-русского народа и первоначальных князьях богоспасаемого града Киева. К., 1823. 162, 105 с.
- Лассота Эрих.* Путевые записки Эриха Лассоты, отправленного римским императором Рудольфом II к запорожцам в 1594 г. Спб., 1873. 95 с.
- Літопис Самовидця. К., «Наук. думка», 1971. 208 с.
- Львівський літопис і Острозький літописець. Вид. 2-е. К., «Наук. думка», 1971. 197 с.
- Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси. Вып. 1—2. К., 1890—1896.
- Молдавия в эпоху феодализма. Т. 1. Славяно-молдавские грамоты (XV — первая четверть XVII в.). Кишинев, «Штинци», 1961. 454 с.
- Памятники, изданные Временной комиссией для разбора древних актов. В 4-х т. Т. 1—4. К., 1845—1859.
- Памятники, изданные Киевской комиссией для разбора древних актов. Изд. 2-е. В 3-х т. Т. 1—3. К., 1897—1898.
- Полное собрание русских летописей. Ипатьевская и Густинская летописи. Т. 2. Спб., 1843; Ипатьевская летопись. Т. 2. Изд-во вост. лит. М., 1962; Летопись по Воскресенскому списку. Т. 7. Спб., 1856; Летописный сборник, именуемый патриаршею или никоновскою летописью. Т. 10. Спб., 1885; Хроники: Литовская и Жмойская и Быховца. Т. 32. М., «Наука», 1975.
- Сборник императорского Русского исторического общества. Памятники дипломатических сношений древней России с державами иностранными. Памятники дипломатических сношений Московского государства с Польско-Литовским. В 148-и т. Т. 35, 59, 71. Спб., 1882—1892.
- Сборник летописей, относящихся к истории Южной и Западной Руси, издаваемые Комиссией для разбора древних актов, состоящей при Киевском, Подольском и Волынском генерал-губернаторе. К., 1888. 322 с.
- Сборник статей и материалов по истории Юго-Западной России. В 2-х вып. Вып. 1—2. К., 1916.
- Українські народні пісні. К., «Муз. Україна», 1967. 736 с.
- Украинские народные думы. М., «Наука», 1972. 559 с.
- Українські народні думи та історичні пісні. К., Вид-во АН УРСР, 1955. 658 с.
- Українські пісні, видані М. Максимовичем. (Фотокопія з видання 1827 р.). К., Вид-во АН УРСР, 1962. 344 с.
- Хрестоматія давньої української літератури (доба феодалізму). Вид. 2-е. К., «Рад. школа», 1952. 603 с.
- Хрестоматія давньої української літератури (до кінця XVIII ст.). К., «Рад. школа», 1967. 784 с.
- Хрестоматія з історії Української РСР. В 2-х т. Т. 1. К., «Рад. школа», 1959. 747 с.
- Шевальє П.* Історія війни козаків проти Польщі з розвідкою про їхнє походження, країну, звичай, спосіб правління та релігію і другою розвідкою про перекопських татар. (Пер. з франц. вид. 1663 р. Ю. І. Назаренко). К., Вид-во АН УРСР, 1960. 197 с.
- Южнорусские летописи, открытые и изданные Н. Белозерским. Т. 1. К., 1856. 164 с.

ЗАГАЛЬНІ ПРАЦІ

- Актуальные проблемы истории России эпохи феодализма. Сборник статей. М., «Наука», 1970. 467 с.
- Архитектура Украинской ССР. В 2-х т. Т. 1. М., Госстройиздат, 1954. 168 с.
- Асеев Ю. С.* Мистецтво стародавнього Києва. К., «Мистецтво», 1969. 240 с.
- Всеобщая история архитектуры. В 12-ти т. Т. 6. Архитектура России, Украины и Белоруссии XIV — первая половина XIX вв. М., Стройиздат, 1968. 568 с.
- Гісторія Беларускай ССР. У 5-ці т. Т. 1. Менск, «Навука і тэхніка», 1972. 632 с.
- Голобуцкий В. А.* Запорожское казачество. К., Госполитиздат УССР, 1957. 462 с.
- Голобуцкий В. А.* О начале «нисходящей» стадии феодальной формации.— «Вопр. истории», № 9, 1959. с. 123—137.
- Города феодальной России. Сборник статей. М., «Наука», 1966. 563 с.
- Греков В. Д.* Крестьяне на Руси с древнейших времен до XVII века. Изд. 2-е, кн. 1—2. М., Изд-во АН СССР, 1952—1954.
- Грицай М. С., Михитась В. Л., Шолом Ф. Я.* Давня українська література. К., «Вища школа», 1978. 414 с.
- Дашкевич Я. Р.* Армянские колонии на Украине в источниках и литературе XV—XIX веков. (Историко-гр. очерк). Ереван, Изд-во АН Арм. ССР, 1962. 176 с.

- Дядиченко В. А., Лось Ф. Є., Сарбей В. Г.* Розвиток історичної науки в Українській РСР. К., «Наук. думка», 1970. 78 с.
- Из истории феодальной России.* Статьи и очерки. Л., Изд-во Ленингр. ун-та, 1978. 198 с.
- Исторические корни дружбы и единения украинского и белорусского народов.* Сб. статей. К., «Наук. думка», 1978. 234 с.
- Исторические связи и дружба украинского и армянского народов.* Сб. матер. научн. сессии. Ереван, Изд-во АН Арм. ССР, 1961. 264 с.
- Исторические связи и дружба украинского и армянского народов.* Сб. матер. второй укр.-арм. научн. сессии. К., «Наук. думка», 1965. 183 с.
- Исторические связи и дружба украинского и армянского народов.* Сб. докладов. Ереван, Изд-во АН Арм. ССР, 1974. 377 с.
- История Молдавской ССР.* Изд. 2-е. В 2-х т. Т. 1. Кишинев, «Карта молдовеняскэ», 1965. 659 с.
- История отечественной математики.* В 4-х т. Т. 1. С древнейших времен до конца XVIII в. К., «Наук. думка», 1966. 492 с.
- История Польши.* В 3-х т. Т. 1. М., Изд-во АН СССР, 1956. 706 с.
- История философии в СССР.* В 5-ти т. Т. 1. М., «Наука», 1968. 579 с.
- История СССР.* С древнейших времен до наших дней. В 2-х сер., 12-ти т. Сер. 1-я, т. 2. М., «Наука», 1966. 631 с.
- История Литовской ССР.* Ч. I. Вильнюс, Изд-во Госполитнаучиздат, 1953. 492 с.
- Історія Києва.* В 2-х т. Т. 1. К., Вид-во АН УРСР, 1959. 801 с.
- Історія Львова.* Короткий нарис. Львів, Вид-во Львів. ун-ту, 1956. 294 с.
- Історія міст і сіл Української РСР.* В 26-ти т. Т. 1—26. К., Голов. ред. УРЕ, 1967—1974.
- Історія селянства Української РСР.* В 2-х т. Т. 1. Від найдавніших часів до Великої Жовтневої соціалістичної революції. К., «Наук. думка», 1967. 551 с.
- Історія української дожовтневої музики.* К., «Муз. Україна», 1969. 587 с.
- Історія української літератури.* У 8-ми т. Т. 1. Давня література (XI — перша половина XVIII ст.). К., «Наук. думка», 1967. 539 с.
- Історія українського мистецтва.* В 6-ти т. Т. 2. Мистецтво XIV — першої половини XVII століття. К., Гол. ред. УРЕ, 1967. 472 с.
- Історія Української РСР.* В 2-х т. Т. 1. К., «Наук. думка», 1967. 807 с.
- Кісь Я. П.* Промисловість міста Львова в період феодалізму (XIII—XIX ст.). Львів, Вид-во Львів. ун-ту, 1968. 223 с.
- Клибанов А. И.* Народная социальная утопия в России. Период феодализма. М., «Наука», 1977. 335 с.
- Ковальский Н. П.* Источниковедение истории Украины (XVI — первая половина XVII века). Ч. 1—2. Днепропетровск, Изд-во Днепропетровск. ун-та, 1977—1978.
- Кожин Н. А.* Украинское искусство XIV — начала XX вв. Очерки. В 2-х ч. Ч. 1—2. Львов, 1958. 247 с. (МВО УССР. Укр. полигр. ин-т).
- Крип'якевич І. П.* Зв'язки Західної України з Росією до середини XVII ст. Нариси. К., Вид-во АН УРСР, 1953. 72 с.
- Крип'якевич І. П.* Джерела з історії Галичини періоду феодалізму (до 1772 р.). Огляд публікацій. К., Вид-во АН УРСР, 1962. 83 с.
- Лимонов Ю. А.* Культурные связи России с европейскими странами в XV—XVII вв. Л., «Наука», 1978. 272 с.
- Лихачев Д. С.* Русские летописи и их культурно-историческое значение. М.-Л., Изд-во АН СССР, 1946. 499 с.
- Лихачев Д. С.* Культура русского народа X—XVII вв. М.-Л., Изд-во АН СССР, 1961. 120 с.
- Логвин Г. Н.* Украинское искусство X—XVIII вв. М., «Искусство», 1963. 291 с.
- Логвин Г. Н.* По Україні. Стародавні мистецькі пам'ятки. К., «Мистецтво», 1968. 463 с.
- Марченко М. І.* Українська історіографія (з давніх часів до XIX ст.). К., Вид-во Київ. ун-ту, 1959. 255 с.
- Марченко М. І.* Історія української культури. З найдавніших часів до середини XVII ст. К., «Рад. школа», 1961. 286 с.
- Могов Н. А.* Очерки истории молдавско-руско-украинских связей (с древнейших времен до начала XIX века). Кишинев, «Штинца», 1961. 214 с.
- Нариси з історії українського мистецтва.* К., «Мистецтво», 1966. 666 с.
- Нариси з історії української музики.* В 2-х ч. Ч. 1. Українська народна пісня. Українська дожовтнева музика. К., «Мистецтво», 1964. 309 с.
- Нариси історії архітектури Української РСР.* Дожовтневий період. К., Держбуд-видав УРСР, 1957. 560 с.
- Нариси історії Львова.* Львів, Кп.-журн. вид-во, 1956. 440 с.
- Народы Европейской части СССР.* В 2-х т. Т. 1. М., «Наука», 1964. 984 с.

- Насонов А. Н.* История русского летописания XI — начала XVIII века. Очерки и исследования. М., «Наука», 1969. 555 с.
- Нельговський Ю. П., Степовик Д. В., Членова Л. Г.* Українське мистецтво. Від найдавніших часів до початку XX ст. К., «Рад. школа», 1976. 132, 47 с.
- Нежина М. В.* О «восходящей» и «нисходящей» стадиях феодальной формации.— «Вопр. истории», № 7, 1958, с. 86—108.
- Нежина М. В.* К итогам дискуссии о «восходящей» и «нисходящей» стадиях феодализма.— «Вопр. истории», № 12, 1963. с. 31—51.
- Новосельцев А. П., Пахуто В. Т., Черепнин Л. В.* Пути развития феодализма. М., «Наука», 1972. 338 с.
- Очерки истории СССР. Период феодализма IX—XV вв. В 2-х ч. Ч. 1—2. М., Изд-во АН СССР, 1953.
- Північна Буковина, її минуле і сучасне. Ужгород. «Карпати», 1969. 246 с.
- Покровский М. Н.* Избранные произведения. В 4-х кн. Кн. 1. Русская история с древнейших времен. М., «Мысль», 1966. 725 с.
- Проблемы аграрной истории. В 2-х ч. Ч. 1. С древнейших времен до XVIII в. включительно. Минск, «Наука и техника», 1978. 168 с.
- Радянська енциклопедія історії України. В 4-х т. Т. 1—4. К., Гол. ред. УРЕ, 1969—1972.
- Соловьев С. М.* История России с древнейших времен. В 15-ти кн., 29-ти т. Кн. 3—4, т. 5—8. М., Соцэргиз, 1960.
- Тихомиров М. Н.* Русская культура X—XVIII веков. М., «Наука», 1968. 447 с.
- Ткач А. П.* Історія кодифікації права України. К., Вид-во Київ. ун-ту, 1968. 170 с.
- Торжество історичної справедливості. Закономірність воз'єднання західноукраїнських земель в єдиній українській радянській державі. Львів, Вид-во Львів. ун-ту, 1968. 804 с.
- Український драматичний театр. Нариси історії. В 2-х т. Т. 1. К., «Наук. думка», 1967. 519 с.
- Український середньовічний живопис. К., «Мистецтво», 1976. 26 с., СІХ іл.
- Улащик Н. Н.* Очерки по археографии и источниковедению истории Белоруссии феодального периода. М., «Наука», 1973. 302 с.
- Франко І. Я.* Твори в 20-ти т. Т. 16, Літературно-критичні статті. К., 1955.
- Феодальная Россия во всемирно-историческом процессе. Сборник статей. М., «Наука», 1972. 439 с.
- Черепнин Л. В.* Основные этапы развития феодальной собственности на Руси (до XVII века).— «Вопр. истории», № 4, 1953. с. 38—63.

ЛІТЕРАТУРА ДО РОЗДІЛІВ

Розділ I СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВИТОК ПІВДЕННО-ЗАХІДНИХ РУСЬКИХ (УКРАЇНСЬКИХ) ЗЕМЕЛЬ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIII — ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XVI ст.

- Грамоти XIV ст. К., «Наук. думка», 1974. 255 с.
- Иоанн де Плано Карпини.* История Монгалов. Вильгельм де Рубрук. Путешествие в Восточные страны. Введ., пер. и прим. А. И. Малеина. Спб., 1911. XVI, 62, 224 с.
- Летописный рассказ событий Киевской, Волынской и Галицкой Руси от ее начала до половины XIV века. М., 1871. 498 с.
- Летопись по Ипатскому списку. Спб., 1871. IX, 616, 33, 28, 12 с.
- Летопись по Лаврентьевскому списку. Спб., 1872. XIV, 512, 63 с.
- Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов. М.-Л., Изд-во АН СССР, 1950. 640 с.

* * *

- Андрияшев А. М.* Очерк истории Волынской земли до конца XIV столетия. К., 1887. 232 с.
- Багалей Д. И.* История Северской земли до половины XIV ст. Историческая монография. К., 1882. 310 с.
- Бережков Н. Г.* Хронология русского летописания. М., Изд-во АН СССР, 1963. 376 с.
- Гапусенко І. М.* Боротьба східних слов'ян за вихід до Чорного моря. К., «Наук. думка», 1966. 152 с.
- Греков Б. Д.* Киевская Русь. М., Госполитиздат, 1953. 568 с.

- Греков Б. Д.* Краткий очерк истории русского крестьянства. М., Соцэкгиз, 1958. 230 с.
- Зимин А. А.* Холопы на Руси (с древнейших времен до конца XV в.). М., «Наука», 1973. 391 с.
- Зотов Р. В.* О черниговских князьях по Любецкому синодику и о Черниговском княжестве в татарское время. Спб., 1892. 327, 47 с.
- Каргалов В. В.* Внешнеполитические факторы развития феодальной Руси. Феодальная Русь и кочевники. М., «Высш. школа», 1967. 263 с.
- Котляр М. Ф.* Грошовий обіг на території України доби феодалізму. К., «Наук. думка», 1971. 174 с.
- Мишко Д. І.* Соціально-економічні умови формування української народності. К., Вид-во АН УРСР, 1963. 292 с.
- Молчановский Н.* Очерк известий о Подольской земле до 1434 года. К., 1885, 388, XXXII с.
- Насонов А. Н.* Монголы и Русь (история татарской политики на Руси). М.-Л., Изд-во АН СССР, 1940. 178 с.
- Насонов А. Н.* «Русская земля» и образование территории древнерусского государства. Ист.-геогр. исслед. М., Изд-во АН СССР, 1951. 262 с.
- Пашуто В. Т.* Героическая борьба русского народа за независимость (XIII век). М., Госполитиздат, 1956. 279 с.
- Пашуто В. Т.* Очерки по истории Галицко-Волынской Руси. М., Изд-во АН СССР, 1950. 327 с.
- Польша и Русь. Черты общности и своеобразия в историческом развитии Руси и Польши XII—XIV вв. Сборник статей. М., «Наука», 1974. 420 с.
- Пожилевич Д. Л.* Право крестьян Белоруссии, Литвы и Украины на землю и выход в XV—XVI веках.— «Вопр. истории», № 12, 1973, с. 50—66.
- Раппопорт П. А.* Древние русские крепости. М., «Наука», 1965. 87 с.
- Рыбаков Б. А.* Ремесло Древней Руси. М., Изд-во АН СССР, 1948. 792 с.
- Софроненко К. А.* Общественно-политический строй Галицко-Волынской Руси XI—XIII вв. М., Госюриздат, 1955. 140 с.
- Тихомиров М. Н.* Средневековая Россия на международных путях (XIV—XV вв.). М., «Наука», 1966. 174 с.
- Шапино А. Л.* Проблемы социально-экономической истории Руси XIV—XVI вв. Л., Изд-во Ленингр. ун-та, 1977. 183 с.
- Шапов Я. Н.* Княжеские уставы и церковь в древней Руси (XI—XIV вв.). М., «Наука», 1972. 338 с.
- Юргинис Ю. М.* Крестьянское землевладение в Литве до середины XVI в.— «Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы. 1963 г.». Вильнюс, «Минтис», 1964. с. 151—157.
- Юргинис Ю. М.* Изменения в аграрном строе Литвы в эпоху феодализма.— «Вопр. истории», № 9, 1976, с. 34—44.

Розділ II
СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНЕ СТАНОВИЩЕ УКРАЇНСЬКИХ
ЗЕМЕЛЬ І БОРОТЬБА НАРОДНИХ МАС
ПРОТИ ФЕОДАЛЬНОГО І ЧУЖОЗЕМНОГО ГНІТУ
У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIV — ПЕРШІЙ
ПОЛОВИНІ XVI ст.

- Акты Литовско-Русского государства, изданные М. В. Довнар-Запольским. В 2-х вып. Вып. 1—2. (1390—1529 гг.). М., 1897—1899.
- Акты Литовской метрики. Т. 1. вып. 1—2. Варшава, 1896—1897.
- Барбаро и Конгарини о России.* Итал. тексты и переводы. К истории итал.-рус. связей в XV в. Вступ. статьи, подгот. текста, пер. и коммент. Е. Ч. Скрижинской. Л., «Наука», 1971. 275 с.
- Длаугош Я.* Грюнвальдская битва. (Пер. с латин.). М.-Л., Изд-во АН СССР, 1962. 214 с.
- Законодательные акты Великого княжества Литовского XV—XVI вв. Сборник материалов. Л., Соцэкгиз, 1936. 155 с.
- Розов В.* Українські грамоти. Т. 1. XIV в. і перша половина XV в. К., 1928. 76 с. (Вид-во Української Академії Наук. Далі — ВУАН).
- Русская историческая библиотека. В 39-ти т. Литовская метрика. Т. 20, 27, 30, 33. Спб., 1903—1915.
- Українські грамоти XV ст. К.. «Наук. думка», 1965. 163 с.

- Греков Б. Д., Якубовский А. Ю.* Золотая Орда и ее падение. М.-Л., Изд-во АН СССР, 1950. 473 с.
- Бережков Н. Г.* Литовская метрика, как исторический источник. Ч. 1. М.-Л., Изд-во АН СССР, 1946. 179 с.
- Будовиц И. У.* Общественно-политическая мысль Древней Руси (XI—XIV вв.). М., Изд-во АН СССР, 1960. 488 с.
- Владимирский-Буданов М. Ф.* Очерки из истории литовско-русского права. В 2-х вып. Вып. 1. Поместья Литовского государства. К., 1889. 52 с.; Вып. 2. Черты семейного права XVI в. К., 1890. 59 с.
- Владимирский-Буданов М. Ф.* Німецьке право в Польщі і Литві. Львів, 1903. 176 с.
- Горский А. Д.* Борьба крестьян за землю на Руси в XV — начале XVI века. М., Изд-во Моск. ун-та, 1974. 215 с.
- Греков И. Б.* Очерки по истории международных отношений Восточной Европы XIV—XVI вв. М., Изд-во вост. лит., 1963. 374 с.
- Греков И. Б.* Восточная Европа и упадок Золотой Орды. (На рубеже XIV—XV вв.). М., «Наука», 1975. 519 с.
- Довнар-Запольский М. В.* Государственное хозяйство Великого княжества Литовского при Ягеллонах. К., 1901. 807 с.
- Довнар-Запольский М. В.* Украинские староства в первой половине XVI в. К., 1908. 118 с.
- Зимин А. А.* Россия на пороге нового времени. Очерки политической истории России первой трети XVI в. М., «Мысль», 1972. 452 с.
- Зимин А. А.* Крупная феодальная вотчина и социально-политическая борьба в России (конец XV—XVI в.). М., «Наука», 1977. 356 с.
- Клепатский П. Г.* Очерки по истории Киевской земли. Т. 1. Литовский период. Одесса, 1912. 599 с.
- Котляр М. Ф.* Галицька Русь у другій половині XIV — першій чвертві XV ст. Іст.-пуміздат. дослідження. К., «Наук. думка», 1968. 143 с.
- Ливанцев К. Е.* История государства и права феодальной Польши XIII—XIV вв. Л., 1958.
- Любаевский М. К.* Областное деление и местное правление Литовско-Русского государства ко времени издания первого Литовского статута. М., 1892. 884 с.
- Любаевский М. К.* Литовско-русский сейм. М., 1900. 232 с.
- Любаевский М. К.* Очерк истории Литовско-Русского государства до Люблинской унии включительно. М., 1910. 401 с.
- Мшико Д. І.* Українсько-російські зв'язки в XIV—XVI ст. К., Вид-во АН УРСР, 1959. 176 с.
- Надинский П. Н.* Очерки по истории Крыма. В 2-х ч. Ч. 1. Симферополь, Крымиздат, 1951. с. 229.
- Нариси з історії України.* Вип. 2. *Гуслистий К.* Україна під литовським пануванням і захоплення її Польщею (з XIV ст. по 1569 р.). К., Вид-во АН УРСР, 1939. 195 с.
- Пашуто В. Т.* Образование Литовского государства. М., Изд-во АН СССР, 1959. 531 с.
- Пашуто В. Т.* Борьба народов Руси и Восточной Прибалтики с агрессией немецких, шведских и датских феодалов в XIII—XV веках.— «Вопр. истории», 1969, № 6, с. 112—129; 1969, № 7, с. 109—128.
- Пичета В. И.* Белоруссия и Литва XV—XVI вв. М., Изд-во АН СССР, 1961. 814 с.
- Смирнов В. Д.* Крымское ханство под верховенством Османской порты до начала XVIII в. СПб., 1887. 768 с.
- Тимоцюк С. Б.* Північна Буковина — земля слов'янська. Ужгород, «Карпати», 1969. 192 с.
- Тихомиров М. Н.* Российское государство XV—XVII веков. М., «Наука», 1973. 422 с.
- Черепнин Л. В.* Образование русского централизованного государства в XIV—XV веках. Очерки соц.-экон. и полит. истории Руси. М., Соцэкгиз, 1960. 899 с.
- Якобсон А. Л.* Крым в средние века. М., «Наука», 1973. 173 с.

Розділ III КУЛЬТУРА В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIII — ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XVI ст.

- Высоцкий С. А.* Средневековые надписи Софии Киевской. (По материалам граффити XI—XVII вв.). К., «Наук. думка», 1976. 456 с.
- Греков Б. Д.* Культура Киевской Руси. М.-Л., Изд-во АН СССР, 1944. 76 с.
- Гудзий Н. К.* История древней русской литературы. Изд. 5-е. М., Учпедгиз, 1953. 488 с.

- Гумецька Л. Л.* Нарис словотворчої системи української актової мови XIV—XV ст. К., Вид-во АН УРСР, 1958. 298 с.
- Жолтовський П. М.* Художнє лиття на Україні XIV—XVIII ст. К., «Наук. думка», 1973. 132 с.
- Исаевич Я. Д.* Культура Галицко-Волынской Руси.— «Вопр. истории», № 1, 1973, с. 92—107.
- Исследования по истории русской литературы XI—XVII вв. Сборник статей. Л., «Наука», 1974. 431 с.
- Исаевич Я. Д.* Юрий Дрогобыч. К., «Молодь», 1972. 121 с.
- Клибанов А. И.* Реформационное движение в России в XIV — первой половине XVI вв. М., Изд-во АН СССР, 1960. 411 с.
- Кожин Н. А.* Украинское искусство XIV — начала XX в. Очерки. Львов, 1958. 247 с., XXXII л. пл.
- Культурные связи народов Восточной Европы в XVI в. Проблемы взаимоотношений Польни, России, Украины, Белоруссии и Литвы в эпоху Возрождения. Сборник статей. М., «Наука», 1976. 360 с.
- Лизачев Д. С.* Возникновение русской литературы. М.—Л., Изд-во АН СССР, 1952. 240 с.
- Лизачев Д. С.* Культура Руси времен Андрея Рублева и Епифания Премудрого. (Конец XIV — начало XV в.) М.—Л. Изд-во АН СССР, 1962. 172 с.
- Міляєва Л. С., Логвин Г. Н.* Українське мистецтво XIV — першої половини XVII ст. К., «Мистецтво», 1963. 111 с.
- Мирзоев В. Г.* Былины и летописи — памятники русской исторической мысли. М., «Мысль», 1978. 254 с.
- Музыкальная культура Украины. Изд. 2-е расш. М., Музгиз, 1961. 215 с., 18 л. ил. Авт.: Л. Архимович, А. Шреер-Ткаченко, Т. Шеффер, Т. Карышева.
- Немировский Е. Л.* Начало славянского книгопечатания. М., «Книга», 1971. 268 с.
- Полов А.* Историко-литературный обзор древне-русских полемических сочинений против латинян (XI—XV в.). М., 1875. 417 с.
- Фонкич Б. Л.* Греческо-русские культурные связи в XV—XVII вв. М., «Наука», 1977. 245 с.

Розділ IV
СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНЕ СТАНОВИЩЕ
УКРАЇНИ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XVI —
ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XVII ст.

- Актова книга Житомирського міського уряду кінця XVI ст. (1582—1588 pp.). К., «Наук. думка», 1965. 191 с.
- Цехова книга бондарів, стельмахів, колодіїв, столярів міста Кам'янка-Подільського від 1601 до 1803 р. К., 1932. X., 180 с. (ВУАН).

* * *

- Баранович О.* Залюднення Волинського воєводства в першій половині XVII ст. К., 1930. 156 с. (ВУАН).
- Баранович А. И.* Украина накануне освободительной войны середины XVII в. (Соц.-экон. предпосылки войны). М., Изд-во АН СССР, 1959. 209 с.
- Баринский В.* Крестьяне в Левобережной Украине в XVII—XVIII вв. Харьков, 1909. 296 с.
- Бойко І. Д.* Селянство України в другій половині XVI — першій половині XVII ст. К., Вид-во АН УРСР, 1963. 332 с.
- Булаховський Л. А.* Питання походження української мови. К., Вид-во АН УРСР, 1956. 220 с.
- Вопросы экономической истории в трудах В. И. Ленина. Сборник статей. М., «Высшая школа», 1974. 182 с.
- Вопросы формирования русской народности и нации. Сборник статей. М.—Л., Изд-во АН СССР, 1958. 388 с.
- Голубуцький В. О.* Про цехове ремесло і зародження капіталістичного виробництва в XVI — першій половині XVII ст. на Україні.— «Вісн. АН УРСР», № 8, 1958, с. 34—42.
- Гроссман Ю. М.* Кметы, загородники и коморники западно-украинской деревни во второй половине XVI — первой половине XVII в.— «Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы. 1963 г.». Вильнюс, 1964. с. 167—178.

- Гуслистий К. Г.* Ленін і питання етнічної історії українського народу.— «Нар. творчість та етнографія», 1970, № 3, с. 7—14.
- Довнар-Запольский М. В.* Западнорусская сельская община в XVI в. Спб., 1897. 56 с.
- Довнар-Запольский М. В.* Очерки по организации западнорусского крестьянства в XVI в. К., 1905. 146 с.
- З історії соціально-економічного розвитку та класової боротьби на Україні (XVI — початку XX ст.). Збірник статей. К., Вид-во АН УРСР, 1960. 272 с.
- Инкин В. Ф.* К вопросу об эволюции феодальной ренты в Галичине в XVI—XVIII вв.— «Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы. 1963». Вильнюс, 1964, с. 224—245.
- Клименко П.* Цехи на Україні. Т. 1, вип. 1. Суспільно-правні елементи цехової організації. К., 1929, 210 с. (ВУАН).
- Ковальский Н. П.* Акт 1603 года раздела владений князей Острожских как исторический источник. Сборник науч. работ. Вып. 2., Днепропетровск, Изд-во Днепропетров. ун-та, 1975, с. 113—137.
- Крип'якевич І. П.* Богдан Хмельницький. К., Вид-во АН УРСР, 1954. 536 с.
- Мавродин В. В.* Происхождение русского народа. Л., Изд-во Ленингр. ун-та, 1978. 184 с.
- Михайлина П. В.* Міста України в період феодалізму. (До питання про становище міст в умовах іноземного поневолення в кінці XVI — першій половині XVII ст.). Чернівці, Вид-во Черн. ун-ту, 1971. 112 с.
- Панея В. М.* Холопство в XVI — начале XVII века. Л., «Наука», 1975. 368 с.
- Пичета В. И.* Аграрная реформа Сигизмунда Августа в Литовско-Русском государстве. М., Изд-во АН СССР, 1958. 547 с.
- Подградская Е. М.* Торговые связи Молдавии со Львовом в XVI—XVII веках. Кишинев, Изд-во ЦК КП Молдавии, 1968. 224 с.
- Похилаев Д. Л.* Крестьяне Белоруссии и Литвы в XVI—XVIII вв. Львов, Изд-во Львов. ун-та, 1957. 179 с.
- Рутковский Я.* Экономическая история Польши. Пер. с польского Л. Разумовской и Ч. Вольского. М., Изд-во иностр. литературы, 1953. 427 с.
- Самойленко В. І.* Литовський статут про закріпачення селян.— «Праці Київського державного історичного музею». Вип. 1, К., 1958, с. 119—132.
- Слюсарский А. Г.* Социально-экономическое развитие Слобожанщины XVII—XVIII вв. Харьков, Кн. изд-во, 1964. 460 с.
- Федоренко П. К.* Рудни Левобережной Украины в XVII—XVIII вв. М., Изд-во АН СССР, 1960. 263 с.
- Филин Ф. П.* Происхождение русского, украинского и белорусского языков. Л., «Наука», 1972. 654 с.

Розділ V
АНТИФЕОДАЛЬНА І ВИЗВОЛЬНА БОРОТЬБА
НАРОДНИХ МАС УКРАЇНИ
(ДРУГА ПОЛОВИНА XVI — ПЕРША
ПОЛОВИНА XVII ст.)

- Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы. В 3-х т. Т. 1. (1620—1647 гг.). М., Изд-во АН СССР, 1953. XXXII, 586 с.
- Эварницкий Д. И.* Источники для истории запорожских казаков. В 2-х т. Т. 1—2. Владимир, 1903.
- Эвлия Челеби.* Книга путешествия. (Извлечения из соч. турецкого путешественника XVII в.). Вып. 1. Земли Молдавии и Украины. М., Изд-во вост. лит., 1961. 338 с.
- Кременецкий земський суд. Описи актових книг XVI—XVII ст. Вип. 1. Книги 1—11 (1568—1598 рр.). К., Вид-во АН УРСР, 1959. 256 с.
- Правда про унію. Документи і матеріали. Вид 2-е, доп. Львів, «Каменяр», 1968. 424 с.
- Сводная Галицко-Русская летопись с 1600 по 1700 год. Львов, 1874. 700 с.
- Соціальна боротьба в місті Львові в XVI—XVIII ст. Збірник документів, Львів, Вид-во Львів. ун-ту, 1961. 441 с.
- Украинско-армянские связи в XVII веке. Сборник документов. К., «Наук. думка», 1969. 166 с.
- Україна перед визвольною війною 1648—1654 рр. Збірник документів (1639—1648 рр.). К., Вид-во АН УРСР, 1946. 255 с.
- Черниговская летопись по новому списку (1587—1725) и коломацкие челобитные. К., 1890. 43 с.

- Абцеџдарскі Л. С.* Барацьба ўкраінскага і беларускага нарадаў за ўз'яднанне з Расіяй у сярэдзіне XVII стагоддзя. Менск, Дзяржвыд, 1954. 67 с.
- Абцеџдарскі Л. С.* Белоруссия и Россия. Очерки русско-белорус. связей второй половины XVI—XVII в. Минск, «Выш. школа», 1978. 255 с.
- Алекберлі М. А.* Борьба украинского народа против турецко-татарской агрессии во второй половине XVI — первой половине XVII веков. Саратов, Изд-во Саратов. ун-та, 1961. 271 с.
- Буганов В. И.* Крестьянские войны в России XVII—XVIII вв. М., «Наука», 1976. 220 с.
- Голобуцкий В. А.* Россия и освободительная война украинского народа 1648—1654 гг. К., Госполитиздат УССР, 1954. 99 с.
- Гробоуецькі В. В.* Антифеодална боротьба карпатського опришківства XVI—XIX ст. Львів, Вид-во Львів. ун-ту, 1966. 252 с.
- Дракохруст Е.* Галицкое Прикарпатье XVI века и движение опришков.— «Вопр. истории», № 1, 1948; с. 35—58.
- Жукович П. Н.* Сеймовая борьба православного западнорусского дворянства с церковной унией. Вып. 1—6, Спб., 1903—1912.
- Кашуба М. В.* З історії боротьби проти унії XVII—XVIII ст. К., «Наук. думка», 1976. 171 с.
- Козаченко А. И.* Борьба украинского народа против иноземных поработителей за воссоединение с Россией. М., Госполитиздат, 1954. 296 с.
- Корецький В. И.* Летописец с новыми известиями о восстании Болотникова.— «История СССР», № 4, 1968, с. 120—130.
- Корецький В. И.* Закрепощение крестьян и классовая борьба в России во второй половине XVI в. М., «Наука», 1970. 367 с.
- Корецький В. И.* Формирование крепостного права и первая Крестьянская война в России. М., «Наука», 1975. 390 с.
- Крестьянские войны в России XVII—XVIII веков: проблемы, поиски, решения. Сборник статей. М., «Наука», 1974. 447 с.
- Михайлаїна П. В.* Визвольна боротьба трудового населення міст України (1569—1654). К., «Наук. думка», 1975. 259 с.
- Мишко Д. І.* Северин Наливайко. (Керівник селян.-козац. повстання на Україні в 1594—1596 рр. проти пол.-шляхет. панування. Іст.-біогр. нарис). К., «Рад. школа», 1962. 415 с.
- Нариси з історії України. Вип. 3. *Гуслистий К.* Визвольна боротьба українського народу проти шляхетської Польщі в другій половині XVI і в першій половині XVII ст. (60-ті роки XVI — 30-ті роки XVII ст.). К., Вид-во АН УРСР, 1941. 188 с.
- Нетоцав В. І.* Селянські рухи напередодні Визвольної війни українського народу (кінець XVI — I пол. XVII ст.).— «Наукові записки Ужгородського державного університету», т. 9, Вид-во Ужгород. держ. ун.-ту. Ужгород, 1954, с. 3—88.
- Рознер И. Г.* Северин Наливайко — руководитель крестьянского казацкого восстания 1594—1596 гг. на Украине. М., Соцэктгиз, 1961. 80 с.
- Рознер И. Г.* Антифеодалные государственные образования в России и на Украине в XVI—XVIII вв.— «Вопр. истории», № 8, 1970, с. 42—56.
- Смирнов И. И.* Восстание Болотникова 1606—1607 гг. Л., Госполитиздат, 1951. 588 с.
- Стороженко А. В.* Степан Баторий и днепровские казаки. К., 1904. 327 с.
- Флоря Б. Н.* Русско-польские отношения и политическое развитие Восточной Европы во второй половине XVI — начале XVII в. М., «Наука», 1978. 301 с.
- Шевченко Ф. П.* Політичні та економічні зв'язки України з Росією в середині XVII ст. К., Вид-во АН УРСР, 1959. 500 с.
- Шекера І. М.* Становище селян і антифеодалний рух на Правобережній Україні в II-й пол. XVI ст.— «Наукові записки Інституту історії АН УРСР», т. 12. К., 1958, с. 191—224.

Розділ VI
РОЗВИТОК КУЛЬТУРИ
В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XVI —
ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XVII ст.

- Байки в українській літературі XVII—XVIII ст. Пам'ятки давньої української літератури. К., Вид-во АН УРСР, 1963. 200 с.
- Буквар Івана Федорова. К., «Дніпро», 1975. 96 с.
- Граматика слов'янська І. Ужєвичя. К., «Наук. думка», 1970. XXVI, 71, 86, 112 с.

- Лексикон словенороський Памви Беринди. К., Вид-во АН УРСР, 1961. 272 с.
 «Лексис» Лаврентія Зизанія. «Синоніма славеноросская». Пам'ятки укр. мови XVI—XVII ст. К., Вид-во АН УРСР, 1964. 203 с.
 Лексикони Є. Славинецького та А. Коренького-Сатановського. Пам'ятки укр. мови XVII ст. К., «Наук. думка», 1973. 539 с.
 Русская историческая библиотека. Памятники полемической литературы в Западной Руси. В 39-ти т. Т. 4, 7, 19. Кн. 1—3. Спб., 1878—1903.
 Першодрукар Іван Федоров та його послідовники на Україні (XVI — перша половина XVII ст.). Збірник документів. К., «Наук. думка», 1975. 344 с.
 Українські інтермедії XVII—XVIII ст. Пам'ятки давньої української літератури. К., Вид-во АН УРСР, 1960. 239 с.

* * *

- Білецький П.* Український портретний живопис XVII—XVIII ст. Проблеми становлення і розвитку. К., «Мистецтво», 1969. 319 с.
Верхратський С. А. Історія медицини. Навч. посібник для мед. ін-тів. Вид. 2-е. К., «Вища школа», 1974. 335 с.
 Весілля. Збірник. У 2-х кн. Кн. 1—2. К., «Наук. думка», 1970.
 Від Вишньського до Сковороди. (З історії філософської думки на Україні XVI—XVIII ст.). Збірник статей. К., «Наук. думка», 1972. 141 с.
Возняк М. С. Початки української комедії (1619—1819). Львів, 1919. 251 с.
Голєницько-Кутузов І. Н. Гуманізм у восточных славян (Украина и Белоруссия). М., Изд-во АН СССР, 1963. 94 с.
Гошко Ю. Г. Населення українських Карпат XV—XVIII ст. Заселення. Міграція. Побут. К., «Наук. думка», 1976. 205 с.
Горленко В. Ф. Нариси з історії української етнографії та російсько-українських етнографічних зв'язків. (З XV до середини XIX ст.). К., «Наук. думка», 1964. 248 с.
Горленко В. Ф., Бойко І. Д., Куніцький О. С. Народна землеробська техніка українців. (Іст.-етногр. монографія). К., «Наук. думка», 1971. 164 с.
Гринблат М. Я. Белорусы. Очерки происхождения и этн. истории. Минск, «Наука и техника», 1968. 287 с.
Держач Б. А. Перекладна українська повість XVII—XVIII століть. К., Вид-во АН УРСР, 1960. 148 с.
Драган М. Д. Українська декоративна різьба XVI—XVIII ст. К., «Наук. думка», 1970. 178 с.
Жолтовський П. М. Визвольна боротьба українського народу в пам'ятниках мистецтва XVI—XVIII ст. К., Вид-во АН УРСР, 1958. 147 с.
Запаско Я. П. Мистецтво книги на Україні в XVI—XVIII ст. Львів, Вид-во Львів. ун-ту, 1971. 310 с.
Зернова А. С. Начало книгопечатания в Москве и на Украине. М., 1947. 204 с. (Гос. б-ка СССР им. В. И. Ленина).
Євдокименко В. Ю. Братнє єднання. Передові мислителі України про дружбу укр. і рос. народів. К., Політвидав України, 1966. 76 с.
Ісасвич Я. Д. Братства та їх роль у розвитку української культури XVI—XVIII ст. К., «Наук. думка», 1966. 251 с.
Ісасвич Я. Д. Джерела з історії української культури доби феодалізму XVI—XVIII ст. К., «Наук. думка», 1972. 144 с.
Ісасвич Я. Д. Першодрукар Іван Федоров і виникнення друкарства на Україні. Львів, «Вища школа», 1975. 151 с.
Казанов І. Я. Українська книга кінця XVI—XVII століть. Нариси з історії книги Харків, Вид-во Кн. палати УРСР, 1959. 144 с.
Каманін І., Вітвицька С. Водяні знаки на папері українських документів XVI—XVII вв. (1566—1651). К., 1923. 29, 144 с. (ВУАН).
Кирдан Б. П. Украинские народные думы (XV — начало XVII в.). М., Изд-во АН СССР, 1962. 286 с.
Кисіль О. Г. Український театр. К., «Мистецтво», 1968. 259 с.
 Книга і друкарство на Україні. К., «Наук. думка», 1965. 315 с.
 Колядки та шедрівки. Зпмова обрядова поезія трудового року. К., «Наук. думка», 1965. 804 с.
Кравець О. М. Сімейний побут і звичаї українського народу. Історико-етнографічний нарис. К., «Наук. думка», 1966. 198 с.
Кувеньова О. Ф. Громадський побут українського селянства. Історико-етнографічний нарис. К., «Наук. думка», 1966. 134 с.
Мацюк О. Я. Папір та філіграні на українських землях (XVI — початок XX ст.). К., «Наук. думка», 1974. 292 с.

- Мединський Є. М.* Братські школи на Україні і Білорусії в XVI—XVII століттях. К., «Рад. школа», 1958. 210 с.
- Митров Б. Н.* Развитие педагогической мысли на Украине в XVI—XVII вв. К., «Рад. школа», 1968. 211 с.
- Мишанич О. В.* Література Закарпаття XVII—XVIII століть. Іст.-літ. нарис. К., «Наук. думка», 1964. 116 с.
- Молдаване. Очерки истории, этнографии, искусствоведения. Кишинев, «Штиинца», 1977. 458 с.
- Пауло В. И.* Развитие межэтнических связей на Украине. Историко-этнографический очерк. К., «Наук. думка», 1975. 276 с.
- Немировский Е. Л.* Возникновение книгопечатания в Москве. Иван Федоров. М., «Книга», 1964. 404 с.
- Немировский Е. Л.* Начало книгопечатания на Украине. Иван Федоров. М., «Книга», 1974. 224 с.
- Перетц В. Н.* Исследования и материалы по истории старинной украинской литературы XVI—XVIII веков. — «Сборник по рус. яз. и словесности», т. 1, вып. 1—3. Л., 1926—1929.
- Петренко М. З.* Українське золотарство XVI—XVIII ст. К., «Наук. думка», 1970. 206 с.
- Подокшин С. А.* Реформация и общественная мысль Белоруссии и Литвы. (Вторая половина XVI — нач. XVII в.). Минск, «Наука и техника», 1970. 224 с.
- Попов П. М.* Початковий період книгодрукування у слов'ян. К., Вид-во АН УРСР, 1958. 35 с.
- Робинсон А. Н.* Борьба идей в русской литературе XVII в. М., «Наука», 1974. 407 с.
- Рогов А. И.* Русско-польские культурные связи в эпоху Возрождения. (Стрыйковский и его «Хроника»). М., «Наука», 1966. 310 с.
- Стельмах Г. Ю.* Историчний розвиток сільських поселень на Україні. Іст.-етногр. дослідження. К., «Наук. думка», 1964. 230 с.
- Хижняк З. І.* Києво-Могилянська академія. К., Вид-во Київ. ун-ту, 1970. 171 с.
- Цапенко М.* Архитектура Левобережной Украины XVII—XVIII веков. М., Стройиздат, 1967. 234 с.
- 400 лет русского книгопечатания. 1564—1964. В 2-х т. Т. 1. М., «Наука», 1964. 663 с.
- Юрченко П. Г.* Дерев'яна архітектура України. К., «Будівельник», 1970, 190 с.
- Яременко П. К.* «Пересторога» — український антиуніатський памфлет початку XVII ст. К., Вид-во АН УРСР, 1963. 164 с.

Передмова	5
РОЗДІЛ I. СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВИТОК ПІВДЕННО-ЗАХІДНИХ РУСЬКИХ (УКРАЇНСЬКИХ) ЗЕМЕЛЬ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIII — ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XVI ст.	
1. Південно-Західна Русь у боротьбі проти іноземних загарбників (від середини XIII до середини XIV ст.)	9
Київська, Переяславська, Чернігово-Сіверська землі під владою Золотої Орди (9). Галицько-Волинське князівство (12). Послаблення Галицько-Волинського князівства (18). Загарбання польськими і литовськими феодалами південноруських земель (22).	
2. Посилення феодальної залежності селян	26
Риси феодальних земельних відносин (26). Сільське господарство (26). Становище селянської общини (28). Зростання феодального землеволодіння (28). Феодальні повинності (30). Зародження фільваркового господарства (32). Форми феодальної залежності (34). Іноземна колонізація західноукраїнських земель. Поселення на німецькому й волоському праві (35). Закріпачення селян (36).	
3. Міста. Соціальний склад населення	38
Міське будівництво (39). Магдебурзьке право (41). Соціальні групи й національний склад міського населення (43).	
4. Ремесла і промисли	44
Розвиток ремесла (44). Промисли (46).	
5. Торгівля	48
Організація торгівлі (49). Внутрішня торгівля (50). Зовнішня торгівля. Українсько-російські торговельні зв'язки (53). Торгівля Києва з південними країнами (55). Торгівля галицьких, волинських і подільських міст з Південним Сходом (56). Торговельні зв'язки з країнами Західної Європи (57).	
РОЗДІЛ II. СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНЕ СТАНОВИЩЕ УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ І БОРЬБА НАРОДНИХ МАС ПРОТИ ФЕОДАЛЬНОГО І ЧУЖОЗЕМНОГО ГНІТУ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIV — ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XVI ст.	
1. Об'єднавча політика Московського великого князівства. Утворення Російської централізованої держави	60
Початок формування централізованих держав у Східній Європі (60). Боротьба Московського великого князівства з Литвою й Золотою Ордою (61). Куликовська битва та її значення (63). Утворення Російської централізованої держави (66). Возз'єднання з Росією Чернігово-Сіверської землі (67).	
2. Українські землі в складі Великого князівства Литовського	69
Політичний і адміністративний устрій українських земель у другій половині XIV ст. (69). Кривська унія 1385 р. (72). Посилення влади литовських феодалів на Україні (74). Боротьба проти Золотої Орди (76). Розгортання визвольного руху на російських, українських та білоруських землях (78). Грюнвальдська битва 1410 р. Городельський акт 1413 р. (79). Новий наступ литовських феодалів на українські землі (81). Посилення визвольного руху в 30—40-х роках XV ст. (83). Остаточна ліквідація Волинського і Київського князівств (87). Соціально-економічні передумови магнатського всевладдя (89). Магнатське всевладдя (91). Боротьба шляхти за розширення своїх соціально-політичних привілеїв (93).	
3. Становище західноукраїнських земель під владою Польщі, Молдавії та Угорщини	96
Галичина (96). Північна Буковина (98). Закарпаття (101).	
4. Крим і Північне Причорномор'я	104
Слов'яни в Криму (104). Втручання татарських феодалів у Крим (106). Італійські факторії в Криму (106). Князівство Феодоро (109). Утворення Кримського ханства (110). Кримське ханство в першій половині XVI ст. (111).	

5. Класова боротьба	112
Втечі селян (112). Збройні виступи селян (113). Селянське повстання під керівництвом Мухи (114). Селянська війна в Угорщині та участь в ній населення Закарпаття (115).	
6. Виникнення козацтва. Утворення Запорізької Січі	116
Причини появи козацтва (116). Козацтво на Середньому Дніпрі (119). Козацька колонізація Запоріжжя (121). Заснування Запорізької Січі (122).	
Р О З Д І Л І І І . К У Л Т У Р А В Д Р У Г І Й П О Л О В И Н І Х І І І — П Е Р Ш І Й П О Л О В И Н І Х V I ст.	
4. Освіта, писемність, культурні зв'язки	126
2. Фольклор і література	132
Народна словесність (132). Літописання (135). Церковно-літературні твори (136). Світська література (137).	
3. Архітектура і живопис	139
Архітектура і живопис у другій половині ХІІІ — першій половині ХІV ст. (139). Архітектура і живопис у кінці ХІV — першій половині ХVІ ст. (142).	
4. Театр. Музика	147
Джерела театру (147). Музика (149).	
Р О З Д І Л І V . С О Ц І А Л Ь Н О - Е К О Н О М І Ч Н Е С Т А Н О В И Щ Е У К Р А І Н И В Д Р У Г І Й П О Л О В И Н І Х V I — П Е Р Ш І Й П О Л О В И Н І Х V I I ст.	
1. Посилення феодально-кріпосницького гніту	152
Зростання феодального землеволодіння (152). Сільське господарство (153). «Устава на волоки» 1557 р. (155). Фільваркове господарство (156). Зростання малоземелля й експлуатації селян (158). Посилення покращення селян (162). Північна Буковина (164). Закарпаття (166).	
2. Міста	167
Зростання міст (167). Категорії міст. Юридика (168). Ремесло і торгівля (169). Соціальний і національний склад міського населення (171). Посилення феодального гніту в містах (173).	
3. Дальший розвиток ремесла і промислів	174
Сільські ремесла і промисли (174). Міські ремесла і промисли (177).	
4. Внутрішня і зовнішня торгівля	180
Розвиток внутрішньої торгівлі (180). Зовнішня торгівля (181).	
5. Формування української народності	186
Р О З Д І Л V . А Н Т И Ф Е О Д А Л Ь Н А І В И З В О Л Ь Н А Б О Р О Т Ь Б А Н А Р О Д Н И Х М А С У К Р А І Н И (ДРУГА ПОЛОВИНА ХVІ — ПЕРША ПОЛОВИНА ХVІІ ст.)	
1. Посилення експансії феодальної Польщі	198
Люблінська унія 1569 р. (198). Наслідки Люблінської унії (200).	
2. Загострення класових суперечностей	202
Посилення колонізації вільних земель селянами (202). Виступи селян проти феодалів (203). Класова боротьба у містах (205).	
3. Реєстрове козацтво і соціальні суперечності в його середовищі	207
Організація реєстрового війська (207). Соціальний склад реєстру (209). Участь козацтва у народних виступах (213).	
4. Селянсько-козацькі повстання кінця ХVІ ст	214
Повстання на чолі з Криштофом Косинським. Перший період (214). Битва під П'яtkо-ком. Другий період повстання (217). Становище на Україні напередодні повстання 1594—1596 рр. (219). Повстання під керівництвом Северина Наливайка (221). Марш Наливайка з Білорусії на Східну Україну (224). Повстанський табір на Солониці (226).	
5. Суспільно-політичний рух	228
Реформаційні течії (228). Діяльність братств (230). Брестська церковна унія. Боротьба проти католицької реакції (232).	
6. Боротьба українського народу проти панської Польщі та турецьких і татарських загарбників на початку ХVІІ ст.	237
Антифеодальний і визвольний рух (237). Боротьба з турецько-татарською агресією (240). Народний рух на Україні напередодні Хотинської війни (243). Поразка польського війська під Цепорою та її наслідки (245). Хотинська війна (247).	
7. Селянсько-козацькі повстання в 20—30-х роках ХVІІ ст.	252
Повстання 1625 р. (252). Повстання 1630—1631 рр. (256). Початок повстання 1637—1638 рр. (259). Бій під Кумейками (262). Другий етап повстання (264). Героїчна оборона повстанців при Старці (266). Посилення польсько-шляхетського гніту (267). Значення народних повстань (270).	

РОЗДІЛ VI. КУЛЬТУРА В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XVI — ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XVII ст.		273
1. Освіта. Наука		273
Шкільна освіта (273). Київська братська школа. Заснування Київської колегії (276). Праці з природничих і гуманітарних наук (277).		
2. Виникнення друкарства		280
Діяльність Івана Федорова на Україні (280). Друкарство кінця XVI — першої половини XVII ст. (281).		
3. Фольклор. Література		284
Усна народна творчість (284). Початки нової літератури (286). Полемічна література (287). Ораторська проза і паломницька література (292). Літописання і мемуарна проза (293). Переклади світських повістей (294). Поезія (295).		
4. Архітектура. Образотворче мистецтво		296
Будівництво і архітектура (296). Скульптура (301). Живопис і графіка (302).		
5. Театр. Музика		306
Театр (306). Музичне мистецтво (308).		
6. Побут і звичаї		310
Основні риси господарського побуту (310). Народний календар (311). Поселення, житло (312). Одяг, їжа (313). Сімейні звичаї та обряди (315). Форми громадського побуту (317). Народні повір'я (318).		
ВИСНОВКИ		320
ХРОНОЛОГІЯ		323
ЛІТЕРАТУРА		329

ИСТОРИЯ УКРАИНСКОЙ ССР

**В ВОСЬМИ ТОМАХ
ДЕСЯТИ КНИГАХ**

ТОМ ПЕРВЫЙ

**Первобытнообщинный строй.
Возникновение и развитие феодализма
(С древнейших времен до середины XVII в.)**

КНИГА ВТОРАЯ

**Развитие феодализма.
Нарастание антифеодальной
и освободительной борьбы
(Вторая половина XIII — первая половина XVII в.)**

(На украинском языке)

Друкується за постановою Президії
Академії наук Української РСР

Науковий редактор І. Г. Шульга
Редактор Л. В. Лазаренко
Літературний редактор Л. В. Тунік
Оформлення художника В. В. Машкова
Художній редактор С. П. Квітка
Технічний редактор М. А. Притикіна
Коректори М. В. Гайдамак, Я. М. Зубко,
О. С. Улезко

Інформ. бланк № 599

Здано до набору 21.03.78.

Підд. до друку 04.05.79.

БФ 06909. Формат 70 × 100/16. Папір друк. № 1.

Звич. нова гарн. Вис. друк. Фіз. друк. арк. 21,5+6 вкл.

Ум. друк. арк. 28,92. Обл.-вид. арк. 29,9.

Тираж 30 000 пр. Зам. 8-345. Ціна 1 крб. 60 коп.

Видавництво «Наукова думка».
252601, Київ, МСП, Репіна, 3.

Книжкова фабрика ім. М. В. Фрунзе
Республіканського виробничого об'єднання
«Поліграфкнига» Держкомвидаву УРСР,
Харків, Донець-Захаржевська, 6/8.

НБ ПНУС

785213